

गृहस्थरत्नाकरः ।

GRASTHA-RATNĀKARA

A TREATISE ON SMRTI

BY

CANDEŚVARA THAKKURA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMALAKRŚNA
SMRTITĪRTHA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

—
CALCUTTA.

1928.

BIBLIOTHECA INDICA

WORK No. 249

GRHASTHA-RATNĀKARA.

SANSKRIT TEXT.

PREFACE.

THE present work, *Gṛhaṣṭha-ratnākara*, is the third of Chāndēśvara Thakkura's Code of *Smṛti*-ratnākaras. The first two, viz., *Vivāda-ratnākara* (1887) and *Kṛtya-ratnākara* (1925) have been published in the *Bibliotheca Indica* series. The present treatise was written by the author after his *Vivāda-ratnākara*, as the latter is referred to in the former.¹

The history of the author has been dealt with by the present editor in his preface to *Kṛtya-ratnākara*. The salient facts are reproduced below.

The author was a Maithili Brahmin and flourished in the first half of the fourteenth century when the Kārṇāṭa dynasty was reigning supreme in Mithila. Devāditya and Bṛeṣvara, his father and grandfather, were successive ministers of peace and war to the kings of that dynasty. Candeswara succeeded to the hereditary post and was minister to the King Hara-singha Deva. It was at the instance of his royal patron that he undertook to write seven treatises on *Smṛti* and one on Polity, the name of each work ending with the suffix "Ratnakara" (sea).

From the author's introductory verses to *Kṛtya-ratnākara* we find that he made a gift of many villages to Brahmins, got a huge tank excavated in Abhirāmapura and was the first Indian Brahmin to touch and worship the celebrated deity "Paśupati nātha" of Nepal. The concluding verse of *Vivāda-ratnākara* enlightens us about the author's age. It purports that Chāndēśvara "performed the rite of गुणापदान² on the banks of the Bagmati in the waxing half of the month of Śrāvana in the year 1236 of the Śaka era" (i.e. July, 1315 A.D.).

¹ Vide p. 531, *Gṛhaṣṭha*, प्रत्यक्ष विवादरत्नाकरे विदस्य।

² Making gifts of jewels and precious metals, equal in weight to one's own body.

The jurists of Bengal have often differed from those of Mithilā, regarding the interpretation of religious texts. But Cāndesvara has been highly appreciated by Raghunandana and other Bengal jurists. Raghunandana has quoted a text of the Gr̥hastha-ratnākara in his Udvāhatattva,¹ and quotations from other treatises of the series also occur in Raghunandana's Smṛti collections.

Not that Cāndesvara was simply a jurist, he was a poet and politician as well. His Rāja-nīti-ratnākara (B.O.R.S 1924) contains all the fundamental principles of Hindu Polity. The twenty-six introductory verses to Kṛtya ratnākara again contain much genuine poetry.

The present treatise is concerned, as the name indicates with the enumeration and description of the threefold duties of a Hindu householder (Gr̥hastha), viz (1) Civil, (2) Religious and (3) Sanitary. The members of the twice-born classes become "Gr̥hasthas" on the completion of their Vedic studies. The intending "Gr̥hastha" has to secure the permission of the Vedic preceptor and then seek the hand of an accomplished girl of his caste, with the sanction of his parents.

"Marriage" is dealt with in the "civil" portion of the book. Here the author describes the eight kinds of marriage with their relative merits and also the topics of अधिवेदन and परिवेदन. "Supersession" (अधिवेदन) is 'marrying' a second wife in the lifetime of the first one. No other compiler of Smṛti has dealt with this topic. Cāndesvara's treatment of the subject shows that it was ordinarily punished in ancient society. परिवेदन is the "marriage of a younger brother whose elders are unmarried." It was absolutely forbidden in ancient society. The following duties are exhaustively treated in the "religious" portion of the book, viz., prayers, ceremonial ablutions, propitiation of the gods and manes, and hospitality.

The "sanitary" regulations relate to purification of the body, bathing, eating and so on. Cāndesvara is of opinion that

¹ Vide the chapter on भासान्यकाण्ड.

flesh-eating is not a sin, if rendered absolutely necessary for the sustenance of human life; and that a person, suffering from a disease, curable by meat-diet only, incurs no sin whatsoever by partaking of meat.¹

Candèsvara has divided the day-time into four parts and prescribed the duties for each, to be discharged by the twice-born classes. The first quarter of the day is to be spent in cleansing the body and worshipping the gods; the second quarter in reciting the Vedas; the third in earning money; and the fourth is to be utilised for recreation of one's mind and body. The author has referred to sixty eight topics in his introduction but has finished the book with sixty-five only, and ऋषापक्षरण, रसोप्राचारवर्णन and भारतशब्दाण are not treated separately.

The treatment of the present work is methodical and gives evidence of the profundity of the author's scholarship.

The author has not left untouched a single source of the Vedas and Samhitās, the entire texts of some of the latter being now lost. Unlike other compilers of Smṛti, he has mingled his comments with the original quotations, without placing them separately, which circumstance has added considerably to the difficulty of the editors.

The present edition is the outcome of the comparison of three manuscripts, marked क, ख and ग, respectively, secured from the District Judge of Darbhanga, the library of the Asiatic Society of Bengal, and Babu Brajanandana Sinha of Sakri (Darbhanga). The Society's manuscript is incomplete and I consulted another for the pages which are wanting in it. This manuscript has also been marked by me as ॥

To bring out this edition, I consulted the original Samhitās, the Purāṇas, the Grhya-sūtras, the Epics and the complete works of Raghunandana and Hemādri.

My heartfelt thanks are due to the Council of the Asiatic Society for permitting me to edit this rare work and freely use their library. To Mr. Johan van Manen, the General Secretary,

¹ Vide page 382, Grhyasṭha.

I wish to pay special tribute for the encouragement and advice freely bestowed.

In conclusion, I beg to acknowledge my indebtedness to the following three gentlemen, who very kindly lent the manuscripts to me :—

Babu Ashutosh Chatterji, Babu Brajanandana Sinha and Babu Bireswara Chakravarty.

MM. KAMALAKR̥SHA SMRTITIRTHA.

BHATPARA,

April, 1928.

भूमिका ।

महस्यरत्नाकरोऽयं सूतिनिबन्धकारस्य मैथिलसंख्यावतचण्डेश्वरस्य
क्षतिस्तत्त्वतरत्नाकराख्यसूतिनिबन्धस्य चतुर्थो भागः । यश्चकार एवा-
स्मिन् युगे प्रतिमहविघितरङ्गे दानरत्नाकरस्य, कुशोदतरङ्गे विवादरत्ना-
करस्य, यज्ञनेत्राजनतरङ्गे हात्यरत्नाकरस्य च नामानि समुक्तिखामुख्य
चतुर्थां प्रकटयामास । यद्यप्यस्य सम्यक् परिचयो मत्सम्पादित-क्षत्यरत्ना-
करभूमिकायां विष्णुत एवाक्षुत तथापीतत्यग्न्याध्येतेणां तत्परिचयजिज्ञासा-
सम्परणांभिवाच्छया किञ्चित् प्रकटीक्रियते ।

असौ सर्वभास्त्रदश्रौ चण्डेश्वरो मगधनरपतैर्हरितिंहृदेवस्य
सान्धिविग्रहिक आसौत् । अस्मिंच राजनि सान्धिविग्रहिकता अमुख
पिण्डपैतामहक्रमागता । यतोऽस्य पितां वौरेश्वरस्तत्पिंता च देवादित्यो-
ऽस्यैवराज्ञः सान्धिविग्रहिकधूरमूढवान् ।

एतस्य नेपालप्रदेशावस्थानावसरे तुलापुरषमहादानक्षतिपरि-
चायकेन स्त्रात्-विवादरत्नाकरोपसंहारलिखितझोकेनैवं ज्ञायते यथाऽयं
अयोदश-शत-शकाव्योय इति । यथा—

रसगुणभुवचन्द्रैः सम्मिते शाकवर्णे ।

सहस्र ध्रवलपञ्चे वाम्मतीसिन्धूतीरे ।

अदित तुलितमुखैराक्षणा सर्वराश्चं

निधिरखिलगुणानामुत्तरः सोमनाथः ॥ ।

अस्य नेपालावस्थाने एतदपि प्रमाणम् ।

हृष्टोय चतुर्दिंशत्यघिकचयोदशशततमे संवत्सरे दिक्षीश्वरस्य
गौथासुहितोम्लकवाहादूरस्य सैन्यैः संचर्षमवाप्य पराजितो मिथिला-
पतिर्हरितिंहृदेवो नेपालमान्त्रितवान् तत्र शौयसान्धिविग्रहिकस्य
चण्डेश्वरठक्षुरस्य साहाय्येनादर्थं विजाप्तिंपत्वं लंखापयामात् । इति !

नेपाले भगवतः पशुपतिनाथस्य पूजायां नेपालराजेतरहात्मकास्यर्थं न
तदुपज्ञमेवाभूत् । अभिरामपुरे चासौ चण्डेश्वरो विश्वलं सरो निर्माया-
द्धयां कीर्तिमवापि । अन्यचासौ ब्रह्मचारिणो दिजगणान् षड्कावेदन-
थाप्य खवित्तव्ययेन गृहस्थानकृत् । एवमन्यानि बहुन्येव सत्त्वम्भाग्यस्य
खोक्तेवाभिजायन्ते । . . .

सुतशामसौ निबन्धकर्ता वङ्गीयनिबन्धकारेभ्यो । रघुनन्दनभट्टा-
चार्येभ्यो द्विशतवर्षपूर्वकालौनः प्रामाणिकस्याभ्यमिति । वृहवस्तत्परवर्ति-
निबन्धकर्त्ताः स्त्र खयश्चेवेन चण्डेश्वरं प्रमाणितवन्तः । विशेषतो रघुनन्दन-
भट्टाचार्याः खनिबन्धे अनेकेषु स्थानेषु गृहस्थानाकरादिमतं प्रमाणाणुपेणा
प्रदर्शयामासः, विशेषरूपेणोद्दाहतत्त्वे ।

यशोऽयं सारवानपि सुबोध्यो वर्णाश्रमिणामतिप्रयोजनीयस्य ।
मैथिलैरिदानीमध्येन बज्जमन्यमानेतत्प्रदर्शितसरगिरनुसियते ।

अस्य च रचनाकौशलं हेमाद्रि-पारिज्ञात-कल्पतरुष्यपि प्रायश्चो
दुर्लभमिति मन्यामहे । नासौ कूटतार्किक इव पाणिङ्गायाभिमानेन
प्राप्त्यार्थं विज्ञतमकरोत् परन्तु वर्णाश्रमाचारे परस्पर-विश्वानां संहिता-
काश्वर्षसां तत्त्विश्वोधमध्यनौय चात्मनो धर्मविश्वामे प्रगाढ़मनुरागं
प्रदर्शयामास ।

अस्य च यश्चस्योपचीयभूतानां धर्मसूत्रसंहितादौनां चित्तुराणि
पुस्तकानि वैदिकाचारिणामदृष्टदोषादलभ्यन्येव जातानि परन्तु तानि
पाहर्तुं क्वातायासवित्तव्ययेनापि मया तेषामेकस्य दयोर्वा कानिचित्यत्रा-
णेव काश्मीराजकौय कुइन्सकलेजान्तःपार्तिपुस्तकागारे परिवृष्टानि ।

चण्डेश्वरस्यैतस्मिन् यश्चे अधिवेदन-वाचावाच्य-वाच्यावाच्य-
तरहाण्यवतार्थं अनेकप्राचीनव्यनिबन्धेभ्य उत्तर्वं प्रकटयामास ।

एतत्प्रदर्शितयागव्यापाराणां साम्राज्यनुपयोगितया लक्ष्मितानामपि
प्रमाणपरिपाटीविश्वसमाधानकौशलं सर्वेषामेव विस्मयाय प्रभवति ।

अस्य च सम्पादनाय चत्वार्थादिश्च पुस्तकान्यधिगतान्यासन् एकं राजेन्द्रलालं मित्रमहोदयानां नोटिशनिर्दिष्टं दारवड़वास्तव्यानां बाबू गुणेश्वरसिंहमहोदयानां पुस्तकागारात् तदानीन्तरानां दारवड़जेला-जजपदाधिखण्डानां श्रीमतां आशुतोषचट्ठोपाध्यायानां साहाय्येनाधिगतं तमेवादश्चं क्षत्रां मुक्त्वा प्रयोगाम् प्रतिलिपिः कृता । तदेव ख-चिह्नितम् ।

द्वितीयं एसियाटीक्सोसाइटीपुस्तकागारात् प्राप्तं तच पञ्चमहायज्ञपर्यन्तमासीत् । तमेव ख-चिह्नितं कृतवानस्मि ।

३ द्वितीयं ग-चिह्नितं दारवड़शाप्रवपुरवास्तव्यात् दारवड़प्रतिसंपिण्ड-जातेर्भूत्यमिनो वावृत्ताहेवीपाधिमतः ० श्रीमतो ब्रजनन्दनसिंहमहोदयादधिगतं स च विद्यानुरागी-धार्मिकवरो ब्रजनन्दनो मद्दर्शं प्रभूततमानायासानकौशल्यं मिंथिलावर्त्तिसदृग्पक्षीयामादाहृत्य मक्ष्यमदात् तस्य चैवमहेतुकं विद्यानुरागं विद्वदनुरागच्छं स्मारं स्मारं विस्मितो भगवत्स-विधे तस्य दीर्घमायुगभिकामये ।

अथापरमेकमद्विखण्डितं स्थाने विलम्प्रायं काशीवासिसमहदर्म-श्रीबीरेश्वरचक्रवर्त्तिः सकाशादधिगतं तच भोज्याभोज्यतरङ्गादाश्च स्वोपयोगाय अवहृतमिति तदपि ख-चिह्नितमेव गृह्णितम् ।

चतुर्थं पुस्तकेषु ग्राघवपुरागतस्यैव सम्यक् शुद्धत्वं तदनु सोसाइटी-पुस्तकस्य ।

यथेऽस्मिन् बड्डश्व स्थानेषु “मूले” इति यः पाठान्तः प्रदत्तः स च तस्मात्मागाभूत-मन्त्रादि-मूलपुस्तकौय इत्यवधारणौयम् ।

अस्य च सम्पादनसौकर्याय यानि च गृह्णस्त्रीपनिषत्याग-संहितादीनि प्रयोजनीयान्यासन् तानि सब्बण्डेव प्रायश एनियाटीक-सोसाइटी-पुस्तकागारादधिगतानि कानिचिच्च गवांमेगट-संस्कृतकलेज-पुस्तकागारे परिवृत्तानि कानिचिच्च रघुनन्दनभट्टाचार्यपादोदयंग्रादीनि मदायतान्वेवासन् ।

निबन्धकाठनेन यशोपक्रमणिकायामवृष्टिरक्षा लिखने इति प्रतिज्ञातं किन्तु संग्रहोत्थु चिकित्सादर्थपुस्तकेषु अट्टपिंतररक्षात् परं समाप्तमिति लिखनं वृश्चते परन्तु राघवपुरीय ग-चिह्नितपुस्तकोपसंहारे लेखकेन एवं लिखितं यथा-इतःपरं ऋग्यापाकरण-रक्षोप्राचाश्वर्णन-भारतादिश्वरणरूपतरक्षाच्चयात्मकं धर्चवा प्रत्याग्नि आदर्शपुस्तके अभावात् न लिखितम् ।

एतावता एवमपि सम्भावनां नाबुचिता यथा निबन्धकाठः प्रतिज्ञायापि ऋग्यापाकरण-रक्षोप्राचाश्वर्णन-भारतश्वरणरूपतरक्षाच्चय-मौदास्यान् न लिखितमथवा लिखितमपि चिशादिनष्टमिति ।

अस्य च सम्पादनकर्मणि मया यथोचितः अमो यत्क्ष विहितः किन्तु तावृप्तश्वमयलयोइनुरूपं फलमासं न वेति सन्दिङ्गते इतःपरम् विदांसः पाठकाः प्रमाणम् ।

यस्याच्चादेशेनैतत्सम्पादनकर्मण्यधिकारो लब्धस्तामेव प्रथमं सोसा-इटीसभां प्रति सबङ्गमानं छतज्ञतां प्रदर्श्य परिशेषे एतत्सम्पादकानां श्रीमतां भ्यानन्दानेन साहेवमहोदयानां प्रति धन्यवादं ज्ञापयामि । अतौ च मनोबो एतद्वक्षकर्मसम्पादकतायामभिरतं संप्रेष्य परामर्शदान-प्रयोजनीयपुस्तकप्रदानादेशदानेन च मां सर्वथा उपकृतमकरोत् । विश्वपतेष्वरणाश्विन्द्योः समर्पितमस्तु एतत्सम्पादनकर्म । इति श्रां ।

महामहोपाध्याय—

श्रीकमलकृष्णस्मृतितौर्यः ।

एप्रेल, १९२८ ।

महृपक्षी ।

२४ परम्परा ।

दृहस्थरताकर-विषयसूची ।

पृष्ठाङ्काः प्रदत्ताः ।

	पृ:		पृ:
अभिहोत्राधानादि	६५०	गार्हस्यम्	८
अतिथिपृजा०	२६०	जपविधिः	२४१
अधिवेदनम्	८४	तर्पणविधिः	२५१
अनवलोकनीयानि	५६०	तर्पणोत्तरकर्म	२६६
अनाक्रमणीयानभिष्टुयानि०	५५६	त्वाज्यात्याक्षे	५६०
अन्यापद्वृत्तयः	४४६	दन्तधावनम्	१७२
अभक्ष्याग्नि	३५२	दाटनिरूपणम्	४०
आचमनविधिः	१५०	दाशानक्रमणम्	३४
आचमननिमित्तानि	१६१	दग्धानि	१६७
आचमनापवादः	१६५	देवलक्षणगम्	६८
आपद्वृत्तिः	४२६	दिव्यमननिमित्तानि	१६६
आभ्यन्तरशौचम्	५२६	द्व्यानां घर्माधर्मसत्त्वानि	४७१
आवस्थाधानम्	६२	नियमः	५२४
आर्धलक्षणम्	७०	निवासः	५३०
आसुरलक्षणगम्	७२	पञ्चिणाः	३७१
आह्विकम्	२३४	पञ्चमहायज्ञः	२७२
कन्यावरशयःक्रमः	३६	परदारादिवर्जनं	५८६
कन्यास्वयंवरः	४१	परिवेदननिषेधः	८७
कुलनाशनानि	५२६	पर्वत्यम्	४०६
कुप्रौद्यम्	४४४	पशुहिंसाविधिनिषेधौ	६६१
कृषिः	४२६	पश्चादयः	३७४
कियाक्षानम्	२०६	पाशुपाल्यम्	४४६
क्रोधादौनां परिवर्जनम्	४६५	पश्चात्यम्	७८
क्षत्रियवैश्यधर्मवृत्तयः	४६६	प्रतियहविधिः	४५५
गमनप्रवेशनविधिः	५४७	प्राचापत्तलक्षणम्	७१
गान्धर्वलक्षणम्	७५	प्रौतःक्षानादि	१७६

	पृ:		पृ:
ब्रह्मचर्यम् ...	५२४	वशनिरूपणम् ...	१००
ब्राह्मणाधर्मकर्मवृत्तयः	४६४	विवाहभेदाः ...	५६
ब्राह्मणस्यापद्वतौ वाणिज्यम्	४६५	विवाहगुणागुणो	८१
ब्राह्मणक्षणम् ...	६५४	विवाहाविवाहकन्यानिरूपणम्	८
भोजनविधिः ...	३०८	वाच्यवाच्ये ...	५३५
भोजनोत्तरकर्म	१०८	सृष्टकर्मधर्मवृत्तयः	४७५
भोज्याभोज्यानि	३६४	सृष्टाप्रदेयानि ...	५८८
मत्थाः ...	३७८	शौचम् ...	१४६, ५२२
मद्यापेयत्वम् ...	३६६	सञ्चारवर्जनं ...	५०७
मूर्च्छपुरीघोत्सर्गः	१३६	सन्ध्योपासनम् ...	२२३
मांसभक्षणवर्जनयोर्विधिः	३८०	सम्बन्धः ...	५४
यज्ञनयान्त्रे ...	१११	स्तेयाप्रवादः ...	५१६
यमाः ...	५०६	खातकतानि ...	४८२
हज्जलाधर्मः ...	४०६	ज्ञानविधिः ...	१६३
हात्क्षसलक्षणम्	७७		

गुहस्थरत्नाकरः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

उज्जित्वा दिश्मंभरं वरतरं वासो वसानश्चिरं
हित्वा भैक्ष्यमनातुरो रतिकरस्यानं समाजमितः ।
त्यक्ता भस्म कृताङ्गरागसुरभिः श्रौताडमारद्रवै-
देवः पातु इमाद्रिजापरिणयं कृत्वा गृहस्थः शिवः ॥ १ ॥
अथाय श्रुतिमङ्गष्टमहितां यो ब्रह्मचर्यांश्रयो
गार्हस्थे समयोजयत् दिंजगणान् वित्तैः कृतार्थैक्षतान् ।
१ श्रौतान् महितः संमस्तसचिवश्रेणौषु चण्डेश्वरो
मौमांसाशरणां गृहस्थविषयं प्रसौति रक्षाकरम् ॥ २ ॥
२ गार्हस्थास्थृतरङ्गोऽप्य प्रथमं परिकीर्तिः ।
विवाहाविवाहकन्याया निष्पत्तमतःपरम् ॥ ३ ॥

१ (ख) उज्जित्वादिमम् ।

२ (ख) पुस्तके—हित्वावासस्तु पुनः पितृवने कैलासहर्मग्राश्रयः ।

३ (ख) —चर्याश्रये । ४ (ग) शवृतम् ।

५ (ख) पुस्तके अधिकः उल्लोकः—

ब्रह्मार्घे ब्रह्मकल्पो वसनमणिगणालङ्घतं गोमहस्तं

सत्त्वामा कामघेनुं चिभुवनतिलकाङ्गावनो कल्पयक्षो । ?

हेमाकल्पं गजानां शतमदित महाद्वृतकुम्भं नयत्वं ।

कृतमङ्गिः ? कृपसिंहोः कवकमयतुलापुष्पं पौद्वेष ॥

निरूपणं वरस्थाथ दारातुकमण्डतः ।
 कन्यायास्य वरस्थाथ वथःकमनिरूपणम् ॥ ४ ॥
 दातुर्निरूपणस्थाथ तृतः कन्यास्थयवरः ।
 स्त्रौपुंसयोस्य संबन्धो भेदः परिणयस्य च ॥ ५ ॥
 गुणागुणौ विशाहस्य प्रोक्ष्यते चाधिवेदनम् ।
 परिवेदनक्रियायास्य निषेधसादनन्तरम् ॥ ६ ॥
 आवस्थस्य चाधानमग्निहोत्रस्य कौर्चिते ।
 यजनं याजनस्त्रास्मिन्माक्रिकस्य ततःपरम् ॥ ७ ॥
 ततो मूच्छताश्रौचमाचमनमतःपरम् ।
 आचमने निमित्तस्य निमित्तस्य दिराचमे ॥ ८ ॥
 अपवादस्त्राचमने ततः स्याहस्रधावनम् ।
 प्रांतःस्नानादिकस्याथ क्रियव्यानविधिस्ततः ॥ ९ ॥
 तस्माक्षयविधिः प्रोक्षस्त्रूप्योपासनतर्पणे ।
 तर्पणोभरकर्माद्य कर्त्तव्येऽस्मिन् यथायथम् ॥ १० ॥
 ततः पश्य महायज्ञास्तस्तस्तातिथिपूजनम् ।
 भोजनस्य विधियाय भोज्याभोज्यविधिस्ततः ॥ ११ ॥
 अभस्त्रविधिरेतस्मिन् मांसभस्त्रणवर्जनम् ।
 पशुद्दिंसाविधित्यागस्तरङ्गे [अस्मिन् प्रकीर्तिः] ॥ १२ ॥
 [महापेयत्वमुक्तस्य] भोजनोत्तरकर्म च ।
 ततो रजस्त्राधर्मः पर्वत्यमनन्तरम् ॥ १३ ॥

१ (ख) अपवादोऽथाचमने ।

२ [] (ख) पुलके विद्वितांश्चो गाति ।

गृहस्थरक्षणकृष्णः ।

विप्रकर्त्ता-धर्म-दृतिरापहुभिरनन्तरम् ।

हृषिरापदि वायिष्वं पाष्टुपाक्षमतःपरम् ॥ १४ ॥

कुमोदं ब्राह्मणसास्मिन्न्यापुहृष्टयस्तः ।

प्रतिग्रहः चच्वैश्चधर्मकर्त्त्वंप्रेष्टमयः ॥ १५ ॥

इत्युधर्माधर्मतत्त्वं शुद्धधर्मप्रवृत्तयः ।

स्वार्तकव्रतमेतस्मिन् संयमो नियमस्तः ॥ १६ ॥

सेषापवांदग्नौचस्त्र ब्रह्मचर्यमतःपरम् ।

नियमः कुलगांशोऽय निवासकादनन्तरम् ॥ १७ ॥

वाच्यावाच्ये ततः पञ्चादतो गमप्रवेशने ॥ १८ ॥

अनाक्रम्यानधिष्ठेयमविलोक्यमतःपरम् ॥ १९ ॥

ततः शुद्धाप्रदेवानि परदारादिवर्जनम् ।

दर्जनं सहरस्याय त्वीज्यात्याच्ये ततःपरम् ॥ २० ॥

स्वतापाकरणस्याय रक्षोऽन्नाचारवर्णनम् ।

अवर्णे भारतादीनां विधानस्त्र प्रकौटिताः ॥ २१ ॥

गृहस्थरक्षणकर्त्त्वेऽस्मिन् श्रीचष्टेश्वरमन्तिष्ठा ।

मिथिसाप्त्यिवौगाथ-सन्धिविप्रहकारिणा ।

अष्टुष्टिरमो 'स्वष्टास्त्ररक्षास्मिन्नरक्षदाः ॥ २२ ॥

अथ गाहस्थ्यम् ।

तत्र ब्रह्माद्विधर्ममधार्यं समर्तः—

एष धर्मः समाख्यातः प्रथमाश्रमिणि दिजे ।

अतःपरं समावृत्तः कुर्याद्विषयरिप्रदम् ॥

समावृत्तो गुरुकुलादेत्य लक्ष्मानादि(ख)संस्कारः ।

मनुः—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि अथाकमम् ।

अविशुत्वाच्चयोर्गुरुस्याश्रममाविशेत् ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वेति विकल्पः पुरुषशक्तिमपेत्य
यथाकमं शास्त्राभिहिताध्ययनपौर्वापर्यानुसारेण, अविशुत्वाच्च-
चर्यः शास्त्रोदिताङ्गब्रह्मचर्यं अधीत्येत्यच्यतः ।

अतएव यमः—

वेदं वेदौ च वेदान् वा ततोऽधीत्य अथाविधि ।

अविशीर्णब्रह्मचर्योर्दारान् कुर्वीत धर्मतः ॥

एवम् विशीर्णब्रह्मचर्यस्याहतप्रायश्चित्तस्य उत्तरस्मिन् आश्रमे
अविधिकार इति शोतिं भवति विशेषणोपादानात् ।

तथा—

गुरुणामनुमत्या च समावृत्तो अथाविधि ।

सदृहेत दिजो भार्यां बवर्णां लक्षणान्विताम् ॥

लक्षणान्वितां शुभसूचकशारौरचिकित्युक्ताम् ।

१ (ख) अविशीर्ण— ।

२ (क) अवशीर्ण ।

थमः—

गुरुं वा समनुज्ञाय प्रदार्थं गुरुदचिणाम् ।

सदृशानाहरेहारान् मातापिद्मते स्थितः ॥

वा शब्दो नैषिकापेक्षया तैन् गुर्वनुज्ञया गुरुदचिणां दत्ता
सदृशान् दूरानीहरेत् नैषिकब्रह्माचारौ वा स्यादित्यन्ययः । नैषिक-
ब्रह्माचारौ धावज्जीवब्रह्माचारौ । समनुज्ञायेति समनुज्ञायेत्यर्थः ।

तारदः—

* ब्राह्मणज्ञचियविशां शूद्राणाम् परिपडे ।

सज्ञातिः श्रेयसौ भार्या सज्ञातिस्य पतिःःस्त्रियाः ॥०

सज्ञातिर्ब्रह्मणलादिना समानज्ञातिः श्रेयसौ श्रेष्ठा ।

वसिष्ठः—

* गृहस्थो विनौतकोधइर्षोऽगुरुदण्डनुज्ञातः खाला इममानाषेयो-
मस्यूष्टमेयुनामधरवयस्काम् सदृशौ भार्यां विन्देत ।

गृहस्थ इति भाविनि भूतोपचारस्तद्वर्त्मप्राप्त्यर्थः ॥ तेजाङ्गत-
दारोऽपि गाहस्यमंकल्पवानाश्रमान्तरनिवृत्तो गृहस्थधर्मविधि-
क्रियत इति । [भर्तृयज्ञ इति लक्षोधरः] ।

गृहस्थतिः—

समानामुदहेत् पद्मौ कुलशौलवयोगुणैः ।

तथा सह चरेद्वर्त्मं श्रीतस्मार्तं च शक्तिः ॥.

समानामनुरूपां अनुरूपलभ्य-

१ [] चिदितांशः (क) (ग) एकके शास्ति ।

२ (क) एकके शास्ति ।

वर्षेरेकगुणां भार्यामृदहेत चिगणः सुमान । ।

इत्यादिनोक्तम् ।

मनुः— तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्वमिनं तत्प चासैनमहेत प्रथमं गवा ॥

तं ब्रह्मचारिणं प्रतीतं प्रतिनिवृत्तं ब्रह्मचर्याश्रमात् प्रतिनिष्ठय
गार्हस्थ्याश्रमप्रवेशोन्मुखं स्वधर्मेण 'दक्षिणादानादिना' ब्रह्मदायहरं
ब्रह्मोत्त वेद एव दायो धनं ब्रह्मदायकं तेन पितुस्सकाशात् गृहीतं-
वेदमित्यर्थः । पितुस्सकाशादिति प्राथोवांदः । अर्चयित्वा पूज-
येत् पित्रादिस्ति ज्ञेषः । गवा मधुपर्कण । ।

सारीतः— ।

गुह्याऽनुज्ञातोऽसलाकारादौन् गृहीयात् नित्यमुन्नरकालं यथार्हं
चैतान् विभयात् । आमन्यु गृहानेत्य विधिवत् दारांगा-
गृह्यामौनाधाय उच्छ्रित्याभ्यामयाचितोपपञ्चं साधुभ्यो याचनात्
सद्यो वा अयाचनात् देवपितृमनुष्यार्थं वृत्त्यादामं कुर्वीत
नात्मार्थ ।

असलाकारादौन् स्वगृह्यकथितकुण्डलादौन् आदिशब्देन गृहोक-
दृष्टादिप्रशं । नित्यमुन्नरकालं समावर्त्तनोन्नरकालं यथार्हं
यथाप्रथोजनं समावर्त्तनकाले तु नित्यमेव धारणम् ।

यमः— ।

एकं दौ जौन् वा वेदानधीत्य गुहं परित्येष्याऽनुज्ञातो मुच्चा-
यपनयनं कृत्वा सर्वर्णा परिकौपावस्थाधामं कालाऽतिथीन् पूजयेत् ।

ब्राह्मादिता विवाहेन सर्वां परिणीयावस्थाधारं हत्येत्यर्थः ।
दारप्रियहकालानन्तरमेवावस्थाभिधानात् । ब्राह्मादिता विवा-
हेन चतुकालाभिगमी पुचानुत्पाद्यावस्थाधारं हत्येत्यर्थः ।
दारप्रियहकालानन्तरमावस्थाभिधानात् ।

काश्यपः— ०

दारधौनाः क्रियाः सर्वं ब्राह्मणानां विशेषतः ।

दारान् शर्वान् प्रथवेन् विशुद्धानुदहेत्ततः ॥०

देवतानां नमस्कारः पितृणाम्बोदकक्रियाः ।

दारतः संप्रवर्तन्ते दाराः खर्गस्य संक्रमः ॥०

इत्येतत् कथपमतं ब्राह्मणस्यानुगासनम् ॥.

विशुद्धान् कुलतः खर्हपतस्य उदहेत् परियंहेत् ।

॥ इति महामहेश्वर-महाराजाधिराज-ओहरसिंहदेव-
महाशान्धिविषयहिक-वोरेश्वरात्मज-सप्रक्रिय-महामान्धिविषयहिक-
ओचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरत्नाकरे गार्हस्थ्यतरङ्गः ॥

अथ विवाहाविवाहकन्यानिरूपणम् ।

तत्र मनु-शीतातपौ—

अमपिण्डा तु या मातुरूपगोचा च या पितृः ।

मा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्षणि मैथुने ॥

मातुरमपिण्डा मातुलदुहितादिभ्यो अन्या, असपिण्डेति समान एकः पिण्डो हैहोऽयस्याः मा सपिण्डा न तथा असपिण्डा, सपिण्डंता च एकदेहावयवान्वयेन भवति ।

तथाहि—

‘पुंचस्य पिण्डगरौरावयवान्वयेन पित्रा सह । एवं पितामहादिभिरपि पिण्डदारेण गरौरावयवान्वयतः । एवं मातृगरौरावयवान्वयेन मात्रा तथा सातामहादिभिरपि मातृदारेण ।

तथा मातृखस्तु-मातुलादिभिरप्येकगरौरावयवान्वयत् तथा पिण्डखस्तादिभिरपि । तथा पत्ना सह पत्न्या एकगरौरारभकतया । एवं खाद्यभार्याणामपि एकगरौरारंभकैः खस्तपतिभिः सहेकगरौरारभकत्वेन ।

एवं यच्च यच्च सपिण्डग्रस्तस्तु भास्त्रात् परन्परया एकगरौरावयवान्वयेन ज्ञेय इति मिताचराकारः ।

दारकर्षणिं दारलंजनके विवाहे मैथुने मिथुनसाधार्धर्षपुचोत्पादादौ । मैथुने मिथुनग्रस्तवान्वयस्त्रीपुंमसाधे स्त्राश्रमादिकर्षणिं न केवलं स्त्रीश्राश्रणकादिकर्षणि अपि दृभयसाधेऽपौति कल्पतदः ।

गोतमः—

अस्मानप्रवरेविवाह ऊर्ज्जं सप्तमात् पितृवन्धुभ्यः बौजिन(भ्य)स्य
मातृवन्धुभ्यः पञ्चमाश्च । सप्तमानप्रवरलक्ष्मा प्रवरस्य संख्या-
संज्ञयोस्तुक्ष्यते ।

अथा—वात्सल्यमावर्णयोरौर्बादीनां पञ्चतया संज्ञया चौर्बा-
दिकरूपया ॥०

पितृवाभ्वाः—

०पितुः पितुः संसुः पुचाः पितुर्मातुः खसुः सुताः ।

पितुर्मातुल्लपुचाश्च विज्ञेयाः पितृवाभ्वाः ॥

इति वाक्योक्ताः ।

बौजिनस्येत्यचापि ऊर्ज्जं सप्तमादिति योज्यंम् । बौजी च
एवं चेद्दि योऽपत्यसुत्यादयति ॥

मातृर्मातुः खसुः पुचा मातुर्पितुः खसुः सुताः ।

मातुर्मातुल्लपुचाश्च विज्ञेया मातृवाभ्वाः ॥ इति वाक्योक्ताः ।
एवां च एवं पञ्चमस्तत ऊर्ज्जं विवाहः ।

यदाह यात्तवरक्ष्यः—

अरोगणौ भ्रातृमतीमसमानार्थगोद्याम् ।

पञ्चमात् सप्तमादूर्ज्जं मातृतः पितृतः क्रमात् ॥

पञ्चमात् सप्तमादिति यथासंख्यमन्वयः । भ्रातृमतीमिति पुचि-
कागद्वानिदृष्टवर्यं, आवें नाम प्रवरमित्यन्वयः, गोत्रं काश्यपादि,
आर्यगोत्रे यमाने यस्याः सा सप्तमानार्थगोत्राः न तथाऽसप्तमानार्थ-
गोत्राः ।

पैठीनसिः:-

असमानार्थयौं कन्यां वरथेत् पञ्च मात्रतः सप्त पिहतः
परिहरेत् । चौन् मात्रतः पञ्च पिहत रति वा ।

समानजातीयाविवाहे पञ्च मात्रतः सप्त पिहतः । असमान-
जातीयाविवाहे चौण्ठित्यादिवस्थाविकल्पः ।

सुमनुः:-

पिहतस्त्रसुतां मातुलसुतां समानार्थयौं विवाह्य चान्द्रायणी-
स्त्ररेत् परित्यज्य चैनां विभृयात् ।

अश्व मात्रसगोचानिषेधो मात्रसमन्विलेन अन्मपरम्परानामः
प्रत्यभिज्ञायां सत्याम् ।

अतएव व्यासिः:-

सगोचां मातुरघ्येके नेच्छग्नुदाहकर्षणि ।

जग्नगाङ्गोरविज्ञाने उद्देताविशिष्टिः ॥

इदस्त्र व्यासांभिधानं इसायधेन पुचिकापुचविषयमिति
यस्त्रिखितं तच्चिन्द्य स्त्रामौधरायस्त्ररसात् ।

पैठीनसिः:-

कुक्षोत्पत्तां युक्ताचारां वरथेत् । पिहतमात्रस्त्रदुष्टिरो
मातुलसुतां धर्षतसा भगिन्यो वर्जयेत् ॥

असमानार्थीमित्यादि पैठीनसिवाक्येनैव पिहतमात्रस्त्र-
दुष्टिराहौ निषेधे चिह्ने पुनर्निषेधो दोषातिशयबीधनार्थः ।

दोषातिदोषे मनुः:-

पैहतस्त्रेयौ भगिनीं स्त्रीयां मातुरेव ॥

मातुस भातुरामस्य गत्वा चाक्ष्रायणस्तरेत् ॥
एताक्षिक्षस्तु भाव्यर्थं नोपयच्छेत् बुद्धिमान् ।
ज्ञानित्वेनानुपेयास्ताः १पतति शुपयच्छधः ॥ इति
आप्तस्य सहोदरस्य दहितरमिति शेषः । मातुससुतानिषेधः
स्मृत्यनादेऽपि ।

सुमन्त्रः—पितृमातृष्टव्यभ्या आप्तमादविवाहाः कन्या भवन्ति
आप्तमादन्येषां । स्वर्णाः पितृपत्न्यो मातृरक्षाहातरो मातुसाः तदु-
हितरस्य मैगिन्यकादपत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा सहरकारिष्यः ।
५त्साधापयितुरेतदेव । आप्तमादिति मातृष्टपितृः विषयम् ।

मातुः सपिङ्गा यत्केन वर्जनौया दिजातिभिः ।

इति^१ व्याप्तवच्चमात् ।

तह्यातरः शोदराः तचेव भावशब्दस्य शक्तेः । एवस्य पूर्वमाप्त-
स्तेति विशेषणमनुवादः । एवमेव इकायुधादयः ।

अन्यथा एषामनन्तराभिहितानां कन्याः पंरिष्णीताः सहर-
कारिष्यः सहरार्थलादधर्षकारिष्ठो भवन्ति ।

तस्माधापयितुकादिवाहजनकमन्त्राधापयितुः । एतदेव सहर-
कारित्वमेव इत्यर्थः ।

उदहेत् पितृमाचोक्तु बप्तमौ पक्षमौ तथा ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् ।

पक्षमौ मातृपत्नाश्च पितृपत्नाश्च बप्तमौम् ।

१ (क) पुरुषके पतति परिष्णयन्नधः ।

२ (ख) पुरुषके तथाऽध्यापयितुः ।

गद्यस्तु उद्देश्यं कन्वा न्यायेन विधिमा नृप ॥

इति विष्णुपुराणात् ।

अथ विरोधो भासते—

तच्च च उदाहृपदार्थस्य धनार्जनसेव रागपरिप्राप्तया न
विधेयलमिति व्यवस्थित एव वाक्यार्थः स च न अनुत् इति विश-
मिता प्रतिपत्तिः । निषेधवाक्येषु च तात्पूर्वस्थेदस्य स्थृत्वात्
अविशमिता सा ।

अतएव तद्वलेन मार्कण्डेय-विष्णुपुराणवाक्ययोर्विरुद्धाभासयो-
रन्यथावर्णनं । तच्च च यदि पदार्थः सहस्रगो वाक्यार्थ इति
नियमस्तदा पञ्चमीमप्तमौपदाभ्यां यथायथं षष्ठी अष्टमी च
सामैष्यस्तच्छायां विवृतिता तथाऽप्यपदार्थाऽन्यामव्युद्धो वाक्यार्थः,
तदा तादृश एव निषेधोऽच वाक्यार्थ इत्युभयथापि न विरोधः ।
अविगौत-सकलशिष्टसम्भवायोऽप्येवम् ।

मनुः—

अव्युद्धाङ्गौ चौम्यनाक्षौ हंसवारकगमिनोम् ।

तनुलोमकेशदग्नानं मृदुज्ञौमुद्देश्यम् ॥

सौम्यनाक्षौमनुदेगजनकनाक्षौ । यथा धीरा वामा इत्यादि ।

तमिति— तनुः सूक्ष्माः केशदग्ना यस्ताः चा तथा ।

आतातपः—

हंसस्तनां नेष्वर्णां मधुपिङ्गलाक्षोचकाम् ।

ईदृशैः वरयन् कन्वा गद्यस्तु सुखमेधते ॥

१ (ख) लक्ष्मात् ।

२ (ख) पुरुषके उपतदृचंसर्वोऽपि ।

नेषम्मामां विग्रहश्चामरुपां मधुपिङ्गलक्षोचनां मधुवदौषत्-
पिङ्गले सोचने यस्ताः तथा सुखमेधते सुखं यथा स्यादेवं बद्धते ।

आशुलाल्यमः—

बुद्धिसम्बन्धलक्षणांनुपलक्षित ।

लक्षणाभिति प्रुभसूचकाङ्गानि ॥

तानि भविष्यपुरवणे व्यक्तानि— तथा—

प्रतिष्ठिततत्त्वासुम्यकृ रक्षाभोजसमत्विषः ।

ईदृशा चरणा धन्या योषितां भोगवद्धुमाः ॥

प्रतिष्ठिततत्त्वाः भूभागलग्नममत्तचरणायभागाः ।

करालैरतिर्निमांसै रुचैरथ शिराततैः ।

दाष्टीलं दुर्भगत्वं प्राप्नुवन्ति न संग्रयः ॥

करालैरतिभयद्वरैः ।

अकृत्यः संहता वृत्ताः कल्पः सूक्ष्मा नखास्तथा ।

कुर्वन्त्यनन्तमेश्वर्यं राजभोगस्तु योषितांस् ॥

संहता अविरक्ताः ।

त्रृखासु जीवितं इसं विरक्ता विभानवे ।

दारिद्र्यं मूलभुग्नासु प्रेष्ट्वं पृथुक्तासु च ॥

इस्त्वाक्तु जीवेद्वासु जीवितमनुरूपद्वस्तुश्चालितं । मूलभुग्नासु
प्रथमपर्वतकासु पृथुक्तासु देहाननुरूपस्त्रीकासु ।

परस्यरम्भमाहृदेसानुभिर्भूतपर्वतिः ।

१ (ख) बुद्धिलक्षणस्यद्वाम् ।

२ (क) कुर्वते सर्वमेश्वर्यम् ।

वक्षनपि पतौन् हता दामीभवति वै दित्याः ॥
 अकृष्णोक्तपर्वाणः तुष्टायाः कोमलाञ्जिताः ।
 रबकास्त्रनकाभाय विपरीता विपक्षे ॥
 सुभगलं नखैः लिंगधैराताचैश्च धनाङ्गतां ।
 पुच्छः क्युरुत्तरेभिः सुसूक्ष्मेरपि राजतर ॥
 पाष्ठुरैः स्फुटितैहस्तैर्नीकिर्धृचैस्तथा खारैः ।
 तिःस्तता भवति स्तौणां पौतेशाभस्याभस्याम् ॥
 सूक्ष्मायाः लिंगधृत्तास्य समाहृद्गिर्भास्तथा ।
 यदि क्षुर्तुपुरं (?) दध्युर्बन्धवाद्यैः समाप्तयुः ॥

अक्षिराः—

अक्षिराः शरकाण्डाभाः सुष्टुप्ताऽक्षयत्त्रूहाः ।
 अहाः कुर्वन्ति शैभाग्यं यानस्य गजवाजिभिः ॥
 'कुप्यते लोमजहास्तौ भ्रमते 'वद्धुपिण्डिका ।
 काकजहां पतिं हन्ति वाचाला कपिका च या ॥
 जानुभिष्वैर्मार्जार-सिंहजान्वनुकारिभिः ।
 श्रियमाय सुभाग्यस्य प्राप्नुवन्ति सुतांस्तथा ॥
 घटाभैरध्वगा नार्यो निर्मासैः कुलटाः स्त्रियः ।
 गिरालैरपि सिंहास्ता विशिष्टैर्धनैवर्जिता ॥
 अत्यन्तकुचिते रसैः स्फुटितायैर्गुरुप्रभैः ।
 अनेकशस्तथा रोमैः केशैश्चापि तथाविधैः ॥

१ (ख) क्लिष्टते ।

२ मूले उद्धतपिण्डिका ।

३ (क) बल— ।

चतुर्वर्णपिङ्गला नारी विषकन्येति^१ विक्रिता ।
 सप्ताहाभ्यन्तरे खौदं पतिं हन्त्याच संशयः ॥
 हस्तिहस्तानिभैर्वैरस्तैरस्तौमैः^२ करभोपमैः ।
 प्राप्तुवन्धुष्टभिः ग्रन्थू लिंगैः सुखमनङ्गजम् ॥
 दौर्भाग्यं बहुमांसाभिर्भूमं सोमग्रास्तिभिः^३ ।
 'स्वाहृतं समं जाव सूर्यरोमततं पृथु ॥
 अवनं ग्रस्ते खौणां रुतौ सौख्यकरं स्त्रियाः ।
 ऊङ्गं रोमतसे यस्याः समं सुक्षिष्ठसंस्थितम् ॥
 अपि नौचकुलोत्पन्ना राजपत्रौ भवत्यसौ ।
 असत्यपचस्तृशः कूर्मपृष्ठाहतिसथा ।
 'शशिविभनिभस्त्रापि तथा च शकटाहतिं ॥
 भगः प्रुभकरः खौणं एतिप्रौतिविवर्द्धनः ॥
 'तिलायुष्यस्तृक् यस्तु यस्ताश्वरुरसक्षिभः ।
 दावषेतौ पररतौ कुर्वीत च दरिद्रतांम् ॥
 उदूखस्त्रनिभिः शोकं मरणं विवृताननः ।
 निरूपैरतिनिर्मांसैर्गजाश्वस्त्ररोमभिः ॥

१ (ख) तुल्येति निक्षितं ।

२ (क) आया (ग) पापा वा । ३ (ख) इत्प्रामैः ।

४ (ख) रोमशोदभिः । ५ मूलपुष्टके सन्धावदेः ।

६ मूले अधिकं पद्यम्—

अरोमकं भगं यस्याः समं सुक्षिष्ठसंस्थितं ।

अपि नौचकुलोत्पन्ना राजपत्रौ भवत्यपि ।

दौःश्रीकृं दुर्भगलम्भ दारिद्र्याधिगच्छति ।
 कपित्यफलसङ्काशः पौनो वलिविवर्जितः ॥
 स्कौतः^१ प्रशस्तो भारौणां निन्दितोऽश्वन्यथा विदुः ।
 पयोधरभरान्नमः प्रवर्षचिवसौ गुरुः ॥
 मध्यः पुष्टभावः स्त्रीणां रोमराजीविभूतिः ।
 पणवाभैर्मृदङ्गाभैक्षण्या मध्ये अबोदरैः ॥
 प्राप्तुवन्ति भयायासं दौःश्रीकृमपि चेदृग्नेः ।
 चक्रमुख्यं पृष्ठमरोमं सुसमाहितम् ॥
 नानापुष्पाद्यपर्यङ्कं रतिसौख्यकरं परं ।
 कुञ्जमद्रोणिकं पृष्ठं रोमशं अदि ओषितः ॥
 स्त्रंप्रान्तेऽपि सुखं तस्य नास्ति हन्यात् पतिष्ठ सा ।
 विपुलैः सुकुमारैर्ष्वं कुचिभिश्च बड्डप्रजाः ॥
 अस्त्रकृकचा च या नारी राजानं सा प्रसूयते ।
 उच्चतेर्वलिंभिर्वन्ध्याः सुवृत्तैः^२ कुञ्जटाः स्त्रियः ॥
 आरकर्षरता सा स्थात् न प्रभुं खं समाप्नुयात् ।
 उच्चतावनतैः चुद्रा विषमैर्विषमाश्रया ॥
 सा सुरेश्वर्यसन्ध्या वनिता इदयैः समैः ।
 सुष्ठनसुखनं पीमधरोक्तमायतम् ॥
 सनयुग्मिदं शस्त्रमतोऽन्यदसुखावहम् ।
 उक्तिः प्रथमे गर्भे दयोरेकस्य भूयष्टौ ।

१ (ग) स्त्रियः ।

२ (ख) सावर्णीः ।

२ (क) (ग) एककद्वै सुवक्तं ।

३ मूले आयुरेश्वर्य— ।

वृमे तु जायते कन्या दक्षिणे जायते सुतः ।
 एवमिधाः स्त्रोकाः प्रसङ्गेन स्त्रिलिताः ।

दीर्घं तु १चिदुके यस्याः सा स्त्री धूर्माँ रतिप्रियां ॥
 प्रविष्टे तु पुनर्यस्या देष्टि.मा पुरुषं सदा ।
 सनै सर्वप्रकाशकारः शजिकाहतिभिलया ॥
 दार्ढिद्यमधिगच्छन्ति स्त्रियः पुरुषेष्टिताः ।
 आरकूटघटेसुत्येभवन्ति हि तथा दिजाः ॥
 आरकूटघटेसुत्येः पित्तलघटमद्वग्नैः ।
 सुममं मांसलभाथ शिरारोमवित्तिर्जितम् ।
 वक्त्रो यस्या भवेन्नार्या भोगान् भुक्ते यथेष्टितान् ॥
 हिंसा भवति वक्त्रं दौड्गोत्यं रोमशेन तु ।
 निर्माणेन तु वैधव्यं द्विप्रौर्णं कलहप्रिया ॥
 चतस्रो रक्तगम्भीरा रेखाः द्विग्धाः करे स्त्रियाः ।
 यदि स्याः सुखमाप्नोति विच्छिन्नाभिरनौशता ॥
 रेखा कनिष्ठिकामूलात् यस्याः प्राप्ना॑ प्रदेशिनीम् ।
 शतमायुर्भवेत्तस्या ऊनाथा मुलताकमात् ॥
 संहृताः समपर्वाणकोत्त्वायाः कोमलत्वचः ।
 समा छान्तुनयो यस्याः सा नारी भोगवद्विनी ॥
 बन्धुजीवाहणेसुक्षेर्नद्वेरेश्यमाप्नुयात् ।
 नखेवभुविवर्णाभेः श्वेतपौत्रैरनौशता ॥
 रक्तेष्वद्भिरेश्यं विचित्राकृतिभिर्दिजाः ।

स्फुटैरविरलै रुचैः क्लेशं पाणिभिराप्नुयुः ॥
 समरेखा यथा यासामद्वृष्टाद्वृलिपव्यसु ।
 तामां हि विपुलं सौख्यं धनं धान्यं तथाच्छयम् ॥
 मणित्वन्तोऽव्यवस्थिते रेखाचयविभूषितः ।
 दधाति न चिरादेव मणिकाच्छनमण्डनम् ॥
 १ श्रीवत्साम्बुजशङ्खनङ्ग-गैवाजिनिवेशनैः ।
 चक्रस्त्रिकवज्ञासिपूर्णकुम्भनिभाद्वृशैः ॥०
 प्रामादच्छन्मुकुटेहरकेयूरमण्डलैः ।
 शङ्खःतोरणनिर्यूहै इस्तन्यस्तैर्नपस्त्रियः ॥
 यस्याः पाणितले रेखा १यूपकुम्भास्त्र कुण्डिकाः ।
 दृश्यन्ते चरणे यस्या यज्ञपत्रौ भवत्यसौ ॥
 वौथापणतुक्षामानैस्तथा सुद्रादिभिः स्त्रियः ।
 भवन्ति वणिजां पत्न्यो रत्नकाच्छनगालिनाम् ॥
 दाच-योक्त्र-युगावन्ध-फालोदूखसत्त्वाद्वृत्तैः ।
 भवन्ति धनधान्याद्याः क्षेत्रैवलजनाद्वृनाः ॥
 कोमलं मांसलञ्ज्वैर पौनं रोमविवर्जितम् ।
 गोपुराङ्गति नारीणां भुजयोर्युगलं प्रुभम् ॥
 निगूढःयन्ययो यस्या दग्धना १लोमवर्जिताः ।
 वाहवो लक्षिता यस्याः प्रगस्तावृत्तकोमस्ताः ॥
 दग्धना दर्शनौया यस्यास्त्वयाः इुभमित्यनुष्ठः ।

१ मूले श्रीवत्सध्वजपद्माच्च ।

२ (ग) रक्ता यूपास्त्र कुण्डिकाः ।

३ (ग) क्रपेश ।

तनुभारनतस्यैव नातिस्थूलो न रोमशः ।
 स स्कन्धस्तु सदा स्वौषां मौभाग्यारोग्यबद्धनः ॥
 स्थूले स्कन्धे वहेह्नारं रोमशे व्याधिता भवेत् ।
 वके स्कन्धे भवेदन्ध्या कुसीय चोचतानते ॥
 स्थृष्टं रेष्माचयं यस्या यौवायां चतुरशुलम् ।
 मणिंकस्त्रन्मुकाङ्गं च इधाति विभूषणम् ॥
 अधना स्वैर्ण हृष्यपौवा दीर्घपौवा च वन्धकी ।
 द्रूपपौवा स्थिरापत्या खूलपौवा च दृखिता ॥
 अनुष्ठता समांसा च समा यस्याः हकाटिका ।
 सुदीर्घमायुक्तस्त्राम्भु चिरं भृत्या च जीवति ॥
 निर्मांसा बड्डमांसा च गिराला रोमशा तेषाः ।
 • कुटिला विकटा चेव त्रिस्त्रौषां च न इष्यते ॥
 न स्थूलो न हशोऽत्यर्थं न रक्तो न च रोमशः ।
 हनुरेवमिधः श्रेयान् ततोऽन्यो न प्रगम्यते ॥
 चतुरस्त्रमुखौ धृत्या मण्डलास्या गठा भवेत् ।
 अपजा वाजिवक्त्रा स्वैर्ण मण्डवक्त्रा च दर्भगा ॥
 श्व-वराह-वृक्षोलूक-मर्कटास्याश्य याः फ्लियः ।
 करास्ताः पापकर्माणाः प्रजावन्धुविशिष्टिताः ॥
 मालतौवकुलामोजनीलोत्पलसुगम्भिः यत् ।
 वदनं सुच्यते नैतत् पानतामूलभोजनैः ॥
 ताम्बाभः किञ्चिदानन्धः स्वौन्यह्रास्यविवर्जितः ।
 अधरो यदि तुङ्गस्य नारौषां भोगदः सदा ॥

शूले कष्टद्वयीका सात् विवर्णं चातिदुःखिता ।
 उच्चरौषेन तीक्ष्णेन वनिताऽत्मकोपना ॥
 जिङ्गा तनुतराऽवका तापा दीर्घा च इच्छते ।
 शूला दीर्घा विवर्णाभा वृक्षा भिजा च निन्दिता ॥
 शश्वाकुन्देषु गवक्षैः१ द्विष्टेषु लैरसम्बभिः ।
 मिष्टाक्षपानमाप्नोति दक्षेरेभिरनिष्टुरेः२ ॥
 • शूलागतिहारैस्वै रुटितैर्दिरैस्तथा ।
 रक्तेषु दुःखिता नित्यं विकटैर्भासिनी॒भदेत् ॥
 सुमृष्टदर्पणाभ्योजपूर्णविम्बन्दुसुप्रभम् ।
 वदनं वरगारीणामभीषफलदं इुभम् ॥
 शूलां हृग्ना नातिवक्रा नातिदीर्घा समुक्ता ।
 रदृशी नाभिका अस्ताः सा धन्या तु शुभदरी ॥
 उक्ता मृदुरोमाणो रेखाः इद्वा न सङ्गताः ।
 एकाद्वृत्काः रुक्षास्य योषितान्तु सुखावहाः ॥
 धनुस्तुत्याभिः सौभाग्यं दन्ध्या सादीर्घरोमभिः ।
 पिङ्गला सङ्गता इस्ता दारिद्राय न हश्यतः ॥
 नीकोत्पलदक्षप्रस्त्रैरातादेशादपश्चाभिः ।
 वनिता नयैरेभिर्भीगसौभाग्यभागिनी ॥
 उच्चनाची मृगाची च वराहाची वराहना ।
 यज्ञ तच समुत्पादा भवान्तं भोगमन्नुते ॥

१. शूले धवसैः ।

२ (क) अतुश्वतेः ।

२. (ग) विमतिर्भवेत् ।

सुग्नोरेरमन्त्रिष्ठैर्यजुरे खाविभूषितः ।
 रात्रपद्मो भवत्तौह नयैर्मधुपिङ्गकेः ॥
 वायमहतिनेचाणि दीर्घपाङ्गानि योचिताम् ।
 अनाविकांनि चाहणि भवंति हि विभूतये ॥
 गम्भोरेः पिङ्गलैस्वेव दुःखिताः स्युष्टिरांयुषः ।
 वथोमध्ये त्यजेत् प्राणान् उच्चताच्छौ च याङ्गना ॥
 इद्राचौ विषमाचौ च धूमाचौ शेतकोचना ।
 वर्जनौया भदा नारी श्वेता चेव दूरतः ॥
 उड्डान्तकैरवेष्टिर्वेन्यनैरङ्गनास्त्रिह ।
 मधुमांसप्रिया नित्यं चपकासेव सर्वतः ॥
 मकराहतयः कर्णा लस्त्रकेशापसंचिताः ।
 वहन्ति विकश्तकान्तिर्वेमत्तर्पविभूषणम् ॥
 खंडोऽ-नकुलोऽनुक-कपोतश्चणाः श्वियः ।
 प्रापुत्रिनि महादुःखं प्रायगः प्रवजन्ति वे ॥
 ईषदापाण्डुगण्डा याः सुरुचाः पार्वणत्विषः ।
 प्रशस्ता निन्दितास्थन्या 'रोमकूपविभूषिताः ॥
 एतत् स्त्रौमाणाभिप्रायम् ।
 अहंन्दुपतिमाभांगमरोमं सुममाहितम् ।
 भोगसौख्यकरं श्वेषं लक्षाटं वरयोचिताम् ॥
 दिगुणं परिष्परेन लक्षाटं विहितश्च यत् ।
 गिरः प्रशस्तां नारीकामधन्या हमिभस्तकाः ॥
 १. मूले रोमकूपकदूषिताः । ०

स्वस्माः कृष्णा मृदुस्तिग्नाः कुचितायाः शिरेहः ।
 भवन्ति अथेषे स्वौणामन्ये स्युः क्लेशशोकदाः ॥
 हंमकोकिलवीणालि शिखिवेणुखराः स्त्रियः ।
 प्राइवन्ति बह्न् भोगान् शत्यानाज्ञापयन्ति च ॥
 भिन्नकांस्यखरा नारौ खरकाकखरा च या ।
 रोगव्याधिभयं शोकं दारिश्चाधिगच्छति ॥
 हंम-गोवृष-चकाङ्ग मत्तमातङ्गामिनौ ।
 खकुलं द्योतये नारौ महिषौ पार्थिवस्य च ॥
 शंभृगाङ्गतिर्या स्थान् या च वायषगामिनौ ।
 दासौ मृगणतिर्यारौ दुर्भगा स्थाच्च वन्धकौ ॥
 फणि(लौ)नौ-रोचना हेम-कुङ्कुमलिष एव च ।
 वर्णः शुभद्वाराः स्वौणां यस्तु दूर्घाङ्गुरोपमः ॥
 वर्ण इति व्यत्ययेनाच्ययः ।
 मृदुनि मृदुरोमाणि नात्यन्तस्तेऽजानि च ।
 सुरभौणि च गच्छाणि यासां ताः पूजिताः स्त्रियः ॥

आश्वलायनः—

दुर्विज्ञेयानि यदि उक्तेणानि अष्टौ पिण्डान् कृत्वा चतुर्मासौ
 प्रथमं यज्ञान्ते सत्यं, प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदिद-
 मिह प्रतिपद्यतां, यत् सत्यं तत् दृश्यतामिति पिण्डागमिमच्यु-
 कुमारौ ब्रूयात् एषामेकं गृहाणेति ।
 क्षेचाच्चदुभयतः शस्याद् गृहौयादर्थवतौ चस्याः प्रजा भविष्यतौ-
 ति विद्यात्, गोषात्, पशुमतौ, वेदिपुरौषात् गृहावर्चमिनौ,

अविनाशितो हृदात् सर्वसम्युणा देवनात् कितवी चतुष्पथात्
विप्रवाजिनौ जारिणादनपत्या अशानात् पतिष्ठौ ।

अष्टौ पिण्डान् वक्ष्यमाणज्ञेचादिमृत्तिकाभिः । गोष्ठं गवां
स्थितिदेशः । वेंदिपुरोषं वेदिमृत्तिका देवम् शूतस्थानं विप्र-
वाजिनौ पतिं लैङ्का प्रक्षक्षजनशौला । जारीणमूषरं, पशुमती-
त्यादौ सर्वच विद्यादिति सम्बन्धः ।

मनुः—

‘महान्यपि ममृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।

स्वैमम्बन्धे दृष्टैतानि कुलानि परिवर्क्षयेत् ॥

हीनकियं निष्पुरुषं निष्कन्दो रोमशार्गसम् ।

क्षयामयाव्यपस्मा रिश्विच्छिकुष्ठकुलानि च ॥

मेहान्ति वज्ञमम्बन्धिनौ चमृद्धान्ति मम्यन्नानि वक्ष्यमाण-
गवादिभिः स्वैमम्बन्धे विवाहे कर्तव्य इति विशेषः । हीनकियं
विहितगर्भाधानादिकियाशून्यं निष्पुरुषं कन्योत्पत्तिभूयिष्ठं
निष्कन्दः स्वाभायहौनः, रोमशं अत्यन्तरोमयुक्तं अर्जमं अर्गो
क्षपचाधियुक्तं, चयि चयनामकचाधियुक्तं, चामयावि भक्तामयाति-
रिक्तं वंशमस्तारिरोगयुतम् ।

स्फौतादपि न मस्तारिरोगदोषसम्बन्धितात् ।

इति याज्ञवस्क्यवचनात् ।

चपस्मारि चपस्मारात्मकचाधियुक्तं, शिचि शेतकुषयुक्तं, कुषं
चौदमरादिकुषयुक्तम् ।

इतरौतः— शिचि कुष्युदरि चक्षामयाव्यप्यमन्त्रासमा-

नार्वयस्तेतान्वपतितानि न ज्ञायन्ते तां पुचिकाशङ्का न
विवाहयेत् ।

पुचिकाधर्मस्यायं यत्पुणे कन्यापिता प्रचवान अतकः ।
तथाचोक्त मनुना—

अपुचो; नेन विधिना सुतां कुर्वीत पुचिकाम् ।

यदपत्यं भवेत्तस्या तत्त्वम् स्यात् खधाकरम् ॥ इति ।

गोतमः— अभिमन्त्रिमाचात् पुचिकेत्येकेषां तत् संशयात्
नोपयज्जेताभ्रात्रकाम् ।

अभिमन्त्रिमाचात् असादनुमतमेतदपत्यमित्यभिप्रायात् ।
माचपदेन अग्निं प्रजापतिं च इत्यादिगोतमोक्ते पुचिका-
विधिव्यवस्थेदः ।

कात्यायनः—

सोकापवादयुक्ता या सा तु दृष्टा प्रकीर्तिता ।
चन्यत्वासकृचित्ता या या स्यात् संस्युष्टमैयुना ॥
संस्युष्टमैयुना स्त्रौतयोनिः ।

नारदः—

दीर्घकुशितरोगार्भा अङ्गा संस्युष्टमैयुना ।

दुष्टाऽन्यगतभावा च कल्याणेषा प्रकीर्तिता ॥

दीर्घश्चिरकालयापौ कुशितरोगोऽपष्ट्राराटिः ।

विष्णुपुराणे—

तानि कुलानि वर्णनौयानि भवन्ति कुलातुर्हपाः प्रजाः
सम्भवनि पित्रादितोऽस्तै चयज्ञियत्वादनार्वयं अदेवत्वाद-

न द्वा चर्यवैयमिति । तस्मात् सप्त पितृतः संबोध्य पञ्च मातृतो
नग्निकां श्रेष्ठां भावमतो भर्या विन्देत् ।

कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीति हेतुमा पितृदितोऽष्टकुलानि
वर्जन्तीयानि च्याजियत्वादनुर्बेद्यं वर्जन्तीयं अनादितं अस्तर्माण-
गोचप्रवरत्वं तदृशम्य अज्ञानधिकारात् । चदैः त्वादक्षुद्वर्त्तीयं
अवहा अविद्यमानवेदाधर्यनं च इतुरदेवत्वात् देववर्जणा
प्रायशो वेदाधीनंत्वात् ।

नग्निका दशवार्षिकी “दशवर्षा तु नग्निका” इति भविष्य-
पुराणात् ।

पुनर्हारौतः—

तस्मात् कुलमत्तचविज्ञानोपपत्तां वरयेत् ।

पञ्चमौ मातृवन्धुभ्यः सप्तमौ पितृवन्धुभ्यः ॥

कुलं सप्त पितृवन्धुभ्यः पञ्च मातृवन्धुभ्य इति पूर्वक्षितिगौत-
मादि-वाक्यदर्शनादत्तापि कियाकाङ्क्षया त्यजेदित्यन्यथः ।

अमः—

चतुर्दशकुलानौमात्यविवाहानि निहिते ।

चन्द्रार्दशौ त्राल्लाणानामृतिजात्स विवर्जयेत् ॥

अत्युच्चमतिहृस्तस्तातिवर्णस वक्षयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥

यिचिकुलिकुलादीनां कुर्यात् परिवर्जनम् ।

मदा कामकुलं वज्र्ये लोमशानात्स यत्कुलम् ।

चपस्तारिकुलहेतु पाषण्डानां कुलं भवेत् ।

स्वतिजोऽत्र निष्ययाजकाः । कामकुलं कामप्रधानकुलं
धर्ममनपेत्य कासप्रयुक्तप्रवृत्तिप्रधानमिति यावत् । अतिवर्णमति-
ष्ठणमतिगैरम् ।

मनुः—

नोद्देहेत् कर्पिलां कन्यां नाधिकाङ्गौ न रोगिणौम् ।
नालोमिकां नातिसोन्नौ न वांचालां न पिङ्गलाम् ॥
नर्चृचन्दौनान्नौ नान्यपर्वतनामिकाम् ।
नाहिपञ्चिप्रेष्यनान्नौ नातिभीषणनामिकाम् ॥
यस्यास्य न भवेद्वाता न विज्ञेयस्तथा पिता ।
नोपयज्जेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्खया ॥
न सूचनान्नौ रेवत्यादिनान्नौ न वृचनामिकां जयन्ती
पाटलामालतीत्यादिनान्नौ न नदीनान्नौ यमुनादिनान्नौ नान्य-
नामिकां श्वरौत्यादिनामिकां पर्वतनामिकां विष्ण्यादि-
नामिकां पञ्चिनान्नौ कोकिलादिनान्नौ अहिंगान्नौ शङ्खिनो-
त्यादिनान्नौ प्रैष्यनान्नौ गोपालिकेत्यादिनान्नौ भौषणनान्नौ
भौमा कराता इत्यादिनान्नोमिति यावत् ।

यस्यादेति— यस्याः पिता न ज्ञायते विशेषेण पुत्रिकाधि-
कारित्वे ।

विष्णुपुराणे—

नातिकेशामकेशां वा नातिष्ठणां न पिङ्गलाम् ।

१विष्णुतां विकलाङ्गौमधिकाङ्गौ च नोद्देहेत् ॥

१ (ख) पुस्तके निसर्गतो ।

नारिणिद्वां सरोगां वा कुलटाचातिरोगिणीम् ।

न दुष्टां च दुष्टभावां व्यक्तिनौ पितृमातृतः ॥

न ग्रन्थुव्यञ्जनवतौ न चैव पुरुषातिम् ।

न घर्षरस्वरां बालां तथा काकस्वरां न च ॥

नातिश्चित्तेचणान्तद्रक्षाचौ नोद्देत् मिथम् ।

यस्त्वा रोमशोऽज्ञे गुल्फौ यस्यास्तथोञ्जनौ ॥

गण्डयोः कृपकं यस्या हमल्याद्यैव जायते ।

नोद्देत्तादृशौ कन्यां प्राज्ञः कार्यविचचणः ॥

नातिश्चकविं पाण्डुकरजामरुणेचणाम् ॥

आपैतहस्तपादात्मा न कन्यामुद्देद्धुधः ॥

न वामनां नातिदीर्घौ नोद्देत् मंहतभ्रुवाम् ।

न चातिश्चिद्रदशनां न करालमुखौ तथा ॥

चतिकेशां दीर्घकेशौ चिमङ्गतां विकल्पाङ्गौ खभावतो

विकल्पाङ्गौ व्यक्तिनौ पितृमातृतः यस्याः पितृरौ स्वभावतो व्यक्तिरौ

तां व्यक्तिनौ । ग्रन्थुव्यञ्जनवतौ ग्रन्थुस्याने दीर्घरोमव्यञ्जनवतौ

कुलटां कुचादियुक्ताम् । चामामतिक्षणाम् ।

नोद्देदित्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणम्—

आपोमामत्तलोमात्मा वाचालां लेकरेचणाम् ।

इत्यायधिन—

हीनाङ्गौभतिरिकाङ्गौ कपिलां रोगिणौ तथा ।

चलोमामतिलोमास्त्र वर्जयेत् केकरेचणाम् ॥
इति लिखितं कुकरेचणां वक्तैकेचणाम् ।

काश्यपः—

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनौयाः कुलाधमाः ।
वाचा दक्षा मनोदक्षा कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदक्षस्यर्गिता या च या च पाणिगट्हीतिर्का ।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूपभवा च यां ।
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥
कृतकौतुकमङ्गला बद्धकद्दणा उदक्षस्यर्गिता उदक्षपूर्वे दक्षा ।
स्मृतिः— वाग्दक्षा 'मनोदक्षा अग्निपरिगता सप्तमपद-
मानोता भुक्ता गृहौतगर्भा प्रसूता च सप्तधा पुनर्भूक्ता गृहौत्वा
सूथाकारी न प्रजां धर्मम् ।
'आप्रोतौति शेषः प्रजां धर्मं धर्मगत्रोमाशाग्निहोत्रादि' ।
चत्र च प्रकरणे ये विधयो दृष्टाते गुणानुवङ्गिणो न भवन्ति
यथा अविष्टा तु या मातुरित्याइथः । तेषामतिक्तमे भार्यात्व-
मेव न भवति । एवं ये च निवेद्यात्मेन तथा तेषामयतिक्तमे
तथात्ममेव ।

यथा—नोदहेत् संहनभ्रुतामिच्यादि भार्यादिगच्छ सूपादि-
गच्छवत् संस्कारमादायेव प्रवृत्तेः । येषान्तु विधौनां दृष्टगुणानु-
वङ्गेण प्रवृत्तिकादतिक्तमे न भार्यात्वाभावः किन्तु सगुणो न
भवति ।

राजपत्न्यो भवनीह नयनैर्मधुपिङ्गलैः । इति ।

एवं निषेधोऽपि यत्र दृष्टदोषानुषङ्गः, तदतिक्षेपि न
भार्यालाभावः किन्तु दृष्टमनिष्टान्तरमेव । यथा अत्यन्तपिङ्गला
नारीत्यादौ ।

केवलं नियमातिक्षेपे यथा श्रुतप्रायस्त्रिसं, चक्षुष्टमदीनाम्न्या-
दिषु दृष्टगुणदोषानुविधाय विधिकिष्टेधप्रकरणक्षयात् । मनुमा-
षपिण्डादिनिषेधस्य पृथक्करणाददृष्ट एव दोषः कस्यः परित्यागस्य
यथा सगोचायाः स्फर्यते ।

सगोचाद्देदमत्या उपयच्छेत् मात्रदेनां त्रिभ्यात् । इति
बौधायनवचनात् न तथा चक्षुष्टमाम्न्यादेः परित्यागश्चवणात् ।
एवं वरेऽपि परिवेच्नपुंमकादावथक्षेव प्रकारोऽनेयः ॥

इति गृहस्थरकाकरे विवाहादिवाहकन्यानिष्टपण-तरङ्गः ॥

अथ वरनिरूपणम् ।

तत्र मनुः—

उत्तमष्टायाभिष्टपाय वराय महूणाय च ।

अप्राप्नामपि तां तस्मे कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥

उत्तमष्टाय कुलगौकादिभिः । अप्राप्नामपि ग्राम्योक्तविवाह-
थोग्यवयोन्तुनामपि ।

नारदः—

उत्तमः पतितः कूरो दुर्भग्न्यकवान्धवः ।

कन्यादोषौ तु घो पूर्णाविमौ दोषगुणौ वरे ॥

दुर्भगः स्त्रौणामत्यन्तं देष्यः । त्यक्तवान्धवः त्यागानर्हवान्धव-
त्यागौ । कन्यादोषौ—

दीर्घकुसितरोगार्त्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैयुना । दृष्टान्धभावा
चेत्यादि वाक्येन उक्तौ दोषौ तिवचितौ । पृथ्वैँ प्रथमौ ।

तेन दीर्घकुसितरोगार्त्तलं व्यङ्गलं चेत्यादौ दोषौ तिवचितौ
दोषगुणो दोषरूपो धर्म इत्यर्थः ।

कात्यायनः—

निष्कान्तः स्वेन विद्विष्टस्थाता त्यक्तः स्वबन्धुभिः ।

अन्यजातिः चयौ दामो लिङ्गस्यशोदरौ यदि ॥

उन्मत्तः पतितः क्रूरस्थाता तुक्तः मगोचतः ।

चक्षुःश्रोत्रविहौनस्य तथाऽपमारदूषितः ॥

वरदोषाः सृता छेते कन्यादोषाः प्रकौर्त्तिताः ।

प्राक् पश्चादा समुत्पन्ना दानन्तत्र विवर्जयेत् ॥

निष्कान्तः स्वभावादेशान्तरपर्यटनकारौ । दामस्तु नित्यं
परतन्त्रः, लिङ्गस्यशोदरौ यदि उदरभरणार्थं यदि आश्रम-
लिङ्गधारौति कल्पतदः ।

अन्ये तु—लिङ्गस्यो यत्याश्रमलिङ्गधारौ । तथा—उदरौ यदि
उदरभरणार्थं यावत्तावद्वापारकारौति दयमपि तिवचितमित्याङ्गः ।

एते च दोषाः प्रामिवाहोपकमात् पश्चादागदानादन्तरं यदि
ज्ञातासदा कन्यादानं दोषावहं निवर्त्तेत इति प्रागित्यादेरर्थः ।

मनुः—

काममामरणान्तिष्ठेद्देहे कन्यन्तुमत्यपि ।

न चैवेनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय कर्हिचित् ॥
सभ्यमाने गुणवति गुणहीनाय न देयेति तात्पर्यं न तु
रजस्त्वा धारणीयेति ।

थमः—

दद्याद्युपावते कन्यां नग्निकामेव शक्तिः ।
नलेद् गुणहीनाय लोपदन्त्याद्रजस्त्वाम् ॥
शक्तिः सामर्थ्यं सति नग्निका दशवर्षाम् ।

आशुस्त्रायनः—

कुलमये परौचेत मातृतः पितृत्वेति अथोक्त परस्तात्
शुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेति ।

ग्रातात्पः—

वरो वरयितव्योऽर्थैः कुलगौकाममन्वितः ।
रूपवान् पण्डितः प्राज्ञः सुरादोषविवर्जितः ॥

कन्यागणानुक्ता याज्ञवक्यः—

एतैर्वरगुणोर्युक्तः सर्वणः ओचियो वरः ।
यद्वात् परौचितः पुंस्ते युवा धीमान् जनप्रियः ॥
एतैररोगित्वादिभिः । युवा न दृढः ।

नारदः—

परौद्यः पुरुषः पुंस्ते निजैरेवाङ्गुलचणैः ।
पुमांस्तेऽविकल्पेन स कन्यां सभ्यमर्हति ॥
सुबहुजनुजात्यस्त्रिः सुबन्धांशशिरोऽधरः ।
स्थूलघाटसानुदत्तगविस्त्रगतिस्तरः ॥

रेतोऽस्य ज्ञनते चाचु मृच्छ केनिषं भवेत् ।

पुमान् स्वाक्षरणेरेभिर्दिपरीतेत्सु पष्ठकः ॥

तथा—

चतुर्ईशनिधिः शास्त्रे प(व)ष्टो दृष्टो मनौचिभिः ।

चिकित्यशाचिकित्यश तथा तेषां निधिः क्रमात् ॥

निर्गंपण्डो वज्रुश्च पद्मपाण्डमाथेव च ।

चभिश्चापाहुरो रोषादेवक्रोधात्थेव च ॥

ईर्ष्यापाण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।

चाल्पित्रमोघवौद्यो च शास्त्रोनोऽन्यापतिस्थापा ॥

तच्छावप्रतीकारौ पद्मास्यं माममाचरेत् ।

चनुकर्मांचयस्यास्य कालः समवरः स्पृतः ॥

ईर्ष्यापाण्डाद्यो द्येऽन्ये चलारः समुद्राङ्गनाः ।

त्यक्त्यासो पतितवत् चतयोन्याऽपि च लिथा ॥

चाल्पित्रमोघवौद्याभ्यो छतोःपि पतिकर्मणि ।

पतिरन्यः शृतो नायां वशराद्दृष्टे प्रतीचते ॥

शास्त्रोनस्यापि धृष्टक्षीर्ण्योगात् पतति ध्वजः ।

तं हीनवेगं भक्तारं द्वौ सर्वार्थेऽपाचरेत् ॥

चन्द्रस्यां द्वो मनुष्यः स्वादमनुष्यः द्वयोचिति ।

सभेत साऽन्यं भक्तारसेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥

चपत्याये लिथः दृष्टाः द्वौ चेचं दीजिनो नराः ।

चेचं दीजवते देवं नावीजो चेचमर्हति ॥

सुवहूँ सुप्रिहूँ अनुः योवा स्वन्धयोः चन्त्रिः, चाटा योवाच

पश्चाद्गागः । निसर्गात् पष्ठो लिङ्गादिशून्य एवोत्पन्नः । वज्रः
गत्तिताष्टादिकः, पचपण्डः-यस्य पचान्तरिता दृतिशक्तिः, गुरो-
रभिशापात् देवकोधात् देवस्यापराधजनितात् कोधात् । भव्या-
पण्डः स्त्रौविषयीर्यादिना चिरं स्तम्भितरेताः । सेव्यः कामिन्या
सेव्यमानो रतिशून्यः, वातरेता यस्य रतान्ते लिङ्गे वातनिःसरण-
मात्रम् । मुखेभगः-यो मुख एवं भगकार्यं करोति । आचिप्त-
रेता विसर्गसमये प्रत्यकृप्रवृत्तशौलरेताः । मोषवौर्यः गर्भाधाना-
समर्थरेताः । शास्त्रैः-धृष्टस्त्रौसचिधानप्रयुक्ताप्राप्त्येन यदा
लिङ्गपातवान्, अन्यापतिः-यस्य स्त्रभार्यानो अन्यस्त्रामेव योषिति
पुंस्त्रं, पचास्यं पचपण्डलेन शङ्खितं मासमात्ररेत् मासं यावत्
प्रतीचेत । एभ्यः पूर्वज्ञातदोषेभ्यः कन्या न देया । यदि
तज्जाग्नादेया तदा चिकित्ये चिकित्सां यावज्ज्ञातां प्रतीचेत ।
अचिकित्स्यि तु दत्तामपि अन्यस्त्रै दद्यादिति तात्पर्यम् ।

इति सप्रक्रिय-सान्धिवियहिक-श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरकारे
वरनिरूपण-तरङ्गः ॥

अथ दारानुक्रमणम् ।

तथा मनुः—

सवर्णस्त्रियै दिजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥
शृद्रैव भार्या शृद्रस्य सा च स्त्रा च विशः स्त्राताः ।
ते च स्त्रा चैव राज्ञः शुक्षास्त्र स्त्रा चायजन्मनः ॥

अस्यार्थः—

सवर्णकन्यासामे सैव प्रशस्ता, तदसामे विवाहेऽसुना क्रमेण
क्षचविट्शृद्रकन्या विवाह्याः । तत्रापि पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरा
विवाह्याः । निर्विवाहेऽस्तु यद्याश्रमेऽसमर्थः स्त्रातकब्रतैरेव वर्तते ।
तथाच पैटौनसिः—

असामे कन्यकाश्च स्त्रातकब्रतमाचरेत् ।
अपि क्षचियायां पुच्छुत्पादयेत् वैश्यायां वा शृद्रायां वा ।
इत्यन्ये इत्यर्थः ।

यमः—

भार्याः स्त्रजात्यां सर्वेषां धर्मः प्रथमकल्पितः ।
अनुपूर्वेण भार्याः स्युस्त्रतस्त्रो ब्राह्मणस्य तु ॥
क्षचियस्यानुपूर्वेण गम्यास्तिस्त्रोऽवराः स्त्रियः ।
वैश्यस्यावधर्मे दे भार्ये इत्यब्रवीन्मुनिः ॥
शृद्रः स्त्रजातीर्विन्देत तास्त्रपत्यं समं भवेत् ।
समत्वमिह पुच्छोत्पत्तिफलभृतपैच्छृणापकरणमात्रेण ।

१ मूले सवर्णायि ।

अथ खजात्यनन्तरं नारदः—

ब्राह्मणस्यानुसोम्येन तिस्रोऽन्याः स्त्रिय एव तु ।
शूद्रान्याः प्रातिक्षोम्येन तथान्ये पतयस्त्वयः ॥
दे भार्ये चचियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकौर्त्तिः ।
वैश्याया दौ पतौ श्वेयावेकोऽन्यः चचियापतिः ॥
एकोऽन्यः अन्यज्ञातौयः चचियापतिर्ब्राह्मण इत्यर्थः ।

वसिष्ठः—

तिस्रो ब्राह्मणस्य भार्या वर्णानुपर्वता
दे राजन्यस्य एकैका वैश्य-शूद्रयोः ।
शूद्रामयेके मन्त्रवर्जी तदत् ॥

तथा— न कुर्यादितो हि प्रुवः कुलापकर्षः प्रेत्य चास्त्रगः ।

युजवलक्ष्यः—

भृत्यं न ग्नेहिजातौर्मा शूद्रभार्यापमङ्गतम् ।
न तन्मम मतं यस्मात्तत्र नो जायते सुनः ॥

विष्णुः—

दिजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् क्वचित् ।
रत्यर्थसेव मा तस्य रागार्थस्य प्रकौर्त्तिः ॥
रत्यर्थसेवेत्येवकारेण पूर्वमवाउन निषिद्धाऽपि धर्मार्थतातिग्राथ-
द्योतनाय पुनर्निषिद्धते ।

१ (ख) पस्तके पाठः—

यदृच्छते हिजातौर्मा शूद्रभार्यापमङ्गतः ।
न तन्मम मतं यस्मात्तत्र जायते स्वयं ॥

मनुः—

न ब्राह्मणचिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥
वृत्तान्तशब्दं उपाख्यानपरः । शूद्रा भार्योपदिश्यते आद्वादि-
कार्यार्थमित्यभिप्रेतम् ।

मनु-विष्णु—

हौनजातिस्त्रियं मोहाददहन्तो द्विजात्मयः ।
कुक्षान्येव नयन्याशु सन्नानानि च शूद्रताम् ॥

मनुः—

शूद्रावेदौ पतत्यचेहतथतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्या तृटपत्यतया भृगोः ॥
शूद्रां गथनमारोष्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयिला सुतं तस्यां ब्राह्मणादेव हौयते ॥
शूद्रावेदौ शूद्राविवाहकारौ इत्यचेमतम् । उतथतनयस्य
गोतमस्य च । शौनकस्य मते सुतोत्पत्या अपत्यजननात्
पततीत्यर्थः ।

इयस्मि निन्दा परिणयक्रमलक्षणेन तदिवाहात् । शूद्रापरिणयस्य
विहितत्वात् रत्यर्थमसौ न तु धर्मार्थमिति स्थितिः ।

अचैव शूद्रः—

आपद्यपि न कर्त्तव्या शूद्रा भार्या दिजन्नगा ।
तस्यां तस्य प्रसूतस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥
प्रसूतस्य अनितापत्यस्य ।

तपस्त्रौ धर्मशीलस्य धर्मकर्मभृतां वरः ।
 ध्रुवं शुद्रत्वमाप्नोति शुद्रश्चाद्देव चयोदशे ॥०
 सपिण्डोकरणे नार्हा न च शुद्रस्तथा ध्रुवम् ।
 तस्मात् सर्वप्रथनेन शुद्रां भार्या विवर्जयेत् ॥

यमः—

ब्राह्मणो वृषलौ गता मत्यं भवति सूतकौ ।
 अथास्यां गर्भमाधत्ते ब्राह्मणादेव हीयते ॥
 न ब्रह्महा ब्रह्महा वै ब्रह्महा वृषलौपतिः ।
 यस्तच जायते गर्भः म तेन ब्राह्मणो रहतः ॥

उग्रनाः—

निष्कृतिः स्यात् सुरापस्य इत्वा वा ब्रह्मवादिनम् ।
 वृषल्यभिप्रयातस्य निष्कृतिनीपपद्यते ॥

मन्यथमहारौताः—

वृषलौकेनपौतस्य निःशामोपहतस्य च ।
 तस्यास्त्रैव प्रसूतस्य निष्कृतिनीपपद्यते ॥
 केनपौतः पौतमुखलालः ।

उग्रनाः—

पतति वृषलौपतिरित्याचक्ते न पततौत्येके । ब्राह्मणस्य
 कल्पविहितासूतस्यानुपूर्वेण भार्या भवन्तौत्याह वभिष्ठः ।
 पतति न पततौति मंगयः । वृषक्या पततौति हारौतः ।
 अग्नात् पततौति शौककः । तदपत्यैः पततौति गोतमः ।

हारीतः—

अथावर्णेषु 'प्रजाय न पतति पततौति संशयः, न चक्रिय-
विशेषं ज्ञासंयोगाद्वृष्ट्यां यः प्रजायते स पतति निमित्ते सति
शयनादधक्षरां सर्वेण लक्ष्ये वा सर्वाण्येव जनयन्ति दूष्यति ।
अथमिह प्रकरणार्थः ।

दिजातीनां बजातिकन्याया अस्ताभे विजातीया उत्तरो-
त्तरा यथाक्रमं विवाहा एतस्त्वानेन पातिंत्यादिनिन्दानुवादो
बोद्धुव्यः ।

तदकं भृष्टपुराणे—

कच्चविट्ठूद्रकन्यास्ता न विवाहा दिजातिभिः ।

विवाहा ब्राह्मणौ पस्यादिवाहा कच्चिदेव तु ॥

कच्चिदेव तु कस्मिंश्चित् परिणये निमित्ते दारमरणादौ
शृद्रास्त्वयं विशेषो यदौतरासु प्रजाया असम्भवः तदा अपत्याचं
विवाहेति । सहभर्ष्ण्यारिणीति तत्तदापि सा न भवति धर्मार्थं
न भवेदिति विष्णुक्रेः ॥

अस्तु शृद्राविवाहनिषेधः स इतरा स्त्राभे परिणये पुच-
पौचोत्पत्तौ निन्दाश्रुतिः सापौतरविषया निन्दाविशेषश्रुतिर्देष-
भ्रष्टम्भवो भग्नार्था ।

इति गृहस्थरताकरे दारासुकमतरङ्गः ॥

गृहस्थरकारः ।

अथ कन्यावरवयःक्रमः ।

तत्र विष्णुपुराणे—

वर्षेरेकृगुणां भार्यामुदहेत् चिगुणः स्वयम् ।

मतुः—

• चिंशदर्षीं वहेत् कन्यां इथां दादशवार्षिकोम् ।

व्यष्टवर्षेऽष्टवर्षां वा धर्मं शौदति स्वरः ॥

महाभारते—

• चिंशदर्षीं षोडशवर्षीं भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षीं वा सप्तवर्षामिवाप्न्यात् ॥ :

आत्र दादशवर्षकन्या चिंशदर्षणं विवाहिता प्रशस्ता भवति तथा चिंशदर्षणं षोडशवर्षीं विवाहिता प्रशस्ता भवतौति मतु विष्णुभ्यां बोधनात् एतदन्यवर्षवयस्का कन्या तत्त्विगुणवयस्केन विष्णुपुराणानुमारेण विवाहिता प्रशस्ततरा यवौयसौ तु पुंमाचेण विवाहिता पद्मौ भवति धर्ममुलम् न भवति । तदाह धर्मं शौदति स्वरः, विवाहं कुर्यादिति वाक्यार्थः ।

इति गृहस्थरकारे कन्यावरवयःक्रमो नाम तरङ्गः ॥

अथ दाटनिरूपणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

पिता पितामहो भ्राता मकुल्यो जननी नथा ।
 कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
 परः पर इति दर्शनात् पूर्वगाशे इति द्रष्टव्यम् । प्रकृतिस्थ
 उच्चादादिदोषशृङ्खः ।

विष्णुः—

पिता पितामहो भ्राता मकुल्यो मातामहो माता चेति
 कन्याप्रदाः पूर्वभावे प्रकृतिस्थः परः परः ।
 अत्र याज्ञवल्क्यानुसारात् व्यवहारानुमाराच्च मातुरभावे
 मातामहाधिकार इति ज्ञेयम् ।

हलायुधे नारदवाक्यम्—

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
 मातामहो मातुलस्य मकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
 माता लभावे मर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
 अत्रापि पूर्वोक्तयुक्ते मर्वेषामितिपदेन पितॄभ्रातृसकुल्या एव
 विवक्षिता इति मन्त्रव्यम् ।

अत्रैव कात्यायनः—

स्वयमेत्रौरसौ दद्यात् पिताभावे स्वबान्धवाः ।
 मातामहस्तोऽन्यां तु माता या धर्मजां सूता ॥
 अत्र पितॄभ्रावे विशिष्य यथायथमधिकारितया याज्ञवल्क्या-

दिभिः कथिताः पितामहादयः । ततोऽन्यामौरमौ धर्मजा-
नियोगोत्पादिताम् ।

तथा— दौर्चंप्रवासयुक्तेषु पोगण्डेषु च बन्धुषु ।

माता तु समये दृष्टादैरंमौमपि कन्यकाम् ॥

पोगण्डः केन्यादानानक्रूलव्यापारामर्थः । समये कन्या-
दानोचिते ।

इति गृहस्थरत्नाकरे दावनिरूपणतरङ्गः ॥

अथ कन्यास्वयम्भरः ।

तत्र नारदः—

यदा तु कश्चिन्नेव स्थतः कन्या राजानमाश्रयेत् ।

अनुज्ञया वरं तस्य परौच्य वरयेत् स्वयम् ॥

मवर्णमनुरूपश्च कुलशौलवयश्रुतेः ।

मह धर्मं चरेन्नेन पुत्रांश्चोत्पादयेन्नतः ॥

तेन वरेण महेत्यर्थः । ततो वरात् ।

याङ्गवल्क्यः—

गम्यस्वावेच्य पुरुषं कन्या कुर्यात् स्वयम्भरम् ।

गम्यं गमनार्हनारदोक्षमवर्णत्वादिधर्मवन्नम् ।

मतुः—

चौणि वर्षाण्युपामौत कुमार्यृतुमतौ मतौ ।

ऋद्धनु कालादेतमात् विन्देत गृहणं पतिम् ॥

अदौयमाना भर्त्तारभधिगच्छेत् स्वयन् या ।
 नैनः किञ्चिद्वाप्नोति न च यं माऽधिगच्छति ॥
 अलङ्कारं नादौत पितृदत्तं स्वयंवरा ।
 मात्रकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्वाद्यदि तं हरेत् ॥
 पित्रे न दद्यात् शुल्कन् कन्यास्तुमतौ हरन् ।
 म हि स्वाम्यादतिकामेत् स्त्रियां प्रतिरोधनात् ॥
 एनः पापमस्तौलनिबन्धनं न माऽवाप्नोतीत्यर्थः । अलङ्कार-
 निषेधात् वामसां निषेधः ।

बौधायनः—

चौणि वर्षाण्युतुमतौ काङ्गेत पितृशामनम् ।
 ततस्तुर्थं वर्षं तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥
 अविद्यमाने सदृशे गुणहौभमपि श्रयेत् ।

विष्णुः—

स्तुतुच्यमपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयं वरम् ।
 स्तुतुच्ये अनौते तु प्रभवत्यात्मनः भद्रा ॥
 पितृवेशनि या कन्या रजः पश्यत्यमंस्कृता ।
 मा कन्या वृषस्त्री जेया हरेत्तां तु वृहस्पतिः ॥

चौन् कुमार्युतुमतौ स्वयं युज्येतानिन्दितेन उत्सृज्य पित्र्यान-
 लङ्कारान् । प्रेदानं प्राग्नतोरयच्छन् दोषौ, प्राकृताममः प्रतिपत्ते-
 रित्येके । मनुना वर्षच्यप्रतीक्षणमुक्तं विष्णुना च तावदर्षप्रतीक्षण-
 मुक्तमच विरोधे मनुवचनं पिचादौनां यद्वतामपि केनचिद्देतुना

१ (ख) पित्रं कन्या ।

दामं विष्णुवचनं यथोक्तवरसम्पत्तौ पिचादीनामुपेक्षादिनेति
परिहर्त्तव्या ।

अत्रैव वर्णिष्ठः—

पितुः प्रमादान्तु यदौह कन्या
वंयः प्रमाणं ममतौत्य दौयते ।
सा हन्ति दातारमुदौक्षमाणा
कांखातिरिका गुरुद्विष्णोव ॥

कांखातिरिका दानोचितसमयमतिकान्ता यथा गुरुर्द्विष्णणा
दौयमाणा विद्यायाहकं दातारं हन्ति पापवनं करोति तथेत्यर्थः ।

अमः—

कन्या द्वादशवर्षाणि योऽप्रदन्ता गृहे वसेत् ।
अद्भुत्या पितुस्त्वा संा कन्या वरयेत् स्वयम् ॥
एवं चोपनता पक्षी नावमाण्या कटाचन ।
न च तां बन्धकौ विद्यान्मनुः स्नायुम्भुवोऽप्रवौत् ॥

नारदः—

कन्यानन्तुमयेचेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।
न चेददध्युस्तु तां भर्ते स्यभूषणहभिः समाः ॥

भूषणो गर्भः ।

पुनर्वर्णिष्ठः—

प्रयच्छेभ्यग्निकां कन्यां चतुकाळभियां पिता ।
चतुमत्यां हि तिष्ठन्तां दोषः पितरस्त्वचति ॥

यावन्तु कन्यामृतवः स्पृशन्ति
 तुल्यैः सकामामंभियाच्यमानाम् ।
 भूषणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां
 मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥
 तिष्ठन्त्यामविवाह्यमानायां स्वच्छति गच्छनि 'प्राप्नोति तुल्यैः
 कुलादिना ।

बौधायनः—

दद्याद्गुणवते कन्यां नश्चिकां धर्मचारिणौम् ।
 अथिःवा गुणहीनाय नोपस्थ्याद्रजखलाम् ॥
 गुणोऽपि कुलैन्त्वरूपवत्त्वादिः ।

तथा—

चौणि वर्षाण्युतमतौं कन्यां यो न प्रयच्छति ।
 म तुल्यं ब्रह्महत्याद्या दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥
 न याचते तावदेव याचते चेत् पृथक् पृथक् ।
 एककस्मिन्नतौ दोषं पातकं मनुरब्रवौत् ॥
 यदि न याचते तदैव वर्षचयेण भूषणहत्याजन्यपापतुल्य-
 पापवत्ता । अथ योग्याय याचमानाय न ददाति तदा प्रतिष्ठतु
 भूषणहत्याजन्यपापमृश्यपापवत्ता । पातकशब्दसाच प्रस्तुतपापपरः ।

अचि-काश्यपौ—

पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंकृतां ।

भूषणहत्या पितुक्षम्याः सा कन्या वृषकौ सृता ॥

यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

च अश्रद्धेयमपाङ्गेयं तं विद्यात् वृषलौपतिम् ॥

पूर्वं न च यं माऽधिगच्छति इत्यनेन कन्यथाऽधिगम्यमाने
वरे दोषाभाव उक्तः, अधुना वरदोष उच्यते इत्यविरोधः ।
यदा तच स्वाधुनिवन्धनपापाभाव उक्तः इह चाश्रद्धेयतादिप्रयोजक-
दूषणमित्यविरोधः ।

पैठीनस्मिः—

यावन्नोऽन्तिः स्तनौ तावदेव रुद्या अथ स्तुमतौ भवति
तदा दाता प्रतियहीता च नरकमाप्नोति ।

पिता पितामहस्येति विष्णायां जायते रुक्मिः ।
तस्मात् नग्निका दातव्या ।

अङ्गिराः—

अनवास्त्ररजा गौरौ गुप्ते रजमि रोहिणी ।

अव्यञ्जनकुचा ग्यामा कुचहीना तु नग्निका ॥

व्यञ्जनं कुचादन्यद्रोमादिः । अविद्यमानौ व्यञ्जनकुचौ यस्याः
सा तथा ।

व्यञ्जनेषु पजातेषु सोमो भुक्ते तु कन्यकाम् ।

पयोधरे तु गन्धर्वा अग्निरुक्ते रजस्ताम् ॥

पयोधरे उपजाते इत्यन्ययः ।

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कपयोधराम् ।

नोपभुक्तां तु सोमादैर्द्यादुहितरं पिता ॥

सम्बन्धः—

रोमकाले तु सम्भासे मोमो भुज्जीत कन्यकाम् ।
 चृतुकाले तु गन्धर्वा बक्षिसु चृतुदर्शने ॥
 तस्माददाहयेत् कन्यां यावच्छुर्तुमतौ भवेत् ।
 विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाश्शास्ते बुधैः ॥

कथ्यपः—

सप्तवर्षा भवेद्गौरौ दशवर्षा तु कन्यका ।
 सम्भास दाढ़े वर्षे कुमारौत्यभिधीयते ॥
 भुज्जीत व्यञ्जनं मोमो गन्धर्वस्तु पयोधरौ ।
 कुन्जस्यागमे वायू रजस्यग्निः प्रकौर्त्तिः ॥
 तस्मादद्यञ्जनोपेतामरजस्कपयोधराम् ।
 नोपभुक्तान्तु मोमाद्यैर्दद्याद्वितरं पिता ॥

अतिः—

व्यञ्जने तु कुलं हन्यात् पितृन् हन्यात् पयोधरे ।
 हन्यादिष्टस्त्रं पूर्तस्त्रं प्राप्ते रजमि कन्यका ॥

भविष्यपुराणे—

अप्राप्तरजसा गौरौ प्राप्ते रजसि रोहिणौ ।
 अव्यञ्जनकुचा कन्या कुचहीना तु नग्निका ॥
 सप्तवर्षा भवेद्गौरौ दशवर्षा तु नग्निका ।
 दाढ़े तु भवेत् कन्या चत उर्ज्जं रजस्यता ॥

१ मूलगुल्मके रजो वृद्धा तु गन्धर्वाः कुचौ वृद्धा तु पावकाः ।

अब सप्तवर्षैव गौरी स्वादित्यस्य अनवास्त्रजा गौरीत्यक्षिरो-
वाक्यस्यापि सामान्यवाक्यतया एतदिशेषपरतम् । एवस्तु विवाहे
शृष्टवर्षायाः—श्रव्यते बुधेरिति सम्बन्धवाक्यस्याथेकमूलसात्
गर्भाष्टममादायाचैव तात्पर्यम् । १८

यत् कन्यावरवयःकमनिरूपणे चिंशदर्शणं षोडशवर्षा
विवाहिता प्रशस्ता भवतीत्युक्तं तदुदाहकगुणप्रयुक्तप्रकर्षाभिप्रायम् ।

तदुदाहागतो व्यञ्जनाद्युद्धवप्रयुक्तस्तचापि दोष एव, नग्निका
तु परिध्वनालभिज्ञा दशवर्षा विवाहिता प्रशस्ता कुचहीना च
विवाहे दोषाभावप्रतिपादनार्थं परिभाषिता ।

यत्—कन्यावरवयःकमनिरूपणे महाभारते—

चिंशदर्शः षोडशवर्षां भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

इत्युक्तु—

तत्र दशवर्षा तु नग्निका इति भविष्यपुराणविरोधात्
षोडशवर्षां चिंशदर्शः परिणयेत् नग्निकां वा इति बोद्धयं
व्यञ्जनादिषु दोषदर्शनात् ।

अतोऽपवृत्ते रजसि कन्यां दधात् स्त्रयं पिता ।

महदेनः स्युग्रेदेनमन्यथैकविधिः सताम् ॥

अप्रवृत्ते रजसि कन्या दातव्या अन्यथा रजसि प्रवृत्ते दाना-
देन दातारं महदेनः पापं स्युग्रेत् इत्येषः सतां विधिः ।

मनु-नारद-कात्यायन-ऋहस्यतयः—

सहादंशो निपतति महात् कन्या प्रदौयते ।

सहादाह ददानीति चौष्णेतानि महात् सहात् ॥

दूदं वाक्यं दाय-कन्यादान्-ददानौतिवचनानां मर्वेषा-
मपि सकृत्कर्त्तव्यताबोधकमिह तु खण्डमादायास्य प्राकरणीय-
त्वमिति परमार्थः ।

खक्षीधरस्तु— दृष्टान्ते दाय-ददानौतिवचने कन्यादानन्तु
दार्ष्टन्तिकमित्याह ।

नारदः—

आह्नादिषु विवाहेषु पञ्चखेष विधिः खृतः ।

गुणपेचन्तु वै दानमासरादिषु च चिषु ॥

आह्नादिविवाहपञ्चकेऽयं सकृत् कन्यादानविधिः । आसुर-
राजस-पैशाचेषु-चिषु विवाहितायां नायं विधिः किन्तु वरस्या-
धिकगुणवत्ते पुनरपि विवाहः । तथा—

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां श्रेयांश्चेदर आव्रजेत् ।

धर्मार्थकामसंयुक्तं वाक्यं तत्त्वानुतं भवेत् ॥

धर्मार्थकामसंयुक्तं वाक्यं दूयं कन्या मया तुभ्यं दातव्येति
प्रतिश्रवः ।

तथा—

दत्तां कन्यां हरन् दण्डो व्ययं दत्ता तु सोदयम् ।

श्रेयान् वक्ष्यमाणवरदोषधरहितः ।

याज्ञवल्क्यः—

सकृत् प्रदौयते कन्या हरसां चौरदण्डभाक् ।

दत्तामपि हरेत् पूर्वं श्रेयांश्चेदर आव्रजेत् ॥

१ (क) पुस्तके आव्रजेत् ।

मनुः— न दत्ता कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्यादिच्छणः ।

दत्ता पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषाऽनृतम् ॥

एवम् न परे चकुर्नापरे जातु साधवः ।

यदन्यस्याभ्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दौयते ॥

पुरुषानृतं पुरुषविषये अनृतवचने यथा पार्यम् ।

शतमध्यानृते हन्ति महसुं पुरुषानृते । इत्यचोकम् ।

अभ्यनुज्ञाय दातुं प्रतिज्ञाय एवं पूर्ववचने दत्तामिति दातुं
प्रतिज्ञातामित्यर्थः । मनुवचनेऽपि दत्तेति तथेत ।

कथ्यपः—

पिता वा यदि वा माता भाता वा यदि ब्रेतरः ।

कन्यानृतकरा मृढा यां जन्ति यान्ति तां शट्टण् ॥

अनिवर्जीया श्वेतोऽगच्छलेव यथानिलः ।

एवं नरकमायान्ति कन्यानृतकरा नराः ॥

इतर उक्तेभ्योऽप्यः कन्यादाता । कन्यानृतकराः कन्यादान-
प्रतिज्ञायाममत्यत्प्रयोजकाः ।

कात्यायनः—

श्वेतेभ्योऽपि दत्तायामनृढायां च यत्र वे ।

वरागमस्य सर्वेषां लभेतादिवरस्त ताम् ॥.

पश्चादरेण यद्यत्तं तस्याः प्रतिलभेत्तन्तु मः ।

तथा गच्छेदनृढाया धर्मं दत्त वरो वरेत् ॥

स इद्याश धनयहणपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञातायामनृढायां यथा
दयोर्बहुतास्त्र विवाहायागमस्त्र ग्रथमवरस्त्रां कन्यां लभेत् ।

अन्यतरसु स्वयं दत्तं धनं सभत इत्यर्थः ।

नारदः—

प्रतिगृह्ण च यः कन्या वरो देशान्तरं ब्रजेत् ।
चीनृदून् समतिकम्य कन्याऽन्यं वरयेहरम् ॥
प्रतिगृह्ण विवाहितुं स्वौकृत्य ।

कात्यायनः—

प्रदाय पुक्तं गच्छेद्यः कन्यायाः स्वौधनंन्तथा ।
धार्यमावर्षमेकन् देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥
अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीचेत समाच्छयम् ।
अत ऊङ्गे प्रदातव्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छतः ॥
स्वौधनं सुद्रिकादि, प्रवृत्तिरागमप्रथोजिका वाच्च, एतच्च
स्वतुचयाभ्यन्तरे समाचयाभ्यन्तरे वा व्यच्चमादिगृहाविरहे
सतीति नेयम् ।

तथा—

पूर्वं दत्ता तु या कन्या अन्येन्योढा यदा भवेत् ।
संस्कृतापि प्रदेया स्यात् यस्मै पूर्वे प्रतिश्रुता ॥
अन्यदत्ता तु या कन्या वरेण्योढा यदा भवेत् ।
कालेन विधिना तान् संस्कृतां सभते भृगुः ॥
सभते भृगुरिति पदयोर्मध्ये इत्याहेति शेषः ।

अथर्वः—

यदा कन्या एकस्मै विधिना दत्ता अन्येनातिकम्य विवाहिता
स्यात् तदा पूर्वं यस्मै दत्ता तस्माभे तस्यैव पुनः परिणेतव्येति ।

थमः—

वाचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः ।
न च मन्त्रोपपक्षा या कन्यका पितुरेव सा ॥
मन्त्रोपपक्षा पाणियहणमन्त्रजन्यसंस्कारवतौ ।

वसिष्ठः—

अद्विर्वाचा च दत्तायां स्थियेतोऽङ्गे वरो यदि ।
न च मन्त्रोपनैता स्यात् कुमारौ पितुरेव सां ॥
कन्याद्याः सङ्घानं यन्मन्त्रादिभिरुकं तत् पाणियहान्तसंस्कार-
वत् कन्याविषयम् ।

मनुः—

कन्यायां दत्तशुक्रायां क्षियते यदि शुक्रदः ।
देवराथ प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥
नियोगविधनन्तरं मनुः—
कन्याया स्थियते यस्या वाचा सत्ये हृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निश्चो विन्देत देवरः ॥
यथाविधभिगम्येनां शुक्रवस्त्रां शुचिप्रताम् ।
मिथो भजेताप्रमवात् महत् सङ्घटतावृतौ ॥
यथाविधि यथागृह्यशास्त्रं शुचिप्रतां रागादिमियमवतौम् ।

अथ नारदः—

प्रतिगृह्य च यः कन्यामदृष्टामुत्सुजेकरः ।
१विनेयः मोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोदहेत् ॥

१ (ग) स विनेयस्त्वकामोऽपि ।

प्रतिगृह्य हस्तोदकौकृत्य अदृष्टां विवाहविरोधिदोषशून्याम् ।
विवाहयितुमकाभोऽपि इच्छाशून्योऽपि प्रबोध्य तासेव कन्यां
विवाहयितव्य इत्यर्थः ।

कन्यादोषेऽफलं दानं दातुष्कलवतिर्दमः ।

गृहलक्ष्मप्रदानस्य तु तथा कन्यायाश्च निवर्त्तनम् ॥

निवर्त्तनं परावृत्तिः ।

गृहयित्वात्मनो दोषान् ददतो द्विगुणोऽत्ययः ।

वरस्य दत्तनाशश्च भवेत् स्त्रौ च निवर्त्तते ॥

आत्मदोषान् गृहयित्वा गोपायित्वा दत्ता अदत्ताद्विगुणो-
ऽत्ययो दण्डः ।

तथा— स्खदोषेण गृहयित्वा वरस्यापि द्विगुणो दण्डः, दत्त-
गृहलक्ष्मस्य नाशः । वरस्य स्त्रौ च निवर्त्तते तदौया न भवतीत्यर्थः ।

हस्तायुधेन तु ददत इति स्थाने विन्देत पठित्वा वरमाचस्यैव
दण्ड इत्यत्यादितम् ।

कात्यायनः—

वरदोषमनास्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनां वा प्रकुर्वीत तदण्डं प्राप्नुयात्वरः ॥

कन्यादोषेऽप्यन्यं धर्मो दाता दण्डो वरस्तथा ।

दद्यांहृष्टौतं दाता च न लेवाभिप्रजातयोः ॥

कन्यादोषानास्याने कन्यादाता दण्डः, वरदोषानास्याने

१ (ख) अत्रैकं वचनं न दृष्टमपि व्याख्या दृश्यते मूलग्रन्थेऽपि
अधिकप्राप्तम् ।

वरो दण्डुः, न त्वेवाभिप्रजातयोरिति प्रसवे जाते नैवं दण्डस्तु
षष्ठवतिर्दिग्गुणा एव श्रयमर्थः ।

कुसित् । विधिवालादिप्रयोजकदोषवतौ अन्यजातिर्वरापेच्छा
कर्मेपहता बल्लवत् पापदृष्टा शौलोपहता अप्रियवादित्वादि-
दौःशोल्यवतौ व्याध्युपहता कुष्ठाद्युपहता ।

नारद-कथ्यायनौ—

नादृष्टां दृष्टयेत् कन्यां नादृष्टं दृष्टयेद्वरम् । ०

• दोष मति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतस्तयोः ॥

दोष कुष्ठाद्यात्मकदोषे दोषः पापम् ।

मनः—

विधिवत् प्रतिगृह्णापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।

• विप्रदृष्टां व्याधियुक्तां कश्चना प्रतिपादिताम्? ॥

विधिवद्समगादिपृष्ठकं विगर्हितां दर्लक्षणवतौ विप्रदृष्टां
अन्यगतभावामिति, डाकिन्यादिप्रवादवतौमिति॑ कस्थित् । कश्चना
अन्यकन्योपदर्शनपृष्ठककन्यादानादिप्रकारेण । ०

तथा मनः—

पाणियहृणिका मन्त्राः कन्याख्वत् प्रतिष्ठिताः ।

नाकन्यासु कच्चित्प्रणां लप्तमन्त्रक्रिया हि ताः ॥

मोन्मन्त्रा या प्रतिष्ठास्त्राऽन्या च या स्पृष्टमैथुना ।

पूर्वदोषाननास्त्राय प्रदाना दण्डमर्हति ॥

प्रतिष्ठिता विनिर्युक्ताः संस्कारार्थं, अच कन्यासु दोषवतीषु
दोषोपदर्शने कृते यदि वरः प्रतिगृह्णाति तदा दाता न दण्डः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे कन्यास्वयम्भरतरङ्गः ॥

अथ सम्बन्धः ।

तत्र नारदः—

स्त्रौपुंसयोश्च ममन्धात् वरणं प्राप्तिधौयते ।

वरणांद्वाहणं पाणेः ममन्धो हि दिलच्छणाः ॥

ममन्धात् पाणियहणात्मकात् प्राक् वरणं विधौयते । अतो
वरणात् वरणोत्तरं पाणियहणं काष्ठे भवत्यतएव समन्धो
द्विलच्छणो तरणरूपः पाणियहणरूपश्च ।

वरणस्त्र—सहदा ममवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात्
इत्यापस्तम्भगृह्णोक्तम् ।

तथा तत्रैव—

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।

पाणियहणिका मन्त्रा नियतं दारलच्छणम् ॥

तयोस्समन्धयोः वरणमनियतं भार्यात्मजने दोषदर्शनात् ।
स्त्रौवादिषु वरणे कन्याप्रत्यावृत्तिरेतोः शास्त्रे दर्शनात् । पाणि-
यहणिका मन्त्रा विवाहप्रयोगाङ्गभूताः । गृहानि ते स्त्रौभगलाय
इस्तमित्यादयः ।

मनुः—

मङ्गलार्थं स्वस्थयनं यज्ञस्तामां प्रजापतेः ।

प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥

स्वस्थयनमवैष्टिव्यार्थं स्वस्ति भवन्तो ब्रूयादित्यादि ।

दशम्यां पुच्छाधेहि पतिसेकादशं कुरु इत्यादि च प्रजापतेर्यज्ञः प्रजापतिदेवताकं कर्म । मङ्गलं यदशुभलक्षणदोषनिवारणार्थं क्रियते । प्रदानं स्वाम्यकारणमिति प्रदानेनैव कन्यायां वरस्य स्वप्न्यं जायते कन्यादातुः स्वाम्य निवर्त्तते ।

अत्र मनु कात्यायनो—

पाणियहणिका मन्त्रा नियत दारक्षण्यम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्विश्वस्मै पर्दे ॥

निष्ठा ममाप्तिः । भार्यात्वनिष्पत्तिरूपा मध्मे पर्दे प्राप्तवत्यां कन्यायामिति बोद्धुव्यं इदमपि क्वचित् मज्यते । तथा आनन्दरमेव पूर्वोक्तमुक्तम् ।

अत्र यमः—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणियहणमंस्कारात् पतिलं मध्मे पर्दे ॥

उदकेन उदकपूर्वदानेन वाचा वाग्दानेन ।

हारीतः—

आमनाभिवादनोत्यानार्थातिष्यानि धर्मपाधनानि माधूनामेतेषां प्रदाने कन्याया अतिकमो न विद्यते ।

अन्यथायात्यात् अन्यत्र क्रीव पतित प्रोषित कुञ्जित प्रमौतेषु

आमौमांसन्ते, नोदकेन न वाचा चेति प्रजापतिः । खाला चेति प्रतिगृहौयात् तृस्य दद्यादित्येष्व मन्यन्ते । तस्म— अहत्त्वविधानात् संख्यायोगात् । पाणियहणमन्वैरपरे । तद्याद्यानामधोवर्णेषु चक्रियादिषु ग्रन्थस्त्रिदशान्तयहणस्त्रिहृष्टे तद्यापि न पाणियहणे जायात्वं । कृत्वा हि जायापतित्वं सप्तमे पदे ।

आमनेत्यादि—अथमर्थः ।

कन्यावरणार्थमागतानां साधूनामभिवादमोत्यानार्थातिआचरणैः कन्याया अतिक्रमोन्यमिन् दानार्हता न भवति गन्यद्याथात्यात् ।

याचात्यादन्यत्र वरगोचरकन्यादानसत्यवचनादन्यत्र, अन्यत्र-क्लौवादिति यदि सत्यविषयाः क्लौवादयो भवन्ति तदामौमांसन्ते कृतेऽपि तन्याग एव कर्त्तव्यः । नोदकेन नोदकपूर्वत्यागेऽपि । न वाचा न वागदानेन कन्याया अतिक्रम इति प्रजापतेर्मतेम् ।

मतान्तरमाहं खाला चेति—

खाला चेत् प्रतिगृहीतुमुपस्थितो भवति तस्यैव दद्यात् । तत् स्वयं दूषयति अहत्त्वविधानात् अच चेतुः मंख्यायोगात् विलक्षण-नारदवचनोक्तदिलमंख्यायोगात् । मन्युर्णता तस्यैहोभयज्ञापि इयं जाप्ति पाणियहणेन विवाहसम्मूर्च्छिर्भवतौति ।

अपरः आङ्ग— पाणियहणमन्वैरिति-पाणियहणिका मन्त्रा नियतं दारकचणमिति मनुवाक्ये नियतममर्थदर्शनात् पाणियहणमन्त्रान्तरं विवाहसम्मूर्च्छिरित्यर्थः । अस्य विशेषविवर्यत्वमाह तद्याद्यानामिति आद्यानां ब्राह्मणानाम् ।

अधोवर्णेषु चचियादिषु चिषु यथामंत्वं श्ररथष्टिदशान्तयह-
णानां पाणियहणस्यले विहितवात् शरादियहणेनैव तेषां चिह्नं
पाणियहणं । ० कथं तर्हि जायापतिलभिति स्वमतमाह इत्थेति ।

अस्येदं तात्पर्यं— द्विजातीनां ब्राह्मणादिचायाणां सप्तमपद-
पर्यन्तमयनं सन्तवैत् पाण्यादियहणं सम्यूर्णं विवाहकर्त्ता । शूद्रस्य
तु तत्तदशायहणमन्त्रकम् ॥

मनुः— पाणियहणसंस्कारः सवर्णासूपदिष्टते ।

श्रमवर्णास्त्वयं ज्ञेयो विधिददाहकर्त्तव्यम् ॥

शरः चचियया याद्वाः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दशा याद्वा शूद्रयोत्तृष्णवेदने ॥

यमः— पाणियहणसंस्कारः सवर्णासूपदिष्टते ।

० विवर्णसु यथा दृष्ट तथा वक्ष्याम्यनयहम् ॥

वैश्या प्रतोदं गृह्णाति गृह्णाति चचिया शरम् ।

दशां गृह्णाति शूद्रा च करादै वरवर्णीनौ ॥

पैठीनसिः—

माङ्गुष्ठं ब्राह्मणाः पाणिं गृह्णीयात् चचियायाः शरं
वैश्यायाः प्रतोदं शूद्राया वस्त्रदशामिति ।

अग्निपरिकमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्यवैश्योराजार्थपरिकम
इति ।

परिकमः प्रटचिष्ठीकरणम् ।

मनुः— अङ्गिरेव द्विजायाणां कन्यादानं प्रशस्तते ।

इतरेतरवर्णाणामितरेतरकाम्यया ॥

इतरेतरकाम्या कन्यावरयोः परस्परानुरागेण । एवम्
अहिरेवेत्येवकारेण ब्राह्मणानां कन्याया वरस्य परस्परानुरागे
नावर्यं दृश्यते॑ । अहिरेवेति वचनं ब्राह्मणे प्राशङ्ख्यतात्पर्यक-
मिति । शुद्धेणापि कन्यादाने कर्त्तव्ये जस्य विनियोग एवेति
ज्ञेयम् । तथैव सम्भदायः ।

मृदुपरिशिष्टम् —

कन्यां वरयमाणानामेष धन्या विधौयते ।

प्रथमुखा वरयमि प्रतिगृह्णति प्राप्नुयाः ॥

षष्ठ्यम्यापि पचस्य द्वतीयपुरुषादारभ्य पैतापुच्चौमनुकमात्
कीर्त्येत् । अस्येव विवरणं कन्यां ददातौति बोद्धुयम् । तेन
कन्यादाचैव कुलदद्योचारणं पुरुषबयपर्यन्तं कर्त्तव्यमिति लक्ष्यते ।
लक्ष्यौधरम् —

मातृपचस्य पितृपचस्य च अनुकमात् द्वतीयपुरुषादारभ्य पैता-
पुच्चौमनुकमेष कीर्त्येत् । अस्येव विवरणं कन्यां ददातौति—न
केवलम् यः कन्याप्रार्थिता स तूभयपचस्य पुच्चौमनुकमात् किञ्चु
योऽपि कन्यां ददाति कन्यादाता योऽपि उभयपचस्य पैतापुच्चौ-
मनुकमात्, इत्याह ॥

तच्छिक्ष्यम् ।

॥ इति-मृदुस्थरलाकरे (३४ पक्ष) सम्बन्धतरङ्गः ॥

१. (ख) मृद्यते ।

२. (ख) पुस्तके () चिद्रितांश्चोऽधिकः ।

अथ विवाहभेदः ।

तत्र मनुः—

चतुर्णामद्यि वर्णनां प्रत्येकम्, हिताहितान् ।

अष्टाविमात् समासेन स्त्रीविवाहान् निषेधत ॥

स्त्रौपदं स्त्रौलेन प्रसक्ता संस्कार्यत्वनिवारणार्थं, संस्कार्यत्वार्थ-
मिति कल्पतरुकारः ।

नारदः—

अष्टौ विवाहा वर्णनां संस्कारार्थं प्रकौर्तिताः ।

ब्राह्मन् प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथैव च ॥

आर्षस्तथैव दैवस्य गाम्भर्वस्यासुरस्तथा ।

राजसोऽनन्तरसास्मात् पैशाचसाधसोऽधमः ॥

एषाम् धर्म्याश्चत्वारो ब्राह्माण्डाः समुदाहताः ।

साधारणः स्याह्नाम्भर्वस्तयोऽधर्म्यास्तथापरे ॥

साधारणो न धर्मो नाधर्म इत्यर्थः ।

नारदक्षेण विवाहानन्तरं गोतमः ।

चत्वारो धर्म्याः प्रथमाः षड्डित्येके ।

शरीतः—

अथाष्टौ विवाहासुभवति ब्राह्मो दैवो गाम्भर्व आसुरो
राजसः पैशाचो मनुषः चाचयेति । तेषां पूर्वं सप्तोभयतस्तेषां
विन्देतासामे मानुषम् ।

तेषां पूर्वं इति तेषां विवाहानां मध्ये पूर्वं आशास्यदो

विवाहा उभयतो मात्रपितृवंशजान् सप्त सप्त तार्यमि इति
शेषः । तेषां विवाहानामस्ताभे मानुषं विन्देत लभेत ।

अत्र नारदोक्तार्थप्राजापत्यपदयोर्मानुष-चाचशब्देनोपादान-
मित्यविरोधः ॥

अत्र मन्वनुसीरात् यथासम्भवं शस्त्रलमस्ताभे चृचियादीनां
मानुषो विवाहः ।

पुनर्वारीतः—

एतेषामेकतमेमोढां धर्मपत्रौ प्राञ्छः ।

अत्र ग्रृह्णयेकतमेनेति सर्वं प्रत्यविशिष्टं तथापि यो यस्य
विवाह उक्तस्तेन तस्य धर्मपत्रौ भवतौति वाक्यार्थो नेयः ।

वसिष्ठः—

षष्ठिविवाहा ब्राह्मो दैवस्त्वार्थो गान्धर्वः चाचो मानुषस्येति ।
स्यं गणना नेतरव्यवस्थेदाय । यदा पैशाचासुरविवाहादृत-
कष्टविभागोऽयं षट्प्रतिपादकपदेन एव केनचिक्षणाथा
साचादनुकयोरपि प्रतिपादनमिति वा एवमन्येऽपि विभागा
मन्याद्युक्ताष्ट्रधानुरोधेन नेयाः ।

ब्राह्मो दैवस्त्वार्थगन्धर्वसुरराचसानुक्ता—

आपस्तम्भः—

तेषां चय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः अत्यान् ।

मनुष्यमस्तु—

ब्राह्मो दैवस्त्वार्थ 'कार्षः प्राजाप्रत्यस्त्वासुरः ।

१ (ख) तथेवार्थः ।

गाम्भीर्या राजस्यैव पैशाचस्याष्टमोऽधमः ॥
 यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदोषौ तु यस्य श्रौ ।
 तदः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रस्त्रे च गुणागुणान् ॥
 षडानुपूर्व्या विप्रस्य चक्रस्य चतुरो ऽवरान् ।
 बिट्ठाद्यौश्च तानेव विद्याद्वर्षांश्च राज्यसान् ॥
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
 राजसं चर्चियस्यैकं मानुषं वैश्यशूद्रयोः ॥
 पञ्चामान्तु चयो धर्मर्था दावधर्मर्थो मृताविह ।
 पैशाचस्यासुरस्यैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥
 पृथक् पृथक् वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वदेशितौ ।
 गाम्भीर्या राजस्यैव धर्मैः चक्रस्य तौ स्मृतौ ।

प्रस्त्रे अपत्योत्पत्तौ, अगुणान् दोषान्, आनुपूर्व्या यथोक्त-
 क्रमेण, अवरान् अधस्तमान्, आसुर-राजम-गाम्भीर्य-पैशाचान्
 अदृष्टजनकान् । “पैशाचस्यासुरस्यैव न कर्तव्यौ कदाचन” इति
 ब्राह्मणे निषेधो बोद्धव्यः, अन्यत तदिधानात् । पृथक् पृथक् एके-
 कणः, मिश्र उभयक्षकणसङ्कौर्णे यथा कन्यावरयोः परस्यरानुरागे
 सत्येव कन्याया अदीयमानाया इटिति इरणेन विवाहे
 गाम्भीरराजस्यौ ।

पैठीनमिः—

ब्राह्मप्राजापत्यार्चदेवाः ब्राह्मणस्य, गाम्भीर्य आसुरो राज-

न्यस्य, रात्रिसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य, सर्वेषामार्णं प्रमाणं आर्ण
वेदवाक्यम् ।

अतएव—रात्रिसं ज्ञचिद्यैकमित्यादिना मनुषाके विशेष-
विधेन विशेषनिषेधे तात्पर्यमित्यनेन पैठीनसिंगा न विरोधः ।
आपत्कालमादार्थं वा पैठीनसिवाक्यं नेयम् ।

नारदकर्मण विवाहाभिधानमन्तरं देवस्तः—

‘एते विवाहाशूच्नारो धर्मर्यास्त्रोयप्रदानिकाः ।

भगुत्का ब्राह्मणाहांश्च तारथन्ति द्वयोः कुलम् ॥

ब्राह्मादिचतुष्टयानन्तरं पुनर्देवलः—

एतान् भगुत्कान् सामान्यान् विवाहांश्चतुरो विदुः ।

केवल ज्ञचिद्यैव वौर्यवत्त्वाद्वा रात्रिः ॥

तथैव बौधायनः—

एवं चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः पूर्वः अद्यान्
इतरेषामुन्तरोन्तरः पापीयान् । तचापि षष्ठसप्तमौ ज्ञचधर्मा-
नुगतौ तत्पूर्वकत्वात् ज्ञचस्य पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्रयोः । अयन्त्रित
कलाचा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति कर्षणशूच्नाधिकातत्वात् गाम्बर्य-
मयेन प्रशंसन्ति सर्वेषां खेहानुगतत्वात् । यथायुक्तो विवाहः
तथायुक्ताः प्रजा भवन्ति विजायते ॥

चत्वारः पूर्वे आद्याः ब्राह्मणस्य प्रशस्ता इति शेषः । तेष्वपि
चार्येष्वपि पूर्वः पूर्वः अद्यान् प्रशस्ता इतरेषां गाम्बर्यदीना-
मुन्तरोन्तरः, यथोन्तरः पापीयान् मन्त्रतरः । षष्ठसप्तमौ आमुन्त-
र-

१ (क) मूले तत्प्रत्ययत्वात् ।

राजसौ चक्रधर्मलानुगतौ चचियधर्मानुभारिणौ अत्र हेतुः
तत् पूर्वकलात् चचियस्य धनदान-वस्त्रसम्पत्तिपुरः सरलात् चचियस्य ।
पश्चमाष्टमौ गर्भव्यपैशाचौ वैश्यशूद्रयोः अत्र हेतुः— अयन्ति-
कलाचा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति । गर्भव्यपैशाचविवाहयोरनिय-
मितल्लीका गि ते कर्षणशुशूषाधिक्षतलात् यथांसंख्यं वैश्यशूद्रयोः
कर्षणशुशूषापरलोत् खेहानुगतलात् खेहपरतललात् सर्वेषां
वर्णाणां यथायुक्तो येन गुणेन दोषेण वा युक्तो विवाहः तथा
प्रयुक्तासेन गुणेन दोषेण वा युक्ताः प्रजा भवन्तीत्यर्थः ।

अत्र मनुः—

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिष्ठा भवति प्रजा ।.

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्माभिष्ठान् विवर्जयेत् ॥

अत्रेयं अथस्या—

नारदोऽक प्राजापत्यार्थदेवब्राह्मादिविवाहा ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः,
गर्भव्यस्तु तत्र धर्माविरोधौ आसुरस्तु यद्यपि तस्य मनु-
नोक्तः तथापि गर्भव्यादपश्चष्टशात्यन्तापदि करण्यौयः ।

पैशाचदासुरस्यैव न कदाचन इति ब्राह्मणमधिक्षत्य मनु-
माभिधानात् राजसपैशाचौ तु विप्रस्त्रातोव निषिद्धौ षडानु-
पृत्यां विप्रस्त्रेति मनुयमयोरभिधानात् ।

यत्तु—बौधायने नार्थस्य देवात् श्रेष्ठसुक्रं तद्वर्तमहत्यरित-
त्वेन न तु प्रजायामाच मनुमारदाभ्यां श्रेष्ठतोक्त्वे द्वारौतोक्त्वा
मव्याज् प्रति गर्भव्यं श्रेयस्वं गर्भव्यमभिप्रेत्य खलयं कन्यां वर-
चेत् गर्भव्यं इति गर्भव्यमभिधानात् ।

यत्तु पैठीनसि-यम-हारीत-महाभारतेषु—
 राज्यसामुरक्षाचपैशाचशब्दैर्वलादाइतकन्याहरणात् विवाहः
 प्रशस्ता इत्युकं तत् चचियाभिप्रायम् ।
 ब्राह्मा-दैवतौ तु ब्राह्मणस्य लेतरेषाम् ।
 महाभारते—
 ब्राह्मणानां सतामेष सदा धर्मो युधिष्ठिर ! ।
 इत्यभिधानात् ।
 दैवस्य च्छ्वलिकसम्प्रदानकलाभिधानात् चचियादीमां च्छ्वलि-
 ग्रामाभावात् ।
 पैशाचस्तु वैश्यशृद्धयोः ।
 यत्तु वैश्यस्य राज्यसः श्रेष्ठ इति पैठीनसिवचमं तत् शुल्क-
 कौतकन्याविवाहाभिप्रायं शुल्केन पदं ददतो राज्यसः इति
 पैठीनसिनैवोक्तः ।
 आर्षप्राजापत्यगाभ्यर्थाणान्तु सर्ववर्णसाधारणसम्भवात् निन्दा-
 विरहाच । सङ्गरजानान्तु ब्राह्मदैवव्यतिरिक्ता जगकवर्णसम्बन्धिन
 इतरे विवाहा इति ।

अथ ब्राह्मलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

आहात् चार्चयिला च अतशीलवते स्वयम् ।

आहृय दर्शनं कन्याया ब्राह्मोऽधर्मः प्रकौचितः ॥

आहात् वस्त्रयुक्तं परिधाय अर्चयिला अर्चनां कला ।

देवता:—

ततो विनीतं कल्याणैँ कुलरूपवयोऽन्विताम् ।

असङ्गत्याहृते दद्यादिवाहो ब्राह्म उच्यते ॥

कल्याणैँ पूर्वोक्तदोषशून्याम् । अहृते पूर्वोक्तगुणयुक्ताय ।

व्यासः—

आच्छाद्याकृतां कला चिः परिकम्य पावकम् ।

नामगोचरे समुहित्य दद्याद्वाहो विधिस्वयम् ॥

अत्र चिः पावकपरिक्रमणं, नामगोचरारणयोः पाठकमो
नाद्रियते ।

सम्पर्कः—

असङ्गत्य त्वज्जारैर्वराय सहजाय वै ।

ब्राह्मोण तु विवाहेन दद्यात् कन्यां सुपूजिताम् ॥

सुपूजितां वस्त्रपुष्पचन्दनादिना ।

थमः—

अद्विर्या दीयते कन्या ब्रह्मदेयेति तां विदुः ।

ब्रह्मदेयेति बंजा तत्र विवाहे जातस्य आदृपङ्कपावनस्वय-
रात् ।

हारीतः—

अग्निव्याप्तैरवितर्क्षयन् विधिवदस्तुयुगं दशा सह धर्मस्तुर्यताभिति ब्राह्मणः ।

अग्निव्याप्तैरवितर्क्षयन् इतरेः सह दूषणमग्नमानः । विधिवत् मधुपर्कादिपुरःसर्वं सह धर्मस्तुर्यताभित्युक्ता अथ विवाहे कन्यां दशात् संब्राह्मणित्यर्थः ।

आपसम्बः—

ब्राह्मो विवाहे बन्धुशौक्षुतारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेत्तुक्षिविषयेनासाहृदय ।

प्रजां कन्यां । सहत्वकर्मभ्य इति येषु कर्मसाधामादिषु पन्नौपहभावः श्रुतः तदर्थतया प्रतिपादयेत् दशात् ।

बौधायनः—

श्रुतशौले विज्ञाय ब्रह्मचारिणे अर्थिने दीप्तिं इति स ब्राह्मणः ।

ब्रह्मचारिणे असंजातस्त्वौसङ्गमाय इति ब्रह्मोधरः ।

समावर्त्तनांनन्तरमेव दातव्येति इत्यायुधः । ब्रह्मचारिणे वेदवते इति भावः ।

जातपरिणौतस्त्वौसङ्गमस्य दितीयविवाहे विवाहाष्टकविद्यभावायस्ते । अर्थिने विवाहमीहते ।

गङ्गाचिह्नितौ—

तत्त्वं सर्वाणः सर्वर्णव विदितो विदिताय चो नग्निकां दशात् ।
स ब्राह्मणः ।

विदितः ब्रह्मादिभिः ।

पैठीनिः—

तस्माच्चिकां सहिरसां दद्याद्यं स ब्राह्मो विवाह इति ।

अष्टवरमधिकात् ब्रह्मपुराणे—

तादृशायं तदा कन्यां दद्यन् अह्याप्तिः ।

अलङ्कृत्य अथाशस्त्रा पूजयिला धनेन वा ॥

‘अलङ्कृत्य पूजयिला धनेन गोभूँहिरण्यदानादिना । अथाशस्त्रा
उभयचापि योज्यम् ।’

ब्राह्मविवाहमधिकात् समर्पणः—

स कन्याथाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कराम् ।

सहितिरित्युच्यते साधुः कौर्त्तिमाप्नोति पुष्कराम् ॥

पुष्करां प्रशस्तां साधुरित्युच्यते इत्यर्थः ।

तथा—

ज्योतिष्ठोमचिराचाणां ग्रतं ग्रतगृणीहतम् ।

प्राप्नोति पुरुषौ दत्ता होममन्त्रेषु संकृताम् ॥

पुरुषौ कन्या । अत दत्ता होममन्त्रैः संकृतामिति
शास्त्रक्रमो न यात्रो दानानन्तरं गृहे आत्र होमविधानात् ।

कथ्यपः—

अग्नुरुद्धां सहस्राणि दशानां धूर्यवाहिनाम् ।

सुपात्रे विधिवत् दानं कन्यादानस्त तत्समम् ॥

धूर्यो दृष्टभः । दृष्टभद्रशसहस्रदानजन्यपुण्यसमपुण्यं सुपात्रे
विधिवत् कन्यादानेन अन्यत इत्यर्थः ।

१ (ख) पुरुषके वरमपि इत्यधिकः पाठः ।

यमु सृष्टेन धर्मण पिता स्यर्गयते सुताम् ।

स प्रेत्य स्त्रभते स्थानं यथा दक्षः प्रजापतिः ॥

धर्मस्य मत्यता शुल्कादिराहित्यं, स्यर्गयते ददाति ।

आदित्यपुराणे—

श्रुता कन्याप्रदानन्, पितरः मपितामहाः ।

विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मास्त्रोकं व्रजन्ति ते ॥

देवलः—

तिसः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।

त पिता नरकं याति नारो वा स्त्रोप्रसूतिनौ ॥

स्त्रोप्रसूतिनौ कन्याप्रसूतिनौ ।

मृतिः—

नाग्निहोत्रादिभिन्नत्यात् ब्रह्मतो ब्राह्मणस्य वा ।

यत् कन्यां विधिवत् दक्षा फलं प्राप्नोति मानवः ॥

ब्राह्मानुवृत्तौ सम्बर्त्तः—

तां दक्ष्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनामनैः ।

पूजयन् खर्गमाप्नोति नित्यमुत्सवद्विष्टु ॥

इति ब्राह्मलक्षणम् ।

अथ दैवलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

यज्ञे तु वितते सम्यक् चत्विजे कर्म कुर्बते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैकं धर्मं प्रथचते ॥

सम्यक् यथावत् प्रमादादिशून्यमिति यावत् । कर्म कुर्बते चत्विजे ।

देवलः— अन्तर्दौ समानौय कन्यां कनकमणिताम् ।

चत्विजे च ददात्येष विवाहो देवमंजकः ॥

यमः— स चत्विजमलङ्कृत्य विवाहो देव उच्यते ।

हारीतः—

बेद्यन्ते गोमिषुनं दत्ता म दैवः ।

कन्यादानायेऽदच्छिणास्त्रानौयमानासु बेद्यन्ते बेद्या एकदेशे गोमिषुनमन्त्रै स्त्रौयमेव दाचा वराय दातयं न तु वरादेवोपादेयं तथाले मत्यार्थतापत्तेः ।

बौधायनः—

कन्यादानायेऽदच्छिणास्त्रानौयमानासु अन्तर्दिदि यदृत्विजे स देवः । चत्विकर्मकौशलजनितपरितोषरूपोपाधियुक्तवाङ्मादभेदोऽप्यत एव सुव्यक्तः ।

आदित्यपुराणे—

दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रथचति ।

हत्वा दारन्तु विपुलं भानुमोपानमुच्चमम् ॥

आदित्यलोकादूर्ध्वं नु गमनं प्रतिपद्यते ॥

अथार्वलक्षणम् ।

तत्र मनुः— १

एकं गोमिथुनं दे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिंवदार्थेऽयं धर्मा उच्यते ॥
धर्मत इत्यनेन इच्छणात्मेनादाय इत्युच्यते ॥

कश्चतहकारस्तु—

धर्मते इत्यानुशंसायां न तु शुस्तवुद्भा, गोमिथुनग्रहणस्तु
कन्यादातुः स्वयमधिकदानासमर्थस्य कन्योपकाराधिकमित्ततो
वेदितयनित्याह । एकं दे वेति ग्रन्थाऽग्रन्था वरापेत्या विकल्पः ।

देवतः—

प्रदानं यज्ञु कन्याथाः सह गोमिथुनेन च
ग्रसाय वाऽसगोचाय तमार्जनूषयो विदुः ॥
सह गोमिथुनेन वरादुपानेन, ग्रसाय अथोक्तवरत्वोपयुक्त-
गुणवते ।

ग्रन्थालिखितौ—

गोमिथुनेन वस्त्रयुग्मेनार्थः सर्वेऽलक्ष्माराः स्वौधनस्तु देय-
मिति । अलक्ष्मारः स्वौधनस्तु इति समभिव्याहारादलक्ष्मारा-
दधिकमपि किञ्चिद्देयं दयमपि चेदं यथाग्रन्था ।

बौधायनः—

‘पूर्वं साजाङ्गती ज्ञात्वा गोभां च आर्थः । पूर्वं चतुर्णां
साजाङ्गतीनां भव्ये चाये दे गोभां मिथुनेन सह देवेत्यनुषङ्गः ।

१ (क) इत्यक्षमार्थः ।

२ (ख) पूर्वदाव्याङ्गतीः ।

इत्याद्युधेन तु पूर्वे लाजाङ्गतिमिति लिखिला हत्येति प्रथमा-
डतिं हत्येति आख्यातम् ।

अथ प्राजापत्यस्त्रशणम् ।

तत्र मनुः—

‘सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाव्य च ।

कन्याप्रदानमध्यर्थं प्राजापत्यो विधिः सृजतः ॥

कन्याप्रदानसमये सहान्वोन्वाव्यभिचारेण धर्मणः धर्मं चरता-
मिति वाच्यमुक्तार्थं कन्यावरावध्यर्थं कन्याप्रदानं क्रियते तेज
विवाहः प्राजापत्य इत्यर्थः ।

देवताः—

‘सर्वधर्मकिण्याहेतोदर्दनं समयैवन्वगात् ।

अस्त्रहृष्टयैव कन्याथा विवाहः स प्रजापतेः ॥

समवदन्वगमिति सहोभौ चरतां धर्ममिति मनुकं संबोधकरम् ।

गोतमः—

संघोगमन्तः प्राजापत्ये सह धर्मस्त्रव्यताम् । इति ।

विष्णुः—

प्रार्चितप्रदानं प्राजापत्यः ।

प्रार्चितात् प्रदानं, प्रार्चितस्त्र सहोभौ चरतां धर्ममिति ।

१ (क) वहितौ ।

२ (क) (ख) पुलके धर्मेण पदं नाश्च । ३ (क) एषके तत्त्वम्— ।

अथासुरलक्षणम् ।

तत्र भनुः—

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायाश्चैव ग्रन्थितः ।

कन्याप्रदानं स्वाक्ष्म्यादासुरो धर्मं उच्यते ॥

ज्ञातिभ्यः कन्यायाश्च धनं दत्त्वा धनयहणलुभ्यादातुः स्वाक्ष्म्यादराय । यत् कन्याया आप्रदानं प्रहणं क्रियते । तेन विवाह आसुरो भवतीत्यर्थः ।

देवतः— शुरुकं प्रदाय कन्यायाः प्रत्यादानं विधानतः ।

त्रित्तेत्तुर्विवाहोऽयमासुरः षष्ठ उच्यते ॥

प्रत्यादानमिह यहणमेव वित्तं हेतुर्यस्य स वित्तेत्तुः ।

पैठीनसिः—

शुरुकेन परिणौता ददतो रात्रमः ।

परिणौता विकौय रात्रशशब्दः ॥

हारौतः—

दध्मकश्चाभ्यां परैस्तर्किताय दीयते प्रतिप्रद्य वा स आसुरः ।

परेरन्देश्मकश्चाभ्यां दाम्भिकतया छान्निकतया च तर्किताय प्रतिपद्य ज्ञाताय यदानं अयमासुरो विवाहः ।

मुनर्हारौतः—

शुरुके शुरु र्येण मानुषः । मानुषशब्द आसुरपरः ।

वसिष्ठः—

पठिला धनकौती स मानुषस्त्रादुहितमते ग्रतमधिरच-
मितिह क्ये विज्ञायते ।

पठिला, पठनानुकूलव्याप्तारं कृत्वा स्थितस्य यज्ञ विवाहा
कन्या धनक्रौतो भवति स विवाहो मानुषः । अम्बुर इत्यर्थः ।

अधिरथं रथाधिकं ग्रन्थमिति गोशतं इतिहश्चेन कथ-
बोधिका अतिद्योत्यते सा च॒या पंत्युः कौता सत्यव्यथा अन्यै-
शरतौत्याह जातुमौस्ये । किञ्चिधिकारक्यदर्शनार्थं अनुशृपन्यासः ।

कश्यपः—

कौता इव्येण या नारौ न सा पत्नौ विधौयते ।
न सा दैवे न वा पैचे दामौं तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥

आपस्तम्नः—

दानविक्यधर्मस्य अपत्यस्य न विद्यते ।

मनुः—

न कन्यायाः पिता विदान् गृहौथाच्चुक्मण्डपि ।
गृहन् शुक्लस्त्र लोभेन स्यास्तरोऽपत्यविक्यौ ॥
श्राददौत न शुद्धोऽपि शुक्लं दृहितरं ददत् ।
शुक्लं गृहन् च कहते चक्षन् दृहितविक्यम् ॥
नानुशुश्रुम जातेतत् पूर्व्यव्यपि च जन्मसु ।
शुक्लमंजेन मृत्येन पापं दृहितविक्यम् ॥
चार्वं गोमियुनं शुक्लं केचिदाङ्गमृष्टेव तत् ।
खल्पोऽप्ययं महान् वापि तावानेव स विक्यः ॥
खौधर्मानि तु ये मोहादृपजौवन्ति वान्यवाः ।
नारीथानानि वस्त्रं वा ते पापा याज्ञधोगतिम् ॥
आदीमुरथोर्विवाहयोर्धनयहणमुक्तं न च तदिना तदसम्भवः ।

कल्पपादिभिषु तच निन्दा होतेति 'विरोधः । इयं अवस्था चत्
कन्यार्थं मूलाऽपहणेन विक्रये दोष इति । स्त्रीधनानीति प्रसङ्गादकोक्तं
उपजौवनिं उपभुक्तते एतेन कन्याया अर्हण्णार्थदञ्चधनोपयोगान्
कुर्वाणामात्रं निषेध इत्युक्तम् । तस्मपुङ्कृहीतमपि स्त्रयं नोपयोग्यम् ।

कथ्यः—

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्त्रियां सोभमोद्धिताः ।

स्त्रात्मविक्रियिणः पापा महाकिल्बिषकारकाः ॥

पतन्ति निरये घोरे भ्रन्ति चासप्तमं कुलम् ।

गमनागमने चैव सर्वे शुल्को विधीयते ॥

गमनागमने वडगन्देशादिकमादाय कन्याप्रार्थनार्थं कन्या-
पित्रवेशनि यातायाते ।

मनुः—

यार्थां नाहदते शुल्कं ज्ञातयो न च विक्रयः ।

अर्हण्णु कुमारीणामानुग्रंस्यस्त्री लेवत्तम् ॥

आनुग्रंस्यमनुकन्यादानं विक्रयधर्षणापत्यस्य न विद्यते इत्य-
भिहितं तत् कथमार्थं विवाहे कन्यापित्रे गोमिणदानादिक-
माग्रस्त्राय ।

प्रापसामः—

विवाहे शुद्धित्वमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूतते तस्मादुद्धित-
मते अधिरथं अतं देवं तस्मिन् मिथुनाया कुर्वादिति । तस्मां
कथग्रन्थः संकुतिमात्रं धर्माद्वि उच्च्यन्तः ।

विवाहे यत् कन्यापित्रे दानं तत् काम्यं न मूलार्थार्थं कर्त्तव्या

काच च विशुमन्त्रसात्पतिविषयो व्यायुक्तो विवाहस्थायुक्तः प्रजा
भवन्तीत्यभिधानात् तस्मिथुनायासाकुर्यादिति बहुतं रथादिकं
ग्रन्तं ।

मिथुनं कुर्यात् पतिपक्षीभावं जनेयेत् मिथुनशब्दात् मिथुनात्-
परस्य विभक्तेश्वरान्दसलादायादेशः ।

अस्मृतिविवाहोऽनां अनुत्यक्तरे क्रयशब्दः स न मुख्यार्थः
अच हेतुर्धर्षार्थाद्विं 'समन्व्यः धर्षार्थोऽयं विवाहो न शुल्कप्रदाने
इति ।

अथ गान्धर्वलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

रस्त्रयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायात् वरस्य च ।

गान्धर्वः च तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥

रस्त्रयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यावरयोः समयपूर्वक उपगमो
गान्धर्वविवाहः । मैथुन्यः मिथुनस्य कर्त्ता मैथुनं तस्मै हितम् ।

अत्रैवाशुलायमः—

मिथः समयं छलोपगच्छेत् च गान्धर्वः ।

दैवतः—

विविक्ते खण्डमन्योन्यं लौपुंशयोर्यः समागमः ।

प्रोतिष्ठेतुः च गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो भूतः ॥

गौतमः—

अस्त्राण्येष्वया ख्यं संयोगो गाम्भर्वः ।

अलदृत्य अलद्वारं हत्वा या इच्छन्ती तथा 'सह संयोगो
वरथा गाम्भर्वो विवाह इत्यर्थः ।

विष्णुः—

इयोः सकामयोर्मात्रपितृदानरहितां योगो गाम्भर्वः ।

अत्र 'कन्यावरयोर्मात्रपितृदानरहित इति ख्यवरगाम्भर्वी-
भिप्रायः ।

अचेव हारौतः—

ख्यं कन्या वरयते स गाम्भर्वः ।

वसिष्ठः—

सकामां कामयमानः सदृशौ यो निरुन्धात् स गाम्भर्वः ।

अत्र कन्यावरयोः परम्परागप्रयुक्त समयवन्धुत उपगमो
गाम्भर्वविवाह इति तात्पर्यम् ॥

अथ रात्रिः ।

तत्र मनुः—

इत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तौ रुदतौ गृहात् ।

प्रमद्य कन्यां हरतो रात्रिः विधिहस्ते ।

इत्वा छित्वा भित्वा कन्यासम्बन्धिनमिति शेषः ।

क्वेदादन्यहिंसापरो हवेति शब्दः, ता उषित्वेति लक्ष्मीधरः ॥

क्रोशन्तौ भयात् खजनमाक्षयन्तौ प्रमद्यहरणे तात्पर्यम् ।

देवताः—

विक्रमेण प्रमद्य स्यात् कुमारीहरणं पुनः ।

वौर्यहेतुर्विवाहः सः रात्रिः सप्तमो मतः ॥

प्रमद्य अभिभूय ।

आशक्षायनः—

इत्वा छित्वा च गौर्षण्यि रुदन्तौ रुदद्यो इरेत् ।

स रात्रिः । रुदद्यः कन्यावनुभ्यः ।

हारौतः—

राजाश्रयेण वधदण्डाभिघातभयविशेषाद्रात्रमः ।

राजानमालस्त्र्य वधादिभयमुत्पाद्य कन्याहरणं रात्रमः ।

विष्णुः—

यस्मिन् बलेन प्रमद्य इरेत् म जात्रः । प्रमद्य कन्यासम्बन्धिनम् ।

जात्रशब्दोऽत्र रात्रिःपरः प्रकरणात् ।

अथ पैशाचः ।

तत्र मनुः—

सुप्तां मन्त्रां प्रमन्त्रां वा रहो यतोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥

रह एकान्ते उपगच्छति आक्लिङ्गादिकं करोति न तु संभुक्ते एव । उत्तयोनिलेनाये पांचियहणसंखाराभावापत्तेः ।

मन्त्रां मध्यादिगा प्रमन्त्रां धातुचोभादिगा अवधानशून्याम् ।

देवताः—

सुप्तात् मन्त्रात् कन्यार्था रोहणं असनादपि ।

प्रमादहेतुः पैशाचो विवाहोऽष्टम उच्चते ॥

सुप्तात् खापात् (?) मन्त्रान्मध्यपानादिजनितमदात् असनाद्राजाद्युपद्रवात् कन्यावन्धुनाम् ।

याज्ञवस्त्रः—

पैशाचः कन्यकाङ्क्षात् ।

इकात् प्रतारणात् ।

हारीतः—

खौपानमद्यभोगसंप्रयोगात् पैशाचः ।

कन्यापिचादीनां स्त्रिया अपि मद्यभोगगौतनृत्यादौ संप्रयोगादासङ्गात् ।

वसिष्ठ-बौधायनौ—

वस्त्राचेत् प्रहता कन्या अन्नैर्यदि न संकृता ।

अन्यस्मै विधिवदेशा अथा कन्या तथैव शा ॥

यथा कन्या तथा बलात् प्रहृता न भवति सा तथा ।
एतद्व मन्त्रसंख्यारात् प्राकृ कन्याहरणम् ।

चाहरकवरादधिकगुणवतोऽन्यस्य वरस्य लाभे ।

यमः—

वरस्येत् कुलशौलाभ्यां न प्रसहेत् कथस्यन् ।
न मन्त्राः कारणन्तरं न च कन्यानुतं भवेत् ॥
समाचिष्ठानुतां^१ कन्यां बलादच्छतयोगिकाम् ।
पुनर्गुणवते दधादिति श्रातातपोऽवैत् ॥
कन्यानुतं कन्यादानान्यथाकरणं पापं प्रसन्नं समाचिष्ठ
श्रातातपः—

हौम्य कुलशौलाभ्यां इरन् कन्यां न दोषभाकृ ।
न मन्त्राः कारणन्तरं न च कन्यानुतं भवेत् ॥
समाचिष्ठ वलात् कन्यां पापादच्छतयोगिकाम् ।
कुलशौलवते दधादिति श्रातातपोऽवैत् ॥
विवाहिता तु या कन्या संप्राप्ता न च मैथुनम् ।
भर्तारं पुनरभ्येति यथा कन्या तथैव शा ॥

पापात् पापवतः पुंसः ।

कात्यायनः—

स वा यथन्यजातीयः पतिः कूर एव वा ।
विकर्षसः सदोषो वा दासो दौषिंश्योऽपि वा ॥

१ (क) एकके संक्षिप्तानुतां ।

क्लौदो वा यदि वा भर्ता विस्थृष्टः पुंस्खकारुण्ये ।

जडाऽपि देया अन्यस्मै सप्रावरणभूषणा ॥

गान्धर्वादिविवाह—चतुष्टयानन्तरं देवतः ।

देवतः—

प्राह्णेषु द्वे विवाहेषु विधिवैवाहिकः सूतः ।

कर्त्तव्यशु चिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाचिकः स

वैवाहिको विवाहाङ्गभूतो लाज्जहोमादिः ।

परिशिष्टः—

ब्राह्मोद्यार्षेषु दैवेष प्राजापत्येषु याज्ञिकैः ।

पूर्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात् परिणयः सूतः ॥

गान्धर्वासुरपेशाचविवाहो रात्रमश्च यः ।

पूर्वं परिणयमेषां पश्चाद्वोमो विधौयते ॥

याज्ञवल्क्यः—

विवाहे वितते तत्त्वे होमकालं उपस्थिते ।

कन्याया चतुरागस्त्रेत् कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

उत्ता इवस्तु लाज्जस्तु ततस्तत्वं प्रकौर्त्तयेत् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे परिणयभेदतरङ्गः ॥

अथ विवाहगुणागुणौ ॥

तत्र मनुः—

ये यस्यैषा विवाहानां मनुना कौर्त्तिता गुणाः ।

सर्वं इत्युत तदिप्राः सम्यक् कौर्त्तियतो मम ॥

दश पूर्वापरान् वंशानांत्मानस्त्रैकविंशकम् ।

ब्राह्मौपुचृः सुलत्तन्मोचयेदेनसः पितृन् ॥

दैवोद्भासुतस्यैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोद्भासुतस्त्रौं स्त्रीन् षट् षट् काषोद्भासुतः ॥

दशपूर्वान् दशापरान् आत्मानस्त्रैकविंशकमित्युक्तेः, ब्राह्मौ
ब्राह्मविवाहोद्भा । एनः पापं पितृनित्यजहत् स्त्रार्थस्त्रणाद्या
पुचादयोऽपि लक्ष्यन्ते तेज दशपूर्वापरामिति पितृमित्यन्यः ।

दैवोद्भा दैवेन विधिना ऊढा तस्यां जाता दैवोद्भासुताः
सुतो दैवोद्भासुतः, ज्ञापोःमञ्जाहन्दसोर्जलमिति इत्यत्र
सुतइति क्षिति पाठः ।

प्राजापत्यविवाहमुक्ता याज्ञवल्क्यः—

स कायः पावयेत्तत्त्वः षट् षट्वान् सहात्मना ।

कायः प्राजापत्यः कश्चन्दस्य प्रजापतिवचनस्य कस्येदित्यायादेशः,
गणप्रत्ययाभ्यामिदं रूपम् ।

गोतमः—

पुनर्जिति शाधवः पुचान्तिपुरुषाणार्षोदश दैवाद्वय दशैव
प्राजापत्यात् ।

आश्वस्त्रायनः—

दादशावरान् दादशपरान् पुचात्युभवतः ।

दशावरान् दशपरान् पुनात्युभयतः ॥

चष्टावरानष्टपरान् पुनात्युभयतः ।

सप्तावरान् सप्तपरान् पुनात्युभयतः ।

अवरान् अधस्थान् स्ववंशान् ॥

एतदाक्षयचतुष्टयं ब्राह्मदेवार्षप्राजापत्येषु यज्ञासङ्गं सम्बन्धते ।

तथैवाभिधानात् ।

ब्राह्मस्त्रिखितौ—

सप्ताश्चन्योरात्मानश्च प्राजापत्यः । पञ्चार्षी नव दैवो नोन्नरेषु क्रियाप्राधान्यम् ।

पुनातौ यनुष्टुतौ विष्णुः—

प्राजापत्यपुच्छतुरः ।

ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयानन्तरम्—

देवकः—

चतुर्वेतेषु दत्तायामुत्पञ्चमयः स्त्रियाम् ।

दातुः प्रतियहीतश्च पुनात्यामप्तम् कुलम् ॥

अत्र प्राजापत्याश्चतुर इत्येके अत्रैव षडित्येके । तत्रैव मप्ताच्यन्धयोरित्यपरे । तत्रैव दश ढगेत्यन्ये । इत्येकत्र प्राजापत्ये विरोधापत्तौ दोषशून्य-गुणि-गुणवत्तर-गुणवत्तमपुच्छेदेनाविरोध इति नेतन्यम् । एतमन्यत्रायेवं विरोधे तादृशमेव समाधानमिति नेतयम् ।

प्रत्यन्ध्यं स्तुतिमात्रमिदं हतमिति हस्तायुधः ।

अथ यमः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वेवात्पूर्वजः ॥

ब्रह्मतुर्च्छिनः पुचा जायने शिष्टशक्ताः ।
रूपवल्लो गुणोपेता धनवल्लो अश्विनः ॥
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च ग्रन्तं समाः ।
इतरेष्ववर्णिष्ठेषु नृशंसाऽनृतवादिनः ॥

जायने दर्ढिवा हेषु ब्रह्मधर्मदिष्ठः सुताः ॥

विवाहानुवन्त्तौ चाश्वलायनः—

अत ऊर्ध्वमन्त्यारस्त्रवणाश्विनौ ब्रह्मचारिणावनस्त्रुम्भाणावधः-
शायिनौ स्यातां चिराचं दादग्राचं संवत्सरं वा ।

ब्रह्मपुराणे—

कृते विवाहे वर्षन्तु वस्तव्यं ब्रह्मचारिणा ।

यद्यष्टवर्षा कन्या स्यात्तथा तत्त्विगुणः पुमान् ॥

तत्त्विगुणः अष्टवर्षचिगुणस्त्रुविंश्चितिवार्षिक इति यावत् ।

अर्थवा दादश्वाहानि चिंशद्वर्षण सर्वदा ।

यदि दादश्ववर्षा स्यात् कन्या रूपगुणाच्चिता ॥

दाचिंशद्वर्षपूर्णे तु यदि षोडशवार्षिकौ ।

सम्भा तदा च षड्ग्राचं वस्तव्यं संयतेन तु ॥

विंशत्यष्ट्वा यदा कन्या वस्तव्यं तत्र वै व्यहम् ।

अत ऊर्ध्वमहोराचं वस्तव्यमिति समातम् ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे गुणागुणतरङ्गः ॥

अथाधिवेदनम् ।

तथा मनुः—

मद्यपाऽस्त्वयवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसा॑र्थग्नी॒ च सर्वदा॑ ॥

मद्यपाऽत्र चैवर्णिकस्तो, अस्त्वयवृत्ता असाधुचरिता, प्रतिकूला भर्तुरनिष्टकारिणौ, व्याधिता पक्षौकर्त्तव्यापारभ्रतिवन्धकव्याधि-मतौ, हिंसा पुच्छासादिताइनकर्त्तौ । अर्थग्नी अर्थनाशानु-कृष्णापारवतौ । सर्वदेति पदस्यामत्यवृत्तेत्यादिभिरन्वयः ।

अधिवेदनं भार्यायाः सपक्षौमलप्रतिपादनम्^१ ।

याज्ञवलक्ष्मी—

सुरापौ व्याधिता धूर्ता बन्धा चैवाप्रियंवदा॑ ।

स्त्रौप्रसूश्वाधिवेत्तव्या पुरुषदेषिणौ तथा॑ ॥

चधिवेशा॑ तु भर्त्या महदेनोऽन्यथा भवेत्^२ ।

धूर्ता पतिपुच्छप्रतारिणौ । अप्रियंवदा निषुरभाषिणौ ।

स्त्रौप्रसूः स्त्रौमांजननौ । पुरुषदेषिणौ पतिदेषिणौ ।

३ गङ्गालिखितौ—

बन्धाऽष्टमेऽधिवेशाव्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रौजननौ सदस्त्रप्रियवादिनी॑ ॥

१ (ख) — सम्पादनम् ।

२ (ख) बन्धार्थग्नाप्रियवदा॑ ।

३ मूले व्यधिविदा तु ।

४ (ख) परस्तके मनुः— ।

हारीतः—

अप्रजा नवमे वर्षे दशमे च सृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी बद्धल्लभियवादिनी ॥

अधिवेदेष्यथाहार्थम् ।

देवसः—

आकाङ्क्षेताष्टवर्षाणि भर्त्ताऽतिप्रसवस्तिथाः ।

दश विन्ध्यास्त्र विन्ध्यास्त्र दादश स्त्रीप्रसूतिनीम् ॥

ततो विन्देत विधिना पुचार्थैर्धर्षतः स्त्रियम् ।

पुचलाभात्परं सोके नास्यतिप्रसवा हि ताः ॥

एकामुदाश्य कामार्थमन्यां लभ्यु य इच्छति ।

समर्थः तोषयित्वा तु पूर्वोदामपरां वहेत् ॥

एका शुद्रस्य वैश्यस्य द्वे तिस्रः उच्चियस्य च ।

चतुर्थो ब्राह्मणस्य स्युर्भार्या राजो यथेच्छतः ॥

अतिप्रसवा प्रसवोऽत्र मुष्यं रजोरूपं तत् स्त्रयोग्यकामे
अतिकाळं अस्याः अतिप्रसवा विन्ध्यां क्षिद्रादिमतौम् । अतिप्रसवा
हि ता इत्यच प्रसवः पुचः, ताः पूर्वोक्तस्त्रियः, समर्थः सम्यगर्थः
अर्थस्य सम्यकूलं भार्यातोषप्रयोजकलमेव, सम्याद्युक्ताष्टवर्षांदि-
विकल्पो वयःशस्त्रपेक्षया इष्टृतः ।

वेष्वधिवेदमहेतुषु न समयः श्रूयते तेषु यावतां समयेन
तद्वोषनिर्णयो जायते तावदेव समयः प्रतीक्ष्यः । यथा दीर्घरोगे-
वधिविन्देत । पूर्वविवाहादपरिष्ठमन्नरविवाहं कुर्यादित्यर्थः ।

१ (क) सत्त्वमप्रिय— ।

२ (क) वहेत् ।

मनुः—

या रीगेणी स्यान् हिता ममन्ना चैव मन्त्रतम् ।
माऽनुजाप्याधिवेत्तया नावमन्त्रेत् कर्हिच्चित् ॥

याज्ञवस्त्रः—

अधिविन्नस्त्रियै दद्याद्वाधिवेदनिकं संमम् ।
न दत्तं स्वौधनं यस्यै दत्ते लंद्रं प्रकौच्छितम् ॥
आधिवेदनिकं अधिवेदनप्रयोजनमलङ्घारादि समं यावत्परि-
णीयमानस्त्रियै दौयते तावत् यदि लधिविन्नायै दत्तं तदा यावत्
परिणीयमानायै दत्तं तावतोऽद्वै दद्यादिति दत्ते लंद्रं मित्यस्यार्थः ।

मनुः—

अधिविन्ना च या नारौ निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।
मा मद्यः सच्चिरोऽद्वया त्याज्या वा कुलमन्निधौ ॥

नारदः—

अनुकूलाभवागदृष्टां दत्तां साध्वौ प्रजातोम् ।
त्यजन् भार्यामवस्थायो राजा दण्डेन भृथसा ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे अधिवेदनतरङ्गः ॥

अथ परिवेदन निषेधः ।

तत्र मनुः—

दाराग्निहोचमयों कुरुते योऽयजे स्थिते ।

परिवेत्ता^१ स विज्ञेयः परिविंत्तिः स पूर्वजः ॥

परिविंत्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्युते ।

मर्वे ते नरकं यान्ति दाहयाजकपञ्चमाः ॥

याजकोऽच विवाहाङ्गभृतेषु होमेष्वाधानेष्टिषु चर्त्विकृं ।

हारौतः—

ज्येष्ठे तु अनिर्विष्टे कनीयान् निर्विश्वन् परिवेत्ता भवति
परिविक्षो ज्येष्ठः, परिवेत्तनौया कन्या, परिदायो दाता, परिवेत्ता
याजकः मर्वे ते पतिताः ।

अनिर्विष्टे अकृतविवाहे अकृताग्निहोत्रे च । निष्ठानिर्देशात्
एकटापि ज्येष्ठ-कनिष्ठाभ्यां विवाहो न कर्त्तव्यो अग्निहोत्रस्त ।
भ्राह्मपदेन मोदर्य उच्यते मापत्यादौ एककारणयोगादपि भ्राह्म-
शब्दप्रयोगोपपत्तौ भ्राह्मपदाभिधायां प्रमाणाभावात् । अन्याय-
शानेकार्थत्वमिति न्यायात् ।

एतत्रायानुवादिनोरर्थम्^२ शातातपथोः मृतिः—

पिण्डव्यपुत्रान् मापत्यान् परमाहस्तांमथा ।

दाराग्निहोचमयों न दोषः परिवेदने ॥ इति ।

प्रतौत्याधाहार्यम् । परनारौसुतास्याच दत्तकल्पिमादथो
विवक्षिताः ।

हन्दोगपरिग्रिष्टे कात्यायनः—

दारमधिगमनाधाने यः कुर्यादयिमस्थितौ ।

परिवेच्ना स विज्ञेयः परिविज्ञिस्तु पूर्वजः ॥

परिविज्ञि परिवेच्नारौ लरकं गच्छतौ ध्रुवम् ।

आचीर्णप्रायस्थितौ तौ पादोनफलभाँगिनौ ॥

पातकफलस्य निरयस्य पादोनभाँगिनावित्यर्थः ।

तथा— धनवार्दुषिकं राजसेवकं कर्षकनथा ।

प्रोषितस्त्र प्रतीच्छेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥

प्रोषितं यद्यप्तेषानमस्त्रादूर्धं समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये^१ चरेत् ॥

धनवार्दुषिकादिकं प्रोषितं देशान्तरस्थितं ज्येष्ठं त्वरत्रयि
वर्षत्रयं प्रतीच्छेतेति प्रथमस्त्रोकार्थः । यदि तस्य प्रोषितस्य
कस्याणवाच्चा न श्रूयते तदा वर्षं प्रतीच्छ्य परिणयं करोति
तदा समागते ज्येष्ठे कनिष्ठः परिवेदनपापश्चुद्धये छाच्छपादं
समाचरेदिति दितौयस्त्रोकार्थः ।

गोतमः—

नष्टे भातरि ज्यायसि षड्हार्षिकं चपणं, श्रूथमाणेऽभिमुख-
गमनम्, प्रवजिते गमननिवृत्तिः प्रसङ्गात् दादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य
विद्यासम्बन्धे भातरि चैवं ज्यायसि यवीयान् कन्याम्युपयमेषु
षड्हित्येषु ।

१ मूले अग्नभाग्निमः ।

२ (ख) पुरुषके वा शुद्धवे ।

नष्टे प्रोषिते भ्रातरि ज्ञायसि ज्येष्ठे अहतविवाहे अनाहिताग्नौ च यवीयान् कन्याम्युपथमे स्खविवाहाम्बाधाने वर्षप्रतीक्षणं कुर्वादश्रूयमाणे । श्रूयमाणे तु ज्येष्ठे प्रोषिते भ्रातरि विवाहाम्बाधाने तं कार्यितं यवीयसा कार्यम् । प्रव्रजिते हतसद्यासे तु तस्मिंश्च ज्येष्ठे तु प्रसङ्गान्विवृत्तिः कार्या । ब्राह्मणस्य विद्यासम्भवाक्षायितो युक्तः ।

अत्रैव यदष्टवर्षप्रतीक्षणं वर्षे वा केषाच्छिक्षितम् अत्यन्ताश्रूयमाणलश्रूयमाणत्वाभ्यामन्वयः ग्रन्थपेक्षया विकल्पः ।

तथाच वसिष्ठः—

अस्तौ दादश्वर्षाणि ज्येष्ठभ्रातरमप्रतीक्षमाणः प्रायशिष्ठौ भवति ।

तथ लोकौ—

दादश्वैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मर्थयोगतः ।

न्यायः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

उग्रान्तः किञ्चिष्ठौ कुष्ठौ पतितः क्लीव एव वा ।

राजयक्षामयावौ च न न्यायः स्यात् प्रतीक्षितुम् ॥

आमयावी अतिशाररोगी ।

ग्रातातपः—

क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेद्देने ॥

खच्च-वामन-कुण्डेषु गद्धदेषु जडेषु १८ ।

जात्यज्ञवधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

योगशास्त्राभियुक्ते विषयान्तरविमुक्ते । गद्धदोऽत्यन्नाव्यक्त-
खरवान् । अङ्गः पुनः पुनः साध्यमानोऽपि खरयहणासमर्थः ।

इन्द्रोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

देशान्तरस्थकीवैकृषणानसहीदरान् ।

वेश्याभिषक्तपतित शृद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

अङ्ग-मूकान्ध-वधिर-कुण्ड वामन-कुण्ठकान् ।

श्रुतिष्ठानभार्यांश्च कृषिमकान् नृपस्य च ॥

धनश्छिंप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्था ।

कुलटोक्तवौरांश्च परिविन्दश दूष्यति ॥

एकवृषण एकाङ्गः पण्डविशेषः, वेश्याभिषक्तः मदावेश्या-
परायणः । शृद्रतुल्याः “प्रेवान् वाद्युचिकांश्चैव विप्रान् शृद्रवदा-
चरेत्” इति मनुनोक्ताः गोरक्षादिकर्त्त्वपरायणः । कुण्ठकः
पालिरहितः ।

अच चेयं व्यवस्था ।

दादश्वर्ष-प्रतीक्षणवचनं कनिष्ठस्य धनविद्यार्थं देशान्तरस्ये
ख्येष्टे पुनःपुनः अश्रुमाणकल्याणवाच्चायाम् । दशाष्वर्षप्रतीक्षणं तु
वयोऽपेक्षया जाप्तस्येक्षया वा देशान्तरकल्याणवाच्चायास्य-
लोत्कर्षाभ्यां । गोतमस्य षड्वर्षप्रतीक्षणवचनम् धनविद्यार्थ-देशा-
न्तरस्ये सर्वथा अश्रुमाणकल्याणवाच्चायाम् । वर्षचयप्रतीक्षणन्तु
धर्मधनार्थं देशान्तरगते अस्यसमयोक्ते पारिशेष्यात् कामासक-
प्रोषिते राजसेवके क्षिपरे च ज्यायमि अतिलरमाणस्य यवीयमः

तत्र चाग्निहोचवदावस्थाधानेऽपि ज्यायमा अनिष्टादिते
कनीयमा निष्पाद्यमाने 'परिवेन्तताहेतुदेवीषो भवत्येव कात्याय-
नेनाधानशब्देनावस्थाधानाग्निहोचाधानहोमयोहभयोरयुपादा--
नात् कव्याम्बुपथमेष्विति गोतमवचनस्यायुभयसाधारणतात्
ममाचारादा ।

हारौतः—

सोदर्याणान्तु सर्वेषां परिवेषा कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोचेण चेत्यथा ॥

अच यद्यपि दारैः परिविद्यन्ते नाग्निहोचेण इत्युक्तं तथापि
दारपरिवेदनादस्यदोष-प्रतिपादनपरतया तदिति मन्त्रम् ।
दाराग्निहोचसंयोगमित्यादेः प्रथमत एव मनुना कौर्तनात् ।

पर्याधाने प्रायस्तितोपदेशाच्च । एतेनैव नाम्नयः परिविन्दनीति
व्याख्यातम् । ०

तथा चापलम्बोऽभिनिर्मुक्ताभ्युदितश्चावदनायेदिधीषु दिधीषु-
पति पर्याहित परीष्ट परिविज्ञः परिवित्त परिविविदानेषु च
उत्तरोत्तरस्तितिरनिर्विश्वे ग्रीयानिति वदन् पर्याधाना-
प्रेक्षया दारपरियहस्याधिकदोषत्वमुक्तं वान् ।

श्रातातपः—

नाम्नयः परिविन्दन्ति न चज्ञा न तपांसि च ।

न आदृश्च कनिष्ठस्य विकला या च कन्यका ॥

इत्यायुधस्तु—

अनुमतावपि परिवेत्ता विवाहे भवति, अनुमतावग्निहोत्रे
इत्यायाच्च न परिवेत्तेत्याह ।

इति गृहस्थरत्नाकरे परिवेदनतरङ्गः ॥

अथावसथ्याधानम् ।

तच्च कन्दोगपरिग्निष्टे कात्यायनः—

यस्य दन्ता भवेत् कन्या वाचा सपदि केनचित् ।

सोऽन्यां समिधमाधास्यनादधीतेव चान्यथा ॥

सपदि तस्मिन्नेव समये चन्द्रां ब्रह्मचर्यसमाप्तिसमयकाम् ।

प्रथमर्थः—

यस्य कर्ते ब्रह्मचर्यावस्थाचारां केनचित् कन्या दातुं प्रतिष्ठाता

भवति स तस्मिन्देव काले अग्निमाधाय तस्मिन्देव अग्नौ समावर्त्तना-
घुञ्जरकार्यमग्निसाध्यं कर्म कुर्यात् । आधास्यज्ञयां समिध-
मादधीतैवेत्यव्यवधानेनैव वाक्यं योज्यम् ।

तथाच गोभिमः—

स तदैवान्यां भमिधमभ्यादधीतै जायाया दा पाणिं जिष्ठन्
जुहोति तमभिसंयच्छेत् स एवास्य गृह्णोऽग्निर्भवति ।

तथा—

अनुढैव तु सा कन्या पश्चलं यदि गच्छति ।

न तथा तस्मात्पोऽस्य तेनैवान्यां समुदहेत् ।

तस्मपदेनाच प्रकमादावस्थाध्यानमभिमतम् । तेनैवाना-
हिताग्निमा ।

तथा चेष्टा समेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।

तमग्निमात्मसात् हृत्वा प्रब्रज्यादन्तराश्रमम् ॥

आत्मसात् आत्ममयं हृत्वा मन्त्रेणात्मनि समारोयेति ।

यदुक्तं—

आत्मन्यग्निं समारोय ब्राह्मणः प्रब्रजेद्गृहात् । इति ।

पारस्करः—

आथावस्थाधानं दारकाले दायाद्यकाल एकेषाम् ।

दारकाले पाणिगृहणोन्तरकाले दायाद्यकाले दायविभा-
गोन्तरकाले ।

१ (ख) दधाति ।

२ (ख) द्विप्रं स्यादुन्नश्चभी ।

पैठीनसिः—

वैवाहिकसग्निं समिष्वीत मायं प्रातर्यथाकालं समिध
अभ्यादधात् अग्नये प्रजापतये अनुमतये इति । मायं सूर्याय
प्रजापतये अनुमतये । अग्नये स्त्रिष्टुकते च सूर्याय प्रजापतये
अनुमतये ।

इत्यच पूर्वविधिवाक्यम् प्रातरित्यन्वेयते । अग्नये स्त्रिष्टुकते
इति मायं प्रातश्चान्वैयते ।

शारोतः—

ओदाहिकयहणाङ्गुश्चविधानाच्च गृहस्थः । तस्माङ्गुशोषित इति
गृहपतियाजमाना गार्हस्यधर्माः प्रतिपद्यन्ते । दारानागृह्ण
शग्नीनाधायेत्यभिधाय पञ्चयज्ञा अन्ये च धर्माः औताधानोन्तर-
कालं कार्यलेनोक्ताः ।

तत् औताधानादपि पूर्वं स्मार्ताभ्याधानं पुरस्कृत्य भवन्तौ-
त्यनेन बाक्येनाभिधौयते यजमान् गृहस्यकार्यम् । ओदाहिको
विवाहाग्निः, गृह्णाभिधानं गृहस्योक्तकर्माभिधानं तस्मादनन्तरोक्तं
गृहोषित इति गृहस्थः । म च गृहस्थः मन् ततः प्रभृति पाक-
यज्ञैर्यजेत ततस्य गार्हस्यधर्मश्च वर्तते न तु औताग्निमपेचते ।
इति ।

विश्वामित्रः—

वैवाहिकेऽयौ कुर्वेति गृह्णं कर्म यथाविभिः ।

पञ्चयज्ञविधानश्च पक्षिवानाङ्गिकौ गृहे ॥

वैवाहिके विवाहसमयगृहोते गृह्णं कर्म पाकयज्ञादि ।

बौधाधनः—

भार्योदाहाद्यग्रिस्तस्मिन् कर्मकरणं प्रागम्याधेयात् ।

प्रागम्याधेयदिति । प्राक् औताम्याधानात् ।

याज्ञवल्क्यः—

कर्म सार्तं विवाहग्रौ कुञ्चैति प्रथ्यहं गृहौ ।

दायकालाहिते वापि औतं वैतानिकाग्रिषु ॥

वैतानिको वितानं यज्ञविम्बरः तत् प्रयोजकः ॥

॥ इति गृहस्थारत्नाकरे आवस्थातरङ्गः ॥

अथाग्रिहोत्राधानादि ।

तत्र वृषभिः—

अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । दर्शपौर्णमास्याद्ययणेष्टि-चातु-
मास्य-पशुहोमैश्च यजेत । वेयमिकं च्छतत् च्छणमस्तुतश्च ।

वेयमिकं नियमभवं नित्यमित्यर्थः । च्छणमस्तुते च्छणापकरण-
वन कौर्त्तिम् । जायमानो वै ब्राह्मण इत्यादि वाक्येन ।

गङ्गालिखितौ—

दारानाकृत्याग्राधेय-पुनराधेयाग्रिहोत्र-दर्श-पौर्णमास-दाचा-
यण-चातुमास्य-पशुमौत्रामण्डलैर्विर्यज्ञैः मप्रभिर्यजेत ।

पुनराधेय आधानप्रकारविशेषः । दाचायणः—

पशुदशवषांवधितया दर्शपौर्णमासयोरेव पर्वात्रृत्यनुष्ठानेन
प्रकारविशेषो याज्ञिकप्रमिद्धः ।

पैठीनिः:-

मुखमग्निहेवानां मनुष्याणां तस्मादग्निमादधीत अग्निसुखा
देवा, हयं वहति देवानां कव्यं पितृणां सायं प्रातर्विजिहरणं दर्श-
पौर्णमासौ वेष्टिरष्टका पशुबन्धः, पिण्डपितृवज्ञ, इति पाकयज्ञः ।

हयं वहति देवानामित्यच अग्निरिति शेष! । कव्यमित्यचापि
वहतीत्यनुष्ठयते ।

आपस्तवः:-

पचादिकरणममावस्यादिशाङ्कुं आवणीकर्म आयथणीक्रिया
आश्चयुजीकर्म चैत्रीविधानमन्याधानमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासकर्म
चातुर्मास्यकर्म पशुबन्धनम् सौचामणीकरणमग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम
उक्त्यः षोडशौ वाजपेय अतिराचं आप्नोर्य(र्या)म् इति सोम-
थागाननुतिष्ठेत् ।

अमावस्यादौत्यादिपदेनाष्टकादिपरियहः ।

देवताः:-

कृतः प्रकृतोऽकृतः शूलगवो वज्रिहरणं प्रत्यवरोऽप्तमष्टकाष्ठोम
इति पाकयज्ञमन्याः सप्त । अग्निहोत्रमन्याधेयं दर्शपौर्णमास वापन-
सवनयज्ञाः चातुर्मास्याः सौचामणीतौमा इविर्यज्ञमन्याः सप्त ।
अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडशौ वाजपेयो चिराचमाप्नोऽर्घ्यम
इतीमाः सोमसंख्याः सप्त । एकविंशतिविधो यज्ञोऽध्वरो वेद उक्तः ।

अयनयज्ञ-वाजपेयाभ्यमेधराजसूयपौष्ट्रौकणोस्वादयो महा-
यज्ञाः कृतवः । एतावदिति कालमुहिष्य यज्ञोऽयं ब्रत-
दानाथनुष्ठानं सचे पकापकाक्षेण पञ्चपदा यज्ञप्रवृत्तिरिति ।

यज्ञः रुतः । देवोदेशेन होमः प्रहृतः । ग्राहणाच्य पाकाग्नि-
दानमहतः । वास्तुपतिभृतेभ्यो वलिहरणं । रुद्रदैवतपुष्टवथागः
खालौपाकाङ्क्षकः । शूलगवः । वलिहरणं, सर्पाय मणिदानं ।
प्रथवरोहणं मार्गशीर्षां प्रत्यवरोहणमित्याद्युक्ता अस्तमिते
खालौपाकस्य जुड्ख इत्याश्वसायनोक्तम् ।

अथनयज्ञो निरुद्धपशुयागः, एतावदिति-कालमुहिष्मेति
दादशराचादिसहस्रदिनपर्यन्तं सचाङ्ककालमुहिष्मेत्यर्थः ।

पञ्चपदा पञ्च खालौपाकयज्ञसंस्था हविःसंस्थाः सोमसंस्था
महायज्ञाः सचरूपाः पञ्चप्रकारा इति यावत् ।
बौधायनः—

अम्याधेयप्रभृत्यथेमानि अजस्त्राणि भवन्ति तथैतदम्याधेय-
मग्निहोत्रं दर्गपौर्णमासावाययणमुदगयन-दचिणायनयोः । पशु-
सातुर्मासानि चतुर्मुखे षट् होता वसन्ते ज्योतिष्ठोम इत्येवं
चेमप्रापणां ।

अजस्त्राणि खकाले आवश्यकानि । षड्होता वांश्वोतेत्यादि-
मन्त्रेण षट् चतुर्मुखेभ्याङ्गिः । चेमप्रापणमकरणनिमित्त-
प्रथवायपरौहारः ।

मतुः—

अग्निहोत्रस्य जुड्खादायने शुलिश्चोः सदा ।

दर्गेन चाद्यमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥

प्रस्त्रान्ते नवशस्येष्वा तथर्त्तमे दिजोऽधरैः ।

१ (ख) —पाज— ।

२ (क) प्रयोगम् ।

पशुना स्वयनस्थाने समाने सौमिकैर्मस्ये: ॥

नानिहा नवशस्येषा पशुना चाग्निमान् दिजः ।

नवाश्चमध्यान्नांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषु: ॥

नवेनान्नेन चानिहाँ पशुहवेन चाग्नयः ।

प्राणानेवानुमिष्ठग्निं नवान्नामिषग्द्विनः ॥

आदने शु-निशोरिति स्वायं— प्रातःसन्ध्ययोरित्यर्थः ।

चतुर्वर्षोति चतुर्वर्षपञ्चे चतुर्षु चतुर्षु मासेषु अध्वरैश्चातुर्मास्यान्नां
पशुहवेन पशुहविषा ।

हारौतः—

अग्निहोत्रवश्यज्ञाभिजितमश्रौयान्नान्यमभिजितात्मगस्तम्भा-
दभिरित्यानो वानस्पत्यमभिजयत्यह्निः पथ आज्ञादि । त्रीहित्यवाच्या
शोषधयः, पशुना पशुयज्ञाभिजितं अज्ञेन झला पुरुषेण भृत्यता-
मापादितम् तदन्यमभिजितं अभिजितां मध्ये अज्ञाभिजितम्,
चन्यमभिजितम् नान्नौयात् ॥

कुतस्तदन्याभिजिता सश्यैकलात् पापवत्त्वादित्यर्थः । नत्वे वं
ष्टुक्षणादीनामपां मानुषादीनां महिष्यादिपथयः सविकारस्य
मृगादीनां वा अज्ञियत्वात् तद्भक्षणे कथं न दोष इत्यत आह
दाहभिरित्यादि ।

वानस्पत्यं वनस्पतिभवक्षणादि, अह्निः पाकादिकाले अभिषेको-
पयुक्ताभिः पथमादिभिर्यज्ञोपयोगिभिर्द्वयैः । आदिशस्त्वेन
दध्यादिपथयं पशुना कागादिना अज्ञोपयुक्तेन पशुन् याम्यारथान्
अभियजतीत्यन्ययः ।

वाचवशकः—

प्रतिष्वंवसुरं सोमः पशुप्रथयनं तथा ।
 कर्त्त्याप्यणेष्टिष्व चातुर्मासेन चैव हि ॥
 एषामसभ्ये कुर्यादिष्टिष्वैश्वानंरौ दिजाः ।
 हीनकर्त्त्यं न कुर्वीत सति द्रव्येऽफलप्रदम् ॥
 हीनकर्त्त्यमनुकौश्यं न कुर्यादित्यर्थः । सति इच्छे प्रथमकर्त्त्य-
 गिर्वाहके इच्छे विद्यमाने । अत वेतुर्यतोऽफलप्रदं तंदनु-
 कल्पाचरणम् ।

यज्ञेतेत्यनुष्टुतौ विष्णुः—

शरत् यौश्योशाप्यणेन ब्रौहियवयोः पाके वा ।

वाचालः—

साधं प्रातः सदाभ्यसं वैतानं जुड्याह्विजः ।
 दर्शनं चार्द्धमासेन पूर्णमासेन चैव हि ॥
 शस्यपक्षौ नवेष्या च चातुर्मासेष्वतोमुखे ॥
 'अथनादौ निष्ठडेन पशुना वसुरेण वा ।
 समान्ते सोमयागेन दिष्या युक्तो न संशयः ॥

दारीतः—

नाग्निहोचात् परो धर्मो नाग्निहोचात् परं तपः ।
 नाग्निहोचात् परं दामं नाग्निहोचात् परो दर्मः ॥
 नाग्निहोचात् परा पूजा॑ नाग्निहोचात् परं चगः ।

नाग्निहोचात् परा चिद्धि नाग्निहोचात् प्ररा गतिः ।
नार्गिहोचात् परं स्वानं नाग्निहोचात् परं ब्रतम् ॥

तथा—

अग्निहोचादिभिः पूतो नियतात्मा / जेतेन्द्रियः ।
सूक्ष्मात् सूक्ष्ममवाप्नोति गग्ने सुषिरं यथा ॥
यथा गग्ने महाकाशे सुषीरात्मकमाकाशं हृश्चते इत्यर्थः ।
जावालः—

समोषामृतमासाद्य तत्त्वाना धर्मविच्छरः ।

चकामेनाग्निहोचस्य होता स्वच्छोतिराम्बुद्यात् ॥

अत्र पैठीनस्मिः—

अग्निमेधेनोपासीत नान्यं दैवतम् । अग्निर्भूम्यामितिविज्ञायते ।
न प्रवसेत् । यदि प्रवसेदुत्तमुपस्थानं चक्षितस्य प्राणितमम्याधेयं
जुह्यात् । नवेष्यामेवमौपासनस्य उत्तम् ।
कल्पसूक्ष्मोभासुपस्थानं कर्त्तव्यमिति शेषः ।
चक्षितस्याप्रोषितस्य प्राणितं यजमानप्राणनौयभागं एवमाव-
स्थसम्भविन्यां नवेष्यामौपासनस्य यजमानस्य प्राणितं यजमान-
प्राणनौयमग्नौ चिपेदित्यर्थः ।

अग्निराः—

स्तौकिकं वैदिकं वाणि यज्ञुषोति यंचाविधि ।
वैदिकात् स्तर्गमाप्नोति स्तौकिकं स्तर्गसाधनम् ॥
वैदिकात् औतात् स्तर्गं लोकम् ।

देवतः—

नाग्निहोचं समादा(धा)य जौवितार्थमपि त्यजेत् ।
सर्वे वेदासादन्ना हि लोके ब्राह्मणजन्म च ॥

मनुः—

न वै कन्या न युवति नांश्चविद्यो न वासिणः ।
होता स्त्रादग्निहोचस्यं नार्त्ता नासंस्कृतस्तथा ॥
नरके हि पतन्त्येते जुङ्कतः स च यस्य तत् ।
तस्मादैतानकुञ्जस्तो होता स्त्रादेदपारगः ॥

अश्पविद्योऽत्र प्रतिनिधि-प्रायस्तित्ताद्यनभिज्ञः । वासिण
षोडशवर्षादवरवयस्कः । आर्त्ता रोगादिप्रसक्तहोमासमर्थः ।
असंस्कृतो गर्भाधानादि-मंस्कारशून्यः । एते कन्यादयो जुङ्कतो
होमं कुर्वाणा नरके पतन्ति यस्य वाऽग्निहोचिणकामग्निहोचिणं
नरके पातयन्तीत्यनुष्ठयते ॥ वैतानशब्दो अग्निचयमाध्यकर्षपरः ।
कन्यादैनास्त्राचाग्निहोठ-चत्विकृप्रतिनिधित्वेन प्रसक्तानां निषेधः ।

हन्दोगपरिग्रिष्टे कात्यायनः—

असामस्यन्त दद्यत्योऽतव्यं नर्विंगादिना ।
दथोरण्यममचं हि भवेत्यमनर्थकम् ॥
विवाहाद्यौ सभार्यस्तेत् सौमासुलङ्घ्य जुङ्कति ।
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥
चरस्तोः चर्यग्नेऽग्निदाहे इग्निष्माहितः ।
पातयेदुपग्रान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ॥

१ (क) अन्तमः ।

सौमा अन्याधानादिसौमा दद्यत्योः पद्मौयजमूनयोः सौमान्न-
भूतयोर्हामकोल्लातिकमे पुनराधानमित्यर्थः । अरण्योः निर्मन्यदारु-
दद्ययोः । नाशोऽदर्शनं, समाहितः सम्यग्गिरचणानुकूलयत्वः ।
हारौतः—

अनुष्टुपाकर्यजः सर्वशूलाङ्गतेभ्यः पूतो भवति । यथा
प्रजानामग्नसेवमग्नेरग्निहोत्रमिति श्रुतिः । यथा अनश्चन्यः प्रजा
अनौयस्त्वमुपयान्ति प्रमौयन्तौ चैव विच्छिन्नाग्निहोत्रा अग्नयः ।
कतुनोपपन्नेनाप्यवसौयस्त्वमुपयान्ति प्रमौयन्तौति वा । तस्माद्बृत्यै
गुणै वा अग्नेरग्निहोत्रमिति श्रुतिः ।

आयुष्कृतं यजमान आयुरेव प्राणाग्निहोत्रं यथात्प्रिसमर्थी
भवत्येवमविच्छिन्नाग्निहोत्राग्नयः हत्प्राप्ताः प्रौताः क्रतुषु सम्भव-
न्तीति । जरामन्त्यर्थैवं सत्त्वाय दीक्षते ।

यो दर्शपौर्णमासारम्भाणीयं करोति स पौर्णमासेन हविषौषधिषु
सान्नाच्यपशुषु सम्भविलात् । यः सोमममावास्येन दर्शन यज-
स्नाप्ताययति स सोमयाजी तस्माद्दर्शमस्यो दर्शपौर्णमासावुपेत्य
प्रथमसेव पृतोऽस्तत्त्वमुपगच्छति अतिरेकादन्यैः ।

स दिविधो द्रव्येज्यान आत्मेज्यानस्य योऽस्येव द्रव्यमिति
फलमभिसन्धाय सोपधं वा यजते स द्रव्येज्या ।

अथ श्रुतिसूत्यात्मज्ञानवान् अस्तुतं हविर्भृताधिदैवतमध्यात्मभूतं
वैश्वानरं यजति स आत्मेज्या । तदप्येतदृशेऽकं वैश्वानरमतिथि-
भूतमाददानमन्तर्विधौ परमे ब्रह्मणि आत्मनि आत्मानमभिस-
विदानः प्रतिसायम् रतिर्याति विदान् ।

सम्यक् वौरमतिथिं रोचयन्ते^१ इमान् लोकामस्ताम्
सञ्चरेमः । इति ।

अचुलुषपाकयज्ञः अस्वलितपाकयज्ञः । अयस्मि पूर्वोक्तानु-
वादः । फलोपटर्जनाय यथा ,प्रजानामश्नमित्यादिना श्रुति-
रित्यन्तनाग्निहोत्रस्य नित्यता दर्शते ।

खोकिकाशनदृष्टान्तेन अनश्चन्यः भोजनमकुर्वाणाः अनौयस्त्वं
कृत्यां क्रतुना दर्शपौर्णमासादिना उपपन्नेन सिद्धेन अवसौथस्त्वम-
श्रेष्ठत्वं धृत्यै खलुषपावस्थितये गुण्यै रचणाय ।

आयुष्कृतं यजमान इत्यादिना ममवन्तोत्यन्तेन प्राणाग्निहोत्र-
दृष्टान्तेनाग्निहोत्रात्यतुप्रानामग्नेनामुत्तरक्रतुषु ममर्थत्वं दर्शते ।

आयुष्कृतं प्राणाग्निहोत्रकृतम् । तदेव विश्वासोति आयुरेव
प्राणाग्निहोत्रमिति । आयुरत्रायुर्बर्धनहेतुः तप्ताः शक्ताः जरा-
मन्त्याय जरामरणपर्यन्तं अतिरेकादनुष्ठानं कार्यम् ।

जरामन्त्यायेत्यादि अतिरेकादन्त्येरित्यन्तेन ।

आरम्भणौयेषु प्रथमसेव दर्शपौर्णमासौ प्राप्ते पृतो भवति
अन्यैस्तु दितौयादिप्रयोगे जरामरणपर्यन्तेरतिरेकादनुष्ठानबाहुस्त्वा-
दम्भत्वमुपगच्छतीत्युच्यते । औषधादिषु मोमस्य ममविलात्
मोमेन यजमानस्य मोममाण्याययति म द्विविध इत्यादिना
सञ्चरेम इत्यन्तेन याग एवाधिकारिविशेषेण फलविशेषं उक्तः ।

मोपधं नैभिन्निकाद्युपाधिमहितं श्रुत्यादौत्यच ज्ञानपदं

प्रत्येकान्वयि नेयं, अस्तुतं ब्रह्म हविर्भूतं इविरात्मकं अधिदैवत-
मधिदैवतात्मकलमध्यात्मभूतं वैश्वानरं विश्वमरणयनहेतुं एव
भावापन्नौ यज्ञननं स आत्मज्योतिर्निर्यम् ? ।

वैश्वानरमित्यादि वैश्वानरमतिथिभूतं गाददानमादरेणोप-
चरन्तं अन्तर्विधौ अन्तर्यज्ञे आत्मनि आत्मानं जीवाख्यं
अभिसम्बिदानो अध्यासेन^१ एकत्वेनोपलभमानः अरतिरपगत-
बाह्यविषयानुरागः अभिसम्बिदानो परमाकाशे परमात्मनि यदि
तदैकं थाति तदात्मभावैस्तनुभवतीत्यर्थः । प्रतिमायं प्रतिष्ठन्यं
सोमकाल इत्यर्थः । इदम् नित्यकालोपदर्शनार्थम् ।

पुनर्हारौतः—

अचराद्ब्रह्म भवति ततः कर्म ततः क्रतुः ।

ततः पर्जन्यस्ततो नित्यं ततो भूतानि यज्ञिरे ॥ ..

यज्ञात् प्रजा विश्वतः मम्बवति यज्ञो धारयति प्रजाः ।

यज्ञो भूतं सर्वं यज्ञो वेद इमास्तनुः ॥

यज्ञमानस्य ये निन्दां प्रवदम्यवृधा जनाः ।

यज्ञापोढस्य ते तस्य पापं गृह्णन्यचेतसः ॥

नास्त्ययज्ञस्य सोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अनिष्टयज्ञोऽपूतात्मा भ्रम्यते भिस्यपाचत्वत् ॥

यज्ञेन सोका विमला विभान्ति

यज्ञेनादरादसृतत्वमाप्नुवन् ।

यज्ञेह पापैर्वद्भिर्विसुकः

प्राप्नोति लोकान् परमस्य विष्णोः ॥

निश्चितनिदं यद्यनेद इत्यादि श्रुतेः ।

ततो वेदात् कुर्म किया, कतुर्थीगः विश्वतः सर्वतः, ततु
शरीरं यज्ञापोढं यज्ञेनापोढं निराकृतमिति यावत्, तस्य
वज्रमानस्य ।

वायुपुराणे—

दर्शन्ते पौर्णमासस्य ये यच्छन्ति दिजातयः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्बद्धलोकात् कदाचन ॥

पुनर्हारौतः—

दिव्याङ्गतिमवाप्नोति अहरहरग्निहोचदर्शपौर्णमासायथा चातु-
र्मास्येष्टिपश्चुवस्प्रभृतिभिर्विधिवद्यतिरेकादग्निष्ठोमाद्यैः प्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तिरनुष्ठानमिह मतं तस्यातिरेकादत्कर्षः ।

वसिष्ठः—

अद्वाशौलोऽस्यृह्यालुरलमस्याधेयाय नामाहितांश्चिः स्यादस्य
सोमपानाय नास्तोमयाजो स्यात् ।

अस्यृह्यालुः परद्रव्यादानेच्छाशून्यः, अस्त्रं ममर्थः सामर्थ्यं
धनात्मकम् ॥

मनुः—

अस्य चैवांर्धिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्य-वृत्तयोः ।

अधिकं वापि विशेषं ए भोगं पातुमर्हति ॥

प्रतस्त्रियो यस्मि द्रव्ये यः भोगं पिवति दिजः । ।

स पीतसोमपूर्वीऽपि न तस्याप्नोति तत्पक्षम् ॥

जैवार्षिकं श्वेचयवर्त्तनं भावि येन विनेन भृत्या अवश्यपोषणीयाः ।

याज्ञवक्ष्यः—

जैवार्षिकाधिकास्तोऽयः स सोमं पिवति दिवः ।

प्राकृसोमकौः क्रियाः कुर्याद्यस्यात्मं वार्षिकं भवेत् ॥

प्राकृसोमकौः सोमात् प्राकृ प्राकृसोमं तत्र भवाः चातुर्मास्यापातिकाः क्रियाः । एतच्च काम्यसोमपानविनियमोमपानेऽपि इष्टस्थम् ।

सोमं पिवतौति सामान्यत एव अवणात् जैवार्षिकास्तः प्रत्यहं सोमेनेति प्रत्यहं ग्रन्थेन विष्णुना नित्यस्यापि प्रतिपादनात् । विष्णुनैव स सोमाभावे रथ्या वैशानर्या वेति प्रतिनिधितया वैशानरौविधानात् ।

गच्छ—

काम्यासभवे वैशानरौविधानमिति युक्तं, काम्ये प्रतिनिधेरभावात् । याऽग्नवक्ष्येन प्रतिसंवत्सरं सोममित्युक्ता तदभावे वैशानरौविधानात् ।

मतुः—

इष्टं वैशानरौ नित्यं निर्वपेदव्यपर्यवे ।

कृतानां पशुसोमानां निष्कृतिः स्यादसभवे ॥

कृतानामावश्यकतया प्राप्तानां निष्कृतिसात् करणे नित्यप्रत्यवाद्यपरीक्षारः । असभवे पूर्वोक्तधनपश्चादेः ।

१ (३) तदकारकवित प्रत्यवाय ।

तथा— पुण्याव्यव्याप्ति कुर्वीत अदधानो जितेन्द्रियः ।

न अप्यदक्षिणैर्यजुर्यजेते ह कथम् ॥

इन्द्रियाणि धियः काममर्थै कौर्त्ति प्रजाः पश्यत् ।

इन्द्रि�यस्यदक्षिणो यज्ञसम्भासाकांश्यधनो यजेत् ॥

प्राजापत्यमदत्वाश्चमन्याधेयाय दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥

अन्याणि पुण्यानि यज्ञोपयोगिकरणादत्यन्तधनसाधाणि दानादौनि । अप्यदक्षिणैरिति अप्यत्पञ्च विहितदादशशतादिसंख्या-
पेत्यया, अश्चः प्राजापत्यः स्वभावत एव तस्य प्रजापतिदेवताकलात् ।
अनाहिताग्निर्भवति अन्याधेयफलशून्यो भवतीत्यर्थः ।

राजधर्मसु शङ्खलिखितौ—

—नान्पसम्भारो यजेत नापि संवत्सरवृत्तिरनिष्टं हि राजे
निष्टत्यनिष्टं यज्ञवसनं यजमानं कादयति ।

अनिष्टं पशुजनविरहः । यज्ञवसनं अवैधयज्ञः स हि तं कादयति
पापे संयोजयति ।

पुनर्सु शङ्खलिखितौ—

श्वलिख्नन्त्वसमायुक्तः पश्चौषधिसमस्तिः ।

शङ्खे न देवानामोति यावशामोति दक्षिणाम् ॥

प्रत्याश्रमं स्त्रिता वर्षाः कर्त्त्वभिर्व्यक्तां गताः ।

नियमांचारधर्माणां ब्राह्मणसाम देशकः ॥

शम्भूत्यः सोऽर्चणीयसु गुरुः संस्कारकर्मण् ।

पूज्यो मधुपकादिना, आर्षनौथो दक्षिणादिना ।

चतुर्थशतमुखाः सर्वे वेदासाग्रिमुखाः स्मृताः ॥

स्तुतो यजुंवि सामानि अथर्वाङ्गिरसानि च ।

तानि विप्रेवधीतानि ते व्यज्ञा आप्तदक्षिणाः ॥

आप्तदक्षिणाः स्मृत्यकृ विहितप्राप्तदक्षिणाः एतेन ब्राह्मणप्रशंसा-
दारेण सम्पूर्णदक्षिणादानं कार्यत्वेन शुत्पादयते ।

हन्दोगपरिग्रहे कात्यायनः—

नेकयापि विना कार्यसाधमै भार्यथा द्विजैः ।

अहतं तदिजानीयात् १सर्वानन्वारभन्ति यत् ॥

वर्णज्येष्ठेन बङ्गौभिः सवर्णाभिस्तु यद्वतः२ ।

कार्यमग्निच्युतेराभिः साध्वौभिः मन्त्रनं पृथकृ ॥

नात्र शद्रां नियुज्जीत न देषद्रोहकारिणौम ।

नाशामनस्यामन्येन पुंसा सह न सङ्गताम् ॥

ततः ग्रन्थतरा पश्चादासामन्यतमैव या ।

उपेतानांस्वान्यतमा मन्त्रेताग्निं निकामतः ॥

भवन्ति सदाधिकुर्वन्ति एतेनानेकपञ्चौले एकापि पञ्चन्य-
षष्ठिधौ अम्याधानं कार्यं बङ्गीव्यनेकवर्णानेकासु वर्णज्येष्ठेवाग्निमन्यनं
कुर्यात् । कार्यमित्यादि आभिः सवर्णाभिः सर्वाभिस्तरेदणिम-
वाक्याखदोषशून्याभिः पृथकृ मन्त्रनं कार्यं आ अग्निच्युतेः यावदर-
णीभामग्निधमनम् । नाशामनस्यां भर्तुराशोक्त्रीस्तिनौ ततः ग्रन्थ-

१ (उ) आधानं । २ मूले सर्वामन्या भवन्ति यत् ।

३ मूले जन्मतः ।

तरेति ततोऽग्निमनस्य पदात् अनन्तरम् शक्तरा अग्नि-
शुशूषादिष्ठमा अनेकासु सर्वाणां मध्ये अग्निं परिचरेदित्यर्थः ।
उपेतानामिति—

उपेतानां शक्तराणामेव शमौपर्शानां मध्ये यथेष्टमग्निमेका
परिचरेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

दाहयिलाऽग्निहोचेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेदिधिवहारानग्निं वैवाहिकं स्वयम् ॥

वृत्तमिह यथोक्तस्त्रीधर्मचारः, विधिवद्यथोक्तविवाहप्रकारेण ।

स्त्रीधर्मानन्तरं मनुः—

एवस्तुर्णां वर्णानां दिजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोचेण यज्ञपाचैश्च धर्मवित् ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्ताग्नीनन्यकर्मणि ।

पुनर्दारकियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥

अन्यथकर्म दाहात्मकम् ।

इन्द्रोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

ज्येष्ठा चेनु मभार्यस्य॑ चाभिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमचैके इच्छन्ति न तु गोतमः ॥

दाहयिलाऽग्निना भार्यां चहृष्टौ पूर्वमंस्तिताम् ।

गो(पा)चैषाचायाग्निमादद्यात् कृतदारो विपस्तिः ॥

चभिचारो अभिचारः । पूर्वमंस्तितां प्रवृष्टमृतां । चचाग्नि-

१ लक्ष्मित् चेद्गज्ञभार्यस्य ।

नेतिपदं मनूकम्भाग्निहोत्रेणेति पदस्य सार्चाग्नेरप्लुप्तव्याम् ।
भार्यापदमासारवत्सर्वब्येष्ट-कनिष्ठ-पत्रीपरं भार्यादिपदैरवि-
शेषतस्त्राच्च भार्यामाचप्रतिपादनात् ।

न चाग्नयो वापि ते ये पव्यां॑ सृतायामाद्वियन्त्॒ इति कठ-
सृतावविशेषेण ज्येष्ठ-कनिष्ठ-पत्रीमरणेऽग्निचयत्याज्यत्वबोधनात् ।

थानि तु वाक्यानि—

‘सृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।
उपाधिना तु तत्कर्म यावच्छौवं समापयेत् ॥
यो दहेदग्निहोत्रेण खेन भार्यां कथस्त्रन् ।
स स्त्रौ सम्यदते तेन स्त्रीदाहौ न पुमान् भवेत् ॥
दितीयास्त्रैव भार्यास्त्र दहेदैतानिकाग्निभिः ।
जीवक्ष्यां प्रथमायास्त्र सुरापानममं हि तत् ॥
सृतायास्त्र दितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् ।
ब्रह्मोज्ञां तं विजानौयात् यस्त्र कामात् समुत्सृजेत् ॥
वर्षिषस्तरणं मन्त्रैर्न पस्तात् चेदपत्रीकः ।
इत्येतानि सन्दिग्धमूलकानि असर्वादितीयपत्रीमरण-
विषयानि वा ॥

इति गृहस्थरकारे अग्निहोत्राधारतरङ्गः ॥

अथ यजन-याजने ।

अथ वौधायनः—

यथाभ्याधेयोऽयदेवा देवहेतुनं यददौव्यशृणमहं वभूव ।
आयुष्टेविश्वतो द्विदिति पूर्णाङ्गितिं उत्ताग्निहोत्रमारस्यमानो
दश्महोतारं हत्वा दर्शपौर्णमास्यावारस्यमानशतुर्होतारं चातुर्मास्य-
मारस्यमानो पश्चहोतारं हत्वा पश्चवन्धे षड्होतारं हत्वा, सोमे
पश्चहोतारमिति । विज्ञायते कर्मादिक्षेत्रेजुड्यात् ततोऽ देवसोकं
समश्रुत इति हि ब्राह्मणम् ।

दश्महोतारमित्यनेन दश्महोतारं परिवित्ति श्रुतीत्यादि-
मन्त्रविशेष उपलक्ष्यते । एवम् पश्चहोतारमित्यादावपि ।

उक्ताभ्याधेयादिकर्मारम्भेषु ।

आपस्तुम्बः—

पाणिपहणादधि गृहसेधिनोब्रतं कालयोभीजनमद्विश्वाश्य ।
पर्वसु चोभयोहपत्रासः । औपवक्षसेव^१ एककालाक्षरे भोजनं
द्विश्वाश्य । यच्चैतयोः प्रियं स्यात्स्मिन्द्वनि भुज्ञौथातामध्य
ग्रन्थीयातां मैथुनवक्षनम्भ । शोभृते स्यालौपाकः । तस्मोपचारः
पार्वणेन व्याख्यातः । नित्यं सोक उपदिशति । यज्ञ कर्त्तनाग्नि-
मुप(समा)धाश्वन् तत्र प्राचीहृदीचीष्ट तिस्रसिस्तो लेखा सिद्धिला

१ मूले अथाभ्याङ्गतोहपञ्चुहोति ।

२ (ख) एक्षके यददौव्यशृणमहं । ३ मूले होत्रा उत्ता ।

४ मूले पूतः । ५ (ख) औपवक्षम् ।

अद्विरभ्युक्षाग्निमुपधमिन्द्यात् । उत्सिचैतदुदकमुज्जरेण पूर्वेण
वान्यदुपदध्यात् । नित्यमुपधानान्यद्विरशून्यानि स्फुरिति ।

पाणियहणादारपाणियहणादूङ्गे गृहमेधिनोर्जायापत्योः ब्रतं
नियतं कर्त्त्वं एकत्वमविवक्षितं । कालयोः सायंप्रातःकालयोः ।
प्रहप्तिरक्षस्य अष्टकरणिका हृप्तिर्मं कार्या इत्यार्थः ॥ आहितार्थ-
योगे करणे षष्ठी । पर्वत्सु पौर्णमास्यामावस्थयोः । उभयो
र्जायापंत्योरुपवासोऽग्नविरहः । किञ्चोपवस्तमेव औपवस्तस्य
तदेव च भोजनं याम्यारण्यं द्रव्यं भुक्ता गार्हवत्याहवनौयसमीपे
वत्सरं १ तदेव च भोजनं कालान्तरे नत्यम्याधानन्तरमेव सायं
प्रातःकालयोर्वा किञ्चपराहे ब्रतोपासनौयमश्रीतेति कात्यायन-
वाक्यात् । हृप्तिस्थान्नस्येति आपस्तमग्निमाममावस्थाविषयं
पौर्णमासात् या परस्यान्तौ इति अहितौ इति कल्पसूचोक्तैः ।

प्रियं विहितानामाज्यदध्यादौनामन्यतमसेकस्मिन्नहनि पौर्ण-
मास्यमावस्यादिनयोः, अधो न पर्यङ्गादौ श्वोभृते प्रतिपदौत्यार्थः ।
उपचारः फलोकरणादिः पार्वणेन पर्वत्वेन स्थास्त्रौपाकेन उप-
समिन्द्यात् दीपयेत् उत्सिच उदकं यस्यां कस्याच्चिद्दिग्मि अन्यदु-
कालान्तरं उपधानानि च वस्त्रादौनि नित्यं यावत् प्रयोगकालम् ।
हारीतः— देवपित्र्यं श्वोभृतेऽप्युपवस्तं नैवातिकामश्रीयात् ।

श्वोभृते दर्शपौर्णमासास्यामन्यतापि कार्ये । श्वोभाविनि सति
उपवस्तं भोजननियमविशेषः— अमाषमनामिषं अमांसं वज्रसर्पिष्कं
ब्रतं रचयतौति वस्तेन विहितम् ।

पैठीनसिः—

औपवस्थेऽहनि भुक्तं हविष्यमित्युक्तं । न कृधेनानृतं वदेत्
न वृथा जनैः सह मंभाषेत । शुचिदान्तोऽप्रमत्तोजितेन्द्रियो
व्रजेत् । मध्याह्नस्योपरिष्ठाद्विष्णं बहिरेधांमि मन्त्रिधायाग्नि-
परियज्ञां कृत्वा न प्रमरेद्धः शयौत कामं वाधयेत् पौर्णमास्यां
कृप्रश्नशुरलंकृतोऽभ्यक्तो गन्धपुष्पाणिं सेवेत । पितरोहवे शुचि-
कामः । आद्वकन्त्येन ब्राह्मणतर्पणं व्याख्यातम् ।

औपवस्थेऽहनि यागदिनात् पूर्वदिने भुक्तं भक्ष्यं अग्नि-
परियज्ञोऽत्र बज्ज्यादौनां यष्टव्यत्वेन मंकन्त्यः । अभ्यक्तो दृतादिता,
आद्वकन्त्येन आद्वप्रकारेण ब्राह्मणतर्पणं । पौर्णमास्यामावस्थयो-
र्बन्धनं ब्राह्मणान् भोजयेदित्यर्थः ।

बौधायनः—

अहतवाससां शुचिरिति तस्माद्यत्किञ्चेज्यासंयुक्तं चात् ।
मर्वन्तदृतैर्वासोभिः कुर्यात् ।

प्रत्यालितोपवातान्यक्रिष्टानि वासांसि पवौ यजमानावृत्तिजस्य
परिदधीरक्षेवंक्रमेणोऽद्वै दौर्घ्यसोमेषु सर्वत्रैव चूलिजो यथा
समाच्छातं स्याद्यतेदभिचरणोयेष्विष्ट-पशुसोमेषु लोहि-
तोष्णीषा लोहितवामसश्च चूलिजः प्रचरेयुः चित्रवासमः ।
चित्रसंस्था(जा)टषाकपात्रिति च ।

तथा क्षैत्रवासांसि तेषामस्ताभे कार्पासिकान्यौर्णानि वा
भवन्ति ।

अहतानां वाससां सम्भवौ पुरुषः क्रियाधिकारी चादिति

यद्यकिञ्चिदित्याद्युक्तं तदहतवासोधारणवता पुरुषेण कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । अहतवाससा शुचिरिति कचित् पाठः तदा-
यक एवार्थः ।

खण्डोधरस्तु—

वाससां मध्ये अहतं वासः श्रेष्ठं तदधता^१ कियमाणो यज्ञः
शुचिरिति व्याहतवान् । उपवात्मनि शुच्काणि अक्षिष्ठानि
अक्षिङ्गाणि दीर्घमोमो दीर्घकालव्यापौ सोमः सर्वत्रैव सर्वकर्मणि
शृणिजो यथासमान्वातं यथाविहितं वासः परिदधौरन् । तदेव
वस्त्रविधापनं दर्शयति यद्यैवमित्यादि । अभिचरणौयमभिचार-
साधनं श्वेनादि वृषाकपौ अन्नायाभिचारिककर्मणि चौमाणौ
त्यादिना पन्नीयजमानयोरेव प्रकृतत्वात् आधाने वासोऽन्नर-
विधिरथं । वासोऽन्नरं तन्मुभवम् । चौमाणि अत्मौतन्तुभवानि ।
यमः— यज्ञकाले तु वर्णानामाक्षादनविधिं इट्टु । १

क्षणाजिनं ब्राह्मणस्य वैयाज्ञं चत्रियस्य तु ।

वस्ताजिनस्त्र वैश्यस्य ग्राणं चौमस्त्र मर्वतः ॥

वस्तस्त्रागः ग्राणं ग्रणभवं चौमस्त्र मर्वतः सर्वेषां
द्विजातौर्णां मर्वविभक्तिकलात् तस्म । एतस्य चयाणां क्षणाजिनाद्य-
भावे वैकल्पिकं बोध्यं उत्तरत्र वस्त्राभिप्रायेण क्षणाजिनादिविधि-
रधोवस्त्राभिप्रायेण ग्राणादिविधिरित्यन्ये ।

बौधायनः—

उत्तरत्र^२ उपचारो विशा(का)रः तथाऽपन्नर्गो विपरीतं पित्रेषु^३

१. मूले उत्तरतः ।

२ (ख) पुस्तके इत्येषु ।

पदोपहतं प्रश्नासयेत् अङ्गसुपस्युम्य शिकम्बा^१ उपस्थर्गयेत् । एवं क्षेदन-भेदन-खनन-दहन-निरसन-पित्त-राचस-मैर्जन-रौद्राभि-चरणौयेषु उपस्थुतेदिति विज्ञायते ।

न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेत् । अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि वाच्चा चत्विंशः । पद्मौयजमानौ चत्विंश्योऽभ्यन्तर^२-तमौ । यज्ञाङ्गेभ्य आज्यं आंज्याद्वैषि हविर्भ्यः पश्चुः पश्चोः सोमः सोमादग्नयः ।

यथा कर्मन्तिंजो न विहारादभिपर्यावर्त्तन् । प्रागच्छन्ते^३ दक्षिणमंशमभिपर्यावर्त्तते प्रत्यज्ञुखः सव्यमथान्तरेण चालाक्षो-त्करौ पश्यति । यज्ञमहातौर्थमथाचालाले आहवनौयोत्करौ ।

ततः कर्त्तारो यजमानः पद्मौ च प्रतिपद्येत् । विसंख्यिते च सञ्चरोऽनूत्करदेशात् नाप्रोच्चितमप्यत्रं क्षिणं काष्ठं समिधं खाग्रावादध्यत् । अग्नेणाहवनौयं ब्रह्मायजमानौ प्रतिपद्येते । अघनेनाहवनौयमित्येके दक्षिणेनाहवनौयं ब्रह्मायतनमपरेण यजमानस्य । उत्तरां श्रोणिसुन्तरेण होतुः । अ॒उत्करमग्नीध्रस्य अघनेन गार्हपत्यं पत्न्यास्तेषु कालेषु काले एव दर्भाक्षरणं^४ एकैकस्य च उटककमण्डलुरुपात्तः स्यादाचमनार्थः । अत्र ब्रतोपेतो दौचितः स्याम् परं पापं वदेत् न कुर्येचाचामेत् न^५ रोदेत् मूचपुरौषे नाभिवौक्षेत् ।

१ मूले सिंचं वा अपः । २ (ख) — अन्तरतमौ ।

३ मूले प्राच्यवस्त्रेत् । ४ (क) पुस्तकं दर्भान् संस्कार्ति ।

५ मूले अधिकः— न गोदेत् ।

असेषं दृष्टा जपति-अवद्वं मगो दरिद्रं चकुः सूर्यो अोतिषां
अेष्टो दीक्षायां मा म। हौमीरिति ।

विक्रियत इति विकारो विह्वतोऽग्निः स उत्तरत उपचारः
उत्तरस्मिन् भागे उपचारः प्रवेशेपक्रमो यस्मात् स तथा । कर्म-
समाप्तौ निर्गमनं स तथा उत्तरत उपचारः पितैषु पितृपिण्ड-पितृ-
यज्ञादिषु एतच्यमपि विपरौतं विहारस्य दक्षिणभागे इत्यर्थः ।

पटोपहतं चरणेन सृष्टं यज्ञाङ्गमिह श्रुगादि-अङ्गमुपस्थृत्यति
कर्मति, अङ्गमत्र नाभेरधःकायः, उद्देवै पुरुषस्य मासेष्मवाचैन-
म्बसेष्मिति तेजिरौय-श्रुतिवस्तात् । शिको वस्त्रप्रान्तः ।
मन्त्रवता यज्ञाङ्गेन इति मन्त्रवत् कर्म यज्ञे क्रियते नेनेति
तत्साधनं श्रुवादि यज्ञाङ्गं तेन नात्मानमभि-परिहरेत् । आत्म-
शरौरादन्वच तत्काले तत्र धारयेत् ।

अच हेतुः—

अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि यत इत्यध्याहार्यं वाच्चा अच
अनन्तराङ्गाः यज्ञाङ्गेभ्यः श्रुवादिभ्यः । आज्यं इतं हवौषि पुरो-
डाश्रूपाणि ।

यथा कर्मति— यच यच कर्मणि स्वलिजस्ते तच समाप्तिकालं
यावत् तस्मात् विहारदेशात् स्वातन्त्र्येणावश्यकाद्यर्थमपि नान्यच
गच्छेयुरित्यर्थः ।

प्रागच्छिति प्राग्भूषो यदागच्छेभदा । दक्षिणमंशमभि-
प्रदक्षिणं । प्रत्यभूषो यदि परावर्त्तत यजमानः तदा स्वयमंशमभि-
प्रदक्षिणमित्यर्थः ।

अत्तरेणेति उत्करान्तरेण उत्करथोर्मधेन यज्ञतीर्थं
यज्ञायं चत्विंशदीनां प्रवेशमाङ्गः । अवादाले वादांको गर्जस्त-
दिशेषसाद्रहिते ४ दर्शपौर्णमासौ आहवनीयोरुक्तरावित्यचान्तरेण
यज्ञतीर्थमित्यनुष्ठयते ।

कर्त्तार इति तत्सेन मार्गेण कर्त्तार चत्विंशः प्रतिपद्येन् ।
विसंस्थिते च असंमाप्ते यज्ञे सञ्चरः सञ्चरणं गतागतं, नोत्कर-
देशात् अनुत्करेण देशेन । समाप्ते तु सोत्करेणापौति ज्ञाभ्यते ।
अप्रपञ्चं अप्रभूतं जघनेन पश्यात् आयतनमवस्थितिदेशः तमपरेण
तस्माद्बृद्धाणः पश्यिमेन उत्तरं ओणिं वेदेरिति शेषः ।

उत्करोऽग्नीधरस्य अचायतनमित्यनुषङ्गः । जघनेन गार्हपत्यं
पत्व्याः गार्हपत्यात् पश्यिमे प्रदेशे अचायायतनमित्यनुषङ्गः ।

तेषु कालेषु तेज्यायतनेषु काले प्रवेशकाले एकैकस्य
चत्विंशदेः कमण्डलुदपात्तः कमण्डलुधारणां आचमनार्थं आच-
मननिमित्तं दीक्षितो दीक्षावान् स्थान् ब्रतोपेतो भवेत् ।
ताचेवाह—

पापं विहृद्दं परस्य न ब्रूयादित्यर्थः । मूर्च्छुरीषे अमेघ-
मूर्च्छुरीषे । अवद्वित्यादिर्मा मा हिंसौरित्यन्तो मन्त्रः ।

अचैवापक्षम्बः—

नाप्रोचितमिन्धनमग्नावादध्यात् ।

हारीतः—

दैवेनोत्तरेणाक्षसंखारेण संकुतो देवानां समानस्तोकता
सायुष्यता गच्छति तेन देवस्थितमेव साग्रिं प्राङ्गः । य

स्वगच्छः-सामलोकेषु ज्ञोतिःसु विवेश ब्रह्मणि वा हितो भवति
स द्वेतां सायं प्रातरहरहः प्रापयति तस्याहरहरग्रीर्यथा सायं प्रात-
र्णव्यया(?)वतिष्ठन्ते तस्माद्विर्विदामयनाहिताग्निराहिताग्नौनामा-
हिताग्निः पुण्यतमो भवति तस्माद्वोपरिष्टाग्निहोचौ स्यात् ।

यथा वै ब्राह्मणानाङ्ग्य नियुज्य तस्याच्च नाश्रौयात् एवं अत्यते
ऽन्नाति तस्मादभिहतमश्रौयात् नानृतं शूयात् नाश्रौलं
नानियतो नाशुचिः स्याक्षान्यदारं गच्छेत् तैस्तिषेकाविष्टोऽपः
पिवेत् नाशुचिक्लिङ्गपूतिभिर्दासभिरग्निमित्यैत नाग्निवेलयोः
प्रसरेत् । पर्वसु आपत्सु अप्रोषितो प्रयच्छेदाहोमादभयतः
खल्यमग्निहोचम् । हृतशेषादन्यत्र उपासीत सायमण्युपस्थाया-
पवीत्य नमस्कृत्य प्रसरेत् । तथा प्रातर्नादभर्त्तिग्निं परिचरेत्
नायडौर्जुङ्क्यात् ऊतशेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ।

कूटोऽवालिशो वासदोषेऽग्निं जुङ्क्यात् । देवमस्तितो देवतुत्त्वः ।
उपरिष्टाग्निहोचौ उपरिष्टं होमशूल्यमग्निहोचं उपरिष्टाग्निहोचं
तदान् तथा । तेनाग्निहोचिणा होमशूल्येन न भवितव्यमित्यर्थः ।

तस्मादिति अग्निहोचं ऊतपूर्वं अशानसमन्वेन कुर्यादित्यनु-
षङ्गः । अनियतः अभयतेष्ठियः, नारिष्टा लोकाः स्थिताः अग्निवेला
होमकालाः, पर्वसु पर्वप्रभवे इत्यनुषब्दते ।

आपत्सु प्रोषित इत्यादि—

आपत्स्कालेषु विधानं कृत्वा प्रोषितः कार्यतारतम्येऽवतिष्ठेत
तदा च प्रतिदिनमग्नौन् धात्वा मनसा उपस्थानं कृत्वा मन्त्रतो ऊतं

शाला ग्रतयेत् भुज्जौते । एत्य प्रवासादागत्य उपस्थायाभिभाषेत् ।
अन्युपस्थानमङ्गला न किञ्चिद्ब्रूयादित्यर्थः । निर्मुके अस्तमिते
आ उदयात् आ सूर्योदयादिति यावत् आ होमात् शायं होम-
समाप्तिपर्यन्तं । अयस्तु उदयप्रभैति वाङ्मयमो विषमशिष्टत्वात्
फलविशेषार्थिनो बोधते ।

उभयतः सांयं प्रातस्य स्थयमात्मनैव, अन्यच अन्यस्मिन्
अग्निहोत्रहोमकारिणि स्थयमग्निसुपासीत शायन् संमौपे
तिष्ठेदित्यर्थः ।

नित्यं कर्त्तव्यान्तरमाह—

अपवौत्य दक्षिणमङ्गला प्रातरपुपस्थानादित्यं कुर्यात् ।
अदर्भो दर्भइस्तसम्बन्धं विना अयज्ञौयैर्माषादिभिः ।

तथा—

माषमस्तुरमधुमांसपरामैयुनानि व्रतेऽङ्गि वर्जयेत् । व्रतो-
पेतो नाकाले वाचं विद्वच्छेत् । अग्निसुपेत्य वसेष्व पर्यावर्त्तत ।
विद्वत् व्रतकामवज्ञासुपस्थायान्यच पुनर्मनो व्रतपतौभ्यां प्रागस्त-
मयात् प्रथमं सूर्योदयात् लेहा नवजन्मस्त्रौयात् । दीर्घसद्देषु
स्तौ जायासुपेयात् न चाश्रीयात् पयमादिइविःशेषं वा दीक्षितो
नियमान् धारयेत् ।

यदि यजमानो यजमाननियमाग्निष्ठौ चेष्टनियमान् ।

दीक्षितो जटौ चौमवासा मेष्वकौ यज्ञोपवौती उष्णीषी
हस्ताजिन आसीत् । वाम्बिसर्गश्चुविद्वलमावगाहनमेहनविहृत-
ग्रथनायतदग्नविश्वितदन्तधावननिष्ठमणानि दीक्षितो वर्जयेत् ।

विजूक्षमाणो इस्म् वा पाणिना पित्थात् मूष्पुरीषं निष्ठौ-
वनस्पातपे न कुर्यात् । इति दीक्षितनिधमाः ।

कोधाहङ्कारभयविस्मय--विषाद--कार्यस्थलोभान् यजमानो
वर्जयेत् । आङ्गतिभिर्देवान् थजेत् । अक्षादेव दक्षिणाभिष
ब्राह्मणान् । इति यजमाननिधमाः ।

स एष लौकासङ्करानिष्ठौ वर्जयेत्, जलाग्निवाच्याकाश-
सूर्यानिष्ठुचिभिर्नैपचरेत् । इति इष्टनिधमाः ।

न पश्चुं संस्थाप्यमानमीचेत् न सृग्रेद्यूपशूलानिति निधतं
सङ्कीर्णप्रणौतो यज्ञः ।

यजमान आत्मैरपैति सर्वयोनिष्वागच्छन्ति आयुषो वा
विमुच्यते तस्मात् कुलशीलश्रुतवृत्तिसम्प्रानृतिजो वृणुयात् ।
तस्य सर्वकामधुक् दक्षिणाभिः कुर्वन्ति ।

अनुयज्ञं यजमानः अनुयजमानमप्रजायमानं प्रजां पश्चुं
प्रतिष्ठामाहरतीत्यथाहार्यम् । तस्मादहरहर्वाङ्मणेभ्यो दद्यादोषधि-
पश्चुभिर्जंतं यज्ञं दक्षिणाभिः सम्यादयति । दक्षिणाहत एवाहत-
सास्य सर्वकामधुक् यज्ञं दक्षिणाभिः सम्यादयतीति दक्षिणां
ददाति । चन्द्रसमस्तेऽस्तोकं ब्रजेदिति ।

यद्वोचे अग्निलोकं यदुद्वाचे पर्जन्यस्तोकं तेज यद्वोचाशंसिभ्यो
दिशस्तेऽथदसु अनुयहकर्त्तृभ्य इमं तेज स्तोकं यत् गुश्रुत्वे
अनुचानाय स्वगें तेज स्तोकं यावद्वाति दत्तमात्मैस्य तेज यजति
यत् पापीयसे ददाति तदस्त्वा दक्षिणाया निष्ठीणमीति ।

वक्ष्मा वै ब्रह्मा तद्यावस्थमा न चौयते तावदस्येष्ट
दन्तमन्धयं भवति । होतुर्वाचं ददामि तामनया दक्षिणया
निङ्गौणामौत्यग्निर्हीता तद्यावदग्निर्न चौयते तावदस्येष्ट दन्तमन्धयं
भवति । तदनया दक्षिणया 'निङ्गौणामौत्यसौ वा आदित्य-
सच्चुरादित्योऽध्वर्युः तद्यावदमावादित्यो न चौयते तावदस्येष्ट
दन्तमन्धयं भवति । होत्ताशंसिनोऽङ्गानि यो ददाति तान्यनया
दक्षिणया निङ्गौणामौति दिशो हो वै होत्ताशंसिभ्योऽङ्गानि
यावहिशो न चौयन्ते तावदस्येष्ट दन्तमन्धयं' भवति ।

तथाचोदाइरन्ति ।

ब्रह्मयज्ञो ब्राह्मणेष्वतिष्ठ-
तस्मात्तस्य ब्राह्मणा याचितारः ।
तस्मात्तेषां यज्ञभागार्हकाणां
यज्ञे विप्राणां दक्षिणा साधु देया ॥
चयो यज्ञस्त्विजस्त्वा प्राणाः
प्राणैर्थज्ञस्त्वायते कर्त्तयोगात् ।
तस्माद्वृत्विभ्यो भृत्यसौ दक्षिणां वै
दद्यात् प्राणो यज्ञभृत्यस्त्वमिच्छन् ॥
यजुर्यज्ञं यमजह्नागशो वै
यजुषेतं महिमानं विदिता ।
सेषान्तं तत्त्वते कर्त्तयोगात्
यजुर्विद्यः कर्त्तृधनं प्रदेयम् ॥

१ (३) अन्तर्यम् ।

वर्णेर्माचादिभिरचरैश्च पादैः
अद्वैत्विरमैहेऽचैः कालकर्षप्रयोगैः ।

ये बोढारो भागदानन् तेषां
धर्मो यज्ञो धर्मतो धर्मविद्धिः ॥
धर्मो भूतः कियते धर्महेतोः ।
धर्मो लोकांस्त्रायते तत्र विप्रा-
समान्तद्विद्धो धर्मधनं प्रदेयम् ॥
सूर्यसूत्रान्तममाम यदै
ततो लोकानां विवासयज्ञः (?।)

तमचिरनुपश्चन्तममामयः
तस्माद्यज्ञे चेत्चिधनं चक्षुः ।
सुइत्यित्रं वान्धवाः कारिणस्य
नानायोगैः सम्भवन्ते मखं वै ॥
तस्माद्यज्ञस्त्रायते नासहाय-
स्त्रान्दिदान् पूजयेत्तान् यथावत् ।
न्यायात् इवादृतिग्रिमस्यैव शुद्धेः
रत्नत्यागाद्विणाभिस्य यज्ञः ॥
रष्टान् लोकान् सर्वकामोपपञ्चान्
नयेदिराजं ब्रह्मलोकप्रतिष्ठाम् ।
विष्णुं यज्ञं प्रवदन्नौह तज्जा
यज्ञस्याग्निमतिथिं वै वदन्ति ॥

तस्माद्गे विधिवद्वययोगै—
 ॑स्त्वयो भूत्वा तर्पयेदै उताशम् ।
 अग्निं रुद्रमुत कालं वदन्ति
 यस्य महानुभृताः प्रजा वि ॥
 तर्पयित्वैवैनममृता भवन्ति ।
 नैमं ये विदुस्ते इत्यमिवास्य कृपाः ॥
 अग्निः पिता द्युत-माताऽथ भ्राता
 अग्निर्गेष्ठा रक्षिता दृष्टुताच्च ।
 अग्निर्दीता पुच-पक्षो श्रियां हि
 सर्वस्माद्गुणात्तारणश्चाग्निमाङ्गः ॥
 देवा देवतमग्निनैवाप्तवन्तः
 सर्वान् कामानमृतत्वं तर्थैव ।
 तपस्त्वाग्निनैवाधिकान् सोकान्
 जिला चृष्टयो ब्रह्मभूयाय गच्छन् ।
 तस्माद्गौरः पुश्च्रुवान् पापवृत्तिं
 चिन्वानोऽग्नीन् विधिमास्याय भक्ष्या ।
 जान्तो दान्तो निर्मलो वौतज्ञोको
 गच्छेकानुषिदेवार्थमाप्तान् ॥
 गच्छत् सौम्यान् सर्वकाकोपपञ्चान्
 स्तस्यो गच्छेत् स्वेच्छर्वस्यामानः ।

स्त्रूः श्रीमान् सत्सुगम्भिरूतात्मा
स्त्रियोर्मुको ब्रह्माकों प्रयाति ॥ इति
ब्रते ब्रताहै पौर्णमास्यादौ । ब्रतादपेतोऽस्तवाग्नियमः ।
अकाले इविःस्तात्कालादव्याकृ । अग्निमुपेत्य वक्षिष्मौपं
गत्वा । न पर्यावर्त्तेत नाग्निपरामृखः स्थान् ।

विद्वन्नतकामवद्यामित्यादि—

यदि तचाग्निष्मौपवासे अनिष्टा स्वात्तदा लम्घे
ब्रतपाति तुभ्यं ता गिरके स इत्येताभ्यामुपस्थायान्यत्र वसेदिति
प्राच्यमनुष्ठ्यते ॥

प्रकारान्तरमाह पुनरित्यादि—

भयेनान्यत्र यदि वसेत् तदा “मनो ज्योतिर्जुषतामिति”
“लम्घे ब्रतयामौति” द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामस्तमयात् प्राकृ प्रथमो-
दिते च सूर्ये अग्न्युपस्थानं कृत्वा दर्शादियागं कुर्यादित्यर्थः ।

इष्टा नवशस्येनैव शस्यमन्नं दीर्घसत्रेषु गतराचादिषु च
नचाश्रीयात् पथचादि इति: शेषमिति पथो दधादि शेषं
यागशेषभूतं नाश्रीयादित्यनुषङ्कः ।

दीक्षितोऽदौक्षितस्य नियमान् धारयेत् यजमानोऽदौक्षितो
यजमाननियमान् दीक्षितस्य स्थानैनियमान् धारयेदित्यर्थः ।

वाम्बिसंग:-दीक्षितो वाचं विसृजस्तेति प्रश्नोन्तरकालम् ।
उदितेषु नक्षत्रेषु विद्वतशयनं पक्षोऽग्नातो वहिःशयनं, विस्त्रितं
विस्थायः । पाणिना पिदधात् मुखमिति शेषः ।

हन्दोगपरिग्निष्टे काश्यायनः—

मिःचिंपाग्नि खदारेषु परिकस्यन्तिं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव॑ न चिरं क्षित् ॥

मनसा नैत्यकं कर्म प्रवस्यायनक्षितः ।

उपविश्य शुष्ठिः पूर्वं यथा कालसुपाचरेत् ॥

नित्तिष्ठ परिच्छरणार्थं समर्प्य परिकस्य व्यवस्थाय ऋत्विजमग्नि-
रोमकारिणं कार्यवान् अवश्यभर्त्तव्यभरणयोग्यत्वे महापकार्यवा-
नित्यर्थः । सृष्टा एवंविधकार्ये विना चिरं तत्स्तकस्पृशोकप्रवास-
कालादधिकं न प्रवसेदित्यर्थः ।

वसिष्ठः—

नाग्नि चित्वा वै रामासुपेयात् । हृष्णवर्णा वै सा रमणायैव
न धर्मायिति ।

अग्निं चित्वा अग्निच्यनवन्तं यागं विधाय ।

हृष्णवर्णा शृद्रां विवाहितामपि ऋतावपि न गच्छेदित्यर्थः ॥

हारीतः—

तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्निस्तामसैक्षणा ।

तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्चते ॥

१निरये जग्मवेदार्द्धच्छद्धिं हृत्वा च तामसौम् ।

राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।

निरय-खर्गयो-र्जन्म कूरं राज्यं श्रिया युतम् ॥

सात्विकेन तु द्रव्येण कृतिग्मिः सात्विकैक्षता ।
 सात्विकं भावमात्थाय मात्विको यज्ञ उच्चते ॥
 सात्विकेन तु दानेन यज्ञेन तपसा तथा ।
 देवलोके चिरं वासो देवसायुज्यमेव च ॥
 तामसं छण्म् ।

उत्कोच-द्युत-दौत्यार्त्त-प्रतिरूपक-साहस्रैः ।
 व्याजेनोपार्जितं अच्च तत् कृष्णं समुदाहतम् ॥
 इति नारदोक्तं, कृतिजान्तु तामसत्वं यज्ञाचरणे भावदोषः,
 दानतपसोरपि अनन्तरोक्तप्रकारेण तामसत्वं बोध्यं, तामसी च्छ्रद्धिः,
 स्मेच्छाधिपत्यादिरूपोक्ता । राजसं द्रव्यं यथा—

कुमौदकृष्णिवाणिच्यशुरुक्षिल्पानुवृत्तिभिः ।
 कृतोपकारादाप्तस्त्र राजसं समुदाहतम् ॥

इति नारदेनैवोक्तम् ।

राजस्य कूरलमहिंस्यहिंसनादिता ।

मात्विकत्वमिह शुक्रं तच्च—

श्रुतश्चौर्यं तपःकन्याशिव्य याज्यात्मयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुक्रसुद्योगस्तस्य तदिधिः ॥

रथादि नारदोक्तम् ज्ञेयम् ।

मनुः—

न यज्ञायेऽधनं शूद्राद्विजो भित्तेत धर्मविद् ।

यजमानोऽभिभित्तिवा चाण्डालः प्रेत्य जायते ॥

१. मूले श्वलम् ।

२ (ख) शुद्धम् ।

यज्ञार्थमर्थं भिस्तिला थो न सर्वे प्रयच्छति ।

स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥

अत्र यमः—

धर्मविद् ब्राह्मणः शूद्राद्यज्ञार्थं नाहरेद्गुनम् ।

जायते प्रेत्य चाण्डालः शूद्रार्थनेत्रं देवताः ॥

अत्रैव याज्ञवशुक्यः—

चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिस्तितात् ।

यज्ञार्थं ऋभ्यमदद्वामः काकोऽपि जायते ॥

भासो गोष्ठकुकुटः ।

इतरौतः—

असद्व्यप्रणीतो यज्ञः प्रस्तवति अनृत्विक्षुप्रणीतः आवते ।

अविद्वत्प्रणीतः— असावुको भवति । सङ्कौर्णप्रणीतो असिद्धार्थं
इत्तत्त्वार्थोऽज्ञोतिर्विधिहीनो यातथामः चक्षुओऽध्रुवः सोपधोऽत्यस्प-
फल्लोऽग्नशाश्व उपदशति अदक्षिणोऽनृतः । इत्येते यज्ञोपसर्गाः,
यैरुपस्त्रिष्ठो यज्ञोऽसावुको भवति ।

असद्व्यमसद्व्यार्जितं धनं प्रस्तवति चरति निष्फलतां यातीति
यावत् । अनृत्विजः स्तुतिस्तुतेन हौनाः । अविद्वान् यज्ञकर्माण-
भिज्ञो यजमानः । असावुको इत्यकः, सङ्कौर्णः सद्गरात्मपापकर्त्ता,
असिद्धार्थो असिद्धुप्रयोजनः, अहत्त्वः असङ्कौर्णः, अङ्गयागरहित इति
यावत् । अज्ञोतिस्तेजोहीनः प्रभावशून्य इति यावत् । विधिहीनो-
ऽप्नप्रधानेतिकर्त्तव्यताशून्यः, कृत्य दम्भः, अध्रुवः अस्पक्षः, अन्त्य-
ममयकलदाघौ, सोपधो दृष्टकौर्त्त्वार्थमतुष्टितः । अनशाश्वः

सोमादियागविहितसहभोजनादिरहितः, उपदग्धति उपचौणे
भवति, उपसूष्टु उपसर्गल्लादोषवान्, अलावुकः काम्यफलासाधकः ॥

मनुः—

ये शृद्रादभिगम्यार्थमग्निहोत्रसुपापते ।

स्वतिजस्ते हि शृद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥

तेषां सततमज्ञानं वृष्णलाग्न्युपसेविनाम् ।

पदं मस्तकं आरोप्य दाता स्वर्गाणि सन्तरेत् ॥

ब्रह्मवादिषु वेदवादिषु, वृषकोऽत्र शृद्रः, दाता धनदाता
एव ।

कागलेयः—

यः शृद्रादभिगम्यार्थमग्निहोत्रसुपावसेत् ।

दाता तत् फलमाप्नोति कर्त्ता च नरकं ब्रजेत् ॥

मनुः—

यज्ञस्येत् प्रतिरथः स्थादेकेनाङ्गेनैः यज्ञनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥

यो वेद्यः स्थादैङ्गपशुहीनकतुरसोमपः ।

कुटुम्बार्त्तस्य तद्व्यमाहरेद्यज्ञमिद्ये ॥

आहरेत्तौणि वा द्वे वा कामं शृद्रस्य वेद्यनः ।

न हि शृद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परियहः ॥

१ मूले—पदा मस्तकमाक्रम्य ।

२ (ख) प्रतिरथः ।

३ (ग) प्रतिरथः ।

४ मूले वज्रपशुः ।

योऽनाहिताग्निः शतगुरुयज्वा च सहस्रगुः ।

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥

आदाननित्याखादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मस्येव प्रबद्धते ॥

प्रतिरथं आरभस्य न विलम्बितः एकेनाङ्गे न पूज्णिणादिना ।

पशुयज्ञमन्त्रं धनमाचोपकारकम् । तस्य द्रव्यमाहरेदिति वैश्वेना-
दीयमानमपि तदधिकभूतं द्रव्यं ततो गृहीयात् वैश्वादसभवे
तु चौणि वाऽङ्गानि दे वाऽङ्गे शूद्रादपि याज्ञाणि ।

शूद्रस्य वैश्वन इत्यभिधानादलादपि शूद्रगृहादक्षेदनीयं
गहि शूद्रस्येत्यन्तेन शूद्रधनस्य यज्ञानुपयुक्तसुक्रम् । अयज्वा
मोमयागरहितः, आदाननित्योऽनिन्दितप्रकारैषार्थार्जनतत्परः ।
अदातुरदानशौलस्य । अदातुरप्रयच्छतः--इत्युभयोपादानात्
चैवर्णिकः प्रथम प्रार्थनौयः प्रार्थितस्येष ददाति तदा अविचार-
यन् आहरेत् ।

गौतमः—

द्रव्यादानं विवाहसिद्धार्थं धर्मप्रसङ्गे च शूद्रादन्यथापि॑ शूद्रादङ्ग-
पशोरहीनकर्मणः शतगोरनाहिताग्नेः सहस्रगोरमोमात् सप्तमी-
सामुक्ता ऽनिचयायाहीनकर्मणा आच्चौत राजा पृष्ठस्तेन
भर्तव्यः । श्रुतशौलसम्बन्धेद्वर्तमन्वयौऽयां तस्याकरणे दोषः ।

द्रव्यादानं विवाहसिद्धार्थमिति द्रव्यस्य परकौयस्यामनुज्ञान-
स्यापि शौकरणं यावता विवाहो न मिष्यते तावतः ।

१ (ख) अन्तापि ।

इदस्य विवाहकासातिक्रमशङ्कायां कन्यादातुर्धर्मप्रसङ्गे चेति ।
धर्मोऽच धर्मतन्त्रोऽग्निहोत्रादिः, तस्य प्रसङ्गे प्रवृत्तस्य छेदः ।
चकारः सिद्ध्यर्थमित्यनुकर्षणार्थः । अत्रापि, तत्त्विद्विर्यावता
धनेन विना न भवति तावदेव ग्राहां अधिकखौकरणे
चौर्यापत्तेः । ०

कुतस्तः खौकर्त्तव्यमतं आह शुद्धादिति शुद्धादलाभे
अन्यत्रापि शुद्धादन्यमादपि वक्ष्यमाणात् चैवर्णिकात् । अहीनकर्मां
धनसाधादृष्टकर्महीनः । गोयहणं धनमाचोपलचणम् ।

परद्रव्याहरणे निमित्तान्तरभाव— सप्तमौज्ञाभुक्तेति चित्क्रहो-
राचेषु षड्भोजनवेसासामु अभोजने चतुर्थदिवसे सप्तमभोजन-
वेसायां भोजनानुकूल-धनशून्यो भोजनार्थं परद्रव्यमयपहरेत् ।
अनिचाय भोजनमाचार्यं न तु सञ्चयाय । तत् चौर्य-
निमित्तं यदि गृह्णते अहीनकर्मणा व्यवहार-रक्षापरेण राजा
किमर्थमेतत् क्षतं तदाऽसै आचक्षौत न तु भयाङ्गोपयेत् धर्मतन्त्र-
पौड़ायां तस्य धर्मतन्त्रस्य पौड़ायां सत्यां अनन्तरोक्तनिमित्त-
चयवतः तत्प्रधानकारणे ।

अत्रिराः—

खलचेचगतं धान्यं वापीकूपगतं जलम् ।

अभोज्यादपि तद्वाहां यज्ञ गोष्ठगतं पद्यः ॥

विच्छिन्नेषु तु पचेषु इविषां अयणेषु च ।

रथिं लविहतां कुर्यात् प्रस्तन्तु न सोपयेत् ॥

अभोज्यात् शुद्धादेः, एतच्च धान्यादि यज्ञविक्षेदशङ्कायां तत्-

पूरणार्थमेव गाढ़म् । विच्छिन्नेषु पञ्चेषु पचास्त्राम्यथं । श्राक-
भेदादिष्टतुष्टये अविहतां पचादिविकारशून्याम् ।

बौधायणः—

असेधाधाने समारोय निर्मचिला पवमानेष्टः । शौचदेश-
मन्त्राविप्रकर्षद्रव्यसंखारकाशभेदेषु पूर्वप्राधान्यमग्निपु ।

असेधमशुचि आधानं प्रचेपः तेनाशुचिप्रचेपे तमग्निमरणा
समारोय निर्मयनं कृत्वा पवमानेष्टः कार्या इति वाक्यार्थः ।

शौचदेशेति शौचादयः मर्वकर्षणि विशेषतो दर्जिताः तेषु
सर्वेषु यावत्सम्भादनाग्रकौ शौचं प्राधान्येनादरणीयमित्यर्थः ।

प्रकाशकारेण प्रकर्षपदस्थाने आवृद्येति पठिला आवृत् इति-
कर्तव्यताविशेषः, अर्थः पयसादिद्रव्यमिति व्याख्यातम् ।

पैठीनसिः—

पर्ण-मूल-कन्द-पुष्प-फल-प्रतोह रस-गन्धादीनां सादृश्येन
प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिर्भवति ।

हन्दोगपरिग्रहे कात्यायणः—

यथोक्तवस्त्वस्यन्तौ गाढ़ं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहीणामिव शास्त्रयः ॥

तथा—

आव्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाच्च प्रजापतिरिति स्मितिः ॥

नाजुन्डादधिका याज्ञा समित् स्थूलतरा^१ क्षचित् ।
 न विमुक्ता लक्षा चैव न सकौटा न पाटिता ॥
 प्रादेशाज्ञाधिका नोना न तथा स्वादिग्नाधिका ।
 न मपणा न निर्बैजा^२ होमेषु च विजानता ॥
 एतान्यन्यांनि च प्रतिनिधिवाक्यानि कृत्यरबाकरे परिभाषा-
 तरके व्याख्यातानि अस्माभिः ॥

आपस्तम्बः—

नानूचानमृत्विजं वृणौते न पणमानं । अथाज्योऽनधीयानः ।
 अनूचानोऽन् यो वेदार्थान् आचार्यमुखाच्छ्रुता गिर्वेभ्यो
 अपदेश्य परौहारं व्याचष्टे । पणमानोऽचामुकेन दक्षिणाक्षयेन
 परमहं त्वां याजयामौति यः पणते असौ । अनधीयानो यो
 वेदं नाधीते न स याज्यः ।

गङ्गाः—

वृतन्तु न त्यजेद्विदान् पूर्वमेव मदर्त्तिजाम् ।
 कर्मणा जन्मना शुद्धमिज्ययाऽश्यनेन च ॥
 एतेरेव गुणेयुक्तं धर्मार्जितधनं तथा ।
 याजयेत मदा विप्रो याज्ञस्तस्मात् प्रतियहः ॥
 पूर्वमाधानकाल एव वृतं यथोक्तकर्मादिमममृत्विजं त्यक्ता
 अग्निमदर्शयागादौ ऋत्विग्नरं न वृणुयादित्यर्थः ।

१ मूले स्थूलतया ।

२ मूले निर्बैज्या ।

विष्णुः—

अथायाज्ञा-ब्राह्मणः पतिता मावतः पितृतस्याशुद्धाः । सर्वे
एवाभोज्यासाप्रतियोग्याः ।

हारीतः—

न याजयेद्गृहं द्वान् दृश्यादां न तं गुरुम् ।
अकृत्स्नं येऽविधानज्ञा यज्ञं तत्पत्ति लोभतः ॥
तेऽधमां जातिमायान्ति निरद्धां स्वेन कर्मणा ।

यमः—

विद्यामेके पश्चैनेके आयुरेके हरन्ति च ।
इष्टपूर्त्तश्वतर्थेन नास्ति याज्यममो रिपुः ॥
पुरोधाः शूद्रवर्गस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्त्तते ।
स्वेहादर्थप्रसङ्गादा कृत्वं सेवाच कारणम् ॥
भयादज्ञानतो वापि पातकेन म युज्यते ।
तस्माच्छूद्रा न मंयाज्ञा ब्राह्मणं दूर्लभं घतः ॥

महाभारते—

देवाः समेता ब्रह्माणां भूमिभागे यियच्चवः ।
श्रुतिदेशमयाचन्त यजेम इति पार्थिवाः ॥
भगवंस्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य चिदित्वस्य च ।
यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञाया ॥

पुण्डरीरोतः—

आयुरेके जिर्वासन्ति बुद्धिमेके यज्ञोऽपरे ।
बलारोग्ये तथा चान्ये तस्माद्वितीयां याजयेत् ॥

प्रभामेके पशुनेके विद्यामेके हरन्ति ४ ।

‘बज्जदोषमया याज्या नास्ति याज्यसमो विधिः ॥

तथा—

यज्ञेन् विमला लोका विभान्ति

यज्ञेन देवा अस्य तत्त्वं माप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्बज्जभिर्विशुकः

प्राप्नोति लोकान् परमस्य विष्णोः ॥

इति महामहेन्द्र-महाराजाधिराज-ओहरसिंहदेव महासान्धि-
विग्रहिक-ओवीरेश्वरात्मज-महासान्धिविग्रहिकावस्थिक-
ठक्कुरओचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरत्नाकरे
यज्ञनयाजनतरङ्गः ॥ १५ ॥

अथाहिकम् ।

तत्र दसः—

प्रातदत्याय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।

तत् सम्बं चंप्रवक्ष्यामि दिजानामुपकारकम् ॥

उदयास्तमयं यावत् न विप्रः उणिको भवेत् ।

नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्येश्वान्वैरगर्हितैः ॥

१. (क) पुरुषके बज्जदोषमया चानाशास्ति याज्यसमो दिष्टः ।

२. (ख) अन्तर्वेम् ।

न चणिकोऽभवेदुक्तकर्त्त्वहीनः चणमपि न तिष्ठेदित्यर्थः ।
चगर्हितेरनिषिद्धैः ।

तथा—

खकं कर्त्त्वं परित्यज्य यदन्यत् कुरुते दिजः ।
अज्ञानादथवा कोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥
खकं निजवर्णाश्रमोक्तं परित्यज्य चिरकालं परित्यज्येत्यर्थः ।

तथा—

दिवसस्याद्यभागे तु हातं तस्योपदिष्टते ।
दिवसशब्दोऽनु उषःकालादिप्रदोषकालान्तपरोऽजहस्यार्थ-
सचणया दक्षेणैव दिवसस्येत्युक्ता उषःकालोपक्रमप्रदोषान्तहस्यान्त-
पादनात् ।

तथा— ०

दितीये च हतीये च चतुर्थं पञ्चमे तथा ।
षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ॥
विभागेष्वेषु यत् कर्त्त्वं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।
उत्थायावश्यकं हला हतग्रौचः समाहितः ।
पूर्वां सन्ध्यां अपंक्षिष्ठेत् खकाले चापरां चिरम् ॥
आवश्यकमिह मूचपूरौषत्यागः । समाहितो निष्ठतचिन्मः ।
अपरां पञ्चिमां सन्ध्यां चिरं नव्योदयादूर्ध्मपि ।

एतत् निरग्निविषयं बाग्रेन्द्रियोदयात् पूर्वमेव सन्ध्याकर्त्त्व-
समाप्तेः ।

मनुः—

ब्राह्मे मुक्तर्त्ते बुधेत धर्मार्थै चानुचिन्तयेत् ।

कायक्षेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

ब्राह्मो मुक्तर्त्तः पञ्चदण्डा विभक्ताथा राचेष्टुर्द्गो भागः ।

तन्मूलान् धर्मार्थापादानमूलान् वेदतत्त्वार्थमिति तत्त्वपदमपन्नाथ-
प्रतौतिवारणार्थम् ।

विष्णुपुराणे—

ब्राह्मे मुक्तर्त्ते स्वस्ते च मानसे मतिमात्रः ।

विवृद्धस्त्रिन्येद्वर्त्मर्थमर्थम्भास्याविरोधिनम् ॥

अपौडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।

इति गृहस्थारनाकरे आङ्गिकतरङ्गः ॥

अथ मूर्च्छुषेषात्सर्गः ।

तत्र विष्णुपुराणे—

ततः कस्यं समुत्थाय कुर्यान्मेवं नरेश्वर ! ।

नैर्जर्त्यामिषुविचेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

तिष्ठेत च चिरं तत्र न वा किञ्चिददंतोरयेत् ॥

कस्यमुषः काले नैवं विष्णुसर्गः, मित्रदेवताकं नैवं तत्-
समन्वान् । नैर्जर्त्यां शयनस्थानान् ।

यान्त्रिवशकः—

दूरादुच्छिष्ठविन्मूचपादावसेचनं त्यजेत् ।

आपसम्बः—

मूच्चपुरौषे कुर्याद्विषिणा दिशं दक्षिणापरां वा । गतेति
शेषः । दक्षिणापरां नैर्व्वतीम् ।

अस्तु मिति च बहिर्यामादारादावसथान्मूच्चपुरौषयोः कर्त्त
कुर्यात् । आवसथाङ्गेहात् । आरादूरे ।

मतुः—

दूरादावसथान्मूचं दूरात् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्ठाचं निषेकच दूरादेव ममाचरेत् ॥

पादावसेचनं पादप्रचालणम् । निषेक उच्छिष्ठद्रव्यप्रक्षेपः ।

तथा— तिरस्त्रुत्योचरेत् काष्ठं पञ्चं लोहं दणानि वा ।

नियम्य प्रथतो वाचं सम्बौताङ्गोऽवगुणितः ॥

काष्ठादिभिर्दूरत आकाश इति पूर्वखण्डतात्पर्यार्थः । उचरेत्
पुरौषं त्यजेत् । प्रथतः शुचिः, वाचं नियम्येत्यर्थः । सम्बौतं
भिवौतम् । सम्बौतं मानुषमिति तेजिरौथकुतः । तदङ्गं
थस्य तथोक्तः । एतच द्विवस्तपत्ते । कर्णासक्रयज्ञोपवौतकः
एकवस्त्रलपत्ते । सांख्यायनगण्डम् ॥

यथेकवस्त्रो यज्ञोपवौतं कर्णं हत्वा ।

यथा यमः—

यज्ञोपवौतं हत्वा तु पृष्ठतः कष्टस्थितम् ।

१ मूले पादाभ्यां सिचमुत्खन्त् ।

विन्मूच्च गृही कुर्यादिवा कर्णं समाहितः ॥
बौधायनः—

इष्टकदण्मयाज्ञिकं काष्ठं सोइं वा तिरखृत्याहोरात्रयोदक्-
दक्षिणामुखः । प्रावृत्य शिर उच्चरेद्वसेहेत वा ।

अयाज्ञिकं यज्ञोपयुक्तकुशपलाशादिव्यतिरिक्तं, अवसेहेत मूर्च-
त्यजेत ।

विन्मूचोत्सर्गं कुर्यादित्यनुवृत्तौ वायुपुराणे—
इष्टकैसृणैर्वा काष्ठैर्वा पचैर्वणुदलेन वा ।
मृत्यैर्भाजनैर्वापि अन्तर्धाय वसन्तराम् ॥

हारौतः—

आणात्ये वेष्टयित्वा मृत्याचौ यौवायामासत्य दक्षिणावाङ-
पार्श्वं कमण्डलुमादायोत्सृजेत् ।

मृत्याचौ मृत्यिकापाचौमुत्पृजेत् मूर्चपुरीषे इति शेषः ।
मनुः— मूर्चोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदक्षुचः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥

संख्यायनगृह्णम्—

अनादित्याभिमुखो न जघनेन ।
न जघनेनेत्यन्नेन जघनसमुखता यत्र भवति तत्र न कुर्या-
दित्यर्थः ।

अमः—

प्रत्यमुखस्तु पूर्वाङ्के पराङ्के प्राप्तमुखस्तथा ।

उदमुखस्तु स्थानाङ्के निशाचां दक्षिणामुखः ॥

देवता:—

षट्देवोदमुखः प्रातः मात्याङ्गे दक्षिणामुखः ।

विशूचं विशृजेभित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

तथा चेयं अवस्था—

देवस्थावाक्यवत्तात् प्रातः मात्यां कालयोस्त्रिमुक्तर्त्योदमुखलभेदं
यमवश्यं तदतिरिक्तं पूर्वाङ्गे प्रत्यक्षुखताप्रापकम् ।

मनुः—

क्षायाथामन्त्वकारे च रात्रावहनि वा दिजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाधाभवेषु च ॥

क्षायान्त्वकारयोः प्राणपौडायां व्याप्रादिभवे च दिमुख-
नियमो नादर्त्तव्य इति ।

तथा तच्चैव—

न मूर्चं पथि कुर्वीति न भस्मनि न गोब्रजे ।

न फालकष्टे न जसे न नद्यां^१ न च पर्वते ॥

मूर्चश्चदोऽचाजश्चार्थलक्षणया पुरीषस्थाणुपलक्षकम् ।

चित्यामग्निचयनस्थाने चित्याया वा ।

तथा—

न जौर्यदेवायतने न वस्त्रौके कदाचन ।

न सम्बन्धेषु गर्जेषु न गच्छापि च स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्के ।

वाक्यग्निविप्रानादित्यमपः पश्चंस्थैव च ॥

न कदाचन कुर्वीत विन्मूचस्य विसर्जनम् ॥
न पर्वत इति पूर्ववचनादेव पर्वतनिषेधे सिद्धे मस्तकनिषेधो
भूयस्त्वाय । यत्र पर्वतेष्वशक्यो परौहारस्तत्रापि मस्तकवर्जनार्थं
मिति पारिजातः । वायादिकं पश्यन् समुखमुपलभ्यमानः ।

हारौतः—

न चत्वरोपदारयोर्मूचपुरौषे कुर्यात्, न तौर्थं, न श्लस्याणे,
न यज्ञभूमौ न यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् ।

चत्वरं नानाजनावस्थानदेशः । काकादिबलिस्थानमित्यपरे ।
उपदारं द्वारसमौपं, तौर्थं पुण्ड्रदेशः, जलावतरणमार्गं इत्येके ।

देवस्थः—

वापौ-कूप-नदौ-गोष्ठ-चेत्यावासेषु चामसिः ।
अग्नौ कास्ये अग्नाने वा विन्मूचं न समाचरेत् ॥
वायादिपदं निरुटकभागपरमम्भसः पृथगुपादानात् । चेत्यो
यामव्यपदेशको वृत्तः, आवासो वासकरणौयदेशः ।

यमः—

पञ्चलानि तडागानि नदौ-प्रस्त्रवणानि च ।

नग-गोमय-भस्त्रानि फालकष्टस्त्र वर्जयेत् ॥

पञ्चलमत्परः । तडागं हृचिमं सरः ।

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्लामानि चेचाणि च अस्त्रानि च ॥

उपस्थूतो न सेषेत काथां पश्यस्तुष्यथम् ।

१ (ख) न वहिष्ठारोपदारयोः । २ मूले चेत्यामः पर्य भस्त्रस् ।

उद्कुञ्जोदकान्तस्त्र पन्थानस्त्र विवर्जयेत् ॥

वर्जयेद्चमूलानि चेत्यश्वभविकानि च ।

उपद्वूषे त्रिन्मूलाभ्यां पोडितो न सेवेत मूत्रपुरीषोत्सर्गर्थमिति शेषः । पन्थानं विवर्जयेदित्यक्रापि राजमार्ग-चतुष्पथ-यद्वणं दोषातिशयार्थं । श्वभ्रं विदीर्णभूमागः । ०

वसिष्ठः—

नोप्ते न शादलोपजीवकायासु ।

शादलो इरितस्त्रिघो भूमागः ।

नोषरे न पराशुरौ नोषाने नोदकपिण्डयोर्वकाशे ।

नादालस्थित इत्यर्थः ।

तथा—

न प्रत्यगनिलेन्दर्क-स्त्रौगुरुवाद्याणाष्वेवात्प्रगृष्टतश्चिराः ।

आपसम्बः—

कायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् । स्त्रां तु अवसेहेत ।

स्त्रौषकायां प्रतीति शेषः । तेन स्त्रकायायां मेहने न दोषः ।

तथा तचेव—

न मोषामत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।

तथा तचेव—

गोदेवताभिसुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ।

गोतमः—

न वाव्यग्निपादित्यापोदेवतागोपु प्रतिमिथुनं वा मूत्र-पुरीषामेषान्युद्देत ॥

यमः— प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्चेदात्मनः शङ्खत् ।
 दृढा सूर्यं निरौचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनिष्ठं प्रतिगाम्भ प्रतिदिजम् ।
 प्रतिषोभं प्रतिजलं प्रतिसन्ध्यम् नित्यग्नः ॥
 हन्ति मेहयतः प्रज्ञां प्रतिपन्थानमेव च ।
 मेहयन्ति य एवासु ते भवन्ति गतायुषः ॥

हारौतः—

रथ्याचत्वरतौर्येषु अग्नानायतनेषु च ।
 अपथं समवाप्नोति आयुषा च विमुच्यते ॥
 मेहयतौति शेषः ।

विष्णुः—

तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र ।
 तत्र मूर्च्छपूरौषस्थाने ।

यमः—

नामेष्यमङ्गारैहन्त्याक्षापि वर्हिषा ।

आपसमः—

आद्रानोषधि वनस्पतौनूर्झमाच्छिद्य मूर्च्छपूरौषयोः संस्वर्णे
 वर्जयेत् ।

॥ इति गृहस्थरकारे मूर्च्छपूरौषोत्सर्गः ॥

अथ शौचं ।

तथा हारीतः—

शुक्रकाष्ठेन वा मृजौत । चिङ्गुदे इति गेषः ।

पारस्करः—

खयं शौर्येन काष्ठेन वा प्रमृजौत ।

गोतमः—

न हरित्तुणलोङ्गभिर्मूच्पुरीषाणामपकर्षणं कुर्यात् ।

हारीतः—

सोङ्गविधिरक्षद्वालाभे पर्णनिषेधोऽप्यसाराच्छिद्यमान-पर्ण-

गोचरः ।

तथा आपस्तमः—

अग्नना सोङ्गकाष्ठार्द्वनोषधिवनस्तौनुर्ज्ञानाच्छिद्य मूच-
पुरीषयोः शुभ्यनं वर्जयेत् ॥

देवतः—

अशौचं नोन्मुकेच्छिद्यं प्रस्तावोऽश्वारयोः खयम् ।

याज्ञवल्क्य-बौधायनौ—

गर्हैतश्चिन्नोत्याय मृद्धिरभ्युद्धौतैर्जस्तेः ।

गन्धलेपचयकरं शौचं कुर्यादितच्छ्रितः ॥

अतच्छ्रित आक्षयशून्यः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

उद्धूतोदकमादाय मृत्तिकाच्छैव वाग्यतः ।

उदमुखो दिवा कुर्याद्राचौ चेऽचिषामुखः ॥

कुर्याच्छौचमिति शेषः ।

तथा—

सुनिर्णिके मृदं दद्यात् मृदने श्वप एव च ।

सुनिर्णिके केवलजलप्रचालिते लेपाद्यादौ गन्धलेपापकर्षणे
शौचमसेथम्य भद्रिः पूर्वं मृदा चेति गोतमवचनात् । एवम्
सुनिर्णिकपदं काषादिप्रोक्तिगुदानुवादकमिति श्रुतिवचन-
व्याख्यानमसङ्गतमिति वैथर्यात् ॥

देवस्तः—

धर्मविहचिणं हक्षमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहक्षेन नाभेषुद्धे न शोधयेत् ॥

प्रहतिस्थितिरेवासात् कारणादुभयक्रिया ।

कारणाद्रोगादेः ।

दक्षः—

एका लिङ्गे च सबे चिह्नयोर्मृद्युयं कृतम् ।

सबे उभयोरिति च हक्षाभिप्रायेणोक्तं एतावच्युच्चोत्सर्गशौचम्

तिस्रोपाने दशेकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

उभयोर्हस्तयोः ।

गृहस्थाशौचमास्यातं चिक्षयेषु यथाक्रमम् ।

द्विगुणं चिगुणस्त्रै चतुर्थं च चतुर्गुणम् ॥

अर्द्धपृष्ठतिमाचा तु प्रथमा मृत्तिकास्तुता ।

द्वितीया च तृतीया च तदद्देहं परिकौर्त्तितम् ॥

लिङ्गे इष्टव समास्याता चिपव्वै पूर्यते यथा ।

दातस्तमुदकं तावदावत् स्यामृतिकाञ्चयः ॥
सुधाद्रव्येण शुद्धिः स्याम् क्षेत्रो नैव च वृथा ।
सुधाद्रव्येण सुलभद्रव्येण ।
यस्य ग्रौचेऽपि श्रेणिस्यं वृत्तं तस्य परौचितम् ।

मनुः—

विमूर्चोत्पर्गशुद्ध्यर्थं सृदाय्यादियमर्थवत् ।
दैहिकानां मसानाम्भ शुद्धिषु दादशब्दपि ॥

मनुः—

एका लिङ्गे गुडे तिस्रस्तथैकच करे दण ।
उभयोः सप्त दातव्या सृदः शुद्धिमभीपता ॥

एकच वामे ।

मनु-विष्णु—

वसाष्टुकमस्तुष्ट्वज्ञा-मूत्रविट्कर्णविष्णुः ।
अस्त्रामु दूषिका स्तेदो दादशैते नृणां मसाः ॥

स्वतिष्मसुचये मनुः—

करग्न्यहौतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरौषयोः ।
तन्मूत्रममपानीयं पीत्वा चाक्षायणं चरेत् ॥

विष्णुपुराणे—

एका लिङ्गे गुडे तिस्रो दण वामकरे नृप ।
इस्तदये च सप्तान्या सृदः ग्रौचोपपादिकाः ॥
एतच्छुद्धिर्गृहस्थानां दिशाणं ब्रह्मचारिणाम् ।

१ (ख) ग्रौचम् ।

चिगुणं स्यादनस्थानां यतीनाच्च चतुर्गुणम् ॥
 यद्विता विहितं शौचं राचौ तस्याद्वृमध्यते ।
 तद्वृमातुरे प्रोक्तमातुरस्याद्वृमध्यग्नि ॥
 अमः— शिश्रे लेका गुदे तिस्रो वामे पाणौ चतुर्दश ।
 ततः पुनरभाष्याच्च दातव्याः सप्त मृत्तिकाः ॥

शङ्खः—

सेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे दे परिकीर्तिते ।
 एकस्मिन् विश्वतिर्हस्ते दयोर्ज्ञया चतुर्दश ॥
 सेहनमत्र अपानं दयोर्हस्तयोः ।
 तिस्रमु मृत्तिका देया कृत्वा तु नखशोधनम् ।
 तिस्रमु पादयोर्देयाः शौचकामेन नित्यशः ॥
 शौचमेतद्वृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् ।
 दिगुणं स्यादनस्थानां यतीनां चिगुणं भवेत् ॥

पैठीनमिः—

मृत्तिकां संगट्य एका लिङ्गे अपाने पञ्च एकस्मिन् इस्ते दश
 उभयोः सप्त मृत्तिकाः । दिगुणं ब्रह्मचारिणां, वनवासिनां यती-
 नाच्च चतुर्गुणम् । गन्धलेपक्षयं यावत् प्रक्षाल्याचम्य प्रयतो भवति ।
 हारौतः—

एकां लिङ्गे तिस्रोऽपाने दशात् मृत्तिकामादोषात् पाणी
 प्रक्षाल्य दश मव्ये षट् षट् षट् षट् सप्तोभाष्टाम् । दिगुणं ब्रह्म-
 चारिणां चिगुणं वानप्रस्थानां चतुर्गुणं भिजूणाम् ।
 पृष्ठे इस्तपृष्ठे ।

ब्रह्मपुराणे—

दे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे सप्त वथाकमम् ।
दाविंश्चामहस्ते च तथा देवास्तु मृत्तिकाः ॥
इयोम्नु षोडशाऽन्याम्नु पुणिः सप्त च सर्वदा ।
पादयोर्देव गृहीत्वा च सुप्रकाशितपाणिना ॥
चिराचम्य ततः शुद्धः स्तुत्वा विष्णुं समातनम् ।

बौधायनः—

मूचे मृदाऽङ्गिः प्रचाळनं चिः पाणिः, मूचवत् रेतसः
समुक्तुर्गे ।

देवलः—

यावत् साध्विति मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।
प्रमाणं शौचसंख्यायां न शिष्टैरुपदिष्ट्यते ॥
एतदचनानुभारात् मनूक-संख्याधिकोत्तरोत्तर-मृत्तमंख्याना
'लेपानुवृत्तिगङ्गया व्यवस्था । चतुराश्विहितसंख्यानुठाने तु
मंख्याधिगमनेऽपि विहितमुक्तं दर्शण—

न्युनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभौप्तता ।
प्रायश्चित्तं प्रषष्ठेत विहितातिकमे क्षतम् ॥

इति । पारिजाते तु देवलवचनानां चतुराश्वेषु स्तौशद्रा-
नुपनीतविषयत्वाद्वास्थानम् । तच संख्यादेरश्रुतेः । उदक-
विषयं वा—

१ (क) गन्धलेपक्षयकरसंख्या ।

२ (ख) चतुराश्वेषतरविषयं स्तौश्रदानुपौतविषयं वा ।

दातव्यसुदकं तावत् यावत् स्थानूच्चिकाच्चरः ।

इति द्वेषणायुक्तेः । इत्युक्तम् ।

मनूकपञ्चेऽपि वामकरपृष्ठेऽपि षट् मृत्तिका देशाः । षट् पृष्ठत
इति हारीतवचनात् ।

शौचानन्तरं शङ्खेणसिखितौ—

कमण्डलुमुपस्थृत्य प्रचार्य पाणि-पादौ वाचसु॑त्सु॒ज्ञ मनसा
ईशानं धायेत् । ईशान ईश्वरः ।

शौचानन्तरं हारीतः—

तिष्ठभिः पादौ प्रचार्य गोमयेन वा कमण्डलं परिमृत्य
पूर्ववदुपस्थृत्यादित्यं सोममग्निं वीक्षेत ।

अत्र दिवा आदित्यं रात्रौ सोमं तयोरभावे अग्निभिति
ज्ञेयम् ।

आपस्तम्बः—

ऋग्ग शौचं यथा प्रोक्तं निश्चर्वृन्तु तदिष्यते ।

पथि पादस्तु विशेषं आर्चः कुर्याद्यथावस्थम् ॥

न पश्येदात्मनः शङ्खदित्यनुहृत्तौ गौतमः—

दृष्टा सूर्यं निरौक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ।

अचैव यासः—

शौचं कृत्वा मूषोदारं न पश्येत ।

द्वचः—

यथा चोक्तं दिवा शौचमर्द्दं रात्रौ विधीयते ।

१ (ख) वाचम् ।

आतुरस्य तद्दृश्यात् तद्दृश्यम् पयि सृतम् ॥

वस्त्रपूर्णः—

वस्त्रिन् श्वाने हृतं शौचं वारिणा च विशोधयेत् ।

न शुद्धिस्तु भवेत्स्य मृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

वस्त्रीकमूषिकोत्थातां मृदमन्तर्जलान्तया ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादघातेपसम्भवाम् ॥

अन्तःप्राण्यवपकास्तु इत्योत्थातास्तु पार्चिव ।

परित्यजेन्मृदस्तेताः सकलाः शौचसाधने ॥

अन्तःप्राण्यवपकां अन्तर्मध्ये प्राणिभिः कौटादिभिर्युक्ताम् ।

थमः—

आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कृतात् उसिकतां तथा ।

नाखूत्तिष्ठां न वस्त्रीकां न पांशुर्लां न कर्दमाम् ॥

न मार्गाक्षोषराच्छैव शौचशिष्टां परस्य तु ।

एतास्तु वर्जयेद्दिदाम् वृथा शौचं हि तत् सृतम् ॥

आखूत्तिष्ठां मूषिकोत्थाताम् ।

रति गृहस्थरकारे शौचतरङ्गः ॥

अथाचमनानि ।

तत्र मनुः—

उपस्थृथ दिजो नित्यमन्मद्यात् समाहितः ।

भुक्ता चोपस्थृगेत् सम्बंगद्विः खानि च संस्थृगेत् ॥

तथा—

ब्राह्मणे विप्रस्तौर्थेन नित्यकालमुपस्थृगेत् ।

कायचैदग्निकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

कायः प्राजापत्यं तौर्थं, विप्र इति चोपलक्षणं विहिताच-
मंगानुवादात् । ब्राह्मौर्थस्यायोग्यले कायचैदग्निकाभ्यां वाचमनं
कर्त्तव्यमिति अवस्थितो विकल्पः ।

गोतमः—

प्राङ्गुष उद्गुषुखो वा शौचमाचरेत् ।

शुचौ देशे आसौनो दक्षिणं बाङ्गं जान्मन्तरं हत्वा यज्ञो-
पवैत्यामणिवन्धात् पाणी प्रकाशं वाग्यतो इदयस्थस्थितुर्वा-
च्यप आचामेत् दिः प्रमृज्यात् । पादौ चाभ्युजेत् । खानि चोप-
स्थृगेत् । शौर्षष्टानि मुर्द्धनि च दध्यात् ।

मणिवन्धः पाणेरुद्धें प्रकोष्ठादधोदेशः । चिश्तुर्वेति भाव-
शुद्धपेत्रया विकल्पो न तु फलभृयस्वार्थं । कम्पनायां वौजा-
भावात् । खानि इन्द्रियाणि उपस्थृगेदित्यच अप इत्यनीयते ।
उपस्थृगेदुपस्थृयेत् अन्तर्मावितर्थार्थः ।

तथाच गोभिलः—

संग्रहेन्द्रियाद्विः संस्थृगेत् अचिकी नासिके कर्णविति ।

पारिजाते तु— उपसर्पयेदित्येव पठितं शौर्षस्थानि शिरसि
जातानि ।

हारीतः— १

आमणिवन्धात् पाणी प्रचोक्ष्य जहाभ्यां पादौ ज्ञाति-
अष्टकामोऽन्धाश्चकामो वा दक्षिणे चरणाङ्गुष्ठे १ पाणिमवस्थाय
प्राणानास्थभ्य नाभिमुपसृग्नेत् ।

देवतः—

प्रथमं प्राञ्छुखः स्थिला पादौ प्रचालयेच्छनैः ।

उदञ्चुखो वा दैवत्ये पैठके दक्षिणामुखः ॥

शिखां वद्धा वसिला च निर्णिके वासमौ इुभे ।

तुष्णैँ भूला समाधाय लोङ्घच्छ विलोकयन् ॥

ग्रनैस्त्वरामञ्जुर्वन् निर्णिके सुधौते समाधाय मन इति
शेषः । उद्गच्छन् उच्चिष्ठन् अविलोकयन् दिश इति शेषः ।
दिशशानवलोकयन् इति गङ्गानेके ।

प्राञ्छुखोटञ्चुखयोरात्ममानकूल-पादावसेचनेष्वनेन विधानात्
प्रत्यक्षं पादावसेचनमित्यापस्तम्बवचनं केवलप्रचालनविषयं बोद्धुच्यम् ।

तथा—

न गच्छन् शयानस्य न व्यलन् न परान् स्युग्मन् ।

न इसन् न च संजल्यन् नात्मानस्त्रैव वौचयन् ॥

स्वलन् कल्पमानः, चांत्मानं आत्महृदयं वौचयमिति खार्चे शिष् ।

तथा—

केशाक्षीवीमधःकायमस्तुग्नन् धरणीमृपि ।

इत्तौ च मणिवन्धाभ्यां पश्चादासौत संयतः ।

यदि स्युग्रति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥

अधःकायं नाभेरधःप्रदेशं अस्युग्रम् करेणेति ग्रेषः ।

तथा—

इत्येवमेहिराजात् प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

अथापः प्रथमात् तौर्याहिर्जिणात् चिः पिबेत् समस् ॥

अशब्दमनवस्त्रावमध्यहिर्जानुवुद्दिम् ।

प्रथमात् ब्राह्मात् हेतौ (?) पञ्चमी अनवस्त्रावं यथा जलं न
ख्वति अवहिर्जानुवुद्दिम् अवहिर्जानु अवुद्दिम् ।

तथा— दिस्तथाङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात् पुनर्मुखम् ।

न वाङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात् कथम्भव ॥

ततः कृत्वाङ्गुलिस्पंशे दिः ओचं नाभिमुख वा ।

मूर्ढानं चरणौ चाङ्गिः मंप्रोक्ष्य मुखमास्युग्रेत् ॥

पृष्ठैरङ्गुलिपृष्ठैः ।

आसः—

चिः प्राशयेदपः पूर्वं दिस्त्रृज्यात्ततो मुखम् ।

पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्ढानमभ्युचेत्तदनन्तरम् ॥

अचिणी नासिके कर्णावोष्टौ च तदनन्तरम् ।

ततः स्युग्रेषाभिदेशं पुनरापस्य संस्युग्रेत् ॥

विष्णुः—

तत्त्वाः स्तमनासाचामेत् । तत्त्वाः आचमनमनाः तत्त्वा-
वहित इति यावत् ।

याज्ञवल्यः—

अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उद्भूतः ।
प्रामा ब्राह्मण तीर्थं दिजो निवसुपत्युगेत् ॥
चिः प्राप्तापो द्विरमृश्चाभुखान्यद्विरपत्युगेत् ।
अद्वित्यु प्रकृतिस्थाभिर्ईताभिः केगुदुदैः ॥

मरौचिः—

ईशानाभिसुखो भूत्वा उपत्युग्मेष्यथाविधि ।
विवर्णवरगन्धाद्यं फेनिलास्त्र विवर्णयेत् ॥

नरसिंहपुराणे—

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाहतिमत् पुमान् ।
चिः पिवेत् वौचितं तोथमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥

भविष्यपुराणे—

ममौ च चरणौ कृत्वा तथा वद्विश्वो नृप ।
अत्यन्तमुत्तिताद्यापि (?) त्यक्ता राजन् सदूरतः ॥

तथा— घनाङ्गुष्ठिकरं कृत्वा एकायस्मना दिजः ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या वाऽस्तमेदक्षिणं नृप ॥

अङ्गुष्ठानाभिकाभ्यास्त्र नासिकामास्तमेभातः ।

मध्यमाभिर्मुखं नित्यं संत्युगेत् कुरुतन्दन ॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यास्त्र कर्णावास्तमेते ततः ।

अङ्गुष्ठोभिस्तथा वाङ्ग अङ्गुष्ठेन तु मण्डलम् ॥

नाभेः कुइकुलश्चेष्ट शिरः सर्वाभिरेव च ।

नाभेमण्डलमित्यर्थः ।

दणः—

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामिथान् ।
 प्रकाल्य पाणी पादौ च चिः पिवेदम् वौचितम् ॥
 अनेन वक्ष्यमाणेन ।
 संवृत्योङ्गुष्ठमूलेन हि: प्रमृज्यान्ततो मुखम् ।
 संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्थृश्नेत् ॥
 सुखं संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन प्रमृज्यादित्यन्यथः । तिसृभिः तज्जनी-
 मध्यमानामिकाभिः । एवमिति संवृत्यान्यथः ।

तथा—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या ज्ञाणं पश्चादनन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यास्य चक्षुः-ओचे पुनः पुनः ॥
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन इदयन्तु तज्जेन वै ।
 सर्वाभिस्य शिरः पश्चादाङ्ग चायणं संस्थृश्नेत् ॥
 प्रदेशिनीतर्जनीभ्यां पूर्वमास्यं स्यृष्टा पश्चाद्वाणम् । अनन्तरं
 चक्षुषी पुनः ओचे पुनर्नाभिमित्यन्यथः ।
 अच ज्ञाणस्य चक्षुषः ओचस्य स्वर्गेन पुटदये बाङ्गस्यर्जनस्त्रिश-
 देशे ।

अचैव शङ्खः—

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्यृश्नेकाशापुटदयम् ।
 अङ्गुष्ठमध्ययोगेन स्यृश्नेकेचदयं ततः ॥
 अनामाङ्गुष्ठयोगेन स्यृश्नेत् कर्णदयं तथा ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्यृश्नेत् स्कन्धदयं ततः ॥

सर्वाङ्गामेव योगेन नाभिष्ठ इदं तथा ।

संस्तुशेष तथा शौर्षमयमाचमने विधिः ॥

पैठीनिः—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या नासिके संस्तुशेष अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां
मेवे कनौनिकाङ्गुष्ठाभ्यां ओचे मध्यमाङ्गुष्ठाभ्यां नाभिं सर्वाभिः
गिरः ।

प्रदेशिनी वायुर्भ्यमा प्रजापतिरनामिका तु मघवा अङ्गुष्ठो-
इग्निर्यथासंख्यमिति ॥

तथा—

सृष्टा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य तथा शुचिः ।

सबे च पाणौ शेषा अपो निनयेत् । प्राणानिनिधाणि ।

आपस्तुम्बः—

तिष्ठन्नाचामेत् प्रङ्गो वा । आसीनस्त्रिराचामेत् इदयगाभि-
रङ्गिः सहदोषौ परिस्तृष्टेत् सहदृपस्तुशेषाहूरित्येके । दक्षिण
पाणिना सब्यं प्रोक्षेत् पादौ शिरस्त्रियाण्डुपस्तुशेषं चकुषी
नासिके ओचे अथाप उपस्तुशेषेत् ।

तिष्ठन् प्रङ्गो वा नाचामेदित्यर्थः । प्रङ्गः अत्यन्तावगतकाथः
सब्यशब्दः सब्यपाणिपरः । सब्यं पाणिं पादौ च, प्रोक्षतौति
तैत्तिरीयश्चुतेः । ०

सब्यं पाणिं पादौ शिरस्त्रियाप्रोक्षेदित्यर्थः । सहदृपस्तुशेषेत्
दित्येके रत्यच भावशुश्रूपेषया विकल्पः ।

हारौतः—

प्रामुख उद्भुषो वा उपविश्चान्तर्व्वाररक्षी शत्रा चिरणे
इडाः पिवेत् । द्विः प्रमुखौष्टो सहत मूर्धां चकुःओचे
नाभिं इदयं पादावभ्युक्ष्य उपस्थृथ्य प्रथतो भवति ।

गङ्गा—

चिः प्राञ्छीयादभस्तु प्रौतास्तेनास्य देवताः ।
बद्धा विष्णुश्च रुद्रस्य भवत्तौत्यनुशुश्रूमः ॥
गङ्गा च यसुना चैव प्रौद्यते परिमार्जनात् ।
नासत्यदस्तौ प्रौद्यते स्युष्टे नासापुटदद्ये ॥
स्युष्टे जोचनयुग्मे च प्रौद्यते शशिभास्करौ ।
कर्णयुग्मे तथा स्युष्टे प्रौद्यते अनिलानलौ ॥
स्खन्धयोः स्तर्गनादेव प्रौद्यन्ते सर्वदेवताः ।
मूर्धसंस्यर्गनादस्य प्रौतस्तु पुरुषो भवेत् ॥
नासत्यदस्तावश्चिनौकुमारौ पुरुषः परमात्मा ।
अत्र च विभेदेन ओचाद्यासम्भे ये प्रकाराः परस्यरभिका
उक्ताः । ते चाचमने वैकल्पिका इत्यविरोधः ।

इन्द्रियस्यर्गनन्तरं भविष्यपुराणे—

यद्युमावुदकं वौर ममुत्तुजति मानवः ।
वासुकिप्रसुखा नागास्तेन प्रौणिति नित्यशः ॥
विना यज्ञोपवौतेन तथा मुक्तशिखो दिजः ।
अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽयशुचिर्भवेत् ॥
वहिर्जातुरुपस्युष्य एकहस्तार्पितैर्जलैः ।

सोपानस्तकस्था तिष्ठन् नैव शुद्धिमवाप्नयात् ॥

देवतः—

सोपानस्त्वो जलस्त्रो वा सुककेशोऽपि वा नरः ।

उष्णौष्णी वापि नाचामेत् वस्त्रेणावेष्ट वा गिरः ॥

न शौचशेषधाराभिराचामेदेदत्त्वविद् ।

गोभिलः—

जानुभ्यामूर्ढमाचम्य जले तिष्ठन् दूष्यति ।

नाभ्यामधस्था तिष्ठन्नाचामेत् विचक्षणः ॥

याज्ञवस्त्रः—

परिधानाद् यहिःकचा निवद्धा त्वासुरौ भवेत् ।

धर्म्य कर्मणि विद्धिर्वर्जनौया प्रयत्नतः ॥

कचा पश्चादस्त्रां बहिर्वेलाते इति ग्रेषः ।

प्रचेताः—

नान्तर्वासाः । अधोवस्त्रशून्य इत्यर्थः ।

तथा—

नान्तरौयैकदेशेन कल्पयित्वोन्नरौयकम् ।

शास्त्रायनः—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो ष शुचीति स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।

आमनारूढपादसु जानुर्ऋजायोस्था ।

स्त्रावसविश्यको अस्त्र प्रौढपादः ष उच्छते ॥

मरीचिः

न वहिर्जानुस्त्वरथा न वासमस्यो न चोत्थितः ।
 न पादकाष्ठो नाचितः शुचिः प्रयत्नमानसः ॥
 उपस्थित्य दिजो नित्यं ईरुद्धः पूतो भवेन्नरः ।
 भुक्तासनस्योऽयाचामेकान्यकाले कदाचन ॥

आसः—

गिरः प्रावृत्य कण्ठं वा सुक्तकचिखोऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
 अपः पाणिनस्यायेषु आचामेदस्तु ब्राह्मणः ।
 सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं च्छिरब्रवीत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

कण्ठे(एष) गिरो वा प्रावृत्य रथ्यापणगतोऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
 आपणः क्रयविक्रयभूमिः ।

बौधायनः—

पादप्रचालनोऽक्षेषणेन नाचामेत् यथाचामेत् भूमौ स्वावयित्वा
 आचामेत् ।

उ अक्षेषणेन शेषेण ।

आपस्तम्बः—

न वर्षधारथा आचामेत् ।

तथा—

न प्रदरोहत्वेन तप्ताभिष्वाकारणात् ।

प्रदरः स्वयं विदीर्णभूभागः । अकारणात् वेगादिगा ।

अपो आचामेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

प्रदरा अपि या गोकर्पणसमर्थः स्वर्वर्णरमण्डला याच्च सुर-
शुभागमाः ।

वर्णरमण्डला इत्यामरसम्बन्धे दूषितवर्णरसाः अशुभागमा
अशुभ आगमो याचां तास्तथा अशुभलं लिङ्गितदेशकालादिगा ।

तथा—

हलावश्चककार्याणि आचामेच्छौ च विच्छतः ।

आतश्चकं मूत्रपुरौषोत्सर्गादि । ततः कमण्डलोक्तस्य प्रकृ-
त्वात् ।

आचमेदित्यनुवृत्तौ शङ्खसिंहितौ—

उद्भूतपरिपूताभिरद्विर्विजिताभिरनभिमिश्रिताभिरफेनाभि-
रबुद्धाभिनं शृद्राशुचेकपाण्यावर्जिताभिः ।

उद्भूतपरिपूताभिः निरस्तान्यद्याभिः अशुचिगच्छः
आचमनकर्त्तृश्चतिरक्षपरः । एवमेकपाण्यावर्जितेत्यचायेकः पाणि-
राचमनकर्त्तुरन्यस्य । एव च स्वयमेकपाण्यावर्जितेनायाचमनम-
प्रतिषिद्धं । भूमिगतास्वाचम्य प्रयतो भवति । यं वा प्रयत
आचमयेत् इत्याप्साम्बवचनेऽपि प्रयत आचमनकर्त्तुरन्य एव
आचमयेदिति प्रयोगकर्त्तृभिन्नाभावात् ।

तेनायं तदाक्षीर्णः । भूमिष्ठाचमनमप्रयतपराणां वर्जित-
जसानाम्बुद्धिकरमिति । अतो यत् शृद्राशुचेकपाण्यादि-

१ (ख) संसर्गेण ।

२ (ख) पुक्तके प्रयोगकर्त्तुभिलापात् ।

वर्जिताभिरिति शामान्येन एकपाण्डावर्जितेन आचमन-
निषेधात् ।

आपस्तम्बवाक्ये प्रथतपरनियमाच्च मुखमार्जितेनाचमनं गुद्धि-
हेतुरिति कल्पतरः । तत्त्वादेवम् ।

तथाच कर्मणुज्ञधिकारे बौधायनः—

मूच्चपुरीषे कुर्वन् दक्षिणाहस्ते गृहाति सब्ये आचमनीयम् ।
आचमनीयं आचमनविधिं कुर्वन् सब्यहस्ते कर्मणुज्ञस्तु गृहाति
इत्यर्थः । एतेनाचमने वामकरावर्जितलमभिहितं अन्यथा
अदृष्टार्थत्वापत्तेः । मूच्चसाहस्र्यात् शिष्टाचारविरोधाच्च ।

आपस्तम्बः—

नाम्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीताचामेदा । पाणि-
संचुम्बेनोदकेनैकपाण्डावर्जितेन च नाचामेत् ।

अम्युदकशेषेण अग्निपर्युच्छणादर्थेपात्तोदकशेषेण वृथेति अत
इत्यथाहाराद्द्रुतः यतो वृथाकर्माणि सुरिति । मंचुभ्यमाल्लोद्धितं
एकपाणिरन्य एव ।

विष्णु-याज्ञवल्क्यौ—

इत्कण्ठताल्लगाभिस्तथासंख्यं द्विजातयः ।

शुध्येन्मूलौ च शुद्राश्च सहात् सृष्टाभिरल्लतः ॥

अच कल्पतरः—

अल्लत अल्लरवायवे एतेनाभ्युच्छणं विचितम् ।

चिराचामेदपः पूर्व्यं द्विः प्रस्त्रव्याप्ततो मुखम् ।

शारीरं शौचमिच्छन्ति स्वौ शुद्राश्च सहात् सहात् ॥

इति महार्षवकारस्तिस्तमनुवचनादित्याह ।

मिताचराकारस्तु—

अन्नेन तासुला खृष्टाभिः सहदिति च शब्दाद्वयप्रभौतोऽप्याह ।
तेनामयोः प्रत्येकसुकाचमनमभिमतं पारिजाते तु अन्नत ओष-
प्रान्नेन उत्तरोत्तरमपकर्षादित्याह ।

अत वाकारोपष्टम्भेन कस्यतद्विताचरावचने न्याये ।

एवस्तु ब्रह्मपुराणे—

स्तौ शूद्रो वाय नियामः चासनाश करोहयोः ।
इत्याचमनानुरूपजलाभावे नेयम् ।

शूद्राधिकारे गोतमः—

आचमनार्थं प्रचालनमेव । एतदपि आचमनानुरूपजलाभावे ।

इति गृहस्थरदाकरे आचमनतरङ्गः ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र मनुः—

सुस्ता चुला च भुक्ता च निष्ठीव्योक्ताऽनृतं वचः ।

पौलापोऽस्त्रेष्यमाणस्य आचमेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

वायपुराणे—

निष्ठीविते तथाऽभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्थ च समावादप्रत्यप्रयतस्य च ॥

१ कचित् असुशुप्तहतस्य च । ०

सन्देहेषु च वर्णेषु शिखां मुक्ता तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ।

सन्देहे आचमननिमित्तस्याचमनस्य च । . विना यज्ञोपवी-
तेनेत्यच यज्ञोपवीतत्याग उपस्थर्गं निमित्ततयोक्तः ।

तथा—

उच्छिष्टस्य च संस्पर्शं दर्शने चान्यवासिनाम् ।

चान्यवासिनोऽन चाण्डालाः ।

विष्णुः—

चुला सुप्ता च भुक्ता च भोजनाध्यनेऽप्तुचिः ।

पौला खाला च निष्ठौर्य वासो विपरिधाय च ॥

रथामाकम्य छतमूचपुरीषः पञ्चमस्यात्यिक्तेऽस्य हा चाचा-
मेत् चाण्डालस्येच्छसम्भाषणे च ।

वाक्यमिदं इलायुधेन दिराचमने लिखितं तथान्वं पुनरा-
चामेदित्यत्रुतेः । अन्यचार्येवम् ।

ब्रह्मपुराणे—

चुते ल्लेघपरित्यागे धीते वा भचिते बति ।

अधोवर्णस्य सम्भाषे स्त्रेव वा दक्षधावने ॥

आचम्य प्रथतो भूला ततः शुद्धो भवेच्चरः ।

धीते पौते धटः पानार्थस्य रूपं अधोवर्णोऽन चाण्डालादिः ।

आचमनविधमन्तरं देवताः—

रेतो-मूर्च-शक्त-सेके^१ भोजनेऽध्यपरिश्वमे ।

१ (ख) एलके — मोक्षे ।

शौचेवंविधं प्रोक्तमौषधान्यच वर्तते ॥

एतमिधं सर्वाङ्गस्यूर्णमन्यचाङ्गहौनमपीत्यर्थः ।

तथा— विशेषशौचं वद्यामि भोजनोचारकर्मणः ।

सामान्येन विनिहिंष्टुः सर्वचमनक्रमः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्फूद्धा भोव्यं वापि तथाविधम् ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रचाल्याचम्य इत्युच्छति ॥

तथाविधसुच्छिष्टम् ।

यदस्तः शौचनिर्मुकं चितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रचाल्याशुचिलिप्तस्य स्फूद्धाचम्य विश्युच्छति ॥

शौचनिर्मुकमच शौचजलं विनष्टं भूमौ विकौनं । तद्वमिं
स्फूद्धेति आवत्, प्रचाल्याशुचिलिप्तं कायभागं प्रचाल्य चाचम्य
प्रथतो भवति ।

पैठौनसिं:—

उच्छिष्टं रेतो मूत्रं संस्फूद्ध्य उम्बूच्याचम्य प्रथतो भवति ।
प्रचाल्य च तं प्रदेशसुच्छिष्टादिलिप्तकायभागम् ।

अत्र चाचमनप्रचालनयोः पाठिककमस्यानुकमादनादरः ।

आपस्तम्बः—

ख्लेप्ते चवयौ १शिवाणिकाचालम्भे खोहितस्य केशानाभग्नेर्गवां
ब्राह्मणस्य स्त्रियाचालम्भे महापर्यं गत्वा असेधस्त्रोपस्फूद्ध्यं अप्रथतस्य
मानुषं नौवीक्ष्य परिधायाप उपस्फूद्धेत् । आदृं वा शक्तदोषधौ
भृंमिं वा ।

१ (क) पुस्तके भोजनेऽपि ।

२ (ख) श्वस्त्राणिकाचालम्भे ।

सिंहालिका नासिकाविश्रुतः स्त्री, अशु नेत्रजलम् । एत-
शास्त्रि-गो-ब्राह्मणानां स्यर्थं यदाचमनं तदिहितस्यर्थतरस्यर्थविषये
स्यर्थमाचनिमित्तं न तु स्यर्थजन्यप्राच्यस्त्रित्तनिमित्तं बोधम् ।
महापथो राजमार्गः, नौवौष्ठ॑ परिधाय वस्त्रे यन्मिं छत्रा आद्वै
शक्त अशुष्टुकं गोमयम् ।

बौधायनः—

नौवौं विश्रांत्य परिधायोपस्थृतेत् । आद्र॒ द्वॄणं भूमिं गोमयं
वा उपस्थृतेत् ।

विश्रांत्य मोचयित्वा । एतद्बौधायनदर्शनात् अन्यचापि वासः-
पदं अधरौथवस्त्रपरम् । आचमनाभूमिव चाद्र॒ द्वॄणादित्यर्थं हति
विकल्पः ।

आपस्तुम्बः—

रिक्तपाणिर्वयसे उद्यम्याप उपस्थृतेत् । शक्तिविषये न
सुहर्त्तमप्यप्रयतः स्वाक्षर्यो वा । नाप्युपतः प्रयमणं विद्यते उच्चौर्य
आचामेत् ।

रिक्तपाणिर्लोऽग्नादिशून्यइक्षः वयसे पक्षिणे उद्यम्य उत्क्षिप्य
पाणिमित्यन्ययः । प्रयमणं प्रायस्य शौचमिति यावत् उच्चौर्य
उदकादृत्याय ।

यमः—

उच्चौर्योदकमाचम्य अवतौर्यं उपस्थृतेत् ।

एवं स्वाक्ष्रेयमा युक्तो वहणस्यैव पूजितः ॥

अवतौर्यं प्रविक्ष ।

जलभित्यनुदृत्तौ शरौतः—

मोक्षरेदनुपस्थित्य । उक्षरेत् समरेत् ।

पैठीनस्मिः— ।

अन्तरुदकमाचान्तो उक्षरेव शुद्धो भवति, बहिरुदकमाचान्तो
बहिरेव शुद्धः स्यात् । तसादन्तरेकं बहिरेकस्त्रिल्वा पादमाचा-
मेत् । सर्वज्ञ शुद्धो भवति ।

सम्बन्धः—

चर्यारं रजकं वेणुं धौवरं नटमेव च ।

एतान् स्थृदा नरो मोहादाचामेत् प्रथतोऽपि सन् ॥

पराग्ररः—

कुते निष्ठौविते चैव दन्तस्युष्टे तथा उनृते ।

पतितानास्त्र सम्भाषे दक्षिणं अवणं स्युगेत् ॥

प्रभांसादीनि तौर्धानि गङ्गाद्याः सरितस्थाः ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णं मनौति मनुरब्रवीत् ॥

अयस्मि मुख्याचमनासम्भवेऽनुकस्यः ।

दक्षिणकर्णस्यशर्णनुदृत्तौ श्रातातपः—

वातकर्षणि निष्ठौष्य दन्तस्युष्टेऽन्यथा नृप ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुर्यादाचमनस्यां गोपृष्ठस्याकर्दर्शनम् ।

कुर्मीताक्षम्भुं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥

यथा विभवतो ष्ट्रेतत् पूर्वाभावे ततः परम् ।

विद्यमाने न पूर्वस्मिन्नुभरप्राप्निरिष्यते ॥

आपसम्बः—

श्वावान्तपर्यन्तावोष्टावुपस्थूश्वाचामेत् । न अत्रुभिर्द्वये
भवत्यन्तरात्मे सद्विर्यावच इत्तेनोपस्थूश्वति । अचानिमित्तं
खेदविन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तचाचमनं विहितम् । ये भूमौ
न तेष्वाचामेदित्येते ।

श्वावान्तपर्यन्तौ विज्ञोमकौ पतन्तः खाङ्गे इति शेषः ।

इति गृहस्थरत्नाकरे आचमननिमित्ततरङ्गः ॥

अथ दिराचमननिमित्तानि ।

तचापस्तम्बः—

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतो दिराचामेत् दिःपरिमुजेत् । महादप-
स्थूश्वेत् ।

एतच भोक्ष्यमाणस्तैव सङ्कटोष्टादिस्थर्गनं अन्यदा तु सङ्कट-
दिर्वा एवं परिमार्जनेऽपि व्यवस्था ।

उपस्थूश्वेदिति जस्तं स्थूश्वेदित्यर्थं इति इत्यायुधः । तस्मा
परिमुजेदित्यच कर्मलेनोपस्थितस्योष्टस्तैव स्थूश्वलस्थैर्यात् ।

अच दिराचमने पाणिपादप्रचापनं सङ्कटेव दृष्टैक्षात् आस्य-
मार्जनमावर्त्तते अदृष्टार्थत्वादिति पारिज्ञातः । आचान्तस्य

१. मूले य आस्यादिन्दवः पतन्तः ।

२ (क) मृच्यात् ।

पुनराचमनविधमात् साङ्गस्यैव । चिःपिवेदम् वीचितमिति
आचमनस्यावच्चिरित्यनेनोच्चते ।

ब्राह्मः—

प्रकाशं पाणी पादौ च भुजांनो दिवप्रसृशेत् ।

याज्ञवस्क्यः—

स्वाला पौला चुते सुप्ते भुक्ता रथोपमर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदासो विपरिधाय च ॥

गङ्गांस्त्रिखितौ—

मूत्रपुरौषनिष्ठौवनादिस्त्रकवाक्याभिधानेषु च पुनरुपसृशेत् ।

सूक्तं परवम् ।

पैठीनसिः—

कलिन-काश-श्वासागमे च रथाचलर-श्वासा-क्रान्तेषु च
आचान्तः पुनराचामेत् ।

कलिनशब्दः कठिनस्त्रेष्वार्थकः, कासोऽच विहृतौ व्यायामादिना,
चलरं प्रसिद्धम् ।

इति मृहस्थरत्राकरे दिराचमननिभित्तरङ्गः ॥

अथाचमनापवादः ।

तत्र मनुः—

नोच्छिष्टं कुर्वते सुख्या विप्रुषोऽङ्गं न याज्ञि याः ।

न शशूणि गतान्यास्यं न दम्नामरभित्तम् ॥

मुखा मुखे भवाः, याज्ञि गच्छन्ति, अश्रूणि तुखकेशविशेषाः,
आत्मगतानि मुखानार्गतानि दन्तान्नरधिष्ठितं दन्तमधाविष्टम् ।

गोतमः—

दन्तस्त्रिष्टम् दन्तवत् । अन्यत्र जिङ्गाभिमर्षणात् ।
प्राकृच्युतेरित्येके ।

चुतिसाश्रववद्विद्यात् निगिरक्षेव तद्विः ।
अन्यत्र जिङ्गाभिमर्षणात् । जिङ्गया भिक्षेन रसावगमः
प्राकृच्युतेरित्येक इति ।

सत्यपि जिङ्गया भिक्षेन रसावगमे चावज्ज्यवते तावद्विरित्येके मन्त्रे च्युतेराश्रववत् लालावत्, निगिरक्षेव त्वजक्षेव
शुचिः शुद्धिः । दन्तस्त्रिष्टं जिङ्गास्युष्टं आचमनार्थमाकर्षनीयं यदि
न च्यवते तदा दन्तस्त्रिष्टे सत्यप्याचमनं करणीयम् ।

तदकं देवलेन—

भोजने दन्तस्त्रिष्टानि निर्हत्याचमनस्त्रिष्टेत् ।
दन्तस्त्रिष्टमसंहार्यं लेपं मन्त्रेत दन्तवत् ॥
न तत्र बङ्गः कुर्याद्यन्मुद्धरणे पुनः ।
भवेदगौचमत्यर्थं वृणवेधाद्विषे हते ॥

शङ्खः—

दन्तवदन्तस्त्रिष्टे रसवर्जम् ।

वसिष्ठः—

न च अश्रुगतो सेपः ।

१. (ख) एकके तच्छुचिः ।

दन्तवद्वानस्येषु यावच्चाच्चमरुते भवेत् ।

आचाच्चमस्यावशिष्टं स्मात् निगिरक्षेव तच्छुचिः ॥

न च अश्रुगतो लेपः अशुचिरिति शेषः । आचाच्चमस्य
पुहस्य प्रमादादवशिष्टमणुकणाद्याच्चमनोत्तरसुपलभते तदपि
निगिरक्षेव शुचिरित्यर्थः ।

पैठीनस्मिः—

भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूता विसुष्टः । रोमदद्यक्षिणा
आचामेत् ।

विन्दवोऽच आचमनजलविन्दवः विसुष्टः परामृष्टाः स्पृष्टाः
पूता नाश्चुद्धिसुत्पादयक्षिणि रोमदद्याद्वैभावोत्पादनज्ञमास्याच्चमन-
निमित्तमित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः—

मुखंजा विन्दवोऽ मेधाः तथाच्चमनविन्दवः ।

अश्रु चास्यगतं दन्तसकं त्यक्ता ततः शुचिः ॥

त्यक्ता अपनौय ।

मनुः—

सृश्निं विन्दवः पादौ यच्चाच्चामयतः परान् ।

भूमिगैस्के समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

चक्रिरसौ—

मधुपर्कं च सोमे च अश्रु प्राणाङ्गतिषु च ।

मोक्षहस्त भवेदिप्रो यथाऽचेष्वच्चनमया ॥

अस्ति प्राणाङ्गतिसाहचर्यप्राप्नोशानविषयम् । अन्यतो-
दकपाने—पौत्रापोऽधेष्यमाणस्य दत्याचमनविधेः । सोऽप्याचमनार्थ-
जलपानं विश्वाय आचमनविधन्यथानुपपत्तेः ।

शातातपः—

दन्तसंग्रे फले मूले भक्ष्ये स्वेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेचुखण्डे च नोच्छिष्टो हि भवेद्विजः ॥

फले कटुकषाये जातीफलादौ समाचारात् भक्ष्ये फलमूला-
तिरिक्ते कटुकषाये ।

तथाचमनानुवृत्तौ लघुहारौतः—

कषायकटु ताम्बूलं भुक्ता स्वेहानुलपनम् । इति ।

वसिष्ठः—

प्रचरन्नभ्यवहार्यैषूच्छिष्टं यदि संस्थिते ।

भूमौ निचिय तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥

उच्छिष्टशब्देनाचमनार्होच्छिष्टविवक्षणं स्वानार्होच्छिष्टे केवला-
चमनविधनुपपत्तेः ।

शङ्खःलिखितौ—

द्रव्यहस्त उच्छिष्टं सृङ्घा निधायाभ्युद्य द्रव्यम् ।

एतचाभ्यवहार्यविषयम् ।

मनुः—

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंस्तुन ।

अनिधायैव तद्रव्यमाचानः शुचितामियात् ॥

एतदभ्यवहार्यतर्विषयमिति विश्वरूप-भर्तृष्ठान् ।

तथाच वृहस्पतिः—

प्रचरं साक्षपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्थृश्वेत् ।
 भूमौ निधाय तद्व्यमासम्य प्रचरेत् पुनः ॥
 अवश्यमुदके रात्रौ चौरथ्याम्राकुले पथि ।
 हृत्वा मूच्चपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥
 शौचं कुर्यात् प्रथमतः पादौ प्रचालयेत्ततः ।
 उपस्थृश्य तदभ्युक्त्य गृहौतं शुचितामियात् ॥
 द्रव्यहस्तो गृहौतद्रव्यः । द्रव्यपदमत्तामङ्गुच्छितमरममध्यादि
 शाहकम् ।

तथाच लघ्वापस्तम्भः—

हृत्वा मूत्रं पुरीषन्त् द्रव्यहस्तः कथम्भ्वन ।
 भूमावस्त्रं प्रतिष्ठाप्य हृत्वा खानं यथाविधि ॥
 तत्संयोगात् पक्षात्रमुपस्थृश्य ततः शुचिः ।

वायुपुराणे—

प्रचाल्य पादौ निःच्छिष्ट्या आचम्याभ्युक्त्याणं पुनः ।
 पुष्पादौनां दण्डादौनां प्रोक्त्याणं इविषान्तथा ॥

निःच्छिष्ट्य द्रव्यं भूमौ निधाय ।

वौधायनः—

तैजमं चेदादायोच्छिष्टौ स्वात्तददस्याचम्याद्विः प्रोक्तेत् । स
 चेदसेनोच्छिष्टौ स्वात्तददस्याचम्याद्विः प्रोक्तेत् । अथ चेदद्वि-
 रच्छिष्टौ स्वात्तददस्याचम्यादास्यनद्विः प्रोक्तेत् ।

एतदेव विपरीतमन्याधानस्येति विकल्पः ॥

अनेनोच्छिष्टौ स्यादनेनोच्छिष्टेन स्युष्टः, अद्विराचमनजल-
पानादौ एतदेवानपेक्षं चाच वैपरीत्यम् । उद्देश्य त्यक्ता चाचामेत्
न पुनरक्षण्डृशीयादित्यर्थः ।

इति गृहस्थरत्नकरे आचमनापवादतरङ्गः ॥

अथ दन्तधावनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

शरीरचिन्नां निर्वर्ष्य छतगौचविधिर्दिङ्गः ।

प्रातःसन्ध्यासु पासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

उषःकाले तु सन्ध्यासे शौचं छत्वा यथार्थवत् ।

ततः स्तानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

उषःकालो धर्मार्थचिन्नावरहूतिरिति-ग्राह्यसुद्धर्त्तभागः,
सन्ध्यातः पूर्वं प्राचीप्रकाशवानिति पारिजातः । यथार्थवत्
यथाविहितगौचोपयादकमृष्णलादिसंख्यावत् इत्यर्थः । दन्तधावनं
दन्तमस्तापकर्षणम् ।

हृष्टग्रातातपः—

सुखे पर्युचिते जित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तसात् सर्वप्रथमेन भवेद्दन्तधावनम् ॥

अप्रयतः अशुचिः । भचयेदिति दन्तसमव्याङ्गौषः प्रथोगः ।
पूर्वोक्तरात्मनानुकल्पै-भक्षणधर्मप्राप्तेः ।

एतच्च शुद्धशोतातपवचनात् स्वतन्त्रमेव दन्तधावनं पूर्द्धि-
कारणं न तु स्वानाङ्गम् ।

दन्तान् प्रचाच्य स्वाथादिति छन्दोग्यपरिग्रहे^१ एककालार्थः
संयोग इति नेयः ।

यमः—

आवपेक्षास्विक्षानामपामार्गश्चिरीषयोः ।

भचयेत् प्रातहत्याय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥

पैक्षाल आवातकः ।

हारीतः—

काले पलाश-कोविदार-सेषातक-विष्वक-शाकबृंच-निशुण्डी-
शिखण्डि-वेणुवर्ज्ञम् । सूच-माषक-वद्रौ-करञ्ज-शमो-शिंशपा
इत्येके । इधित्य हरीतक्षश्चकर्णशालनिम्बामलकानित्यपरे ।
विष्व-खदिराष्ट्र-पैक्षाल-शिरीषापामार्गाणामेकतममनार्द्दं नाति-
पूर्वकं नातिसूक्ष्मपोथितायमनौषधयन्त्रिसुदम्भुखो वाग्यत आवौतो
दन्तधावनं भजेत ।

काले उषःकाले । कोविदारः केहोचार इति प्रसिद्धः ।
सेषातको बद्धवार इति प्रसिद्धः । विष्वकसिक इति प्रसिद्धः ।
शाकबृंचः सगमनं इति प्रसिद्धः । निशुण्डी शिंशुवारः ।
शिखण्डौ मरुरश्चिखा, शिखण्डिमंडकः कष्टकिगुला इत्यपरे ।

वेणुनिषेधस्तगितरपरः । नरसिंहपुराणे— तिज्जितौ वेणुपृष्ठ-
चेत्यभिधानात् ।

इधित्यः कपित्यः ग्रासः ग्रर्जवृत्तः । एके प्रपरे हत्युभयचापि
त्यक्तेति शेषः ।

अनार्द्धमिहासदश्चिन्दं नातिशुष्कमित्युक्तेः प्रचालनस्य
विहितत्वात् आर्द्धस्यावश्यकत्वात् । अपोचितायमौषस्त्रूर्जितायं
अनोष्टयन्तिर्यस्य यन्त्वा ओष्टं न स्पृशति तत् ।

विष्णुः— अथ न पालाशं दक्षधावनं स्थात् न स्नेहा-
तकारिष्टविभौतक धव धन्वनजम् । न कोविदार शमौ
पीलुः पिप्पलौकृद् गुग्गुलुजम् । न कर्वुर निर्गुण्डी-तिष्ठक-
तिमुकजम् । न शिप्रू पारिभद्राच्छिकामोचका शालसौशणजम् ।
न मधुरं नाशं नोर्द्धशुष्कं न शुष्पीरं न पूतिगन्धि । न पिञ्चिलं
न दचिणापराश्राभिमुखो इथात् । उद्धृत्यः प्राकृतुखो वा
वटासनार्क खदिर करञ्ज वदर सर्वं निष्वारिमेदापामार्गं
मालतौ ककुभ विश्वानामन्यतमं कथायं कटुतिकं वा ।

कनिष्ठायस्तमस्यौरुं सकृचं दादशाकृचम् ।

प्रातर्भुक्ता च यतवाक् भचयेहक्षधावनम् ॥

अरिष्टं हरिठा इति खोके प्रसिद्धः । निम इति पारिजातः ।
धन्वनो धामनिरिति प्रसिद्धः । पीलुः गुडफलः यस्य पिनुरिति
पस्त्रिमदेशे प्रसिद्धः । इकृद् उम्बजनिति प्रसिद्धः । कष्टकहृत
इति पारिजातः । इकृताक इति पस्त्रिमदेशे प्रसिद्धः ।

रक्षुदः कष्टकिहृच इति कल्पतहः । श्रियः शोभाञ्जनः ।
 पारिभद्रः इरहर इति प्रसिद्धः । मोचका कदली, अचिका
 तिमिडी । ऊर्जवृक्षं वृच एव शुष्कं, इउषिरं किंद्रवत् ।
 अपराशा दचिणाशा तच वा पैरा पस्तिसेति यावत् । असन
 आसन इति प्रसिद्धः । सर्वः सालः । अरिमेदो निम्बः, विट्-
 खदिर इति पारिजातः । मालती जाती, ककुभोऽर्जुनः । कषायं
 कटुतिकं वा अविहितानिषिद्धमन्यदपि याद्यम् ।

सकूचं चूर्णितायं प्रातर्भुक्तेत्यनेन प्रातःकाले भोजनानन्तर-
 काले च दन्तधावनमुक्तं भुक्तेति यतिविषयमिति स्मरतिरत्न-
 विवेकः ।

श्रीमहाभारते—

प्रचाक्ष इलौ पादौ च सुखच सुषमादितः ।

दचिणं वाङ्गमुद्धृत्य छत्रा जायन्तरा ततः ॥

तिकं कषायकटुकं सुगन्धि कण्ठकाण्वितम् ।

चौरिणं वृचगुल्मायं भजयेदन्तधावनम् ॥

प्रचाक्ष भुक्ता जग्नाच इचौ देशे प्रथमतः ।

पतितेऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्यसंशयम् ॥

दचिणं वाङ्गमुद्धृत्य उपवौतं छत्रेति शेषः । गुल्माया
 मचिकादयः ।

इष्टोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

नारदाद्युक्तवाच्चयमष्टाकृत्यमपाठितम् ।

सत्वं दमकाणं स्थान् तदयेष प्रधावेत् ॥

उत्थाय नेत्रे प्रचाल्य शुचिर्भूला समाहितः ।

प्रतिजय च मन्त्रेण भचयेद्वन्द्वधावनम् ॥

मन्त्रो यथा—

आयुर्बंशं यशो वर्चः प्रेजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्मं प्रजास्त्रं मेधास्त्रं त्वं धेहि वगस्ते ॥

नारदाद्युक्तवार्च्यं नारदादिभिर्ये दन्तधावने विहिता वृचा-
कात्मभवम् । परिजय च मन्त्रेण आयुर्बंशमित्याद्यभिमन्त्रय दन्त-
धावनं भचयेदित्यर्थः ।

यमः—

आसनं शयनं यानं पादूके दन्तधावनम् ।

वर्जयेत् भूतिकामस्तु पालाशाञ्चित्यमात्रवान् ॥

न पालाशे पादूके पादपौटे आसनं शयनं यानं दन्तधावनं
वा न कुर्यात् । यानं शकटादि ।

उशनाः—

नाङ्गुलौभिर्दन्तान् प्रचालयेत् ।

अकरणे दोषमुक्ता नरसिंहपुराणे—

तथा शुष्कमथाद्र्दं वा भचयेद्वन्द्वधावनम् ।

खदिरस्य कदम्बस्य करञ्जस्य वटस्थाप ।

तिन्तिङ्गौ वेणूपृष्ठस्य आस्त्र-निष्ठौ तथैव च ॥

श्रपामार्गस्य विल्वस्य अर्कश्चोदुम्बरस्थार्था ।

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मणि ॥

दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समाप्तेन प्रशस्ताम् ।

मर्वे कण्टकिनः पुण्याः चौरिणश्च यशस्तिमः ॥

अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहोच्यते ।

प्रादेशमाचमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥

प्रतिपद्मर्शष्टौषु नवम्याच्छैवं सत्तमाः ।

दन्तानां काष्ठमयोगो दहत्यामप्तम् कुलम् ॥

अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।

अपां दादशगण्डूषेमुखशुद्धिर्विधोयते ॥

वैणपृष्ठं वंशस्य लग्नागः । शुष्कमयाद्र्द्वं वेति विधानात्
नोर्ज्ञशुष्कमिति विष्णुवचनाच्च शुष्कनिषेध ऊर्ज्ञशुष्कविषय इति
बोद्धयम् ।

महाभारते—

वर्जयेदन्तकाष्ठानि वर्जनौयानि नित्यशः ।

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्त्रपि च वर्जयेत् ॥

पर्वस्त्रपौति पर्वाणि च—

चतुर्दश्यष्टमी चेव अमावस्याऽथ पूर्णिमा ।

पर्वाणेतानि राजेन्द्र ! रविसंकार्तनरेव च ।

इति विष्णुपुराणोक्तानि ।

तथा—

नाद्यात् सपर्वमज्ञातमर्ज्ञशुष्कस्त्र पाटितम् ।

त्वमिहौनं यन्त्ययुतं तथा पालागशांश्यम् ॥

च्छजु वित्तिमाचं वा कौटाग्निभिरदृष्टिम् ।

प्राङ्गुसुषोपविष्टस्य भक्षयेदाग्यतो नरः ॥

ग्रांग्रपं ग्रिंगपादाद्वोद्भवम् । अथ इद्विद्वेषौ दद्मधावने
काष्ठविशेषग्रन्थियमविधिना अर्थात् निषेधोऽपि काष्ठान्तरे ।
यदेतत् विशेषकाष्ठान्तरे पुनर्निषेधः, तत्र चरुविधिना वाधिते-
व्यपि माषादिषु “अथज्ञिया वै माषाः” इति निषेध एवं
मुख्याभावे प्रतिनिधिलेनापि तदुपादाननिरासाय ।

यत् विहितप्रतिषिद्धं तस्य प्रतिषेधसम्बन्धेन केवलविहिता-
प्रेक्षया किञ्चित्पून्त्वात् केवलविहितासामे उपादानम् । तस्याप्य-
भावे अविहिताप्रतिषिद्धमुपादेयं केवलनिषिद्धन्तु सर्वथा नोपादेयं
दादशगण्डूष्टैरेव सुखुद्विरापादनौयेति ।

इत्यौतः—

दद्मधावनं भवयेदविरक्तं सोदकमेकान्तसुसृष्ट्य खातो वाग्यतः
एुचिरहतशुक्लवासा अग्निहोचादि-देवतार्थान् कुर्यात् ।

अविरक्तं सरसं सोदकं प्रक्षालितम् । अग्निहोचादि-देवतार्थान्
अग्निहोचादीन् देवतार्थान् पूजादीनि ।

इति मृहस्तरलाकरे दद्मधावनतरङ्गः ॥

अथ प्रातःस्नानादि ॥

तत्र छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यथाहिं तथा प्रातर्निष्ठं स्नायादनातुरः ।

दन्ताग् प्रस्ताव्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्तवत् ॥

यथाहनीति यथेतिकर्त्तव्यतया मृदासमाद्यात्मिकया ३५३
मध्याङ्के स्नायात् तथा प्रातस्तथैव प्रातरपि स्नायादित्यर्थः । एतच
निरग्निविषयं साग्रेरपि तथाले कालकोपेन होमलोपापन्ने
शनातुरः स्नानसम्बद्धनीयरोगशून्यः ।

स्नानाधरस्तु—

शनातुर इत्यभिधानस्नायातुरः स्नाननिमित्ताप्रायत्यराहित्यात्
मध्यार्जनादिना गौचमुत्पाद्य बन्ध्यां कुर्यात् । दन्तधावनमधिक-
मित्याह गेहे चेदिति ।

ततः प्रातःस्नानं केनापि निमित्तेन गेहे चेत् क्रियते चमन्तवत्
स्नानाङ्गमन्तशून्यं कुर्यात् ।

तथा—

अस्यत्वाद्वोमकालस्य बङ्गलात् स्नानकर्त्तव्यः ।

‘प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमकोपो विगर्हितः ॥

एतत् साग्रिमधिकात्य न तनुयात् मंकिष्य कुर्यादित्यर्थः ॥

संचेपोऽपि याज्ञवस्त्रस्नायुक्तः । तौर्यपरिक्ष्यनज्ञाभिमन्तणा-
चमनमार्जनस्नानाद्यनंर्जस्त्रस्नानाद्यवर्षणसूक्तेन चिरावृत्तेनेत्येवं
रूपः पश्चपुराणौयादिर्वा ।

द्वचः—

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
स्वत्येष दिवाराचौ प्रातःखानं विशेषधनम् ॥
क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्वन्ति च ।
अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह ॥

तथा—

अत्थाता नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।
साज्जास्तेदमाकौर्णः शथनादत्यितः पुमान् ॥
प्रातःखानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
सर्वमर्हति प्रतात्मा प्रातःखायी जपादिकम् ॥
समतां यान्ति उत्तमाङ्गान्यपि नेचादौनि क्लेदसमस्यादध-
माङ्गसमानि भवन्त्वौत्थर्थः । अत्थाता नाचरेदित्यत्र साज्जास्तेद-
माकौर्ण रति हेतुर्विशेषणेनोक्तः । यत इति शेषः ।
दृष्टादृष्टकरं दृष्टं शौचात्मकं कर्माधिकारजनकं मलापनयना-
दिना शुद्धिरिति लक्ष्मीधरः । अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारः । नित्यता-
ज्ञपादिहारा परलोकशुद्धिरिति पारिजातः ।

विशुः—

क्वातोऽधिकारौ भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जपे दाने च विधिचोदिते ॥
अलक्ष्मीः कालकर्णौ च दृःख्मो दुर्विचर्चितम् ।
अप्याचेणाभिविक्ष्य नश्यन्त इति धारणा ॥

१ (ख) दुर्विचर्चितं ।

याम्यं हि यातनादःसं प्रातःस्नायौ न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूर्यने वेऽपि पापहनो जनाः ॥

कालकर्णौ दुर्स्मिष्ट्य रक्षसो दृष्टिता । दुर्विचिन्तिम् अग्निष्ट-
चिन्तितं अग्निष्टचिन्तनं अस्माचेण उद्भवेनानुद्भवेन वेत्यर्थः ।
मन्त्रं विनापीति पारिजातः । धारणा निर्हारणं निश्चय इति
यावत् । याम्यं यमभवमिति ।

तथा—

य इच्छेदिपुस्तान् भोगान् चक्रसूर्यघोपमान् ।

प्रातःस्नायौ भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाष्टगुणौ ॥

यमः—

प्रातःस्नायौ च मततं द्वौ मासौ माघफाष्टगुणौ ।

देवान् पितृन् ममभ्यर्थं मर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एतत् 'वाक्यदयमस्माभिः श्रौतत्यरक्षाकरे विहितव्याख्यान-
मिति तदैव च ज्ञेयम् । प्रातःशब्दस्ताच उदयकालप्राक्षाक्ष-
वचनः । प्रातःस्नायदण्किरणग्रसां प्राचौमवस्तोक्त्य स्नायादिति
विष्णुत्राक्षात्' । अत यन्त्यायां स्नाननिषेधान् यन्त्यातिरिक्तः
कालो विवक्षितः इति प्रकाशकारः ।

तदृकं दच्चेण—

प्रातःस्नानस्य यन्त्यात्त्वान्त्वेनैवाभिधानात् राचित्वेनान्यचापि
निषेधसाम्यात्त्वाट्कृष्णोदयग्रसाभित्यस्तुचित्तमेव नेयम् ।

यस्म— प्रातःकालो सुकृत्तांस्त्रीमित्युक्तं तत्त्वाद्विषयम् ।

१ (ख) विष्णुवाक्ये तस्येव लक्ष्यत्वात् ।

दृष्टः—

सन्ध्याकालं निश्चान्ते तु मध्याह्ने च ततः पुनः ।
 'उपास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥
 म जौवक्षेव शुद्रः स्थान्यूतः स्था चैव जायते ।
 सन्ध्याकर्मावसाने तु स्थयं होमो विधीयते ॥
 स्थयं होमे फलं यत्स्यान्तदन्येन न जायते ।
 उलिक् पुचो गुरुभाता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ॥
 एतैरेव क्षतं यस्तत्क्षतं स्थयसेव हि ।
 गुरः पित्रादिः, विट्पतिर्जामाता । प्रतिनिधियस्ते ।
 याज्ञवल्क्यः—

हत्वाऽग्नौन् सूर्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।
 अग्नौनाहवनौयान् सूर्यदैवत्यान् उदृतं जातवेद्समित्यादीन्
 समाहितसमानाः ।

नरसिंहपुराणे—

पूर्वां सन्ध्यां सन्ध्यासुपञ्च यथाविधि ।
 गायत्रीमध्यसेन्नावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥
 ततस्यावस्थं प्राप्य होमं कुर्यादिचक्षणः ।
 देवकार्यं ततः हत्वा गुरुमङ्गलवौचणम् ॥
 देवकार्यस्थं सर्वस्त्र पूर्वाङ्गस्तु विधीयते ।
 देवकार्यमनु पूर्वाङ्गे भनुयाणाम् मध्यमे ॥

पितृष्टमपराहे तु कार्याश्चेतानि यत्तः ।

दिवस्त्वाद्यभागे तु सर्वमेतत् समाचरेत् ॥

मन्त्रसं ब्राह्मणादिवीक्षणं सादरेण ।

वराहपुराणे—

उदयाच्चिःस्तं सूर्यं यस्तु भज्या नरो दिवः ।

दध्यताच्चस्त्रिभिस्तं तिष्ठभिः पूजयेष्टुचिः ॥

तस्य भावप्रपञ्चस्य अशुभं यत् समर्ज्जितम् ।

तत्त्वादेव निर्देशं भस्त्रीभवति काष्ठवत् ॥

भावप्रपञ्चस्य भज्या शरणं गतस्य ।

ब्रह्मपुराणे—

खमात्मानं इते पश्येद्दीक्षेचिरजीवितम् ।

खमात्मानं स्वकीयं शरौरम् ।

विष्णुपुराणे—

आचालस्य पुमान् कुर्यात् ततः केशप्रसाधनम् ।

आदर्शच्छन्मन्त्रस्य दूर्व्याद्याक्षभानि च ॥

अस्त्रं सौवीराच्छनादि चक्रं दूर्व्यादीत्यादिशब्देन दध्यादि-
यहणम् ।

मनुः—

मैषं प्रसाधनं खानं दन्तधावनमस्त्रगम् ।

प्रस्त्राङ्ग एवं कुर्वीत देवतानास्य पूजनम् ॥

मैषं पुरोषोत्सर्गः प्रसाधनं केशरस्नानुसेपनादि ।

दितीये च तथा भागे वेदाभाषो विधीयते ।

वेदस्त्रौकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं ज(यः)पः ॥
 उद्गानस्यैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।
 समित्-पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहतः ॥
 उपादानमित्यधाहार्यं । स्त्रौकरणमित्यध्ययनं । एतच्च ब्रह्म-
 चारिविषयं गृहस्थस्यापि अनधौतवेदादिभागे ।

तदक्षं याज्ञवलक्ष्मेन—

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ।
 बुद्धिष्ठिकराण्याशु धान्यानि॑ च हितानि च ॥
 नित्यं शास्त्राणि वौचेत निगमांश्यैव वैदिकान् ।
 यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ॥
 तथा तथा विजानाति विजानस्यास्य रोचते ।
 बुद्धिष्ठिकराणि तर्कमौमांसादौनि, धान्यानि धनाय
 हितान्यर्थशास्त्राणि हितान्यायुर्वदादौनि निगमाः पदार्थनिर्णयक
 निघट्टादयः, रोचते दौनि भवति ।

यमः—

दानेन तपमा यज्ञैरपत्रामप्नतैस्तथा ।

न तां गतिमवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात् ॥

दृचः—

हंतौये च तथा भागे पोष्यरक्षार्थंमाध्यम् ।
 अर्थसाधनं धनोपादानं कुर्यादिति शेषः ।

१ (ख) धनानि विहितानि च ।

२ (ख) वर्गार्थी— ।

पोष्यवर्गः—

माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽतिचिक्षापि पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

आतिरन्धजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः ।

अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं खर्गसाधनम् ।

नरकं पौडनाशस्मात् तस्माद्यनेन तं भरेत् ॥

अभ्यागतोऽप्यन्ध्वौ, अतिथिः यामान्नरादागतः । आतिरच

पितृबन्धुः मातृबन्धुरपि । अनाथः पिचादिपोषकशूलः ।

गौतमः—

योगकेमार्यमौश्रमधिगच्छेत् । नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः ।

योगो जाभः, क्षेमो लभ्यते रक्षणमन्यमौश्ररात् ।

मनुः—

देवतान्यभिगच्छेत् धार्मिकांशु दिजोत्तमान् ।

ईश्वरस्त्रैव रक्षार्थं गुरुणोव च पर्वसु ॥

अभिवादयेत् तान् वृद्धान् दशाच्चेवामनं खकम् ।

कृताञ्चलित्पापौत गच्छेत् पृष्ठतोऽस्तिथात् ॥

अभिगच्छेत् आभिसुख्येन सत्कारार्थं गच्छेत् । गुरुणेवेत्येव-
कारोऽभिगच्छेदित्यनन्नां द्रष्टव्यम् ।

हाग्नेयो यमस्य—

यत्तौरां दर्शनस्त्रैव स्वर्गं भावणन्नदा ।

कुर्मार्थः प्रथमो नित्यं तस्मात् पर्येत् नित्यगः ॥

पश्चेच्चेति चकारः समुच्चये । स्वर्गनभाषणविधिं समुच्चिनोति
न स्युग्रेत् भाषेदित्यपि सम्भवते । पश्चेदित्यनेन स्वर्गनभाषणे-
इषुपादीयेते अजहत्स्वार्थसंक्षणयेति सच्चौधरसाम अन्यथेव
तथाप्रेर्णक्षणाथा अमौचित्यात् ।

अग्निचित् कपिला सचौ राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमाचाः पुनर्नयेते तस्मात् पश्चेच्च नित्यशः ॥

अग्निचित् शताग्निचयनः । कपिला कपिलवर्णं गौः । सचौ
शतसचयागः— अर्थात् सचश्चौल इति पारिजातः । भिक्षुरिह
चतुर्थीअमौ ।

वराहपुराणे—

वामनं ब्राह्मणं दृष्टा वराहस जलोत्तितम् ।

नमस्येच्चैव यो भक्षा स पापेभः प्रमुच्यते ॥

यज्ञा मिष्ठान्धदः सचौ शतायुर्धार्मिकः शुचिः ।

ज्ञाननिष्ठान् तपःसिद्धान् दृष्टा पापात् प्रमुच्यते ॥

शुचिसौर्यसेवादिपूतः । ज्ञाननिष्ठो मोक्षानुकूलतत्त्वज्ञान-
रसिकः ॥

नारदः—

जोकेऽस्मिन् मङ्गसान्वष्टौ ब्राह्मणो गौर्जताच्चनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतान् चः सततं पश्चेच्चमस्येदर्शयेच्च चः ।

प्रदधिष्ठ लुब्धीत तथाऽस्त्रायुर्म हौथते ॥

एतानि ब्राह्मणाद्वीर्णा मङ्गसानां दर्शन-नमस्कारार्द्दनप्रदधिष्ठ-

करतानि ब्रह्मदितान्यायुः कामस्य हतोयभाग एव कर्त्तव्येन
विहितानि । दिवसस्याद्यभागे मङ्गलाद्याक्षभनं करणीयमिति-
सखीधरः ।

वामनपुराणे—

हत्वा शिरःस्वाममथाङ्गिकानि
सम्यक्य तोयेन पितृं स्तु देवान् ।
होमस्तु हत्वासभनं शुभानां
ततो वहिर्निर्गमनं प्रशस्तम् ॥
दूर्लां दधिं सर्पिरथोदकुम्भं
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
मृद्गोमयं स्वस्तिकमचतानि
लाजान् मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥
स्त्रेतानि पुष्ट्याणि तथा ग्रन्तीक्षणं
कुशामनं चन्दनमर्कविम्बम् ।
अशृत्यवृच्छ्व समाक्षभेत
ततस्तु कुर्याद्विजज्ञातिधर्मान् ॥
देवानुशिष्टं कुलधर्ममयं
सगोचधर्मं न हि सम्यजेत् ॥
सम्यक्य तोयेनेत्यनेन प्रातःकाने देवपितृतर्पणं कार्य-
मित्युक्तम् । आक्षभनं शुभानां वल्लमाणदूर्लादीनां अस्तिको
गृहविशेषः । चर्कविम्बाद्याक्षभनस्तु वीक्षणपर्यवस्थाम् ।

१ (४) पितृन् समादर्शत् ।

च शिरःखानाद्यग्रेषं अथाकालप्राप्तमनुष्ट तत् कुर्यादिति ।
गिजआतिधर्षादि वृत्तीयभागे विधीयते गिजआतिधर्षः स्वजाति-
विहितार्थानादिरूपः । तचापि यस्मिन् देशे अस्मां जातौ यस्मिन्
कुले योऽर्जनोपायो विहितोऽनिन्दितः म एव तेन करणीय
इत्यर्थः ।

दण्डः—

चतुर्थं च तथा भागे खानार्थं सृदमाइरेत् ।
तिसपुष्यकुशादौनि खानस्ताहचिसे जले ॥
आदिपदेन गोमयदूर्बाद्युपादाय खानं कुर्यादिति शेषः ।
अहचिसे जले नद्यादौ ।

शातातपः—

वस्त्रौकाखूत्कराङ्गेपाञ्जलाच्च पथि वृच्योः ।
हतशौचावश्चिष्टाच न याह्वाः सप्त सृष्टिकाः ।
आखूत्करो मूषिकोल्किप्रसृष्टिका लेपः कुशादौनां जला-
ञ्जलमध्यात् । पथि वृच्योः सम्बन्धिनीति शेषः ।
शुचौ देशे च संयाहाः शर्कराह्वादिवर्जिताः ।
रक्ता गौरौ तथा शेता सृष्टिकास्त्रिविधाः सृताः ॥
शुचौ देशे चिता इति शेषः । शर्कराह्वादौत्यादिग्रन्थे
केशकौटांदिपरियहणं रक्तेत्यादिनियमात् सृदमारक्ष खाने
नाकृतमिति विवक्षितम् ।

न सृदं नोदकं वापि न निशाचानु गोमधम् ।
न गोमूषं प्रदोषे तु गृषीषाद्युहिमाचरः ॥

निश्चायामिति मृदादिभिः सम्भवते । निषेधस्यायमदृष्टार्थं
कर्त्तव्यं एवं प्रदोषे गोमूर्खनिषेधोऽपि ।

मनुः—

न स्वानमाचरेहुक्ता नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजसं नाविज्ञाते जलाशये ॥

न स्वानमाचरेहुक्तेति रागप्राप्तस्वाननिषेधो नित्यस्याप्राप्तत्वात् ।

नैमित्तिकस्य च निषेद्धुमशक्त्वात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यदा यदा ।

तदा तदेव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

इति वचनात् ॥

आतुरस्य सर्वदा वाहणस्वाननिषेधः । महानिशा निश्चाया
मध्यप्रहरदयम् ।

महानिशा तु विजेया मध्यमं प्रहरदयम् ।

तस्यां स्वानं न कर्त्तव्यं काम्यैनैमित्तिकादृते ॥

इति देवस्ववचनात् ।

अजस्यमनवरतं अद्भुतायादिना प्राप्तं अविज्ञाते सुगमतया
अनिविद्यतकर्त्तृकतया च ।

आवासः—

न पारके सदा स्वायात् न भुक्ता न महानिशि ।

नार्दमेकस्त्रं वसनं परिदध्यात् कदाचन ॥

पारके परकौथवायादौ । एतस्त्राक्षिमामध्ये कदाचनेति
वचनात् । एकं वसनमार्दस्य निषिद्धम् ।

एवम् पुष्पस्य सदा वस्त्रदयधारणविधानात् खानकालेऽपि
तत् परित्यागो निष्ठुमाणकः ।

तथाः—

चयोदशां द्वतीयायां दशम्यान्तु विशेषतः ।
शूद्रविट्क्तियाः खानं नाचरेयुः कथम् ॥
अथमपि रागप्राप्तखाननिषेधः ।
खानौधरस्तु—

अस्मोऽवगाहनं खानं विहितं मार्वकालिकम् ।
इति यत्सामान्येन प्रसकं तदनेन चयोदशादिषु अथाकमं
शूद्रादीनां प्रतिषिधते । इत्याह ।

बौधायनः—

न नग्नः खायात् । न नक्तं खायात् ।

आपस्तम्बः—

अशिरो मञ्जनमण्डु वर्जयेत् । अस्तमिते च खानसुदकं प्रविश्य ।
अशिरस्कं रागतो निमञ्जनं न कुर्यात्, अस्तमिते च खानं
वर्जयेदित्यर्थः । एतदपि रागप्राप्तखानविषयमेव ।

प्रकाशकारस्तु—

अशिरोमञ्जनमिति लिखिता गाचप्रखालनमाचं प्रविश्य न
कुर्यात् इति व्याख्यतवान् ।

अत्र खास्तमितमाचे खाननिषेधात् न महानिश्चीत्यच महत्तं
विशेषदोषभूयस्तप्रतिपादनार्थम् ।

२ (ख) प्रस्तके दृष्टार्थं वा अधिकः पाठः ।

पराग्ररः— ०

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्तानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्वानं राहोरन्यच दर्शनात् ॥

यथा—

स्वानं दानश्च सूर्यस्य यहेण शस्यते दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्वानं दानं विधौयते ॥

राहोरन्यच दर्शनादित्युपलक्षणम् ।

राङ्गदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्ययष्ट्विषु ।

स्वानदानादिकं कार्यं निशि काम्यतेषु च ॥

इति षट्यन्नरदर्शनात् ।

वामनपुराणे—

स्वायात् शिरःस्वानतया न नित्यं

नाकं आरण्ड्वै बदा लिङ्गासु ।

यहोपरागेषु जलाधिपातं

त्यक्ता खजन्नर्हगतं शशाङ्कम् ॥

योगियाङ्गवश्यकः—

उभे सन्ध्ये तु स्वातव्यं ब्राह्मणैषु गृहाश्रितैः ।

चिदृष्ट्वपि च सन्ध्यासु स्वातव्यं च तपस्त्रिभिः ॥

तपस्त्रौ वामप्रस्थादिः ।

गङ्गाश्विष्टितौ—

चन्द्रम् चन्द्रः स्वायात् नावमेहेत नोदर्पनं कुर्यात् च

१ (क) कुर्यां ।

पांडन पाणिना वा जलमतिहन्यात् यस्मादापो ते सर्वदेवताः ।
न स्वन्तौ दृथातिकामेत् अनवसिच्य असेष्योदकं परिहरेत्
अन्त्योदके न स्वायात् न समुद्रोदकमवगाहेत ॥

अनश्चन भज्ञामकुर्वणः । अनग्नः सवासाः । मेहनं सूच-
परित्यागः । 'उद्धर्षणमङ्गमस्तापकर्षणमप्य् न कुर्यादित्यन्ययः ।

अतिकमेत् लहृयेत् । दृथा निष्पृथोजनं । अनवसिच्य
तर्पणमहला असेष्यमशुचिं परिहरेत न तच किञ्चित् कुर्यात् ।
अन्त्योदके न स्वायात् इति प्रभूतमनोहरोदकसम्बवे ।

तथा योगियाङ्गवल्क्यः—

प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नान्त्योदके दिजः स्वायात् नदौष्ट्रोमुञ्च्य छत्रिमे ॥

नदौष्ट्रप्रसामक्षिमोपलक्षणं नावगाहेत अनःप्रविश्य न
स्वायात् ।

देवसः—

न नदौषु नदौ ब्रुयात् न पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रशंसेत्तच्यस्तौर्यस्वायतनेषु च ॥

हारौतः—

न चत्वरोपदारयोः स्वायात् ।

चत्वरमिह यच्चादिवसिष्ठानम् । उपदारं डारममौपम् ।

हारौतः—

न स्वानवणकयोररथ्य प्रयच्छेत् । अन्यत्र देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।

स्वायतनेति स्वानं सुशादि वर्णकं वर्णकरत्वात् सुगन्धिद्रव्य-

सुदर्जनादि तेन स्वानकरणौभूतकुशादेरेतत्करणसुगम्भिरव्यस्थायं
न दद्यादित्यर्थः ।

योगिधार्जवस्त्रः—

पादेन पाणिना वापि यज्ञा वस्त्रेण चोदकम् ।

न हन्यात् च वाधेत नै च प्रचोभयेहुधः ॥

प्रचोभणमिहात्यलमस्तिनोकरणम् ।

विष्णुः—

परनिपानेषु न स्वानमाचरेत् आचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्भूत्या-
पदि नाजोणीं नातुरो न ग्नो राजदर्शनवर्ज्ज न राजौ न
सन्ध्यायाम् ।

प्रातःस्वायौ अस्तकिरणयस्तां प्राचीमवलोक्य स्वाथात् ।
आपदि अहूत्रिमजस्ताप्तये स्वानामभवे । सन्ध्यायां प्रातः-
सन्ध्यायाम् ।

अथ स्वानविधिः ।

पठोनमिः—

परकृतान् सेतुन् कृपांशु वर्जयेत् । अंगभाकृ तच सेतुकृत् ।
तौन् पिण्डानुद्भूत्य स्वाथात् ॥

मनः—

परकौशनिपानेषु स्वायाहैव कठाचन ।

१ (ख) नापवदेत्

निपामकर्तुः स्वाला हि दुष्कृतांशेषं स्थियते ॥

परकौयं परहतमाचं तच्च प्रतिष्ठितस्वाप्रतिष्ठितस्व अविशेषं
परहतानिति पैठोनमिवौधायनवचनानुषारात् । स्वकारिते तु न
विरोधः । निपानं जलाधारः ।

बौधायनः—

तपस्यमवगाहनं देवतास्तर्पयित्वा

पितृपर्णमनुतौर्थमप आमिश्वत्यूर्क्षमहन्तीरिति ।

अचायुदाहरन्ति ।

स्ववक्त्रौष्णनिरुद्धासु चयो वर्णा दिजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वैरन् देवर्घिपितृपर्णम् ॥

निरुद्धासु न कुर्वैरन्गभाकृ तच्च सेतुक्षत् ।

तस्मात् परहतान् सेतुन् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥

उद्धृत्य वाऽपि चौन् पिण्डान् कुर्यादापसु नो सदा ।

निरुद्धासु तु चौन् पिण्डान् कूपांश्चौन्घटास्तथा ॥

तपसे हितं तपस्यमवगाहनं तपस्याच नित्यनैमित्तिक-
कर्मानुषानमभिप्रेतं स्वातस्य तचाधिकारात् ।

अनुतौर्थं तौर्थं सद्यौक्षय देवपिचादितौर्थं इत्यर्थः ।

ऋणे वहन्तौरिति तर्पणान्तिमपदार्थेषादानमेतावानेकः प्रयोग
इति बोधनार्थं । निरुद्धासु निरुद्धप्रवाहासु ।

शङ्खपिण्डितौ—

नेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेत वापीतडागोदपानेषु सप्त पञ्च चौन्
वा पिण्डानुद्धृत्य पितृस्तर्पयेत् ।

वाचावशक्यः—

पञ्चपिण्डाननुद्रुत्य न स्वाधात् परवारिणि ।

स्वाधात्तदौदेवस्वातद्वदेषु च सरःसु च ॥

पैठीनसि-बौधायनवाक्यानुसारांत् स्वामकर्ता मृतपिण्डचयो-
द्वरणं सेतौ कर्तव्यं कूपेषु घटचयोद्धरणं । पञ्चपिण्डोद्भारस्तु शङ्ख-
वाक्यपर्यालोचनया वायुदपानान्यज्ञचिमजलाशयविषयः । वायान्त्
मप्तपिण्डोद्भरणमुदपाने तु पिण्डचयोद्भरणम् । मृतपिण्डस्त
तत्र हस्ताभ्यां यावानुद्भृत्युं शक्यते तावान् । अच च परनिपानं
प्रतिष्ठितं विवक्षितं अप्रतिष्ठिते चौर्यापत्तेः ।

परकौयनिपानेषु अपेयं मस्तिष्ठं भवेत् ।

इति वाक्याच्चेति प्रकाशकारादयः । एवमेव पारिजाते
श्रौदत्ताङ्गिके च । लक्ष्मीधर-हस्तायुधौ तु सामान्यमेव
पुरम्कुरुतः स्म ।

मनुः नदीषु देवस्वातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्वानं समाचरेन्नित्यं गर्ज-प्रस्तवणेषु च ॥

देवस्वातेषु तडागेषु देवस्तम्भितया प्रसिद्धेषु, मरहति
प्रसिद्धजलाशयः ।

गर्जः—

धनुःमहस्ताश्चष्टौ च गतिर्थामां न विद्यते ।

न ता नदौशब्दवहा गर्जास्ताः परिकौर्जिताः ॥

इत्यादिना वस्थमाणः । स्वस्पगर्ज इति कन्यतहः । प्रस्तवणं
निर्देशः ।

विष्णुपुराणे—

कूपेषूद्धतोयेन स्वानं कुर्वीत वा भुवि ।
 स्वायौतोद्धृततोयेन यदि वा सुव्यसम्भवे ॥
 कूपमम्बन्धिना उद्धृततोयेन भुवि स्थितः स्वायात् ।
 इति प्रथमखण्डार्थः । अन्यत्रापि अलाश्चे प्रविष्ट्य स्वाना-
 मभवे तथैव स्वायादिति द्वितौयखण्डार्थः ।

विष्णुः—

स्वायात् प्रस्तवणदेवस्वातस्तरोवरेषु । उद्धृतात् भूमिष्ठसुदकं
 पुण्यं स्थावरात् प्रस्तवत् । तस्माक्षादेयं तस्मादपि साधुपरिगृहीतं
 मर्वत एव गाङ्गम् ।

साधुपरिगृहीतं यथा रामादिपरिगृहीतं मन्दाकिन्यादि-
 चिच्छ्रुटादौ ।

शङ्खः—

मर्वतौर्थानि पुण्यानि पापज्ञानि सदा नृणाम् ।
 परस्परानपेक्षाणि कथितानि मनौषिभिः ॥
 मर्वे प्रस्तवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोक्षयाः ।
 नथः पुण्याः सदा सर्वां जाङ्गनौ तु विशेषतः ॥
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनस्यैव सुमंथतम् ।
 विद्या तपश्च कौर्त्तिश्च म तौर्यफलमनुते ॥
 नृणां पापक्षतां तौर्यं पापस्य शमनं भवेत् ।
 यथोक्तकलदं तौर्यं भवेत् शुद्धात्मनां नृणाम् ॥
 इत्यमंशमोऽच निन्दितप्रतियहनिवृत्तिः । पादमंशमोऽगम्य-

देशगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामकोधादिनिवृत्तिः । विद्या
मज्जाक्षत्वेदाद्यधिगमरूपा, तपस्याद्वायणादि, कीर्तिर्धार्षिकला-
टिना प्रभिद्विः ।

योगियाज्ञवस्त्रः—

चिराचक्षुदान नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पञ्चस्य मासस्य भरिता पतिः ॥

वृथा दृष्णोदकस्तानं वृथा जप्तमवैदिकम् ।

वृथा लओचिये दामं वृथा भक्तममाचिकम् ॥

एतदाक्षोक्त जलाधारादन्यत्र जलाशये चिराचं स्वानेन यत्-
फल तदस्मिन्द्रगायां नद्यां स्वानेनेत्यर्थः । एवं पञ्चस्येत्यादावपि
चिराच-पञ्च-मास ब्रतफलदा इति केचित् ।

समुद्रगास्त्राचात् प्रत्यभिज्ञेयसमुद्रप्रवाहगाः । वृथा शरौर-
वास्त्रान्यफलाजनकम् ।

विष्णुपुराणे—

शिवलिङ्गममौपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।

शिवगङ्गेति विख्यातं तत्र स्वात्मा दिवं व्रजेत् ॥

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यस्यदयं आवणादि सर्वां नद्यो रजस्त्राः ।

तासु व्यानं न कुर्वैति वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

यस्यो मासः, स्त्रेषुकः यस्त्रसुरः । इति शतपथश्रुतेः ।

चये स्वानमासस्य प्रतिवेधात् प्रागपि, रजस्त्राः इति

सेतुमन्त्रिगदात् स्वानानर्हत्वमेव विवक्षितं नत्वा च ममार्हत्वमपि ।
संप्रदायोऽयेवम् ।

नदीैलचणमाह तत्त्वैव—

धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गत्तासे परिकौर्त्तिः ॥

धनुरत्र प्रमाणपुरुषचतुर्हस्तमितो दण्डः ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गं प्रेतस्वाने तथैव च ।
चक्रसूर्ययहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

बेदाश्चन्द्रामि सर्वाणि ब्रह्माद्याशु दिवौकसः ।
जलार्थिनोऽपि पितरो मरौच्याद्यास्तर्थवदः ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गं स्वानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
यियासूननुगच्छन्ति संहष्टा आश्रौरिणः ॥

समागमस्य यत्त्वैषां तत्त्वान्ये बहवो मस्ताः ।
नूनं सर्वे चयं यान्ति किमुतैकं नदौरजः ॥

सूर्यैषां सिद्धमानानामन्तरालं समाश्रिताः ।
संपिवेयुः^१ श्रौरेण पर्षम्भुक्तजस्तकटाः ॥

विद्यादौन् ब्राह्मणः कामान् पित्रादौन् जार्थपि ध्रुवम्^२
आसुशिकाण्यपि सुखान्याप्नुयामाच संशयः ॥

अशुच्छुचिना दन्तमाममृच्छकसादिना ।
चनिर्गतदशाहस्रं प्रेता रक्षांसि भुज्ञते ॥

खर्दुन्यभः समानि स्युः सर्वाण्यभांसि भृतसे ।

कृपस्थान्यपि सोमार्कयहणे नाच संशयः ॥

कृष्णैर्णां कुशमयच्छिप्रतिमादौनां च्छुपाश्चायैस्तर्थमाणाना-
मन्तरालं तर्पणकर्तृगणमध्यं शरीरेण संपिबेत् संप्रतौच्छेत् ।
पर्षन्मुक्तजलच्छटाः तर्पणकर्तृगणमुक्तजलसन्ततौः । अशुचिद्रव्यं
शुचिना पुंसा आममपकं मृच्छकलादिना मृच्छिकाकपालादिना ।
अनिर्गतदशाहाः जन्मानन्तरं दशाहाभ्यन्तरे मृतासे च प्रेता
रचांसि भुज्जते इत्यर्थः । एतच्च

समागमस्य यत्त्रैषामित्यादिना यो रजाप्रभृति सर्वदोषाभाव
उक्तस्तदपवादार्थमशुच्छौत्यादिवाक्यम् । खर्दुनौ गङ्गा ।

आदौ कर्कटके देवौ श्वरं यावद्रजस्त्वा ।

चतुर्थऽहनि ममाप्ने शुद्धा भवति जाङ्गवौ ॥

तपनस्य सुता गङ्गा गोमतौ च सरिदरा ।

रजमा न प्रदूष्यन्ति ये चान्ये नदमंडकाः ॥

इति वस्त्रददयं प्रचरदपि महाजनापरियहात् संहितास्त्रदर्शना-
घोपेचित्तम् ।

ब्रह्मपुराणे—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं द्विविधं स्वाममुच्यते । १

तर्पणम् भवेत्तस्य चक्रालेन प्रकौर्चितम् ॥

नित्यमहरहः किञ्चमाणम् ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्वायादन्तुरः ।

इति वस्त्रेनोक्तम् । नैमित्तिकं सूर्यगहणादाववशं कार्यं न
तु चाल्डास्तादिस्पर्शनिमित्तं ग्रह्णोक्तम् ।

तत्र—

मध्ये कर्माश्रुपातस्त्रं मैथुनं छद्देनन्तया ।

अभ्युद्यस्यांशं कृत्वा स्वायादाह्या जलक्रिया ॥

इति ब्रह्मपुराणे तर्पणनिषेधात् ।

काम्यं खर्गादिहेतु तौर्धन्वानादि न तु पुष्टन्वानादि ग्रह्ण-
लिखितं तस्य लौकिकस्य तत्सूचनयेनास्तौकिकेतिकर्तव्यता-
मन्त्रान्तौर्चित्यात् ।

एवस्त्र—

स्वानाङ्गलेऽपि तर्पणस्य मन्थोन्नरकालौनन्तं वाचनिकमेव
बोध्यव्यं मन्थानुष्ठानपचे, चन्द्रगहणादौ सन्थानुष्ठानामभवे स्वाना-
नन्नरमेव तर्पणमिति ।

दृश्यः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चिविधं स्वानमिष्यते ।

तेषां भृत्ये तु यस्त्रियं तत्पुनर्भिष्यते चिधा ॥

मलापकर्षणं पार्श्वं मन्त्रवत् मार्जनं स्फुतम् ।

मन्थास्वानमुभाभ्यास्त्रं स्वानदेशाः प्रकौर्त्तिः ॥

पार्श्वं न जलमध्ये मन्थास्वानं प्रातःस्वानं मन्त्रवदिति अवैवत-
मलाङ्गमदृष्टार्थं यज्ञजलमध्ये सृतमुभाभ्यास्त्रं जले स्फुले च ।

ग्रह्णः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

कियस्त्रानं तथा षष्ठं षोडाश्वानं प्रकौर्त्तिम् ॥
 अस्त्रातस्तु पुमान् नाहीं जप्याग्निहवनादिषु ।
 प्रातःस्त्रानं तदर्थनु नित्यस्त्रानं प्रकौर्त्तिम् ॥
 चाण्डाल-ग्रव-यूपादि स्थृंदा स्वातां रजस्त्राम् ।
 स्वानार्हस्तु ततः स्वाति स्वानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
 पुष्ट्यस्त्रानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिषोटितम् ।
 तद्विकार्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तु प्रयोजयेत् ॥
 जप्तुकामः पवित्राणि अर्चिष्टन् देवताः पितृन् ।
 स्वानं समाचरेद्यन्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकौर्त्तिम् ॥
 मलापकर्षणं नाम स्वानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
 मलापकर्षणार्थन्तु प्रवृत्तिस्त्रयं नान्यथा ॥
 मरःसु देवस्त्रातेषु तौर्येषु च नदौषु च ।
 किंयस्त्रानं समुद्दिष्टं स्वानं तत्र मता क्रिया ॥
 तत्र काम्यन् कर्त्तव्यं यथावदिधिषोटितम् ।
 नित्यं नैमित्तिकस्त्रैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ॥
 तौर्यभावे तु कर्त्तव्यसुषांडकपरोटकैः ।
 स्वातस्य बङ्गितप्तेन तथैव परवारिणा ॥
 ग्ररौरशुद्धिर्विजेया न तु स्वानफलं भवेत् ।
 अद्विग्नाचाणि इत्यन्ति तौर्यस्त्रानात् भवेत् फलम् ॥
 मरःसु देवस्त्रातेषु तौर्येषु च नदौषु च ।
 स्वानसेव क्रिया यस्यात् स्वानात् पुष्ट्यफलं सृतम् ॥
 अभ्यङ्गपूर्वकमिति मलापकर्षणाध्योपस्त्रार्थम् । . तौर्य-

शब्दोऽच सरोनदौदेवस्त्रातान्यतौर्थात्मकजल्लाशथपरः । मता
अभिमता इति यावत् पुष्पस्त्रानाद्युक्तेतिकर्त्तव्यतया । नित्यं
नैमित्तिकमित्यादिना काम्यस्त्रान-क्रियास्त्राने उष्णोदकपरोदकाभ्यां
न कार्यं इत्युक्तम् । परवारि परंकृतजलं अहंचिमञ्च परेणोपाच्छ्रितं
स्त्रानफलं स्फुर्गादि ।

हारौतः—

पश्च स्त्रानानि विप्राणां कोर्जितानि मनौषिभिः ।
आग्रेयं वाष्पणं ब्राह्मा वायव्यं दिव्यमेव च ॥
आग्रेयं भस्मना स्त्रानमद्विर्वाहणमुच्यते ।
आपोहिष्टेति तद्वाह्यं वायव्यं गोरजः सृतम् ॥
अङ्गिः सातपवर्षाभिर्दिव्यं स्त्रानमिहोच्यते ।
एतैस्तु मन्त्रतः स्त्रावा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥
अग्निशब्दोऽच कच्छणया भस्मपरः । आग्रेयमित्यचं सर्वचाग्नि
कलिभ्यास्त्र वक्तव्यमिति ठक् ।

आपोहिष्टेति वक्ष्यमाणमन्त्रवृत्तुष्टयोपलक्षणं एतैराग्रेया-
दिभिः । मन्त्रतः सृदाशस्त्रादिसाधनमन्त्रोच्चारणेन ।

योगियाज्ञवक्ष्यः—

कालदोषादसामर्थ्यात् शक्तोति यदा श्वसौ ।
तदा श्वसा तु ऋषिभिर्मन्त्रवृद्धृष्टम् मार्जनम् ॥
श्वस चापस्तु द्रुपदा आपोहिष्टाऽधमर्वाणम् ।
एतैस्तुर्भिः ऋक्षमन्त्रमन्त्रस्त्रानमुदाहतम् ॥
स्त्रानमन्त्रवृत्तैर्मन्त्रेभार्जनं प्राणसंयमः ।

अधमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभृत्यमम् ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने खानसेव तु कारयेत् ।

पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

कालदोषो इतिवर्षादि असामर्थ्यं शरीरापाटवं सम्पूर्णवाहण-
स्नानानुकूलद्रव्यविरहो वा खानमब्दैवतैरिति अब्दैवतैर्मार्जनं
अधमर्षणसूक्तेन प्राणसंयम इति संवन्धः ।

तादृशमन्त्रस्नानं पूर्वोक्त-मन्त्रस्नानादत्तष्टं, शक्त आपस्तु
इत्यादिमन्त्रः कठब्राह्मणे श्रूयते चतुर्भिरपि सूक्तापेक्षया च सूचां
भूयस्त्वात् ।

ओदन्ताङ्गिके तु—

आपोहिष्टेत्यादि ऋकूचयमाचमेव विवक्षितमिति ।

योगियाङ्गवस्त्रक्षेन—

शक्त आप इति मन्त्रचतुष्टयेनान्यस्नानसूक्तमिति लिखितम्
अप्रायत्यमणुच्च खानमयेवंरूपं, अन्यथाऽप्तुद्युभावे ।

योगियाङ्गवस्त्रक्षः—

असामर्थ्याच्छरौरस्य कालशक्ताद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छक्षिणि सूरथः ॥

मात्रं भौममथाग्रेयं वायव्यं दिव्यसेव च ।

वाहणं भानशक्षैव मप्तस्नानं प्रकौर्त्तिम् ॥

आपो हिष्टिति वै मात्रं सृष्टासमस्तु पार्थिवम्

आग्रेयं भस्त्रना खानं वायव्यं गोरजः सूतम् ।

यनु सातपवर्षेण स्वानन्ददिव्यमुच्चते ।
 वाहणश्चावगाह्यस्त्र मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
 शस्त्रं स्वानं वथोद्दिष्टं मन्त्रस्वानकमेण तु ।
 कालदोषाद्भास्मर्थात् सर्वकुल्यफलं सृतम् ॥
 मानसं प्रवरं स्वानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 आत्मतौर्ध्वं प्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥

एतच्च मुख्यस्वानासामर्थ्यं कर्तव्यं अमुख्यस्वानगणे मुख्यापि
 निवेशः मप्त्वमाच्चपूरणाय अन्येषां मुख्यतुल्यताद्योतनाय वा
 ततोऽन्यस्य मुख्यस्याभावात् ।

स्कन्दपुराणे—

पुण्यं कनस्वले यच्च प्रथागे यच्च सुन्दरि! ।
 तत्फलं भक्तं देवि भूतिस्वाने विधीयते ॥
 भूतिर्भस्म तच्च मंस्तुताग्निप्रसूतमिति औदत्ताङ्गिके ।

तथा—

उच्चिष्टुं ना प्रमन्तं वा नरवाहननन्दिते ।
 भूतिस्तुष्टुं न हि नरं धर्षयन्ति विनायकाः ॥
 प्रमन्त उम्भन्तः, धर्षयन्ति भर्त्यन्ति, विनायकाः कुम्भाण्डादयः
 विष्णुपुराणे—

श्वाकाशगङ्गामस्त्रिलं समादाय गभस्त्रिमान् ।
 अनभ्रागतमेवोर्ब्द्वां यथाः ज्ञिपति रश्मिभिः ॥
 तस्म श्वर्गविमिर्धूतपापपङ्गो द्विजोन्मः ।
 न याति नरकं मर्यो दिव्यं स्वानं हि तत् सृतम् ॥

जन्तिकादिषु चक्रेषु विषमेषु खयं दिवः ।
 दृष्टाकं पतितं ज्ञेयं तडाङ्गं दिग्गजोऽश्वितम् ॥
 युग्मर्चेषु च अन्तोयं पतत्वकेऽश्वितं दिवः ।
 तत् सूर्यरश्विभिः सदः समादाय विनश्यति ॥
 विषमर्चेषु प्रथम-हतौय-पञ्चमादिषु अश्विनौ-हन्तिका-मृग-
 शिरः-पुनर्वस्त्रादिषु युग्मेषु समेषु रोहिण्णादिषु ।

तथा—

उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणां पापहरं दिजः ।
 आकाशगङ्गामलिलं दिव्यं स्वानं महामुने ॥

वराहपुराणे—

दक्षिणावर्त्ततोयेन तिलमिश्रोदकेन च ।
 उदके नाभिमाचे त यः कुर्यादभिषेचनम् ॥
 प्राकृस्रोतसि वै नद्यां नरस्वेकायमानमः ।
 यावच्छौवकृतं पापं तत्त्वणादेव नश्यति ॥
 प्राकृस्रोतसि पूर्वदिग्भिसुखप्रवाहायाम् ।
 अच्छक्षपश्चपत्रेण मर्वरद्वौदकेन च ।
 स्रोतसो वै नरः स्वात्वा मर्वपापैः प्रसुच्यते ॥

स्रोतस इति सप्तम्यर्थं षष्ठी ।

पारिजाते तु—

स्रोतस्रोति पठित्वा सप्तम्यर्थं व्याख्यातम् ।
 दक्षिणावर्त्तशङ्क्लेन पात्र औदम्बरे स्थितम् ।
 उदकं यः प्रयच्छेत शिरसा हत्यामानमः ॥

तथा जन्मकलं पापं तत्त्वणादेव नश्यति ॥
जैदम्बरे तावपाचे, शिरसेति सप्तम्यर्थं हतोया ।

जावातः—

अशिरस्कं भवेत् स्वानं स्वानाशकौ तु कर्मिणाम् ।
श्रद्धेण वासना वाऽपि दैहिकं मार्जनं विदः ॥
कर्मिणां स्वानानन्तरं यत् कर्म विहितं तच्चिकीर्षूणां मार्जन-
भिः प्रोऽक्षनम् ।

अशिरस्क दत्यमुहृत्तौ मनुः—

न च स्वाद्यादिना ततः ।

ततः शिरसो विना । तेजाप्यशकौ विहितं स्वानं सशिरस्कं
कर्मिण्यमित्युक्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

शिरःस्वानन् कुर्वैति दैवं पैश्चमयापि वा ।

इति गृहस्थरदाकरे प्रातःस्वानादितरङ्गः ॥

अथ क्रियास्वानम् ।

तत्र गत्वा—

क्रियास्वानम् वक्ष्यामि अथावदनुपूर्वजः ।

महिरङ्गिष्ठ कर्त्तव्यं शौचमादौ अथाविधि ॥

जले निमग्नस्त्रव्यञ्ज उपस्थृत्य अथाविधि ।

तीर्थस्थावाहनं कुर्यात्तपवच्छाम्यतः परम् ॥
 प्रपदे वहणं देवमध्यसाम्यतिमूर्जितम् ।
 याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुक्तये ॥
 तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिसूदनम् ।
 साज्जिथमसिंहु तोये भजतां मदनुयहात् ॥
 रुद्रान् प्रपदे वरदान् सर्वानपुसदस्त्वहम् ।
 सर्वानपुमदश्वैव प्रपदे प्रणतः स्थितः ॥
 देवमपुमदं बङ्गं प्रपदे घविनिसूदनम् ।
 आपः पुष्टाः पविचास्त्र प्रपदे वहणानथा ॥
 रुद्राद्याग्निश्च सर्पाश्च वहणस्त्राप एव च ।
 ग्रामयन्वाश्चु मे पापं पुमन्तु च बदा मम् ॥
 हत्येवसुक्ता कर्तव्यं ततस्मुच्चार्जनं जले ।
 आपो हिष्ठेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥
 हिरण्यवर्णति च वै च्छग्निश्च तिसृभिस्थथा^१ ।
 ग्रन्थो देवौरिति तथा ग्रन्थ आपस्तथैव च ॥
 इदमापः प्रवहतां तथा मन्त्रमुदीरयेत् ।
 एवं सम्भार्जनं लाला छन्द आर्षं सदैवतम् ॥
 अघमर्षणसूक्ष्म चंचारेत् प्रयतस्थापा ।

१. मूले अश्वेषतः ।

२ (क) याचेत ।

३. ज्ञाचित् अंशुसदं ।

४. मूले मात्र रक्षत्वं सर्वशः ।

५. मूले हिरण्यवर्णेति तिसृभिर्जगतोभिच्छतकूमिः ।

बन्दसानुष्टुभस्त्रयै स्वपिश्चेवाघमर्षणः ॥
 देवता भाववृत्तस्य पापन्नस्यै प्रकौर्चितः ।
 ततोऽम्भिः निमज्जेन्नु चिःपठेदघमर्षणम् ॥
 यथास्मेधः कतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
 तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥
 अनेन विधिना स्वात्मा असेधस्त्राग्नवासमा ।
 परिवर्त्तिवासास्य तौर्थतौरमुपस्थृश्चेत् ॥
 उदकस्याप्रदानाद्वि स्त्रानश्चाटौ न पौडयेत् ।
 अनेन विधिना स्वातः पुण्यं फलमुपाश्रुते ॥
 भजतामित्यच विभक्तिविपरिणमनं तेन वस्त्रमित्यनेमास्यः ।
 हिरण्यवर्णंति हिरण्यवर्णाः पूरुचयः पावका इत्याद्यासुतस्त-
 क्लैच्चिरीय-मेचावस्त्राययोः शास्त्रयोद्भृत्याः पापन्नस्याघमर्षण-
 सूक्तस्त्रेत्यन्ययः ।

कात्यायनः—

अथातो नित्यस्त्रानं नद्यादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनम् आशृत्य
 उदकान्तं गत्वा पूरुचौ देशे प्रतिष्ठाय प्रचाल्य पाणिपादं
 कुशोपयहो बहूशिखो यज्ञोपवीत्याचम्योरुं हौति-तोयमामन्त्र
 आवर्तयेत् ये ते गतमिति सुमिचिया न इत्यपोऽस्त्रिमादाय
 दर्मिचिया इति दृष्टं प्रतिष्ठेत् ।

१ (क) बन्दोऽनुष्टुभं च तस्येत् ।

२ (क) पापन्नस्यै क्लैच्चित् पापन्नस्य

३ (क) तौर्थस्य फलमश्रुते ।

कटिमस्थि उरुं जहे चरणौ करौ मृदा चिस्तिः प्रचालाचम्य
नमस्योदकमालभेत अङ्गानि मृदा, इदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो
निमज्जेदापोऽसानिति स्त्रालोदिदाभ्य इत्येवमप्यु निमज्जेन्मज्ज्याचम्य
गोमयेन विलिष्येत् मानस्तोक इति ।

ततो ऽभिष्वेदिदं भे वहण इति चतस्तुभिर्माप
उदृत्यमवभृयेत्युचेतस्मिन्निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावयेत् । आपो
हिष्टेति तिस्तुभिरिदमापो हविश्चतौ देवौराप इति दाभ्याम,
आपो देवा । द्रुपदादिव । शशो देवौरपां रसमापो
देवौः पुनन्तु भेति नवभिर्वित्यतिर्मति ऊँकारेण वाइतिभि
गर्यच्छावादावन्ते जलेऽघमर्षणं चिरावर्त्तयेत् द्रुपदां वा आयं-
गौरिति एवं प्राणायामो वा सशिरसं ऊँ इति वा विष्णोर्वा
स्तरणम् ।

उपागृह्णतेऽनेनेति उपयहो इस्तस्तेन कुप्रहस्त इत्यर्थः । निष्ठं
यज्ञोपवीतीति पुरुषार्थविधिप्राप्ते यज्ञोपवीतीति दितीयवस्त-
वारणार्थमिति कात्यायनभाष्यं । तस्म, परिसंख्यापत्तेः ।

तस्य क्रत्यर्थलाङ्गयणं प्रकरणात् तेज देवादिमष्टेऽपि यज्ञोपवीते
तदृत्याद्य स्वानमिति मिथ्यतौति ।

वस्तुतस्य— दिवस्त्रिता चुटिते यज्ञोपवीते तदस्मपि आन-
दशायामुपादेयम् ।

उरुं हौति—

उरुं हि राजा वहणस्यकार इति चक् । ये ते शतमिति—
ये ते शतं वहण इत्यादि चक् । सुमित्रिया न.इति सुमित्रिया न

आप इत्यादि चजुः । दुर्मिचिया इति दुर्मिचियासामै सन्त्विति
यजुः ।

देष्टं प्रतिविष्टेदिति देष्ट्यावस्थानदिग्नि निःचिपेत् ।

बौधायनः—

सुमिचिया न आप श्रोषधयः सन्त्विति तां दिशं निरुचति ।
यस्यामस्य दिग्नि देष्टो भवति तान्निरुचति तस्यां दिग्नि
चिपति । नमस्य नमस्त्रय आकमेत लिपेत इदं विष्णुरिति ।

इदं विष्णुर्विचक्षमे इत्यादिना सूर्याभिमुखो निमक्षेत इति
तज्ञागाभिप्रायम् ।

नथां मरःसु च खायात् प्रतिस्तोतःस्थितो दिजः ।

इति नरसिंहपुराणात्

आपोऽस्मानिति आपोऽस्मान् मातर इति उक्तं उद्य-
दादित्याभिमुखो इत्यिरामुत इति सूर्याभिमुखो निमक्षेदित्येकं
मञ्जनं उद्यन्नानमरं निमञ्जनश्वरणात् दितीयमस्ति चैव
तन्मञ्जनोन्मञ्ज्य चापरं इति मञ्जनचयसिद्धिः ।

पारिजातस्तु—

चालेति श्वरणात् पुनर्मञ्जनं उद्यन्नय निमक्षेति चापरमिति
मञ्जनचयसिद्धिरित्याह ।

तच्छिन्धम् ।

मानसोके तनये इत्यनया उक्ता अभिषिष्ठेत्, हस्तेन शिरसि
जलं चिपेत् । इमं से वदण इति— इमं से वदण शुद्धौहर
इत्यादि तस्यामौति उक्तं लक्षोऽग्ने इत्यादि उक्तं लक्षोऽग्ने

इत्यादि च्छग्निः । आप इति आप श्रोषधीरित्यादिका चक् ।

मुम्बन्निति मुम्बन्नु मा श्रपण्यादिका चक् । अवभृथेति
अवभृथं विष्णुं पुनरित्यादि यजुः । अन्ते चेतदिति एतदत्थमाण
मार्जनान्ते उक्तमन्त्रकमभिषेककर्म कर्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र चाभिषेको मार्जनस्त्र एकयैव च्छचा अङ्गबलात् दर्भेरपि
बङ्गलं चिलविश्रान्तं कपिञ्जलन्यायेन । पावयेन्नार्जनं कुर्यात् ।

आपो हिष्टेति तिस्तुभिरिति आपो हिष्टा मयोभुव इत्यादि-
तिस्तुभिः । इदमाप इति इदमापः प्रवृहतेति इविश्वतौरिति-
इविश्वतौरिमा आप इति । देवौराप इति । दाभ्यामिति ।
देवौरापो अपानपात् इति कार्षिरसि समुद्रस्य त्वा, इति दे ।

आपो देवा इति आपो देवा मधुमतौरिति द्रुपदादिव
मुमुक्षान इत्यादि शाङ्कोदेवौरभौष्ठये इति अपां रममिति
अपां रममुद्घयसमिति आपो देवौरिति आपो देवौरपस्त्वजेदिति
पुनन्नु मेति पुनन्नु मा इत्यादिका नव च्छः विपेतिर्मति
विपेतिर्मा पुनात् वाकपतिर्मा प्रणाहौति अस्यान्ते वाञ्छिद्रे
सूर्यस्य रम्भिरित्यनुषङ्गेण मन्त्रदयम् । देवस्त्रा मविता
पुनालच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रम्भिरिति च वृत्तीयो मन्त्रः ।
एभिर्मन्त्रैः पावयित्वेत्यर्थः ।

आदावन्ते चेति आपो हिष्टेत्यादि मार्जनान्ते अघमर्षणं
स्त्रेत्यस्त्रेत्यादि द्रुपदादिव मुमुक्षान इति आयं गौरिति
शृंचं आयं गौः पृष्ठोति शृंच प्राणायामो वा कर्तव्य इति
ग्रहः । ऊर्मिति वा स्मरणं विष्णोर्वा स्मरणं कर्तव्यमिति शेषः ॥

योगियाज्ञवक्ष्यः—

योऽपौ विस्तरतः प्रोक्तः स्वामस्य विधिरक्षतमः ।
 असामर्थ्यात्र कुर्यादेत्तचायं विधिरुच्यते ॥
 स्वानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।
 जलाभिमन्त्रणस्त्रैव तौर्यस्य परिकल्पनम् ॥
 अधमर्षणसूकेन चिरादृत्तेन नित्यशः ।
 स्वानाचरणभित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ॥

अचायमर्थः—

यदि देशकालाद्यमामर्थादिना विस्तरस्थानं कर्तुमग्रक-
 स्तदा अधमर्षणसूकेन चिरादृत्तेन तौर्यपरिकल्पनजस्याभिमन्त्रणा-
 चमन-मार्जन-जप-स्वानानि कुर्यादिति पूर्वप्रतिपक्षकमवत्तौर्य-
 परिकल्पनाद्यनुवादेन सम्बन्धमाचविधानात् ।

अत्र विपरौतेऽपि शाव्दकमे पूर्वस्वानीय एव क्रमो याष्ठः,
 तेन प्रथमं जलाभिमन्त्रणं तत आचमनं ततो मार्जनं ततः
 स्वानमिति लभ्यते ।

गोभिष्ठः—

अथ स्वानविधिं प्रवक्ष्यामो नदौ-देवस्थान-गर्ज-प्रस्तवणादौन्
 गत्वा शुचौ देशे मृत्तिकस्तुशगोमयाद्यनुकर्ष्य पारक्यनिपाने
 पञ्चपिण्डानुद्दृश्य नमस्त्रय तौर्यं पावकानः सरस्तौ इत्यादिना
 पादादारभ्य मृदा गाचाणि प्रकाशोपविश्य वद्विश्वो यज्ञोपवीती
 प्राप्तुं उद्भुष्टो वा कुशशक्तः समाहितः सप्तव्याहतौः साविचीञ्च

‘महायापिला सप्तशतः सावित्र्यानुमस्तिं सहशुद्धकमाचामेदिति ।
तत आचम्यापो अथाविधि ।

अथ देवताभिसन्धिं हत्वा सहस्रशीर्षा छतवत्यनुकान्नाभि-
र्वग्निर्मृत्तिकामादाय इदं विष्णुरिति तदिष्णोरिति षड्चेनै
संस्तुष्य उदयन्तमस्मरि उदुत्तमस्तिं चोर्द्धे पाणी हत्वा
आदित्यमवेच्चेतोद्भूतासौति आमोऽसौति प्रातिज्ञोम्येनाङ्गानिै मृदा
लेपयित्वा स्फुरेत् द्विराहत्याै ।

ततः गावस्थिद्वासमन्यत्र इत्यनेन गोमयं गच्छु मृत्तिकावत् ।
स्ततम्भेति तिष्ठभिः शुद्धाघर्षणं जपेत् । ततो देवताभिसन्धिं
हत्वा नाभिमाचजले स्थित्वा—

गङ्गो देव्यापोहिष्टीयाभिः पावमानौभिस्तरत् समन्वौभि-
रेतोन्विद्धं तसुष्टवामन किं इष्ट उदुत्तमस्तियाभि स्वग्निः
पविचवतौभिर्मर्क्ष्यनं हत्वा आभिः चिप्राणायामं हत्वा सहस्र-
शीर्षत्यृचेन चिराचम्याघर्षणेन चिराप्रत्यु पुनः गङ्गो देवी-
रित्यादिभिर्मर्क्ष्यनस्तु ।

नदौदेवखात-गर्ज-स्वरणादीन् गतेति वचनाक्षयादावेवं चान-
विधिनैर्द्भूतोदके, मृदाद्युपकल्य अधमोत्तमस्तिमाङ्गप्रचालनार्थं
योगियाङ्गवस्त्रेनैव चिधा हत्वा मृदं तास्तिं स्तुतेः ।

पावकानः सरस्तौराजेभिर्वाजिनौवतीति सहस्रशीर्षिति

१ (क) सहस्रास्ति ।

२ मूले अधिकं ।

३ मूले प्रातिज्ञोमान्याङ्गानि ।

४ मूले द्विरेतयाहृता हत्वा ।

सहस्रशौर्षा पुरुष इति उत्तवतौति उत्तवतौ भुवनामामिति अश्व-
कान्तेति अश्वकान्ते रथकान्तेति इदं विष्णुरिति इदं विष्णुर्विचक्षेति
इति तदिष्णोरिति तदिष्णोः परमं पदमिति तदिप्राप्त इति
अतो देवा इति उदयमिति उदयन्तमस्तः परि, अतोतिः पद्यन्त
इति उद्यन्तम् वहणपाशमिति उद्गृतासौति उद्गृतामि वराहेणेति
आत्मामि प्राण उद्गृत्यासौति ।

प्रतिलोमानि पादादारभ्य शिरःपर्यन्तानि आवृत्ता इति-
कर्त्तव्यतया गावस्त्रिहाम इति गावस्त्रिद्वासमन्यव इत्यनेन ।
मरुत इति शुक्लाधर्मर्वणम् । जसं विना अधर्मर्वणम् ।

अत मार्जनात् पूर्वं प्रपद्ये वहणमित्यादि तौर्चावाइन
कुर्वते तदयुक्तम् ।

तस्य शङ्खान्तप्रविष्टतयाऽचाप्रवेशात् गोभिलीय-कम-
विरोधात् ।

पावमानौभिरिति पवमानसम्बन्धिच्छकृपरं बज्जवलं द्वि(चि)ल-
विश्वामं कपिच्छलन्यायात् चित्तव्यापकबज्जुत्त्वोधकस्य प्रकरणे
चापठितवात् ।

अत उपास्मै गायता नव इति अभिते मधुमा पय इति म
गः पयस्तेति अकृचयपरिग्रहः ।

एवं तदविद्युतेत्यादि षड्देव समं गवकालुष्ठानमप्रमाणकम् ।
जेचित्—

पावमानौरित्यादिका एव चतुः पावमानौपद्युक्त्वेन
पावमान्य इत्याङ्गः ।

तदपरे दूषयन्ति सच्चणापन्तेरिति तरत् समन्वौ धावतौति
चतुष्कस्यैव गोतमादिभिः पावमानेन कौर्जनात् ।

एतोचिन्द्रमिति च्छमिः च्छत् एतोचिन्द्रं सुचामशुद्धमिति
एतोचिन्द्रं तसुचामेति नद्याश्चायोक्तिव्यक्तिहमिति चतुष्यं पविच-
वतौभिरिति पविचसहिताभिरत्यर्थः ।

न तु पविचन्तेति वितत इत्यादि पविचपदवत् च्छग्यहणं सच्चणा-
पन्तेः । राजाद्यलिखितोपेषः स्वामविधिः सकलहन्दोगपरियहादिह
लिखितः ।

पश्चपुराणे—

नैर्देश्यं भावशुद्धिस्त विना स्वानं न विश्वते ।

तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्वानमादौ विधौथते ॥

अनुदृतैरुदृतैर्वा जलैः स्वानं समाचरेत् ।

तीर्थं प्रकक्षयेदिदान् मुखमन्त्रेण मन्त्रविद् ॥

नमो नारायणायेति मूर्तमन्त्रं उदाहतः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना आकान्तः प्रथतः इत्युचिः ॥

चतुर्दसासमायुक्तं चतुरसं सममतः ।

प्रकस्यावाहयेद्वज्ञानेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥

ॐ विश्वोः पादप्रस्ताऽसि वैष्णवौ विष्णुपूजिता ।

पाहि नस्वेनस्वस्मादाजन्ममरणाज्जिकान् ॥

तिष्ठः कोऽर्द्धोऽर्द्धकोटौ च तौर्थानां वायुरब्रह्मौत् ।

दिवि भुवनरौचे च तानि ते सन्ति जाङ्गवि ॥

गन्दिनौत्येव ते नाम देवेषु नलिनौति च ।
 वृन्दा पृथ्वौ च सुभगा विश्वकार्या शिवा चिता ॥
 विद्याधरौ सुप्रमन्ना तथा लोकप्रसाधनौ ।
 चेमा च जाङ्गवौ चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनौ ॥
 एतांनि पुण्यनामानि स्वानकाले प्रकौर्त्येत् ।
 भवेत् सचिहिता तत्र गङ्गा चिपथगामिनौ ॥
 मप्तवाराऽभिजप्तन्त् करमधुटयोजितम् ।
 मर्धि कुर्याच्छनं भूयः च चतुः पञ्च मप्त वा ॥
 स्वानं कुर्याच्छृदा तद्वामन्य च विधानतः ।
 अश्वकाञ्जे रथकाञ्जे विष्णुकाञ्जे वसुन्धरे ॥
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दक्षतं कृतम् ।
 उद्धृताऽसि वराहेण क्षणेन शतबाह्ना ॥
 नमस्ते मर्वभृतानां प्रभवारिणि सुवते ।

नरभिंहपुराणे—

नद्यां स्ववतम् च स्वायात् प्रतिस्रोतःस्थितो दिंजः ।
 तडागादिषु तोयेषु प्रत्यक्षे स्वानमाचरेत् ॥
 मुहूर्चौ देशे समभ्युक्त्य स्यापयेत् कुशमृत्तिलान् ।
 मृत्तोयेन खक देहं बहिः संशोध्य यद्वतः ॥
 स्वानशाटौस्त्र संशोध्य कुर्यादाचमनं बुधः ।
 गनैर्जंके प्रविश्याथ नमेदहणमप्यतिम् ॥
 इरिमेव सरन् बुद्धा निमज्जेरवज्जले ।
 ततस्तीरं समाप्ताश्च अप चाक्षम्य मन्त्रतः ॥

प्रोक्षयेदरुणं देवं मन्त्रैर्वा पावमानौभिः ।

कुशापस्थे तोयेन प्रोक्ष्यात्मानं प्रयत्नतः ॥

आत्मभेद्यन्तिकां गात्रे इदं विष्णुरिति द्विजः ।

ततो नारायणं देवं मंसरैर्त् प्रविशेष्यलम् ॥

निमज्जानो जले सम्यक् त्रिजपेदघमर्षणम् ।

प्रत्यर्कमादित्याभिमुखो भूत्वा । अत्र पौराणिकः स्नानविधिः
सर्वग्राहिसाधारणः, अन्यस्तु शास्त्राभेदेन वैकल्पिकः ।

वैदिकमन्त्रशूलस्तु पद्मपुराणौयो विधिः सर्वग्राहि-सर्ववर्ण-
साधारणोऽपौति प्राच्छः ।

याज्ञवल्क्यः—

तुष्णौमेवावगाहेत यदा स्यादगुच्छिन्नरः ।

अचम्य प्रयतः पञ्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

अग्नुचिः स्नाननिमित्तेन चाण्डालस्यगार्दिना ।

स्पर्शनाङ्गिर्दृष्टिताभिरुद्गुताभिश्च मानवः ।

स्नानं ममाचरेद्यस्तु न म गुण्यति कर्हिचित् ॥

स्पर्शनाग्नुचिद्रव्यस्य, उद्गुताभिरिति वचनादनुद्गुतासु न
स्पर्शदोष इत्यर्थादायाति ।

तथा—

अपाश्चास्त्वागता आपो नशाः प्रथमवेगिकाः ।

प्रचोभितास्तु लेनापि यात्र तौर्थादिनिःसृताः ।

गङ्गाप्रवाहादिचिह्नाः ।

तथा—

उपस्थाने हि यस्तासां मन्त्रवान् कौर्त्तितो विधिः ।
निवेदनान्तस्तत् स्वानमित्याङ्गं ब्रह्मावादिनः ॥
निषेकात् प्रभृति स्वानं यावच्छुतिनिर्दर्शनात् ।
नामन्त्रवह्निजातीनां कर्म किञ्चित् प्रवर्तते ॥

तथा—

मन्त्र-कच्छप मण्डुकास्तोदे मग्ना दिवानिश्चम ।
वसन्तोऽपि च ते स्वाता फलं नाईन्ति कर्हिचित् ॥
अद्भुविधिमायुक्तं कर्म चत् क्रियते नृभिः ।
सुविशद्वेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥

उपस्थानं उर्हं हि इत्यादि मन्त्रकं तासामपां निवेदनान्तः-
देवा गातु विदो गातुमिति जप्य निवेदनान्तः, निषेको
गर्भाधानम् ।

तथा—

ब्रह्मचर्विश्वासैव मन्त्रवत् स्वानमित्यते ।
तुष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं सृतम् ॥
तुष्णीममन्त्रकं सनमस्कारकसुदकनमस्कारवत् ।

तथा—

भगव्यागमनात् स्तेयात् पापेभ्यस्य प्रतियहात् ।
रहस्याचरितात् पापात् सुच्यते स्वानमाचरन् ॥
प्रकर्तुमस्मर्यसेत् जुहोति यजति किथाः ।
. स्वान-ध्यान-जपैर्दीनैरात्मानं शोधयेत् बुधः ॥

विष्णुः—

याम्यं हि आत्मादुखं नित्यस्वायौ न पश्यति ।
नित्यस्वानेन पूर्यन्ते चेऽपि पापहतो जनाः ॥
याम्यं यमलोकोद्भवम् ।

योगियाङ्गवस्त्रः—

विधिहीनं भावदृष्टं कृतमअद्भुता च यत् ।
उद्भुरन्त्यसुरास्तस्य मृढस्य दुष्कृतात्मनः ॥
स्वात्मा च वाससौ धौते अक्षिष्ठे परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरु मृदाङ्गौ च इसौ प्रक्षाल्य वै तथा ॥
अभावे धौतवस्त्रस्य शाणकौमाविकानि च ।
कुतपं योगपद्मं वा द्विवामा येन वा भवेत् ॥
कुतपो नेपास्त्रकम्बलः ।

तथा—

यावद्देवानुष्ठौसैव पितृंसैव न तर्पयेत् ।
तावस्त्रं पौडियेदस्त्रं येन स्वातो नवोदके ॥
निष्ठौइयति यः पूर्वं स्वानवस्त्रन्तं तर्पणात् ।
निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवा महर्षयः ॥

मांस्यायनगृह्णम्—

मवस्त्रोऽरहरामुत्यानुदकोऽन्यदस्त्रमाञ्छादयेत् ।
मवस्त्रदति दितौष्ठवस्त्रप्राप्त्यर्थं एकवस्त्रलस्य नग्नतप्रतिषेधेनैव
प्राप्त्वा दिति ब्रह्मदत्तभाव्यम् । अनुदकः शिरोव्यतिरिक्तगाढेवन-
हुतोदकः ।

पराग्ररः—

खाता निरस्य वासोऽन्यजंघे प्रक्षाल्य चाभसि॑ ।
अपवित्रे हते ते तु कौपैन्यांशोतवारिणा ॥
कौपैनं गुद्धदेशः । ततस्युतेन जलेन ।

जावासः—

नार्देषेकश्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ।
वरमिहपुराणे—

न रक्षमुच्चणं वासो न नौलश्च प्रशस्यते ।
मलाकश्च दग्धाहौनं वर्जयेद्भरं बुधः ॥
उच्चणमुद्घटम् ।

खातेत्यनुवृत्तौ इतीतः—

नोत्तरौयविपर्यासं कुर्यात् ।

विष्णुः—

खातः शिरो नावधुनेष्माङ्गेभ्यस्तोथमुद्धरेत् ।
न तैलवसे स्फृशेत् । नाप्रक्षालितं प्रब्रवासो विभृयात् ।
खात एव षोण्ठीषो धौते वाससो विभृयात् ।
न स्तेष्ठान्यजपतितैः सह संभाषणं कुर्यात् ॥
तैलश्च वसा च तैलवसे तैलशब्दश्च योगरूढपुरस्कारेण
तिष्ठतैले रूढः, तैलादौ च तैलपदप्रथोगः स्तेष्ठे तैलजिति
तैलश्च प्रत्ययादिति कश्यतहपारिजातौ ।

पूर्वधृतमङ्गेष्वितिशेषः । उष्णौषधारणमिह शिरोजसा-
पनयनाय तेन तदनन्तरं न धार्यमिति ।

तथाच महाभारते—

आश्रुतः सोऽधिवासेन जलेन च सुगम्भिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णौषं शिथिलार्पितम् ॥
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ।
इति शिथिलार्पितं अगाढ़वद्धम् । पूर्ववासः पूर्वधृत-
मङ्गेष्विति शेषः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अपसृज्यात् च खातो गाच्छात्तमरपाणिना ।
न चाये धूनयेत् केशान् वासमी न च निर्धूनेत् ॥
अम्बरं खामवस्त्रं तेन खानवस्त्रेण नाङ्कं परिसृज्यादिति
पारिजातः ।
अम्बरपाणिना रिक्तपाणिनेति हस्तायुधः ।
एतद्भयमपि भद्रम् ।

खातो नाङ्कानि शिर्सृज्यात् खानशाश्वा न पाणिना ।
इति विष्णुपुराणात् ।

एवम् खाला गाच्छमवसृज्यादिति हारीतादि-वाक्येन खाम-
शाश्वा न पाणिनां चेति विशिष्य चमर्थे प्रति परिमार्जनमाचा-
भावोऽङ्कं अमर्थे प्रति पाणिखानशाटौकरणपरिमार्जनमाच
इति प्रकाशकारः ।

अथे तु—

नाङ्गेभ्यस्तोयसुद्धरेदित्यगेनैव वस्त्रनिषेधे चिह्ने पुनरमर-
पाणिक्षामश्चाटीप्रतिषेधो यथोच्चरदोषभूयस्त्वार्थमित्याङ्गः ।

मनुः—

श्चिरःस्त्रातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्थृतेत् ।

यदा श्चिरः स्त्रां हठं भवति तैलेन तदा तदिनमङ्गं तैलेन
न संयोग्यं, तैलशब्दोऽचापि तिलतैलपरः ।

पराश्चरः—

ब्राह्मणं स्त्रातुमायामनुगच्छन्ति देवताः ।

पितरस्य महाभागा वायुभूता जस्तार्थिनः ॥

इति गृहस्थरकारे किथास्तानतरङ्गः ॥

अथ सन्धोपासनम् ।

तत्र दोगियाङ्गवल्क्यः—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सन्धोपासनमिर्णयम् ।

अहोरात्रहतैः पापैर्यामुपात्म निवर्तते ॥

सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्धोपासनतप्तः ।

आद्यात्मा न हौयेत अन्यजगतोऽपि सम् ॥

मन्था च वक्ष्यमाणा प्राणायामादिकर्त्त्वात्मिका उपासन-
मनुष्टानं सर्वावस्थोऽपि निष्ठ्येवादिकर्त्तरतोऽपि अथोचितश्चैवे
अप्रसक्तोऽपि चेत्यर्थः ।

मनुः—

पूर्वां सन्धां जपन्ति हन् नैश्चेनो व्यपोहति ।

पञ्चमान्तु च मासीनो मत्तं हन्ति दिवाहतम् ॥

मत्तं पापम् ।

ग्रातातपः—

अगृतं मध्यगम्भेष्ट दिवामैथुनमेव च ।

पुनाति वृषकस्यां वहिः सन्धा ल्पासिता ॥

वृषस्तोऽचाधार्मिकः ।

वृषो हि भगवान् धर्मसत्त्व यः कुरुते मत्तम् ।

वृषत्तं तं विदुर्देवाः— । इति महाभारतात् ॥

१ प्रथमपक्षेः परं क्वचिदधिका पक्षिः ।

पापो भवत्यकुर्वन् यद्वाञ्छात्रैव हौयते ।

थमः— यदक्षा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

आसौनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैश्च इन्ति तत् ॥

यद्राच्चा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

पूर्वां सन्ध्यां समासौनेः प्राणायामैर्योहति ॥

सन्ध्यामुपासते चे तु नियतं शंसितव्रताः ।

विधूतपापाते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

शंसितव्रता दृढव्रताः । एतचाङ्गानादिक्षत-पापविषयम् ।

याङ्गवल्क्यः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् ।

चिकालसन्ध्याकरणात् तत् सर्वं वै प्रणश्यति ॥

बौधायनः—

यदुपस्थकृतं पापं पद्मां वै यत् कृतं भवेत् ।

बाङ्गभ्यां मनसा वापि वाचा वा यत् कृतं भवेत् ॥

सायं सन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात् प्रसुच्यते ।

शातातपः—

गहेषु प्राकृतौ सन्ध्या गोष्ठे ग्रतगुणा भवेत् ।

नदौषु ग्रतमाहस्तौ अनन्ता शिवसन्धिर्घौ ॥

प्राकृतौ एकगुणफला ।

सम्बन्धः—

प्रातःसन्ध्यां सनक्षणामुपासौत अथाविंधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामद्वाप्तमितभास्कराम् ॥

योगियाज्ञवश्यः—

इष्टवद्वौ च सततं दिवसानां^१ यथाकमम् ।
सन्ध्या सुह्रत्तमाचन्तु इष्टे वद्वौ च माँ सृता ॥
सम्भौ सन्ध्यासुपासीत नाभेगे नोदिते रवौ ।
सुह्रत्तो नाडौदयम् ।

याज्ञवश्यः—

खानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्ज्जनं प्राणसंयमः ।
सूर्यस्याषुपस्थानं गायत्राः प्रत्यहं जपः ॥
प्राणानायस्य संप्रोक्ष्य शृचेनाब्दैवतेन तु ।
जपस्त्रासीत शाविचौ प्रत्यगातारकोदयात् ॥
सन्ध्या प्राक् प्रातरेव हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।
अब्दैवतैरापो हिष्ठेत्यादिभिः संप्रोक्षणं देवतौर्यस्यैः कुण्डैः शिरसि
जलविन्दुप्रचेपः ।

तथा इन्द्रोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

शिरसो मार्ज्जनं कुर्यात् कुण्डैः सोदकविन्दुभिः ।
सूर्यस्याषुपस्थानं सौरेण मन्त्रेण, उदत्यं जातवेदस्मित्या-
दिना प्रकाशनं, प्रत्यकृ पश्चिमाभिमुखः, प्राक् पूर्वसुखः ।

योगियाज्ञवश्यः

ॐकारं व्याहतौः सम्यक् गायत्रौ गिरसा मह ।
आपोहिष्ठा ऋचक्षित्वः सूक्ष्मसैवाघमर्षणम् ॥
आदित्यरक्षणार्थाय सायं प्रातर्दिने दिगे ।

१ (क) दिनशायोः । २ (ख) समा सृता ।

सृष्टं स्खयम्भुवा पूर्वं ब्रह्मणो यनुखं सृतम् ॥
 यावन्तो हि विकर्षस्याः पृथिव्यां वालिशा दिजाः ।
 तेषान्तु पावनार्थाय मन्थ्या सृष्टा स्खयम्भुवा ॥
 मन्थ्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ।
 विकर्षस्याः विहिताकर्त्तरः शास्त्रनिषिद्धकर्त्तरस्त्, वालिशाः
 जानशून्याः ।

तथा—

चिंशत्कोशस्तु विख्याता मन्देहा नाम राचसाः ।
 प्राद्रवज्ञि महस्तांशुमुदयनं दिने दिने ॥
 अहन्यहनि ते सर्वे सूर्यमिष्ठन्ति खादितम् ।
 अथ सूर्यस्य तेषान्तु युद्धमासौत् सुदारुणम् ॥
 ततो देवगणाः सर्वे सूर्यस्य तपोधनाः ।
 मन्थ्येति तमुपासीना यत् चिपन्ति महस्तकम् ॥
 ऊँकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्रा चाभिमन्त्रितम् ।
 तेन दह्यन्ति ते दैत्या बज्ञौभूतेन वारिणा ॥
 तं सूर्यं, ऊँकारब्रह्मसंयुक्तं ऊँकारात्मकेन ब्रह्मणा संयुक्तम् ।
 एतदिदिला यो विप्र उपास्ते संशितवतः ।
 दौर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 प्रातःमन्थ्या तु गायत्रौ शावित्रौ मध्यमा सृता ।
 या भवेत् पश्चिमा मन्थ्या शा विजेया मरस्ततौ ।
 शेता भवति गायत्रौ शावित्रौ रक्तवर्णिका ।
 हणा सरस्ततौ ज्ञेया मन्थ्याचयमुदाहृतम् ॥

चयाणास्त्रैव देवानां ब्रह्मादीनानु सङ्गमः ।
 सन्धिः सर्वसुराणास्त्रैव सन्ध्या तेन उदाहता ॥
 गरीयसौ च भूतानां तस्मात् पैचौ तनुर्हि सा ।
 पैचौ तनुः पितामहस्य शरौरम् ।
 सन्धिते तु परे सूक्ष्मे निर्गुणे गुणबोधिनि ।
 प्रधानपुरुषातौते मन्धिते सन्धिरुच्यते ॥

व्याख्यः—

सृष्टिओङ्कारस्त्रैव गायत्रैं निब्रह्मौयात् शिखां ततः ।
 पुनराचम्य हृदयं नाभिं स्फुर्त्वौ च मंस्युश्चेत् ॥

अस्यार्थः—

यदि मन्ध्योपासनकाले सुकेशः स्यात्तदानौ शिखा बन्ध-
 नौया न तु ममन्धकलार्थं पूर्वशिखामोक्षणं कर्त्तव्यमिति ।
 पुनर्योगिं याज्ञवल्क्यः—

मन्ध्याचयन्तु कर्त्तव्यं दिजेनात्मविदा मदा ।

आत्मविदा शरौराह्मिं नित्यं पारकौकिकमात्मानं विजानता ।

प्रभङ्गवानमाह—

उभे मन्ध्ये तु स्वातयं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः ।
 तिस्रूष्यपि मन्ध्यासु स्वातयन्तु तपस्त्रिमा ॥
 गृहाश्रितैः गृहस्यैः । तपस्त्रिमा वानप्रस्यादिना ।
 कालदोषाद्मामर्याद्य शक्रोति यदा इमौ ।
 तदा ज्ञात्वा अविभ्यन्तु मन्धैर्दृष्टन्तु मार्यम् ॥
 कालदोषात् ज्ञानप्रतिबन्धकात्यन्तश्रीतादेः, अमामर्यात् स्वान-

प्रतिबन्धकरोगाद्युपधातात् । मन्त्रैर्मार्जनं दृष्टं सूषिभ्यो मन्त्रान्
ज्ञात्वा मार्जनं कुर्यादित्यर्थः ।

तात्त्वाह—

शक्त आपसु द्रुपदा, आपो हिष्ठाघमर्षणम् ।
एतेष्वतुर्भिर्मन्त्रैश्च मन्त्रस्वानसुदाहृतम् ॥

शक्त आपो धन्वन्या इति कठबाह्यणम् । चतुर्भिरित्यच ब्राह्मणाणां (मन्त्राणां) चतुष्टयं सूक्ष्मापेचया सूचास्तुरधिकत्वात् ।

स्वानमस्त्वैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणमयमः ।

अघमर्षणसूक्तेनाश्वसेधावभृत्युमम् ॥

अप्रायत्ये समुत्पद्ये स्वानमेव तु कारयेत् ।

पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं सृतम् ॥

अघमर्षणसूक्ष्म्य सूषिरेवाघमर्षणम् ।

अनुषुभं भवेच्छन्दो भाववृत्तस्य दैवतम् ॥

भाववृत्तो धाता भावे भावात्मके जनानभिजनयितुं वृत्तः
प्रवृत्त इति व्युत्पत्त्या ।

अश्वसेधावभृत्यके विनियोगोऽस्य कथितः ।

सर्वपापापमोदनार्थं सृतिकारैहृदाहृतम् ॥

तथा—

इत्वा सोकानपौमांस्लौस्त्रिः पठेदघमर्षणम् ।

तथाश्वसेधावभृत्य एवमन्त्रानुरवौत् ॥

यथाश्वसेधः कतुराट् सर्वपापापमोदनः ।

तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापमोदनम् ॥

सिन्धुदीपं भवेदार्थं गायत्री छन्द उच्चते ।
 आपसु दैवतं प्रोक्तं विनियोगसु मार्जने ॥
 सर्वं पावकं कर्म अङ्गानां समुदाहतम् ।
 कोकिलो राजपुत्रसु द्रुपदाद्यार्थं उच्चते ॥
 अनुष्टुभं भवेच्छन्द आपस्त्वय तु दैवतम् ।
 सौत्रामण्डावस्थके ल्लाने तद्विनियोगकः ॥
 द्रुपदा नाम शा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
 अन्तर्जले चिरावृत्या मुच्यते ब्रह्माहत्यया ॥
 आपः पाण्ठोः समादाय चिःपठेद्रुपदां स्त्रेम् ।
 तत्तोदयं सूर्धि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं दिजमन्तमाः ।
 सन्धासुपासते यदश्यावत्तज्जिवोधत ॥

अत्र च—

प्रणवश्याहति सावित्री शिरसामिलितानां प्राणायामे विनियोगामिलितानां च्छ्यादिकं सूला प्राणायामोऽनुष्ठेयः ।

अन्येषान्तु मन्त्राणां तत्तत्त्वपूर्वसमय एव च्छ्यादिकं स्मरण्यैवं न तु पठनीयं पाठे प्रमाणाभावात् न्यायप्राप्तमन्तपाठानन्यभङ्गप्रभङ्गात् । एवं ज्ञातेति याज्ञवस्क्यविरोधात् ।
 एतश्चावश्यमनुष्ठेयम् ।

तदनं—

आर्थं छन्दस्य दैवतं विनियोगस्तथैव च ।
 वेदितव्यं प्रयोगं सर्वंत्वैव विशेषतः ॥. इति ॥

एवम्भोद्धारस्य श्रेतवर्णकथनं गायत्र्यास्याग्निमुखवर्णनं सुतिमात्रं
स्वयादिकम्भरणे पाठिकक्रमो यात्मा ।

ऐशान्यभिमुखो भूला इुचिः प्रथतमानमः ।

आचान्तः पुनराचामेत् १स्तमन्वाभिमन्त्रितम् ॥

स्वतमन्वमिति—

स्वतस्य मत्यस्याभीष्ठेत्याद्यभिमन्त्रितम् ।

अन्तरं इुध्यति द्येवमन्वपानमलौहतम् ॥

शङ्खः—

इत्येवमुखा कर्त्तव्यं ततः सम्याक्ष्यनं जलैः ।

आपो हिष्टेति तिस्त्रभिर्यथावटनुपूर्वगः ॥

चिरावर्त्य तु साविचौ प्रणवं व्याहतौस्तथा ।

मार्जनस्य तथा छला आपो हि ष्टेति मार्जयेत् ॥

मार्द्वामृतस्य प्रक्षिप्य ऊङ्गे मार्द्वां समुत्तिपेत् (?) ।

अधोभागविशिष्टायामसुरा यान्ति मन्त्रयम् ॥

मर्वतौर्थाभिषेकस्य ऊङ्गे मम्यार्जनाह्वेत् ।

अघमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ॥

शङ्ख आपस्य द्रुपदां कामतस्तु प्रयोजयेत् ।

ऊङ्गकारपूर्वां गायत्रौ अस्त्रिङ्गामघमर्षणम् ॥

मातत्यं ब्रह्म चैतदै पुरा दृष्टं स्वयम्भूवा ।

१ (स) स्वतमित्यभिमन्त्रितम् ।

एवं मध्यार्जनं छत्रा वाश्चशुद्धार्थकारणात् ।
तथाभ्यन्तरशुद्धार्थं प्राणायामं समाचरेत् ॥
सततमेव मातत्यं नित्यानुषेयतया खार्ये प्रत्ययः । ब्रह्म वेदः
कामस्य विषयमिदं शक्ष आप इत्यादि कामत इति श्रुतेः ।

शङ्खः ।

इत्येवमुक्ता कर्त्तव्यं ततः मध्यार्जनं जलैः ।
आपो हि षेति तिस्त्रभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥
हिरण्यवर्णेति च वै च ग्रन्थसतस्त्रभिस्तथा ।
शंखो देवौति च तथा शक्ष आपस्तथैव च ॥
इदमापः प्रवृहतां तथा मन्त्रमुदीरयेत् ।
इत्येवमुक्तेति प्रपद्ये वर्हणं देवमित्यादि मां रचन्त् मर्वतः
इत्यन्तं मन्त्रकदम्बमुक्तेत्यर्थः ।

पुनः शङ्खः ।

आचम्यैवं पुरा प्रोक्ता तौर्यमध्यार्जने तु ये ।
मन्त्रास्तैर्मन्त्रतं तोय मङ्ग्लं भृमौ तथा चिपेत् ॥
चिसेन मङ्ग्लं तोयेन पापमस्य प्रणश्यति ।
भृमौ चिसेन इन्यन्ते लचिरादेव शब्दः ॥
व्याहृतौः कौर्त्तयेष्वैव तथेवाव्ययमन्तरम् ।
आचम्यैवं अनन्तरोक्ताचमनकन्त्यम् तौर्यमध्यार्जने अन्तर्जाल-
मार्जने पुरा प्रोक्तां आपो हिष्टत्याशाः, अव्ययमोहारकपम् ।

तथा तच्चैव—

उपस्थृशेच्छथा पश्चान्मन्त्रेणानेन मन्त्रितः ॥

अनन्तरसि भूतेषु गृहायां विश्वतो मुखः ।

तं यज्ञस्त्रिं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ॥

उपस्थृशेदाचामेत् ।

आचम्य च ततः पश्चादादित्याभिमुखो जलम् ।

उद्दत्यं जातवेदेति मन्त्रेणानेन च चिपेत् ॥

एष एव विधि प्रोक्तः मन्त्रयोश्च दिजातिषु ।

एष एव मध्याह्नमन्त्योक्तः ।

पूर्वां मन्त्रां जपेच्छिष्ठासौनः पश्चिमान्त्रथा ।

ततो जपेत् पवित्राणि पवित्रं वाऽथ शक्तिः ॥

ऋषयो दौर्घमन्त्यत्वात् दौर्घमायुरवाप्नुयः ।

पवित्राणि अघर्षणादौनि पवित्रमित्यादौनि च शङ्खोक्तानि
दौर्घमन्त्यत्वं दौर्घकालाय दौर्घमन्त्याकरणस्तेत् दौर्घायुः-
कामस्य, जपेतिकर्त्तव्यतातुये वस्यते ।

कन्दोगपरिग्रहे कालायनः—

अत ऊर्ढं प्रवक्ष्यामि मन्त्रोपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहौनो यतः सृतः ॥

सब्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनकियाम् ।

सब्यः सोपयहः कार्यो दक्षिणः सपविचकः ॥

उपराहः बहवः कुशाः ।

१ मूले धर्मेतः ।

पवित्रमधिकायासामिः कृत्यरक्षाकर एवोक्तं तचैव शेषम् ।

कर्मान्ते वारिणात्मानं पंरिचिष्य समन्वयः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुण्डः षोडकविन्दुभिः ॥

कर्मान्ते पूर्वोक्त-कर्मावसाने आत्मानं मर्वतो वारिणा वेष्टयित्वा
रक्षा कार्यत्यर्थः ।

प्रणवो भूर्भुवः खस्य माविचौ च हतौयिका ।

अब्दैवत्यास्तृच्छैव चतुर्थं इति मार्जनम् ॥

भूराश्चास्तिस एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्रौ शिरसस्तथा॑ ॥

आपो ज्योती रसोऽस्तं ब्रह्मभूर्भुवः खरोम् । इति शिरः ।

प्रतिप्रतौकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ।

तथा—

एतां एतां सहानेन तथैभिर्द्वयभिः सह ।

चिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः म उच्यते ॥

करेणोद्गृह्य सलिलं ज्ञाणमामच्य तच च ।

जपेदनायतासुव्वां चिः सहादाऽघर्षणम् ॥

एताः व्याहृतौः एतां गायत्रौ अनेन शिरमा एभिः प्रणवैर्द्वयभिः
महेत्यर्थः आयतासुर्वेति विकल्पात् आयतासुर्वेति नेत्रम् ।

मार्जनान्तरं शङ्खः ।

उपस्थृतेन्तः पश्चान्तरेणानेन धर्षतः ।

अन्नशरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

तं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योतौरसोऽनृतम् ॥

एतचाचमनान्नं हृतमपि ज्ञास्यक्षरोक्षाघमर्षणानन्नरमनु-
ष्टेयम् वाजस्नेयिनान्तु द्रुपदाघमर्षणानन्नरमनुष्टेयम् । गङ्गेना-
येतदनन्नं सूर्याञ्जलिदानोक्ते ।

अघमर्षणमुक्ता हृद्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

तथा ॑चाकं प्रतिप्रोहेत् चिकेणाञ्जलिनाम्भसः ॥

तच्चिचमित्युग्दयेनैवोपतिष्ठेदैनन्नरम् ।

प्रतिप्रोहेत् चिपेत् । चिकेण प्रणव व्याहति साविच्छाक्षकेन ।
तच्चिचमित्युग्दयेनैवोपतिष्ठेदनन्नरम् उद्यं जातवेदसमित्यादि
चिचन्देवानामिति च उद्यन्नममत्यरौति च ।

तथा—

मन्ध्यादयेऽप्युपस्थानमेतदाङ्गर्भमैषिणः ।

॑मध्याङ्गेऽनुदये वापि विभ्राजादौच्छया जपेत् ॥

विभ्राङ्गिति विभ्राङ्गिदि इत्यर्थवाक्यं गिरःसङ्कल्पः ।
मन्धत्वात् ब्राह्मण पुरुषस्तुतः । इच्छयेति काम्यविषयं न तु
नैत्यिकम् ।

तदसंसक्षपार्षिष्ठ्वा एकपाद्वृपादपि ।

कुर्यात् हृताञ्जलिष्ठ्वापि ऊर्ढ्वाङ्गरथापि वा ॥

तत् उपस्थानमसंसक्ष-पार्षिष्ठ्वामृत्यामणगुल्फभागः ।

१ मूले उत्थायार्कं ।

२ ऋचित् दिवाकरम् ।

३ मूले मध्येतत्त्वं उपर्यस्त ।

यत्र स्थान लक्ष्मयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनौषिणः ।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयोऽप्यवायते ॥
तिष्ठेदोदयनात् पूर्वां मन्थमामपि शक्तिः ।
आसौतोऽबूदयाच्चाम्यां सन्ध्यां पूर्वं चिकं जपन् ॥
एतत् सन्ध्याचयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधिष्ठितम् ।
यस्य नास्त्यादरसत्त्वं न स ब्राह्मण उच्यते ॥
तथा उद्भवनादातारकोदयात् यदधिष्ठितं यद्धौनम् ।
सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता स्वानशौक्ष्यं यो द्विजः ।
तं दोषा नोपसर्पन्ति गहन्त्वन्तमिवोरगाः ॥

मनुः—

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौक्षः समाहितः ।
पूर्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् काले चैवापरां चिरम् ॥
कृष्णयो दीर्घसन्ध्यलाहौर्धमायुरवाप्नुयः ।
आवश्यकं मूलपुरौषादि-कर्म चिरमित्युभयोः सन्ध्ययोः सम्ब-
द्धत्वं दीर्घकालत्वं दीर्घकालत्वाप्निः ।

तथा ।—

आचम्य प्रथतो नित्यमुभं सन्ध्ये समाहितः ।
प्रुचौ देशे जपन् जप्यमुपामौत यथाविधि ॥
पूर्वां सन्ध्यां जपन्ति ते माविचौश्चार्कदर्शनात् ।
पश्चिमान्तुं समामौनः सम्यग्गच्छविभावनात् ॥
अकारस्तु उकारस्तु मकारस्तु प्रजापतिः ।
वेदचयं निराकाशं भूर्भुवः स्त्रितौति च ॥

चिभ्य एव च वेदेभ्यः पादं पादमदूदहत् ।
 त(उ)दित्याचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठौ प्रजापतिः ॥
 एतदचरमेतान् जपन व्याहतिपूर्विकाम् ।
 सन्धयोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्ड्रेन युक्ते ॥
 एतदचरं प्रणवं वेदपुण्ड्रेन वेदजपपुण्ड्रेन ।
 सहस्रांश्चस्त्रभ्यस्य बहिरेतत्त्विकं द्विजः ।
 महतोऽप्येनमो मासाच्चेवाहिर्विसुच्यते ॥

विष्णुपुराणे—

सर्वकालमुपस्थानं सन्धयोः पार्थिवेष्टते ।
 अन्यच सूतकाश्चैव विभ्रमातुरभीतिः ॥
 विभ्रमो भयं विनैव व्याकुलता ।
 योगियाङ्गवस्त्रः—

सन्ध्या येन न विजाता न च सन्ध्यात्पाचिता ।
 जौवशेव भवेष्टुद्रो मृतः श्वा चैव जायते ॥
 अमार्त्सोऽस्तु जेष्टु य विप्रः शृद्रसम्पितः ।
 प्रायस्त्रित्तौ भवेष्टु लोके भवति निन्दितः ॥

मनुः—

नानुतिष्ठति यः पूर्णं नोपास्ते यस्य पश्चिमाम् ।
 च शृद्रवदहिष्कार्यः सर्वस्याद्विजकर्णणः ॥

दृष्टिः—

सन्ध्याहीनोऽप्युचिर्नित्यमनहः सर्वकर्णसु ।
 वदन्यत् कुरुते कर्णं न तस्य फलभाग्यवेत् ॥

बौधायनः—

अपि चाच प्रजापतिगौतौ सोकावदाहरन्ति ।

अनागतां तु ये पूर्वामितिकालान्तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः सूताः ॥

सायं प्रातस्तथा सन्ध्यां ये नो विप्रा उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्षण्ठु योजयेत् ॥

ग्रातातपः—

अनागतान्तु यः पूर्वां खादित्यास्त्रैव पश्चिमाम् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां नासकौ ब्राह्मणः सूतः ॥

अङ्गिराः—

उभे सन्ध्ये तु यो विप्रो मौनसास्ते समाहितः ।

दिव्यमर्षसहस्रन्तु ब्रह्मास्ते कम्हीयते ॥

अचि-शङ्ख-वशिष्ठाङ्गिरो-पठीनमिवौधायनाः—

सव्याहतिं सप्रणवां गायथ्रीं शिरसा सह ।

चिः पठेदाथतप्राणः प्राणाथामः स उच्यते ॥

आयतप्राणो नियतप्राणपवनः नियमस्य पूरके आकर्षणं कुम्भके
धारणं रेचके त्याग इति ।

तदकं योगियाङ्गवस्त्रयेन—

नामिकाङ्गष्टु उच्छ्रासो भातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको नियमस्त्रासो बौद्धमालस्तु रेचकः ॥

नीलोत्पलदक्षयामं नाभिदेशे प्रतिष्ठितम् ।

१ (ख) स वस्त्रोऽ (क) नामको— ।

चतुर्भुजं मशात्मानं पूरकेणैव चिन्नयेत् ।
 कुम्भकेन हृषि स्थाने धायेच्च कमलामनम् ॥
 पूरकेणेत्यादौ वृतीया मन्त्रम्यर्थे ।
 ब्रह्माणं गौरवर्णाङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ।
 रेचकेनेश्वरं विद्यालङ्गलाटस्यं महेश्वरम् ।
 गृद्धस्फटिकमङ्गाङ्गं निर्षीलं पापनाशनम् ॥
 गौरमच रक्षपर रक्षं प्रजापतिं धायेदिति व्याससृतेः ।
 पुनर्यागियाङ्गवस्त्रः,—
 पूरक-कुम्भक-रेचकैः प्राणायामस्तिष्ठन्त्रणो ज्ञेयः ।
 चिलक्षणस्त्रिविधिः एवच्च प्रत्येकमेव प्राणायामलात् प्रत्येकमेव
 चिरावृत्तमन्वयपाठः । एतावतैव प्राणायामचयसिद्धिः । अतएव
 ततोऽन्ते गृद्धाते चिभिरित्युपसंहारः ।
 व्यासः,—
 आदानं रोध उत्सर्गो वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्येत् ।
 ब्रह्माणं केशवं शम्भुं धायेदेताननुकमात् ॥
 चिस्त्रिवर्नवधा अयस्य नवधाभ्यासः पचास्तरम् ।
 चिविधं केचिदिच्छक्ति तथैव नवधाऽपरे ॥
 इति योगियाङ्गवस्त्रयेनाभिधानात् । अनुकमात् शास्त्रा-
 न्तरोक्तकमेण ।
 एतेन— विष्णुपूर्वकमेव धानम् । ब्रह्मपूर्वकधानमिति पचा-
 न्तरम् । प्राणायामे कुम्भकमात्र एव मन्वयपाठः । इत्याद्यसत्-
 पचास्तु शिष्टापरिगृह्णौत्तरादेवोपेचिताः ।

प्राणायामोन्तरमाचमनेषु च प्रातः सूर्यसेत्यादिमन्त्रः । मध्याह्ने
आप इति मन्त्रः । सायं अग्निसेत्यादि मन्त्रः ॥

तद्यथा मैत्रायणीय गृह्णपरिशिष्टम्—

प्रातः सूर्यस्त्र भेत्युक्ता सायमग्निस्त्र भेति च ।

आपः पुनर्न्त भध्याह्ने कुर्व्यादाचमनन्तया ॥

प्ररक-कुर्मक-रेचकैर्षिलित्वा एक एव विनियोक्तयः ।

चाचम्याग्निस्त्र मा मन्त्रुष्टेति साथमपः पौला सूर्यस्त्र मा मन्त्रुष्टेति
प्रात इति बौधायनवाक्यस्त्र वाजमनेयिनां नियताचार इति ।

गृहस्यतिः—

वद्वासनं संनियम्यै सूख्लाचार्यादिकन्तया ।

मञ्जिमौलितदृश्मौनौ प्राणायामं ममभ्यसेत् ॥

खमात्मानम् ।

गृह्णः— आदौ देवतामार्णं छन्दस्त्र संस्परेत् ।

अथास्थाः मविता देवता च्छविर्विश्वामित्रो गायत्री छन्दः ।

ॐकारस्त्र प्रणवो व्याख्यातः ।

ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जगः ॐ तपः ॐ सत्यं
इति महाबाहृतयः ।

आपोज्योनौ रमोऽमृतं गृह्णभूर्भुवः ऋरोम इति शौर्षम् ।

देवः—

मविता देवता यस्या मुखमग्निलिपाद् च्छितः ।

विश्वामित्रच्छविश्वन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥

१ (ग) नियम्यासून् ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

प्राणस्यायमनं कृत्वा आचासेत् प्रथतोऽपि सन् ।
आन्तरं स्थिते यस्मात्सादाचमनं सृष्टम् ॥

कन्दोगामान्तः—

अहश्च-रात्रिशादित्यश्च मा पुनात् स्खाहेति प्रातः । मध्याह्ने
आपः पुनर्न्त्विति । मायं रात्रिश्च मा उरुणश्च मा पुनात्
स्खाहेति गोभिल एव प्रमाणम् । सकलकन्दोगसम्प्रदायश्च ।

कात्यायनः—

पुष्पाष्ट्रम्भुमिश्राणि ऊर्जसुत्त्विष्ठोर्ज्वबाङ्गः सूर्यमुदौचेत् ।
उद्दत्यं उदयनं चिंतं तत्त्वुरिति गायश्चा च यथाशक्ति ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

प्रणवो भूर्भुवः स्तः स्खाङ्गानि इदयादयः ।
गायश्चावाहने पुर्योगियाज्ञवल्क्यः—

आवाह्य यजमानेन तेजोमौति विधानतः ।

तत्रावाह्य जपिला च नमस्त्वय विसर्जयेत् ॥

गायत्रौमधिकृत्य श्रातपथश्रुतिः ।

गायश्चेकपदौ द्विपदौ त्रिपदौत्यादि ।

अत्रैव विनियोगवाङ्गे बौधायनः । मावदोमित्यश्च मन्त्रस्य
विनियोगकार्यता दर्शिता ।

व्यासः—

आवाहयेत्तु गायत्रौ मर्वपापप्रणाग्निनौम् ।

आगच्छ वरदे देवि अचरे ब्रह्मवादिनि ॥

गायत्रौ चक्न्दसां मार्तर्जपे मे समिधीभव ।
 गायनं चायते यस्मात् गायत्रौ लं ततः सृता ॥
 कन्दोगामां विसर्जनमन्त्रः ।
 उँ उच्चरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवामिनि ।
 बद्धुणा ममनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ॥
 ॥ इति गृहस्थरत्नाकरे सन्ध्योपासनतरङ्गः ॥

अथ जपविधिः ।

तत्र योगियाङ्गवस्त्रः—

जपस्येह विधिं वक्ष्ये यथाकाण्डं विधानतः ।
 जलान्ते वाम्यगारे वा जले देवालयेऽपि वा ॥
 गवां गोष्ठे पुण्यतीर्थं मिद्दुचेतेऽथवा गृहे ।
 गृहे वेकगुणं जयं नशान्तु चिरणं सृतम् ॥
 गवां गोष्ठे शतगुणमन्यगारे शताधिकम् ।
 मिद्दुचेतेषु तौर्थेषु देवतायासु मस्तिष्ठौ ॥
 १[महसं शतकोटीनमनन्तं विष्णुमस्तिष्ठौ ।]
 तिष्ठेदौचमाणोऽक्षे जपं कर्यात् समाहितः ॥
 अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्यादस्थमाणकमेण तु ।
 प्रागेषु कुर्यादेवमामौनस्यामने शुभे ॥
 नात्युच्छ्रते(च)नात्मनौर्हर्भपाणिः सुमयतः ।
 स्फटिकेश्वाच-रुद्राच-पुच्चीवमसुद्धवैः ॥
 १ (ख) एकत्रिं | | चिह्नित पद्मनामिति ।

अचमाला तु कर्तव्या उत्तमा द्वुन्नरोन्नरा ।

कोशादिका भवेद्वद्विरचमाला विशेषतः ॥

जपस्य क्रियमानस्य तस्मात् ब्रेष्टा परापरा ।

अभावे त्वचमालायाः कुशयन्त्याऽथ पाणिना ॥

जपं एवं हि कर्तव्यं एकायमनसैव हि ॥

इन्द्राचः आखकमिति पारिजातः । कोशादिकेत्यादि-
शब्देनार्व्यदादिमन्त्रायहणम् ।

ग्रन्थः,—

कुशदृष्ट्यामासौनः कुशोन्नरौयवान् कुशपविचपाणिरुद्गुमः
पूर्वाभिमुखो वाऽचमालामादाय देवतां धायन् जपं कुर्यात् ॥

सुवर्णमणिमुकास्फटिक-पश्चाच्छ्राज-पुच्छीवकानामन्यतमा-
दचमालां कुर्यात् । कुशयन्त्रिकतां वामहस्तोपथामैर्वा गणयेत् ॥

देवतां धायन्ति देवताधानस्य जपान्नर्विधानेन यत्र न
देवताविशेषविधिः तत्रापि मन्त्रप्रकाशा देवता धेष्ठा, वृष्टौ
स्त्रयमासनं हस्तोपथामः अनुस्तिः ।

गरसिंहपुराणे,—

चिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निवोधत ।

वाचिकस्य उपांशुस्य मानसस्य चिधा मतः ।

चयाणां जपयज्ञानां नेत्रान् स्यादुन्नरोन्नरः ॥

यदृच्छनौचस्त्रितैः स्यष्टशब्दसमाचरैः ।

मन्त्रमुचारयेद्वाकं जपयज्ञः स वाचिकः ॥

१ (ख) सूर्याभिमुखो वा । २ (ख) जपाङ्गतया ।

शनैरुचारयेन्ममौषदोष्टौ च चालयेत् ।

किञ्चिच्छब्दं स्थयं विश्यादपांशुः स जपः स्फुतः ॥

धिया यदचरत्रेष्या वर्णाद्वये पदात् पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यामः स उक्तो मानसो जपः ॥

एवम् विविधस्य जपस्य विधानात् ।

नोऽर्जय बुधः कुर्यात् सावित्र्यास्त्र विशेषतः ।

इति शङ्खोक्तनिषेधोऽन्यफलाभिप्रायः ।

ध्यायेत मनसा मन्त्रं जिङ्गोष्टौ न विचालयेत् ।

न कम्पयेच्छरोयीव दन्तं नैव प्रकाशयेत् ॥

इति योगियाङ्गवस्त्रयोक्तं मानसजपविधयं महाव्यम् ।

योगियाङ्गवस्त्रयः,—

न चड्कमस्त्र विहसन्न पार्श्वमवलोकयन् ।

नापांश्रितो न अस्यंसु न प्राणृतशिरास्तथा ॥

न पदा पादमाकम्य न चैव हि सथा करौ ।

न वा ममाहितमना न च मंत्रावयन् जपेत् ॥

प्रस्त्रानि च दानानि ज्ञानम् निरचूतम् ।

जप्यानि च सुगृप्तानि एषां फलमनस्तकम् ॥

उपांशुजपशक्तस्त्र ग्रन्थाच्छतगुणो भवेत् ।

अहम्बन्न मानसः प्रोक्तो यस्माङ्गानयमो हि ऋः ॥

ग्रन्थादश्वैः पठनौथादिति कल्पतरः ।

न क्लिष्टवासा क्लिष्टाङ्गो जपादीनाचरेऽधः ।

वस्त्रनिष्ठोतनं प्रेताः परिवार्ये पिवन्ति हि ॥

ब्रतादृते नार्द्ववासा नैकवासाः समाचरेत् ।
 न जीर्णं न नौलेन परिक्षिष्टेन वा जपेत् ॥
 परिवार्यं वेष्टयित्वा क्षिष्टेन मलिनेन च ।
 अच-राचस-भूतानि सिद्धविद्याधरा गणाः ॥
 इरन्ति प्रसभं अस्मात् तस्मादुप्तं समाचरेत् ।
 जपकाले न भावेत ब्रतहोमादिकेषु च ॥
 एतेष्वेवावसक्तं यद्यागच्छेद्विजोन्तमः ।
 अभिवाश ततो विप्रं योगजेमस्तु कारयेत् ॥
 स्त्रौ-शूद्र-पतितांश्चैव रासभस्तु रजस्त्रकाम् ।
 जपकाले न भावेत जपहोमादिकेषु च ॥
 द्वृष्णीमामौत तु जपंस्त्राण्डास्तपतितादिकान् ।
 दृढा तान् वार्युपस्त्याभाव्य क्षात्वा पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रथतो नित्यं जपेदशुचिदर्घने ।
 चक्रमणं चक्रं चपाञ्चितः कुण्डादाविति शेषः ।
 न चैव हि तथा करौ आकमेदित्यनुषङ्गः । करौ पदा
 आकम्येति शेषः । इति कल्पतरः । एतेष्वेव जपहोमादिषु अवसरं
 प्रवृत्तम् ।
 वेदमेव जपेत्तियं वथाकासामतञ्चितः ।
 तं शास्याङ्गः परं धर्मसुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥
 वेदमेवेत्यावश्यकतायां एवकारः फलाधिक्याभिप्राप्तको वा
 परमो धर्म इत्युपसंहतेः । अतो न जपान्तरनिषेधः ।

१ (ख) कोर्त्तव्येत् ।

अथः—

सर्ववेदपविचारणि वक्ष्याम्यहमतःपरम् ।

येषां जपेत् शोमैश्च पूषन्ते तमसा॑वृताः ॥

अब्रमर्णं देवकातः शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कुप्ताएत्याः पावमान्यस जुङ्गा शावित्रमेव च ॥

विमलं शिरः सद्गुल्मं विवर्णं रोचितं ततः ।

भाहण्डानि च शामानि गाथत्वं भैरवमत्था ॥

शत्रुहंशिरमर्णशिरस्त्रिसुपर्णं महाप्रतम् ।

अभौषङ्गाः पदस्तोमाः शामानि व्याइतौक्षया ॥

अवलिङ्गा वार्षस्यत्यस्त्र वाक्सूक्तं मध्युक्षया ।

गोसूकस्त्राशसूक्तस्त्र इत्यसूक्ते च शामनौ ॥

चौष्णाम्यदोहानि रथनरस

अग्निवतं वामदेव्यं वृहत् ।

एतानि अप्नानि पुनर्लिङ्गान्मुम्

आतिश्चारत्वं लभते य इत्येत् ॥

देवकातः देवकातस्येनस इत्यादिमन्त्रः । जुङ्गा॑ शावित्रं जुङ्ग-
प्रकाशिका जातवेदम् इत्यादि चक् । विमलशब्दो हमः
शुचिष्ठित्यादि । शिरः सद्गुल्मः— अव्याप्त इत्यादि चक् ।

भाहण्डानि यत्ते हृष्ण इत्येकविंशति शामानि । शत्रुहंशिरं
नमस्ते इत्यमन्त्ये इत्येकादशानुवाकाः ।

चिसुपर्णं ब्रह्मसेतुमित्यनुवाकूचयं तैन्तिरौयश्रुतौ प्रसिद्धम् ।
 महाव्रतं राजमं साम अभिषङ्गा पुरोज्योति वो नुमै इत्यादि-
 सामचयं । पदस्तोमाः सामस्तुष्कं । सामानि व्याहृतौस्थेति
 व्याहृतिसामानौत्यर्थः । अवृलिङ्गा आणे हिष्टेत्येवमादयः ।
 वाहृस्पत्यं गणानान्वामित्यादि चक्र । वाक्सूकं प्रथमं वाचेऽग्नि-
 मित्यादि । मध्वृचः-मधुवाता इत्यादि तिसः । गोसूकाशसूकं
 सामनौ यदिचाहं यथाग्नमित्यस्यां चक्रि प्रसिद्धे । इष्टसूकं
 सामनौ इति एतालिङ्गैसु वासेत्यस्थावृचि प्रसिद्धे । अत्रि-सूतौ
 चेतान्यधिकानि ।

योगियाङ्गवस्त्रः—

अथोपतिष्ठेदादित्यं मुद्द्रिं पुष्पान्वितं जलम् ।
 प्रचिष्टोदयमुदत्यं चिंतं तच्चरुरित्यपि ॥
 हंसः पूर्वचिष्टेतानि शुभानि पावनानि च ।
 एतच्चपेदूर्ज्ञवाङ्गः सूर्यम्बीक्ष्य समाहितः ॥
 गायत्रा च यथाग्नक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ।
 विभाडित्यनुवाकेन सूक्षेन पुरुषस्य च ॥
 शिरःमङ्गल्पेन तथा मण्डस्त्राह्मणेन च ।
 दिवाकौर्चैश्च मौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तिः ॥
 अपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्वदेवप्रणीतकैः ।
 पवित्रिविविधैश्चान्यैर्गुह्योपनिषदा तथा ॥

१ (ग) ज्योतिरोन्मम ।

२ (क) मुद्रोपनिषदा ।

अथात्मविदा विविधा जपत्वा जपसिद्धुये ।

प्रदक्षिणं नमस्कृत्य समावृत्योपविश्च च ॥

दर्भषु दर्भपाणिः स्थात् प्राञ्जुखः प्राञ्जलिः स्थितः ।

अथायेसु यथाग्रकि ब्रह्मयज्ञं समाचरेत् ॥

विभ्राङ्गित्यादयः सप्तदश चतुः । पुरुषसूक्तं सहस्रौषत्यादि
षोडशचतुः । शिरःसङ्कल्पो यज्ञायतो दूरमित्यादि । मण्डलब्राह्मणं
तदेतन्मण्डलं तपतौत्यादि चयोविंशतिकण्ठिकाः ।

दिवाकौर्त्या चतुर्भाचमित्याश्वलारोऽध्याया इति पारिजातः ।

अधेतिमग्राटायै दिवापठनौयैः शतरुद्रादिभिरिति कन्यतहः ।

अन्यैरिति मौरैर्मन्त्रेकिंचत्येत्यैः । पविचैः यदेवा इत्यायैः ।
गच्छमपकाश्यं जौवब्रह्मणोरैक्यं तत्प्रकाशको वेदभागो गच्छोप-
निषदः ।

बौधायनः,—

अप आवश्य दर्भेष्वामौनो दर्भन् धारयमाणः माविचौ
महस्तकल आवर्त्येत् । शतक्षलोऽपरिमितक्षलो वा दशावराम् ।
इत्यनेन दशात् कर्हुं शताटव्यागपरिमितक्षम् ।

मनुः,—

ॐकारप्रविंकास्त्रिम्बो महावाहतयोऽव्ययाः ।

चिपटा चैव गायत्रौ विज्ञेया ब्रह्मणो मुम्बम् ॥

योऽधीतेऽह्न्यह्न्येताम्लौणि वषाण्यतन्त्रितः ।

म ब्रह्म परमभेति वायुभूतः स्वमूर्त्तिमान् ॥

एता व्याहतिसहिता गायत्रौः, वायुभूतो वायुवच्छ्रौप्रक्रियः ।

खमूर्त्तिमान् इक्षियाश्रय एतेन जौवन्नेव ब्रह्मा परमभ्येतौत्यर्थः ।
यदा खमूर्त्तिमान् ज्ञानादिविशेषगुणशून्य इत्यर्थः ।

तथा.— एकाचरं परं ब्रह्मा प्राणायामः परन्तपः ।

साविव्यासु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

चरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजति-क्रियाः ।

अचरन्त्वचरं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥

अचरन्ति विनाशिन्यो भवन्ति अचरमोकारः तस्य मोक्षफल
न चरतौत्यचरं प्रजापतिलभ्यं प्रजाप्रतिपादकत्वेन उँकारस्य
बोध्यम् ॥ अचरत्वं ब्रह्मात्मम् ।

यमः— खृष्णयः ऊचुः—

किम्बै परमकं ब्रह्मा किम्बै परमकन्तपः ।

उपवासात् परं किम्बै किम्बै मौनादिविष्यते ॥

यम उवाच—

उँकारः परमं ब्रह्मा प्राणायामः परन्तपः ।

साविव्यासु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

अङ्गिरा—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

स्वरूपं परमं सर्वमभ्यसेत् प्रणवन्ततः ॥

प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहतौषु च सप्तसु ।

चिपदायाम् गाथत्वा न भयं विद्यते क्षित् ॥

ब्रह्मः— सावित्रीजयनिरतः खर्गमाप्नोति मानवः ।

सावित्रीजयनिरतो मोक्षोपायस्य विन्दति ॥

तस्मात्सर्वप्रथमेन स्वातः प्रथमानसः ।
गायत्रीनु जपेद्वस्त्रा सर्वकल्पनाशिनीम् ॥
मोक्षोपायस्तत्त्वबोधः ।

याज्ञवस्त्रः—

वेदा अथ पुराणानि वेतिहासानि शक्तिः ।
जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्याद्वाधात्मिकोच्चपेत् ॥

मनुः—

जपेनैव तु मंसिद्धेद्वाद्वाणे नात्र मंशयः ।
कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
मित्र आदित्यः तद्वेवताका चक्र मैत्रौ सावित्रौ तत्-
प्रधानो ब्राह्मणो नित्यं मावित्रौजप्यनिरतः, अतो मैत्रः ।

वशिष्ठः—

थथाग्निर्वायुना धूतो हविषा चैव दीयते ।
एवं जपयरो नित्यं मन्त्रयुक्तः सदा दिजः ॥
अत्र च समस्तवेदाध्ययनवता आदावारभ्य वेदपाठेन स्वाध्यायः
करणौयः । एकदेशाध्यायिना पुरुषसूक्तादिपाठेन मावित्रौमाचा-
ध्यायिना पुराणपाठेनेति व्यवस्थेति पारिजातः ।

याज्ञवस्त्रः—

शाकयावकभैक्ष्याणि पयोमूलफलानि च ।
दधि चर्पिस्तथा स्नापः प्रशस्ताः शुच्चरोक्तरं ॥
चरवो छुपत्रामसृ भैक्ष्यं नक्षत्रानि च ।
एतान्यनुव्रतान्याङ्गः शस्तानि जपकर्मण्या ॥

अनश्राविताकरा ईषदमिद्ध ओदनश्चरिह पूर्ववाके
उपात्तस्याग्निमवाक्ये भैक्ष्यस्योपादानमुत्कर्षबोधनार्थम् । विमं
मृणालम् । हविष्यान्नानि यवादौनि । अनुब्रतानि जप-
ब्रतस्याङ्गानि । (काम्य)नैभित्तिकजपविधिविषयस्तत् । नित्यजपे
पञ्चयज्ञावश्चिष्टभोजनविभानुरोधात् । अत्र शाकादौनां विकल्पः ।

भक्ष्यविशेषेण जपारम्भे एकादश्युपवासोऽपि न कर्त्तव्य इति
प्रकाशकारमतमनादेयम् । न ह्यत्र रागप्राप्तभोजनं विधीयते ।
अपि तु नियम्यते ततश्च जपप्रवृत्तो यदि सुङ्गे तदा शाकादिक-
मेव । न तु भुक्त एवेत्यर्थं इति भोजनस्याविधानात् ।

नरसिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः मन् प्राङ्गुखः सुममाहितः ।

प्राणायामन्त कुच्चर्ति वथाग्रक्षिमतद्वितः ॥

जपेदहरहः खाला माविचौ जपते द्विजः ।

अथ पुष्पाच्छलिन्दला भानवे ऊर्जवाङ्गकः ॥

उद्यत्यस्त्र जपेन्मन्त्रं चिचं तच्चक्षुरित्यपि ।

प्रदचिणमुपावृत्य नमस्कृत्य ततः प्रभुम् ॥

पित्र्यर्षिंगणदेवादौनद्विः मन्त्रपर्येत्ततः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे जपतरङ्गः ॥

अथ तर्पणविधिः ।

तत्र विष्णुः—

स्नातशार्द्धवासा देवर्षिपितृतर्पणमभ्यःस्य एव कुर्यात् ।
परिवर्त्तितवामाश्वेत्तीर्थतौरमुत्तीर्थ ।

याज्ञवस्क्यः—

स्नाता देवान् पितृं स्वैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ।
देवान् ब्राह्मणादौन् अर्चयेत्तस्मिन्नैर्मन्त्रैः पुष्पाच्चतादिभिः ।
पितृंश्च आद्देन ।

शातातपः—

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको दिजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥
शुचिर्मन्त्रस्नानादिनाऽपि । प्रत्यहमिति वचनास्त्रियाधिकारः ।
विष्णुपुराणे,—

शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम् ।
तेषांसेव हि तौर्थेन कुर्वेति सममाहितः ॥
तेषां देवपितृणाम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यवाद्विस्तर्पयेद्देवान् मतिलाङ्गिः पितृनपि ।
नामान्ते तर्पयामौति चादावोमिति च ब्रवन् ॥
ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवान् कन्दामि वेदान् ऋषीन्
पुराणानाचार्यान् गम्भव्यामितराचार्यान् मम्बत्मरं मावयवं देवौ-
रप्परसो देवानुगान् नागान् मागरान् पर्वतान् मरितो नगान्

दिव्यान् मनुष्यान् यज्ञान् रचांभि पिण्डाचान् सुपर्णान् भूतानि पश्चान्
वनस्पतौन् शोषधीर्भृतयामं चतुर्बिंधमित्युपवीतौ । प्राचीनावौतौ
थमं अमपुरुषं कव्यवालं नक्षं सोमं अमर्यमनलया अग्निव्याजान्
वर्षिष्ठदः सहात् सहात् । अथ स्वान् पितृन् मातामहादीनिति प्रति-
पुरुषमध्यसेत् । येष्टभाव-शशुरपितृव्यमातुलांश्च माहपितृवंशांश्च ।
ये चान्ये मत्त उदकर्महन्ति तांस्तर्पयामि इत्ययमवमानेऽङ्गलिः ।

अथ स्तोकाः ।

क्षायां यथेष्टेष्टरदातपार्तः

पथः पिपासुः चुधितोऽलमक्षम् ।

बालो जनिचौ जननौच्च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा भूतानि सर्वाणि स्यावरानि चराणि च ।

विप्रादुदकमिष्टन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतदिभर्ति हि ॥

पुराणानिति तु आचार्यविशेषणं, प्रतिपुरुषमध्यसेदित्यमेन
पिचादीनां चयाणां मातामहादीनां चयाणां सुदकाङ्गलिरावर्त्तते
दस्युकम् ।

अपानन्तरं योगियाङ्गवस्त्रः—

तच्च सन्तर्पयेद्वानृषीन्द्रिवगणांस्तथा ।

ब्रह्माणमर्पयेत् पूर्वे विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवाङ्गन्दांसि वेदांश्च चर्षींसैव तपोधनान् ।

आचार्याश्वैव गन्धर्वानात्मार्यानितरांस्तथा ॥
 तथा देवानुगामागान् मागरान् पर्वतांस्तथा ।
 सम्भृतस्मरं सावयवं देवौरप्यरमस्तथा ॥
 सरितोऽथ भनुत्यांश्च यज्ञांश्चकांश्चैव हि ।
 पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पश्चांस्तथा ॥
 वनस्पतौ नोषधीश्च भूतयामं चतुर्विधम् ।
 अन्यारभेन सब्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥
 द्वयतामिति सेक्षयं नामा तु प्रणवादिना ।
 आवाश्च पूर्ववन्मन्त्रैरास्त्रीर्यं च कुशान् शुभान् ॥
 प्रागयेषु सुरान् मन्त्रकृ दक्षिणायेषु वै पितृन् ।
 सव्यं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तक्षिणैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ।
 मातामहांश्च मततं अद्भुया तर्पयेदुधः ।
 प्राचौनावौत्युदकल्पे प्रसिद्धेष्टै तिलान्वितम् ॥
 यद्युद्धृतं प्रसिद्धेत तिलान् मंमिश्रयेक्षले ।
 अतोऽन्यथा तु सब्येन तिला याद्वा विचक्षणैः ॥
 दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं प्रसिद्धेष्टाविधि ।
 दक्षिणेनैव गृह्णौथात् पितृतीर्थसमौपतः ॥
 तिलानामप्यलाभे तु सर्वर्णरजतान्वितम् ।
 तदभावे निविद्धेत्तु दर्भेन्मन्त्रेण चाप्यथ ॥
 कथवासं नलं योमं यममर्यमणमन्तथा ।
 अग्निम्बानान् सोमपांश्च तथा वर्हिष्ठूः पितृन् ॥

यदि स्वाक्षौविपित्रक एतान् दिव्यान् पितृंस्तथा ।
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥
 एतांस्य वद्यमाणांस्य प्रमौतपित्रको दिजः ।
 वसूलुद्रांस्तथा दिव्यान् नमस्कारस्त्वधान्वितान् ॥
 एते सर्वस्य पितर एव्यायत्तांस्य मानुषाः ।
 आत्मार्थान् पितृनमवाश्य पितृप्रभृतिनामतः ॥
 मन्त्रैस्य देयसुदकं पितृणां प्रौतिवर्द्धनैः ।
 उदौरतामङ्गिरस्त्वायन्त्रिवद्युर्जमित्यपि ॥
 पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति व्यृचं ।
 पितृन् धायन् प्रभिस्त्रेदै जपेनान्नान् यथाक्रमम् ॥
 तप्यध्यमिति च चिर्वै ततः प्राञ्जलिना ततः ।
 नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहान् सखीन् ॥
 तर्पयेदानुशश्यार्थं धर्मं परममास्तिः ।
 माता मात्रस्त्रा चैव मातुज्ञानी पितृस्त्रा ॥
 दृष्टिता च स्त्रा चैव शिष्टर्लिंगज्ञातिवान्वयाः ।
 नामतस्तु स्त्रधाकारैस्तर्थाः स्त्रुरनुपूर्वशः ॥
 सर्वर्णभ्यो जलन्दद्याज्ञान्यवर्णं कदाचन ।
 पूर्वं स्त्रपितरस्तर्थाः पश्चादन्यांस्य तर्पयेत् ॥
 नामिक्यभावाद्यस्यापि न तर्पयति वै सुतः ।
 पिवन्ति देहनिस्त्रावं पितरोऽस्य जस्तार्थिनः ॥
 अस्त्रारभेन पश्चालग्नेन पूर्ववन्मन्त्रैः याज्ञवस्त्र्यसंहितायां
 आदृप्रकरणस्त्रिस्त्रिविश्वेदेवा म आगतं उश्मनस्त्रा इत्यादि-

मन्त्रैः तस्मैः उदीरतामङ्गिर इत्यादिभिः पितृप्रकाशकैः ।
हन्दोगातिरिक्षपरमेतत् ॥

शङ्खः । स्वातः कृतजपोऽन्तर्ज्ञानुरुद्धृत्युख्य तौर्येन दिव्येन
देवानुदेवेन तर्पयेत् ।

अन्तर्ज्ञानुरिह जानुनोरन्नः कृतहस्तः । चकारः प्राप्तुख्यतां
ममुच्चिनोति ।

पश्चपुराणे—

ब्रह्माणन्तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।

देवा यज्ञास्तथा नागा गन्धव्याप्तिरमोऽसुराः ॥

कूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो 'ज्ञमगाः खगाः ।

विद्याधरा अलाधारास्तर्यैवाकाशगामिनः ॥

'निराहाराश्च वे जीवाः पापे धर्मं रताश्च वे ।

तेषामायाथनायैतहीयते मस्तिष्ठं मया ॥

कृतोपवीतौ देवेभ्यो नौवीतौ च भवेत्ततः ।

मनुष्यांन्तर्पयेद्द्वया ऋषिपुच्छान्तर्षैस्तथा ॥

सनकश्च सनन्दश्च हतौयस्य मनात्मः ।

कपिलश्चासुरिस्त्रैव वोढुः पञ्चशिस्तथा ॥

षष्ठ्यं ते हप्तिमायाम् महन्नेत्राम्बुदा मदा ।

मरीचिमश्चिंगिरसौ पुक्षस्यं पुक्षहं कलुम् ॥

प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदसेव च ।

देवान् ब्रह्माक्षरौन् मर्वान् तर्पयेदचतोदकैः ॥

अपश्यन्तः कृता सवं जानु च भूतले ।
 अग्निष्वाच्चास्तथा मौम्यान् हविश्चन्तस्तथोश्चपान् ॥
 सुकालिनो वर्हिषदः तथा चेत्राच्युपान् पुनः ।
 तर्पयेत्तु पितृन् भक्त्या चतिस्तोटकचन्दनैः ॥
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतास्तान् तर्पयेत् पुनः ।
 पित्रादौजामगोचेण तथा मातामहानपि ॥
 सन्तर्प्य भक्त्या विधिवदिमस्त्रमुदौरयेत् ।
 ये ऽवाभ्ववा वाभ्ववा वा येऽन्यजन्मनि वाभ्ववाः ॥
 ते दस्तिमस्तिलां यान्तु ये चासान्तोयकाङ्गाः ।

अच देवास्त्रयताभित्यादिवाक्यैद्वादौनान्तर्पणमिधाय देवास्त्रास्तथा नागा इत्यादि मन्त्रस्त्ररणकुर्याज्ञतु मन्त्रपाठः । खानेधानमाचं, विनापि, यथा— वाऽगेन मन्त्रेण देवादितर्पणमस्तान्यवाक्याऽस्त्ररसात् ॥

नीवौतौ च भवेन्तत इति वचनात् च्छष्टिर्पणे नीवौतमिति भ्रमो हेयः । नीवौतस्य मनुष्यधर्मलेनैव तत्र तत्रोक्तः ।

केचित् पुनः—अथ नीवौतौ च्छष्टौस्तर्पणामौति बौधायनदर्शनात् मरौच्चादितर्पणेऽपि नीवौतमेवाऽः । तर्पयेदस्तोटकैरित्यचाचतपदं यवपरं यवाङ्गिस्तर्पयेदिति परिशिष्टदर्शनात् । अतो देव-च्छष्टिर्पणे यवा नियताः । पितृतर्पणे तु तिस्तोटकमिति तत्र तत्राभिधानात् तिस्ता नियताः । तिस्तानामयस्ताभे तु सुवर्णरजताञ्चितमित्यभिधानाञ्चिस्ताभावेऽपि तर्पणमवत्येव ।

१ (क) (ख) ये चासान्तोऽभिवाङ्गति ।

कात्यायनः,—

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विशुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 देवांश्चन्द्रांसि वेदांश्च ऋषींस्त्रैव तपोधनान् ॥
 आचार्यांस्त्रैव गन्धव्यानाचार्यांनितरांस्तथा ।
 सम्बत्सरं सावयवं देवौरप्तरमस्तथा ॥
 तथा देवानुगाम्यागान् मागरान् पर्वतांस्तथा ।
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यज्ञाचर्चांसि चैव हि ॥
 पिण्डाचार्यांस्त्रैव भूतानि तथा चैव पश्चनपि ।
 वनस्पतौस्त्रैषधौश्च भृतयामस्तुर्विधम् ॥
 दृष्टामित्योङ्गारपूर्वकम् । तथा नौवीतौ मनुष्यान् ।
 मनकञ्ज मनन्दञ्ज ततौयञ्ज मनातनम् ।
 कपिलस्त्रासुरिस्त्रैव वोढ़ु पञ्चशिखन्तथा ॥
 ततोऽपमयं तिजमिश्रम् ।
 कव्यवाङ्म नहं मोमं अमर्यमणन्तथा ॥
 अग्निष्वान्तान् मोमपान् वर्हिषदश्च यमांस्त्रैके ।
 यमाय धर्मराजाय सृत्यवे चानकाय च ।
 वैवस्त्रताय कालाय मर्वभृतचयाय च ॥
 औडुम्बराय दध्राय नौलाय परमेष्ठिने ।
 वृक्षोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
 एकैकस्य तिनैर्िश्रांस्त्रैै स्त्रौन्दशाच्चक्षाच्चक्षीन् ।
 यावज्जौवहतं पापं तत्त्वणादेव नश्यति ॥
 जीवितपितृकोऽप्येतांस्तर्पयेत् तथेतरः ॥

—उदीरतामङ्गिरस आथनु न ऊर्जमिति ।

पिण्डभ्य इति ये चेह मधुवाता इति व्युचम् ।

जपम् प्रसिद्धेत्तुष्ट्यध्वमिति चिः नमो व इत्युक्ता ॥

मातामहाशार्थगुह्यश्ववाभ्वा अतर्पिता देहाद्वधिरं पिबन्ति ।

अत्र पाठकमेषैव पूर्वत्वे स्तुते पूर्वमित्युक्तेरैकैकमेव ब्रह्मादीगां
तर्पणं एवस्तु प्रत्येकमेव हृष्टामित्योऽकारपूर्वं सम्भवते ।

पुराणानिति इतराशार्थविशेषणं सावधवं इति सम्बत्सर-
विशेषणं । यथा रात्यादयः (?) । चतुर्बिंधमिति भूतयामविशेषणं
माकाङ्गुल्वात् । ततो नौवीतीत्यभिधानात् पूर्वमौत्सर्गिकमुप-
वीतिलं ब्रह्माद्यानुपवीती तर्पयेदिति योगियाङ्गवस्त्रवचनात् ।
अत्र देवतर्पणानन्तरं ब्रह्माकृष्टिर्पणमित्यन्ये ।

देवतर्पणामन्तरं तर्पणमित्यनुवृत्तौ—

मरौचिमव्यङ्गिरसौ पुक्षस्यं पुक्षाहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठस्तु मृगु नारदमेव च ॥

इति याङ्गवस्त्रवाक्यादिदं कन्यान्तरमेवेत्यन्ये । कव्यवालो नल
इत्येक एव देवतेति कल्पतरः । तत्र कव्यवालादयो दिव्या यमा इति
गोभिलवचनाद् व्यक्तं, अतएव कव्यवालं नलमिति कामधेनौ पाठः ।
एतान् दिव्यान् पितृन् कव्यवालादीन् । इतरः प्रस्तुतपिण्डकः ।
जौवतपिण्डकस्यापि पितामहादितर्पणं पिण्डपातित्यादिपञ्चे ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात् तेभ्यो वार्ष्ये प्रदापयेत् ।

इति योगियाङ्गवस्त्रवचनात् ।

अत्र पिचादितर्पणे जलाङ्गस्त्रिचयं यमतर्पणे तथा दर्शनात् ।

एवम् दिव्यपितृतर्पणेऽयच्चलित्यं तद्वर्थकत्वात् । एकैकस्येति
तत्रापि समन्वाहुच्चादितर्पणे मनुष्यतर्पणे चावृत्तौ मानाभावादेक
एवाच्चलिः । केचिदिष्णुपुराणकर्त्ये—

चिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपसर्वत्येत् ।

इति दर्शनादेवतर्पणेऽयच्चलित्यमेवाङ्गः । तस्मा-

पितृवन्नाथमातामहानिति प्रतिपुरुषमभ्यसेत् ।

इति कन्दोगपरिशिष्टे षट्पुरुषमात्रेवावृत्तिदर्शनादिति
पारिज्ञातः ।

वस्तुतस्तु कल्पान्तरतैव तस्य स्त्रौतर्पणपञ्चेऽपि एक एवाच्चलिः ।
तैस्त्रौच्छलाच्छलौनित्यादि—यमोक्तस्य षट्पुरुषमात्रविषयम् ।
उदौरतामङ्गिरम् इत्यादिमन्त्रनवकस्य पित्रादिचिकाच्चलिनवके
मन्वन्धः । अपेन्मन्वान् यथाक्रमानिति योगियाच्चवस्त्रवचनात् ।

प्रत्येकाच्छलौनां देयत्वाच्चलाणामपि तथैव प्रकाशनशक्तेः ।
मर्वत्र च सर्वान्वये आवृत्तिप्रसङ्गात् । एकैकमन्त्रपाठान्तर-
मेकेकाच्छलिदानं मन्वान्ते कर्त्तमन्त्रिपातनयात् ।

अतएव जपनिति वर्त्तमानमासौषात् न तु मन्त्रपाठकाल
एव सेकः, गोचार्युच्चारणस्थावयवत्वात् । न च मन्वात् प्रागेव
शक्यमिति युक्तम् ।

यच्चाङ्गः—वाक्यमात्रेण तर्पणमादौ उदौरतामित्यादिमन्त्रैस्तु
मेकमात्रं पाठकालं एव मतोचगतवद्दृष्टानुमितिः । तदपि
न कर्त्तमान्तरकर्त्तव्यनापत्तेः । मन्त्रैर्देवमुदकमिति बोधात् ।

तथ्यध्वमिति चिरिति पित्रादिच्यमिति मित्रितमुहिष्मा

वृषभमित्यनेन वारचयमुदकं देयमित्यर्थः । न तु पाठमाच-
मेतददृष्टार्थतापत्तेः प्रसिद्धेदित्यस्याच मातामहादित्ये तु नम
व इत्युक्तेयमिधानादेकवारमेव मन्त्रमुच्चार्यं तर्पणम् ।

प्रसिद्धेदिति अवणाज्ञसेकमाचं तर्पणं न पितृतुदिश्य त्याग
इति भ्रमो हेयः ।

नाम-गोच-खधाकारैस्तर्णाः स्वरनुपूर्वशः ।

इति योगियाज्ञवस्त्वयात् त्यागस्यैवावगमात् । एवन्देवादि-
तर्पणेऽपि त्याग एव तुल्यतया निर्देशात् ।

अत्र च देवतर्पणे—ईदृशं वाक्यं । उँ ब्रह्मा वृषतामित्येवं
प्रतिदेवं कर्त्तव्यं बङ्गवचनमानश्रुतदेवादिमम्भ्ये चार्यदङ्गवचनम् ।

मनुव्यतर्पणे तु उँ मनकस्तुत्यतामित्येवं वाक्यं दिव्यपितृतर्पणे
तु उँ कव्यवालस्तुत्यतामिदं जलं तस्मै खधा नम इत्येवं वाक्यम् ।

तर्पयेष्वमस्कारस्वधान्वितमिति याज्ञवस्त्वयवचनात् । पितृ-
तर्पणे तु उँ अमुकगोचः पिता अमुकशर्मा वृषतामिदं जलं
तस्मै खधा इति वाक्यं । अचामुकगोचः अस्मृतपिता इति
कस्तित । तस्म । प्रयोगे क्रियमाणे उपच्छब्दप्रयोगे मानाभावः
पितृपटस्य सम्बन्धिरूपत्वादेव॑ तस्माभः ।

गोभिसः,—

नमो ब्रह्मणे, नमो ब्राह्मणेभ्यो नम ऋषिभ्यो नम
आचार्येभ्यो नमो देवेभ्यो नमो वायवे च, नमो वैश्वरणाय चोप-
जाय च । अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवाः उँकारो वषट्कारो महा-

याहतयो गावचौ शाविचौ भरस्ती ब्रह्मा वेदा देवा च्छथः
हन्दांसि आचार्यो यज्ञोऽध्ययनं । शाश्वापृथिवौ अन्तरीक्षाहो-
राचाणि समुद्रा नद्यो गिरयः चैवाण्योषधयो वनस्पतयो नागा
वनानि वसत्रो रुद्रा आदित्याः सिद्धास्त्वाधा नक्षत्राणि, यहा भूतानि
च पिण्डाचा यज्ञा रक्षांसि गम्भव्याशाप्तस्त्रयास्त्वेवमादयः खस्ति
कुर्वन्तु तर्पिताः ।

वाणायनिः॑ ग्राव्यमुनिर्वासोऽय भागुरिक्षथा ।

गौधुणिगर्भैधुनरिष्य भगवानौपवन्यवः ॥

करोटिर्मश्को गार्ण्या वार्षगण्डस्तथैव च ।

कुथुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनिश्च चथोदग्नः ।

एते च सामगाचार्याः खस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः ।

श्टिर्मलिविः कालरविः॒ माण्डोरश्च वृषाणकः ।

इहकिशाथ समवाङ्गमस्यो वषट्गिरा॑ उज्जसैव । दश्ते

प्रवचनकर्त्तारः खस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः ।

अथापसव्येन पाणिना । वाणायणौ शठौ कव्यवालादयो दिशा-
यमाः । खधा नमोऽन्तेन चौन् पितृतस्त्रीन् मातृतः तत् पत्रौ च
पितृतर्पणं । सनकादयस्य नौवौतीति मनव्यधर्माः ।

यद्यपि विश्वापुराणे चर्षितर्पणे न प्राचीनावौतिलं विद्धितं
तथापि वाणायणादितर्पणे गोभिलमते प्राचीनावौतिलहपितृ-
धर्म-एव प्रतिभाति । अतएव दक्षिणामुखत्वमपि तत् । वाणा-
धर्म-एव प्रतिभाति ।

१ (क) इवायणौः ।

२ (ख) कालरविः ।

२ (ग) च ते दश ।

४ (ग) उज्जग्निराः ।

यथा दितर्पणे पित्रादिविधिरेव । एतच्च तर्पणं गायत्रीजपतः
प्राकृ छन्दोगानामेव इष्टव्यम् ।

यदाङ्गः—

आप्नवने च तु संप्राप्ते गायत्रीजपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्वानमेव वृथा भवेत् ॥

नामगोचरधाकारैस्तर्णा इत्यनुवृत्तौ—

योगियाज्ञवस्त्रः—

माता मातृस्त्राचैव मातुज्ञानौ पितृस्त्राच ।

दृहिता च स्त्राचैव शिष्यर्तिगङ्गातिवान्धवाः ॥

विष्णुपुराणे,—

चिरपः प्रौणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

स्वर्षीणां च यथान्यायं सहजापि प्रजापतेः ॥

पितृणां प्रौणनार्थाय चिरपः शृथिवौपते ।

पितामहेभ्यस्य तथा प्रौणयेत् प्रपितामहान् ॥

मातामहाय तत्पिते तत्पिते च समाहितः ।

दृष्टात् पितेण तौर्थ्यम् काम्यं चान्यकृणुव्य मे ॥

मात्रे प्रमात्रे तत्त्वात्रे गुडपत्वै तदा नृप ।

गुरवे मातुज्ञादीनां मित्रस्थिग्धाय भूभुजे ॥

दद्यापि जपे दद्युद्यासामये नृप ।

उपकाराय भूतानां छतदेवादितर्पणः ॥

देवासुरास्तथा नागा यज्ञा गम्बर्वरास्त्राः ।

पिशाचा गुणकाः चिह्नाः कुमार्षास्त्ररवः चगाः ॥

जलेचरा भूमिशया वाञ्छाहाराश्च जन्मतः ।
 प्रीतिमेते प्रयाम्भाणु महत्तेनाम्भुमा बदा ॥
 नरकेषु समलेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामायायनायैतद्वैयते संक्षिलं मया ॥
 ये उवान्धवा वान्धवा वा येऽन्यजन्मनि वान्धवाः ।
 ते हप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मात्तोथकाङ्क्षणः ॥
 मात्रादितर्पणे काम्यत्वाभिधानं फलविशेषकथमार्थं नित्यता
 तु स्मृत्यनुमारात् ।

योगियाज्ञवस्क्यः,—

दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त लक्षणपञ्चे चतुर्दशौम् ।
 धर्मराजं समुद्दिष्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अनर्जाभ्युदिते काले लक्षणपञ्चे चतुर्दशौम् ।
 स्वातः संतर्थं तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 यत्र कुच च नद्यां हि स्वात्वा लक्षणचतुर्दशौम् ।
 सन्तर्थं धर्मराजानं सुच्यते सर्वकिञ्चिष्ठैः ॥

योगियाज्ञवस्क्यः,—

सर्वर्णभ्यो जलन्देयं नान्यवर्णं कदाचन ।

पारस्करः,—

ब्राह्मणेन ग कर्मन्यं शृद्ध्यैवौर्डेहिकम् ।
 शृद्धेण ब्राह्मणस्यापि विना पारमवात् किञ्चित् ॥
 चौर्डेहिकमिति शामान्यनिर्देशात् श्राद्धादिपरिधिष्ठोऽपि ।
 पारस्क्रो ब्राह्मणाञ्चूद्रायामुत्पन्नः ।
 भूमौ यदापो दौधन्ते दाता चैव जले स्थितः । ।

वृथा तद्वैयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित् ॥
 एतेन जलस्यो जल एव तर्पणजलं चिपेत् ॥ स्थलस्थम्
 स्थल एव तर्पणजलं चिपेत् ॥

तथाहि शङ्खः,—

नोटकेषु न पात्रेषु न कुद्धो नैकपाणिना ।
 नोपतिष्ठति तत्त्वोयं यज्ञ भूमौ प्रदीयते ॥
 बौधायनमते तु स्थलस्थेनापि तर्पणजलं जल एव प्रचेप्तव्यम् ।
 वामः परिधानानन्नरं यतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञौरद्विरेवाप्यु यथोत्तरं
 देवान् पितृन् तर्पयन्नौत्यपासेव तर्पणजलप्रचेपाधिकारात् ।
 प्रकाशे तु—जलममौपस्थेन तर्पणजलं जल एव प्रचिपेत् ।
 उद्धृतजलेन तु स्थले तर्पणजलप्रचेपः । तद्विषयमेव प्रागग्रेष स्थधा
 इत्युक्तिमिति स्यापितम् । तत्र ।

उदके नोटकं कुर्यात् पितृभ्यश्च कदाचन ।

उत्तोर्य च शुचौ देशे कुर्याददकतर्पणम् ॥ इति
 शङ्खेन जलस्थतर्पणं वदता नोटकेष्विति पुनरुदकनिषेध-
 क्तौरस्थस्यापि जलप्रचेप इति । [तन्मते स्थलस्थेन^१ सर्वत्र स्थल
 एव जलप्रचेपः । बौधायनमतेन तु स्थलस्थेन जल एव जल
 प्रचेप इति ।] विकल्प एवाच भाति, शाखिभेदादा मतदद्यं
 ज्ञेयमिति चेचित् ।

सुमन्तुः,—

आकाशे तु चिपेदारि जलस्यो दक्षिणामुखः ।

१ (ग) एस्टके [] चिह्नितांशः पतितः ।

(योगियाज्ञवल्क्यः)—

यदा शुचि जलं वा स्याद् दके देवताः पितृन् ।

आकाशमिह जलोपरिभागः ॥

काषण्ठजिनिः ॥

देवतानां पितृणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

असंख्यतप्रमौतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः ॥

यदा शुचिजलं वा स्याद् दके देवताः पितृन् ।

तर्पयेच्च यथाकाममप्यु मर्वे प्रतिष्ठितम् ॥

उग्नाः ॥

न वेष्टितश्चिरा न हृष्णकाषायवामा देवपितृकार्यं कुर्यात् ।

शङ्खः ॥

नेष्टिकाचिते पितृमर्त्तर्पयेत् । वापोतडागोदपानेषु मन्त्र पञ्च

त्रौम् वा पिण्डानुद्धृत्य पितृमर्त्तर्पयेत् ।

अथ च पिण्डोद्धारोऽसामर्थ्यादिना—आप्नवनस्त्रानाभावेऽपि
तर्पणं कुर्वता प्राकृकार्यमर्त्तर्पणस्याङ्गत्वात् । आप्नवनस्त्रानपच्चे तु
तदङ्गत्वादेव प्राकृतत्वात् प्रसङ्गन्यायात् तर्पणाङ्गतया पुनर्न
कार्यः । यथामङ्गलास्त्राच ।

पितृतर्पणे योगियाज्ञवल्क्यः ॥

प्राचीनावौत्युदकं प्रमिष्वेदै तिलाच्छितम् ।

यदुद्धृतं प्रमिष्वेत्तु तिलान् वे मिश्रयेष्वले ।

अतोऽन्यथा तु स्वेन तिला याद्वा विचक्षणैः ॥

यद्युद्गुटोद्गेन तर्पणन्तदा जलपाच एव तिलप्रचेपः, जला-
श्यम्भवजलेनैव तु तर्पणे वामहसेन तिलयहणमित्यर्थः ।

तथा,— दक्षिणे पितृतौर्ध्वं जलं सिद्धेद्याविधि ।

दक्षिणेनैव गृहीयात् पितृतौर्ध्वसमौपतः ॥

दक्षिणे करे ।

कार्णाजिनिः,—

नाभिमाचे जले स्त्रिया चिन्नयेदूर्ध्वमानसः ।

आगच्छन्तु मे पितर इमं गृहस्थपोऽचक्षिम् ॥

यमः,—

बौमूलीन् जलाञ्जलिं दद्याद्वैरुच्चतरं ततः ।

गोप्तृभूमाचमुद्गृह्य जलमधे जलं चिपेत् ॥

पित्रादिषट्कजलाञ्जलयः क्रमेण वर्हनीयाः । जलमधे
इति पञ्चप्राप्नानुवादः ।

मरीचिः,—

सुक्रहस्तास्त्र दातव्यं सुद्रान्तरं न दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला याद्वा सुक्रा इस्तनु दक्षिणम् ॥

सुक्रहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्वान्तरा दातव्यं सुद्रान्तर— न
तर्जन्यज्ञुष्टसुद्रया तौर्धवरोधं कुर्यादित्यर्थः । सुक्रा इस्तनु
दक्षिणं इति दक्षिणेन तिला न याद्वा इत्युक्तम् ।

तिलानामयक्षाभे तु हिरण्यरक्ताच्चितम् ।

तदभावे निविच्छेन्तु दर्भैर्भैर्वेष वा पुनः ॥

रजते मनसा याथात् सुवर्णं इक्षनिःसृतम् ।

तिलेषु च चणं गच्छेत्तासेषु दिमुक्खर्त्तः ॥

दर्भं सप्तसुक्खर्त्तम् मन्त्रयुक्तमदल्पयम् ।

रजते इक्षसम्बन्धे रुप्ये एवं सुवर्णादिव्यपि मनसा ददानि
चिक्षामाचेण याथात् पितृनिति शेषः । अच पूर्वपूर्वाभावे
उत्तरोत्तरविधिरिति भ्रमो वाक्यात्मरविरोधाभ्य यात्तः । तिला-
दीनाम् समुदितामामभावे क्रमेणैकैकशोऽयुपादानं कार्यमिति
दर्शनार्थमिदम् ।

एवम् ।

विना रुप्यसुवर्णं विना तास्तिक्षेपथा ।

विना दर्भेषु मन्त्रेषु पितृणाम्बोपतिष्ठते ॥

इति शङ्खवचनं रुप्यादीगां सर्वेषामभावे न श्वेकदेशाभावेऽपि ।

शङ्खः—

सौवर्णेन तु पाचेण राजतेनौडुम्बरेण च लङ्गपाचेण
शङ्खाना वायुदकं पितृतीर्थं सृग्नदद्यात् ।

शङ्खः सुवर्णकीलकः । एतच वचनं मति ममवे ।

तथा,—

हैमेन सह यद्यम् चौरेण मधुना तथा ।

तदप्यच्छयतां याति पितृणाम् तिलोदकम् ॥

पितृगौतासु मनुः—

ऋषि नः म शुले याथात् यो नो दद्याव्यक्ताच्छ्रौन् ।

नदौषु वज्रतोयासु श्रौतकासु विशेषतः ॥

स्वानामन्तरं शब्दः,—

उदकस्याप्रदानाद्वि स्वानशाटीक्र पौडयेत् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

यावद्वेवानृष्टौस्वैव पितृंस्वैव न तर्पयेत् ।

तावश्च पौडयेदस्त्वं येन स्वातो न वोदकैः ॥

न वोदकैर्वस्त्रोदकैर्न तर्पयेत् । तावश्च पौडयेदस्त्रमितिसम्भः ।

निष्पौडयति यः पूर्वे स्वानवस्त्रन्तु तर्पणात् ।

निराजाः पितरस्त्व्य यान्ति देवाः महर्षिभिः ॥

पराग्नरः,—

जलमध्ये तु यः कश्चिद्वाद्वाणो ज्ञानदर्ढ्यसः ।

निष्पौडयति तदस्त्वं स्वानन्तर्य वृथा भवेत् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

वस्त्रनिष्पौडितं तोयं स्वानस्योच्छिष्टभागिनाम् ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पौडयेत् स्वते ॥

अस्त्रप्रकरवत्त्व्य अपस्थिते पौडिनम् ।

पौडयित्वा ततः पश्चात्प्रयं कुर्यात् सुविसरम् ॥

एतेनोच्छिष्टभागिनो बुद्धिस्त्रौहत्य भूमौ वस्त्रनिष्पौडिनोदकं दातथम् ॥ अस्त्रप्रकरवत् शाद्वोच्छिष्टात्मविकरवत् ।

कचिद्गोभिसः,—

ये चास्माकं कुले जाता अपुचा गोचिणो मृताः ।

ते हृष्णम् भया दन्तं वस्त्रनिष्पौडिनोदकम् ॥

वशिष्ठ,—

स्वामग्राव्याजु दातव्या सृदस्तिस्तो विशुद्धये ।
स्वच्छतरोक्तर्पणान्यतिरिक्ततया न लिखितानि ।

॥ इति महास्तरकारे तर्पणतरङ्गः ॥

अथ तर्पणोत्तरकर्म ॥

तत्र विष्णुपुराणे,—

आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सक्तिसाज्जलिम ।
(ॐ) नमो त्रिवर्षते ऋष्टान् भास्ते विष्णुतेजसे ।
जगत् सवित्रे शुचये सवित्रे कर्त्तदायिने ॥
ततो महार्चनं कुर्यादभीष्टसरपूजनम् ।
जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादौर्णां निवेदनैः ॥
प्रशास्य तौरदेशाजु गत्वा स्वधर्ममाचरेत् ।
स्वधर्मः स्वकीयाश्रमधर्मः ।

तथा,—

सवक्षयादिषु आचम्य सोपानत्को लासंस्थृणः ।
आगतः सोदपाचम्तु यत्रेन शुचिरेव मः ॥
तेनोदकेन इच्छाणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गट्हे ।
कर्त्ताणि तु प्रकुर्वीति नित्यं वै चानि कानि च ॥
प्राचादिरक्षितं तोयमुदृतं सवपाणिना ।
न तेन प्रोक्षणं कुर्यात् वस्त्रनिष्पोडनेन च ॥

सौवर्णं राजतं तामं मुखं पात्रं प्रकौर्तितम् ।
 तदभावे चूतं पात्रं स्वते यज्ञ धारितम् ॥
 अस्युग्न अशुच्चादौनिति शेषः । प्रोक्तं गृहस्थितपुष्ट्यादौना
 यज्ञ धारितं नारिकेलादिपात्रम् ।

ग्रातातपः,—

बहिर्बन्धादिव्याचारमः सोदकः किञ्चिदस्युग्न ।
 रथागतोपि यज्ञेन शुचिरेवेह मानवः ॥
 अस्युग्न यज्ञेनेति शेषः ।
 नाधोवस्त्वैकदेशेन शुद्ध्यर्थमपि आहरेत् ।
 यद्यानीतम् सवेन प्रोक्तयेहक्षिणेन तु ॥
 नाधोवस्त्वैकदेशेन इतरजलपाचाभावेऽपि नाधोवस्त्वानीतेन
 तोयेन प्रचालयेत् ॥

कधुहारीतः,—

त्वामं कृत्वा तु ये केचित् पुष्ट्यं चिन्चन्ति मानवाः^१ ।
 देवतास्तस्म गृहन्ति भस्मौभवति काष्ठवत् ॥
 एतम् द्वितीयस्त्रानाभिप्रायम् ।
 पश्चपुराणे,—

आचम्य विधिवत् सम्यगाक्षिखेत् पश्चमयतः ।
 साचताभिः सपुष्ट्याभिः सतिकारणचन्दनैः ॥
 अर्चयात्रं प्रथमेन सूर्यनामानुकौर्त्तनैः ॥
 नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ।

१ (ख) वै दिनाः ।

वृहस्पतिरथे गित्यं नमस्ते सर्वतेजसे ।
 नमस्ते द्विवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
 पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गुदभूषित ॥
 नमस्ते सर्वक्षोक्तेश ! सुप्रानामपि बुद्ध्यसे ।
 सुहृतं दुष्कृतस्त्रैव सर्वत्यथसि सर्वदा ॥
 सर्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ! ।
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥
 एवं सूर्यचमक्षत्य चिः ह्लाणि प्रदक्षिणम् ।
 दिं गां काञ्छनं सृष्टा ततो विष्णुगटह ब्रजेत् ॥
 आश्रयस्तं ततः पूज्य प्रतिमास्तापि पूजयेत् ॥
 अक्षतगृह्णो आमताङ्गुले ॥

इक्षायुधेन तु पूज्येति स्थाने खायेति लिखिला खानं
 कारयिला इति व्याख्यातम् ।
 ब्रह्मयज्ञानमरं नरसिंहपुराण-ब्रह्मपुराणयोः;—

ततोऽस्यं भानवे दधात् तिलपुष्पजलाच्चितम् ।
 उत्त्याप्य मूर्द्धपर्यन्तं इमः शुचिवदित्यपि ॥
 ब्रह्मदेवं नमक्षत्य ततो गृहगतः पुनः ।
 विधिना पुरुषस्त्रोन ततो विष्णुं सर्वत्येत् ॥
 वैश्वदेवमतः कुर्याहस्तिकर्त्त यथाविधि ।
 पुरुषस्त्रविधिश्च पुराणान्मरादवग्रह्यः पूजाप्रकरणे ।
 ॥ इति गृहस्थराकरे तर्पणोत्तरकर्त्तव्यतरङ्गः ॥

अथ पञ्चमहायज्ञा

तत्र दत्तः—

पञ्चमे च तथा भागे मंविभागो यथार्हतः ।

पितृदेवमनुष्ठाणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥

मंविभज्यते त्वमस्मिन्निति मंविभागः । कौटयहणमिह भूताना-
मुपलक्षणाय ।

यामः—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीति पाकयज्ञानशेषतः ।

आपश्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञान्व त्वापयेत् ॥

खण्डपर्वग्नयोः प्राप्निर्वहायज्ञैः प्रचक्षते ।

वैवाहिकोऽग्निरावमयः । एतत्र मत्यावमयाग्नौ तथाचाये
वस्थते ।

मनः— पञ्चसूना गृहस्थस्य चुक्षी पेषण्युपस्करः ।

काण्डनौ चोदकुम्भस्य वस्थते याम् वाहयन् ॥

सूना प्राणिवधस्यानम् । उपस्करः सम्मार्ज्जनौप्रभृति गृहोप-
करणम् । वस्थते हिंसोत्यादितदरितेन म वस्थते । वाहयन्
व्यापारयन् ।

तामां कमेण सर्वामां निष्कृत्यथें महर्षिभिः ।

पृथक्कृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥

अनेन तत्पापचयाय पञ्चयज्ञा इत्युक्तम् ।

तथा,—

अहतस्त्रैहतस्त्रैव तथा प्राङ्गतमेव च ।

ब्राह्मं इतं प्रागितम् पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥

जपः क्वतोऽक्षतो होमः प्रङ्गतो भौतिको बलिः ।

ब्राह्मं इतं दिजार्थीर्च प्रागितं पितृतर्पणम् ।

खाध्यादेनार्चयेत्पर्वेन् होमैर्द्वान् यथाविधि ॥

पितृन् आद्वेश नन्नक्षेभूतानि बलिकर्मणा ।

पञ्चेतान् यो महायज्ञान् हापयति शक्तिः ॥

म गृहेऽपि वमन्त्रित्यं शुनादोषेन लिप्यते ।

कन्दोगपरिज्ञष्टे कात्यायनः,

पञ्चानामपि मत्ताणां महतामुच्यते विधिः ।

यैरिद्वा मततं विप्रः प्राप्नुयाद्वद्वा शाश्वतम् ॥

देव-भूत-पितृ-ब्रह्म-मनुष्याणामनुक्रमात् ।

महामत्ताणि जानौयात त एव हि महामस्ताः^१ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञम् तर्पणम् ।

देवो होमो बलिभौतो नृथज्ञोऽतिथिप्रजनम् ॥

^२ आद्वं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्रो बलिरथापि वा ।

यथ अतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः म उच्यते ॥

म चार्वाकू तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराङ्गतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥

आद्वमत्र नित्याद्वम् । पित्रो बलिर्भूतबलिदानामन्तरं,

तिजएो मण्डलस्थानानन्तरं दर्भव्यामौन दत्यादिनोक्तः पवित्र-

१ (क) (ख) पस्तके पित्रो बलिरथापि वा ।

२ [] चिद्धिताग्नः (ख) चिद्धित पस्तके नामित ।

मन्त्रजपः । निमित्तमेव निमित्तकमिति । निमित्तकादनन्तरोक्तात्
ब्रह्मायज्ञकालान्तयादन्त्यच ब्राह्मायज्ञेन कुर्यादित्यर्थः ।

अत च तर्पणश्राद्ध-पितृयज्ञबलिदानानां पितृयज्ञते यथा-
सम्भवमधिकारिभेदेन पुनस्तुत्यविकल्पः ॥]

हारौतः,—

यदेवेभ्यो जुहोति देवसोकं तेनाभिजयति । पितृभ्यः पितृ-
सोकं । तेन यः स्वाध्यायमधीते स्वषिसोकं । यत् भूतेभ्यो
बलिं हरति भूतसोकं तेन ।

गङ्गालिखितौ,—

पञ्च महायज्ञान्निर्वपेदापचश्चाकोदकेभ्यः ।

बौधायनः,—

अहरहर्देभ्यः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठात्तथैनं(तं) दैवं यज्ञं
समाप्नोति । अहरहः स्वधा कुर्यादोदपाचात्तथैनं(तं) पितृयज्ञं
समाप्नोति । अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेदापचयुष्येभ्योऽथैनं(तं)
भूतयज्ञं समाप्नोति । अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादामूल-फल-
श्चाकेभ्योऽथैनं मनुव्ययज्ञं समाप्नोति । अहरहः स्वाध्यायं कुर्यादा-
प्रणवात्तथैनं ब्रह्मायज्ञं समाप्नोति ।

मनुः,— स्ववियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञस्त्र सर्वदा ।

नृयज्ञं पितृयज्ञस्त्र यथाग्रन्ति न हापयेत् ॥

यथपि व्यासादिभिरावस्थाग्रौ पञ्च महायज्ञा उक्ताः ।

तथापि,—

स्वौकिके वैदिके वापि इतोत्सृष्टे जले चितौ ।

वैश्वदेवस्तु कुर्वीति पञ्चसूनापनुज्ञये ॥

इति शात्रातपवणेनाधारान्तरस्यापि विहितलात् । सत्याव-
मथाग्नौ तच । अन्यथाऽन्यचापि पञ्च महायज्ञाः कार्या इति
परमार्थः ।

लौकिके पाकसाधमे वैष्णवे आवस्थाग्नौ इतोत्सृष्टे अन्येन
होमं विधाय त्यक्ते अनन्तरोक्ताग्निचयासम्भवे जले तदमध्यवे भूमौ ।
इन्दोगपरिग्निष्टे कात्यायनः—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्त्तव्य च ।

अनश्रुताऽपि मततमन्यथा किल्विषौ भवेत् ॥

अङ्गिराः—

शास्त्राग्नौ वा पचेदज्ञं लौकिके वापि नित्यग्नः ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदज्ञं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

शास्त्राग्निरावस्थाग्निः । तेन साग्निना आवस्थाग्नौ होमः
कार्यः । निरग्निना अग्नौ यदि होमः किथते तटा लौकिके ।

याज्ञवस्क्यः—

कर्त्तव्यस्त्रात्मं विहायाग्नौ कुर्वीति प्रत्यहं इष्टौ ।

होमं शास्त्राहते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

वैतानिकाग्निषु आहवनीयाग्निषु ।

आमः— वैश्वदेवं प्रकुर्वीति खण्डाविहितमतः ।

मस्तुतास्त्रेष्विष्टैश्च इतिष्वयच्छमाश्चित्तैः ॥

तैरेवाच्चेष्वस्त्रिव्यव्याप्त्यात् गेषमास्त्राच्च वारिणा ।

हतापमव्यः खधया सर्वन्दिविणतो इरेत् ।

सुरार्चनं ततः कुर्याद्ग्रन्थमाल्यैः सुगन्धिभिः ॥
अत्र च पौराणिके विधौ स्वशाखाश्रयणं वचनवलात् ।
कून्दोगपरिगिष्टे कात्यायनः,—

त्वद्विष्टेषु यवा सुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्मृताः ।
माषकोद्रवगौरादौन् मर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥
ब्रीहयः कलमादयः । गौरोऽत्र सितमर्षपः ।
शङ्खलिखितौ,—

अत ऊर्ज्जन्वेवयज्ञः सर्वेषामुपदिश्यते ।
आश्रमधर्माविरोधे प्रतिनियतानामोषधौनां कोद्रवचणक-
माषमस्तुरकूलत्योद्वालकवर्ज्ञं निरूपणौयम् । उद्वालको वकुर
इति प्रभिद्वः ।

आपस्तम्बः,—

न चारलवणहोमो विद्यते^१ ।

तथा पराञ्चसंस्तुष्ट्य च । अहविष्ट्य च होम उदौचौन-
मुदग्निभागभवमुण्णं भस्मापोऽहा ह्यते । तज्जतमज्जतं चाग्नौ भर्वत
न स्वौ जुह्यात् नानुपेतः ।

चारलवणमधरलवणं । पराञ्चसंस्तुष्टमन्यान्नमिश्रं । अहविष्ट-
माषादि । यदि तु चारलवणमेव सम्यदते तदा उदौचौनमुदग्नि
भागभवमुण्णं भस्मापोऽहा तस्मिन्द्वयौ जुह्यादित्यर्थः । न स्वौ
जुह्यात् इति मायेः प्रवासे कृत्विगमन्निधाने भति प्रसक्त्य निषेधन
निषेद्मु स्वकर्त्तृक एव वैश्वदेवः । अनुपेतः अनुपनौतः ।

१ (ख) धडवारः ।

२ (ग) विधीयते ।

वशिष्ठः—

वैश्वदेवं सायं प्रातर्गंडेऽग्नौ जुह्यात् । गृहदेवताभ्यो वस्ति
हरेत् । श्रोत्रियाय दत्ता ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पितृभ्यो
दद्यान्ततोऽतिथीन् भोजयेत् ।

वैश्वदेवं विश्वदेवताकमन्त्रम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

भूतप्रवचने पत्रौ यद्यमन्त्रिहिता भवेत् ।

रजोयोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

महानसेऽन्तं या कुर्यात् मवणान्तां प्रवाचयेत् ।

प्रलवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ॥

भूतप्रवचनमिह मिद्देऽन्ते खामिना भूतमिति वाचनं, रजो-
योगादिना लभ्या अमन्त्रिधाने अन्या या पाककर्त्ता मवणी तां
वाचयेत् । तथापि भूतमिति यदि वक्तुं न शक्यते तदा
अन्यदप्योङ्गारादिमन्त्रिप्रतिपादकं किञ्चित् कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः—

विश्वदेवस्य मिद्दुस्य गृहेऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्यादेवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्रहम् ॥

अग्नेः होमस्य चैवाग्नौ(द्वौ) तयोऽन्ते व भमन्तयोः ।

विश्वेषास्त्रैव देवानां धन्वन्तरय एव च ॥

कृत्यै चैवानुमत्य च प्रजापतय एव च ।

सद शावापूर्णिच्छोष्य तथा लिपुहृत्त ततः ॥

१ सुलं कुर्वे ।

समस्योरग्नीषोमाभ्यां सह शावापृथिव्योः । शावापृथिव्यासेकं
कर्त्तव्यम् ।

विष्णुः,—

अथाद्विं परिमुद्रा पर्युत्थ परिस्तीर्य परिसमाधाय सर्वतः
पाकादपमुद्रृत्य जुह्वयात् । वासुदेवाय सर्वर्षणायानिरद्वाय पुरुषाय
सत्यायाच्युताय । वासुदेवायाग्नये सोमाय मित्राय वरुणायेऽन्ना-
येऽग्निभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये
वासोव्यतये स्तिष्ठिते इति ।

शातातपः,—

भूतयज्ञं तथा आदृं नित्यस्त्रातिथिपूजनम् ।

क्रमेणानेन कर्त्तव्यं खाध्यायाध्ययन्तथा ॥

अयम् शास्त्राविशेषविषयो भूतयज्ञादिकम् इति ज्ञेयम् ।

आज्ञावल्क्यः,—

देवेभ्यस्तु ज्ञतादज्ञात् शेषाद्गूतवस्त्रिं इरेत् ।

अथो भूमौ श्वचाण्डाल-देयमन्तं प्रसुम्भति ॥

खाध्यायं सततं कुर्याम पचेदन्तमात्मने ।

आत्मने केवलात्मने ।

एवं सम्यक् इविर्ज्ञता सर्वदित्यु प्रदक्षिणः ।

रक्षान्नकाप्यतीक्ष्म्यः स्वानुगेभ्यो वस्त्रिं इरेत् ॥

मरुद्धि इति तु दारि विष्णवेऽग्न्यस्य इत्यपि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं सुषस्तो दूषणं इरेत् ॥

तच्छ्रीर्षके ग्रिये कुर्यात् तथा काल्पै तु पादतः ।
 ब्रह्म-वासोष्ट्रिभ्यतिभ्याज्ञ वासुमधे बलिं हरेत् ॥
 विशेष्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्तिष्ठेत् ।
 दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्षत्रेभ्य एव च ॥
 पृष्ठे वासुनि कुर्वीत बलिं सर्वानुभूतये ।
 पृथिव्ये बलिशेषनु सर्वदक्षिणतो हरेत् ॥
 शुनाज्ञ पतितानाज्ञ श्रपणं पापरोगिणाम् ।
 वायसाना क्षमौणाज्ञ ग्रनकैर्विकिरेहुवि ।
 एवं यः सर्वभूतानि आद्याणो नियमर्हति ॥
 स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमुर्त्तिः पथोज्ज्वला ।
 साथं लक्ष्य चिद्रूपं पञ्चमनं बलिं हरेत् ॥
 वैष्णदेवं विना नैतत् साथं प्रातर्विघौयते ।

एवमिति देवयज्ञप्रकारेण तच्छ्रीर्षकं गृहस्थश्चाग्निप्रदेशः ।
 वासुपुरुषश्चिरःप्रदंशो वा । पादतः गृहस्थश्चैवात्मश्चापाददेशे
 ब्रह्मवासोष्ट्रिभ्यामिति एवमिति बलिदानप्रदेशः । पृष्ठे वासुनि
 पश्चाद्गृहे मूर्चोक्षारकरणस्थानं इत्यस्यः । मूर्चोक्षाररहितं इति
 पारिजातः ।

सर्वानुभूतये सर्वानुभूतदंवतायै पथोज्ज्वला उज्ज्वलपथा
 ग्रनकैर्यथा नोपघातः कथमपि भवति । वायसादौनास्त्रोपकाराय
 बलिः क्रियमाणः तं च देशे दातव्यो यत्र तेषामुपयोगः सम्भवति ।
 उत्तिष्ठितौत्यनेन शादौनामपि बलिदाने अनादरो न कर्त्तव्य

इत्यकं । सायन्त्रिति इदम् सायं सिद्धेनाशेन पत्वा अमन्त्रकं
बलि यजमान-तत्पुचादीनामसन्धिधाने इरेत् दद्यात् ।

गोतमः,—

अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः । [खिष्टहिति
होमाः ।] दिग्देवताभ्यस्य यथाखं दारि महाद्यो गृहेऽदेवताभ्यः
प्रविश्य ब्रह्मणे मध्ये अद्य उद्गुम्भे आकाशायेऽन्तरिचे नक-
शरेभ्यस्य सायम् ।

अग्नाविति वचनाद्यं कल्पो जले चितौ न कार्यः ।
पारिजातेऽयेवम् ।

दिग्देवताभ्यस्य यथाखं यामां देवतामां या दिक् तस्यां
ताभ्यो दद्यात् इत्यर्थः । दिग्देवताभ्यस्येति चकारात् तत्पुरुषेभ्योऽपि ।
प्रविश्य गृहमिति गेषः । सायन्तु नकश्चरेभ्य इत्यधिकम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे काण्डायनः,—

अग्न्यादिर्गीतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अग्नाहिताग्निरप्येवमुच्यते बलिभिः मह ॥

अग्न्यादिः—अग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः खिष्टहिति
गौतमोक्ते । शाकलः काठशकलसाध्यो अोतिष्ठोमोहोमः, देव-
कतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिमन्त्रकः । अग्नाहिताग्नेः श्रौत-
सामार्गाग्निरहितस्य ।

पारस्करः,—

वैश्वदेवादकात् पञ्चुष्य स्वाहाकारैर्जुह्यात् । ब्रह्मणे प्रजापतये
मन्त्राभ्यः कम्पपाण्यानुभवतये इति । भूतगृहेभ्यो मणिके चौन्

पर्यन्यायाद्वाः पृथिवी । धात्रे विधात्रे च दार्ययोः । प्रतिदिशं
वायवे दिशास्त् । मध्ये चौन् ब्रह्मणे अमरिकाय सूर्याय
विशेषो भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः । उषसे भूतानां पतने परं । पिहभः
खधा नम इति दक्षिणतः । पात्रं निर्दिष्योन्नरापरस्तां दिशि
निमयेत् अस्तैतच्च इति ।

उत्तरतः इति विशेदेवात् । विशेदेवा देवता इति बलि-
सम्बन्धिन अन्ये च देवता यद्यपि देवतान्नरमपि तथायेकदेशेन
व्याहारः^३ । अनएव होमेऽप्यत्र वेश्वदेवोक्तः, अक्षादद्वृत्येति
शेषः । पर्याग्निमग्निं प्रहतत्वात् । अनुमतय इति इतिकारो
होमसमाप्तौ चौन् बलौन् भूतगत्त्वेभ्य इति अस्य विवरणं
पर्यन्यायेति ।

दार्ययोः—दारवामदक्षिणप्रदेशयोः । प्रतिदिशम् आमासेव
चकारात् प्रतिदिशमिति ममद्वृते । मध्ये गृहस्थैव ब्रह्मण इत्यादि-
त्यं चौणौत्यत्र देवताभिप्रायकं तेषां ब्रह्मादिवस्तौनां उत्तरदिशं
गृहस्थ पूर्वदक्षिणप्रस्त्रिमोन्नरदिशु उत्तरं परं अन्निमं तेज
विशेदेवादिवस्थः उत्तरस्तां दिशि देया इति उत्तरापरा
वायवी-दिक् बाग्नेरेव ।

अन्नादिगोत्सेनोक्तो होमः शाकस एव च ।

अनाहिताश्वरथेव उच्यते बलिभिः सह ॥

इति वायवी निरग्नेः प्रकारान्नरविधानात् । तत्त्विरग्नि-
र्याजसेविणां खट्टक्षोक्तैव देवता शामान्वयिष्यन्नराभावात् ॥

विष्णुपुराणे,—

अपूर्वमग्निहोत्रस्तु कुर्यात् प्राक् ब्रह्मणे ततः ।
 प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाङ्गतिमादरात् ॥
 गृहाभ्यः कश्यपायाय ततोऽनुमतये क्रमात् ।
 तच्चेषं मणिके पृथ्वौ पर्जन्याद्याः चिपेत्ततः ॥
 दारे धातुर्विधातुस्तु मध्ये च ब्रह्मणः चिपेत् ।
 गृहस्थ पुरुषव्याघ्रं दिग्देवानास्तु मे गृणु ।
 इन्द्राय धर्मराजाय वरुणाय तथेन्दवे ।
 प्राच्यां दिग्गि बुधो दद्याद्गुतशेषास्तकं बलिम् ॥
 आत्मोन्तरे दिग्मिभागे धन्वन्तरिबलिं बुधः ।
 निर्वपेदैश्वर्देवस्तु कर्म कुर्यादितःपरम् ॥
 वायव्ये वायवे दिच्छु समस्तास्तु ततो दिशम् ।
 ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे च चिपेद्गुलिम् ॥
 विश्वेदेवान् विश्वभूतान् तथा विश्वपतौन् पितॄन् ।
 यस्माणस्तु समुद्दिश्य बलिन्दद्यास्तरेश्वर ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

समूजयेन्ततो वक्षिं दद्याच्चैवाङ्गतौः क्रमात् ॥
 प्रथमां ब्रह्मणे दद्यात् प्रजानां पतये ततः ।
 ततौयास्त्रेव गृहाभ्यः कश्यपाय तथापरम् ॥
 ततोऽनुमतये दत्त्वा दद्याद्गुहबलिन्तः ।
 पूर्वाख्यातं मया अनु नित्यं कर्म क्रियाविधौ ॥
 वैश्वदेवन्तः कुर्याद्गुहयस्त्र मे गृणु ।

यथास्थानं विभागनु देवानुहिष्ट वै पृथक् ॥
 पर्वन्याज्ञो धरिचौलां दशानु मणिके चथम् ।
 वायवै प्रतिदिग्धस्त्र प्राच्यादिषु ततः क्रमात् ॥
 ब्रह्मणे चालरिचाय सूर्याय च यथाक्रमम् ।
 विश्वेभ्यस्त्रैव देवेभ्यो विश्वभृतेभ्य एव च ॥
 उष्मे भूतपतये दशाच्छेत्तरतस्तः ।
 स्खधा नम इत्युक्ता च पितृभ्यस्त्रापि दक्षिणे ॥
 कृत्वापस्त्र्य वायव्यां यज्ञैतत्तेऽवनेजनम् ।
 अज्ञावशेषमित्रं वै तोयन्दद्याद्यथाविधि ॥
 ततस्तोयसुपादाय तेषामाचमनाय वै ।
 स्खलेषु निःक्षिपेत् प्राज्ञो नान्ना चोहिष्ट देवताः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

देवेभ्यस्तु ऊतादस्त्राच्छेषं भूतबलिं हरेत् ।
 अत्र भूमौ श्वचाणडाभवायस्त्रेभ्यो बलिं हरेत् ॥
 —श्वादिवल्लौनां पृथक् निर्देशात् भूतयज्ञविहीनवः ।

आपस्तम्बः,—

बलौनान्तस्य तस्य देशस्य मंस्कारः, हर्त्तनं परिमृज्यावोद्धृ^०
 न्युय पस्तात् परिषेचनं । तस्य तस्य प्रत्येकं परिमार्ज्जनम् ।
 अवोद्धृ मिह्ना न्युय बलिन्दत्ता परिषेचनं बलेनपरि भक्तः ।

१ (ग) मर्णक —

२ मृतो दंश ।

३ (ग) अवेद्य ।

बलीनुक्ता हन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

पिण्डवस्त्रं पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

पिण्डवद्व्यादिप्रचेपेण पश्चिमा अन्तिमा । यन्तु पश्चिमा-
प्रतिपत्तिः पितृवस्त्रप्रतिपत्तिरिति व्याख्यातम् । तस्मै । अन्य-
वलेरपि प्रतिपत्त्यपेक्षामभवात् ।

यथा,—

अमुखै नम इत्येवं बलिदानं विधौयते ।

बलिदानविधानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥

खाहाकार-वषट्कार-नमस्कारा दिवौकसाम् ।

खधाकारः पितणां इनकारो नृणां कृतः ॥

खधाकारेण निर्ब्बपेत् पितृं बलिमतःपरम् ।

तमयेके नमस्कारैः कुर्वते नेति गोतमः ॥

नक्षावरा बलयो भवन्ति महामार्जारश्वणप्रमाणात् । एकत्र
चेदविहता भवन्ति द्रवसंस्कारायैके इति शाखान्तराभिप्रायम् ।
अतएव वाजपेयिनां गृह्णे खधा नम इति नमस्कारोऽपि पठितः ।
नेति गोतम इति हन्दोगमभिप्रेत्य । अवराद्वा ऊनाः । तेज
विद्वास्त्रकर्णप्रमाणाद्यूना बलयो न कार्या इत्यर्थः । एकत्र चेति
नानाशानकबलिदानामभवात् एकस्मिन्देव स्थाने यदा बलयस्तदा
चविहताः परस्परसञ्जितिः । अन्योन्यसंयुक्ताश्च कार्या इत्यर्थः ।

यज्ञादिवस्त्रमन्तरं विष्णुपुराणे,—

ततोऽन्यमस्मादाश्च भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्यादग्नेषभूतेभ्यो खेच्छया तत् समाहितः ॥

देवा मनुष्याः पश्चवो वर्णांसि
 सिद्धाः सद्यचोरगदैत्यसङ्गाः ।
 प्रेताः पिशाचासारवः समस्ता
 ये चाच्छमिष्टकलिं मया प्रदत्तम् ॥
 पिपीलिकाः कौटपतञ्जकाद्या
 बुभुचिताः कर्मनिवन्धवद्भाः ।
 प्रथान्तु ते दृप्तिमिदं मयाऽन्तं
 तेभ्यो विस्तृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धु-
 जैवाच्छमिष्टिर्न तथाच्छमिति ।
 तन्त्रमयेऽन्तं भुवि दत्तमेतत्
 ते आन्तु दृप्तिं सुदिता भवन्तु ॥
 भूतानि सर्वाणि तथाच्छमेतत्
 अहम् विष्णुर्य यतोऽन्यदस्ति ।
 तस्मादहं भूतनिकायभूत-
 मन्त्रं प्रथम्भासि भवाय तेषाम् ॥
 चतुर्दशो भूतगणो य एष
 तत्र स्थिता येऽस्मिलभूतमङ्गाः ।
 दृष्ट्यर्थमन्त्रं हि मया विस्तृष्टं
 तेषामिदम्भे सुदिता भवन्तु ॥
 इत्युच्चार्यं नरो दशादन्त्रं अद्वापमन्तिः ।

१ (ग) वडाः ।

भूरि भूतोपकाराय गृहौ सर्वाश्रयो यतः ॥

श्वशाण्डालविहङ्गानां श्रुपचां पापरोगिणाम् ।

वायमानां हृमौणास्त्रं शनकैर्जिञ्चिपेहुवि ॥

इदम् काम्यवलिदानं सर्वशास्त्रिसाधारणं सङ्कोचे मानाभावात् ।

मनुः— शुभास्त्रं पतितानास्त्रं श्रुपचां पापरोगिणाम् ।

वायमानां हृमौणास्त्रं शनकैर्जिञ्चिपेहुवि ॥

ऐश्वर्यारुणवायव्याः शौम्या वै नैर्चत्तास्तथा ।

वायमाः प्रतिगृहन्तु भूमौ पिण्डं मथार्पितम् ॥

श्वानौ द्वौ श्वावश्वलौ वैवस्तकुलोऽह्वौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावद्विंशकौ ॥

दत्त्वानेन विधानेन वलिं पश्चादपस्युग्मेत् ।

हलेतद्वलिकर्मैवमतिर्थं पूर्वमाशयेत् ।

भिक्षास्त्रं भिक्षवे दधादिधिवद्वाचारिणे ॥

यत् पुष्टफलमाप्नोति गां दला विधिवद्वुरोः ।

तत् पुष्टफलमाप्नोति भिक्षान्दत्त्वा तु भिक्षवे ॥

भिक्षामणुदपाचं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविद्वे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

हन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो वलिकर्मा च ।

अनश्रुताऽपि सततमन्यथा किञ्चिष्ठौ भवेत् ॥

सायमिति पुनः पाके ।

पुनः पाकसुपादाय सायमयवनौपते ।

वैश्वदेवगिमित्तन् पत्ना सुहृं बलिं इरेत् ॥

तत्रापि चूपचादिभ्यस्तथैवाज्ञविसर्जनमिति विष्णुपुराणात् ।

बलिदानाम्नरं वशिष्ठ,—

ओचियाय दत्ता ब्रह्मारिणे चामन्तरं पितृभ्यो दद्यात् ।

पितृभ्यो दानं आद्विष्ट । एतच्च तस्मिन् काले ओचियब्रह्म-
चारिणोहपस्थितौ अनुपस्थितौ वा बलिदानाम्नरमेव आद्विष्ट ।

आद्विष्टमित्यनुवृत्तौ ग्रानातपः,—

यथाशत्त्वाभिरूपाणां ब्राह्मणानाम् भोजनम् ।

अपराह्ने तु सर्वत्र नित्यमेवं प्रकीर्तितम् ॥

अभिरूपाणां चुक्षादिमयस्तानाम् । अपराह्ने वैश्वदेवकिया-
ममाप्नौ ॥

मनुः— दद्याद्विष्टः आद्विष्टमस्यादेनोट्टेन वा ।

पयोमूलफलैर्व्वापि पितृभ्यः प्रौतिमावहन् ॥

अस्याद्यमन्तं तदभावे पयोमूलफलानि तदभावे उदकमिति
यवस्थित-विकल्पः ।

तथा,—

‘अप्येकमाशयेत् विप्रं पितृर्थं पात्रयाज्ञिकम् ।

नचैवाचाशयेत् कञ्जिदैश्वदेवं प्रतिदिजम् ॥

१ (ख) आद्विष्ट ।

२ (क) एकमेवाशयेत् विश्वदेवं ।

हन्दोगपरिग्रिष्टे कात्यायनः,—

अथेकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थमिद्धुये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा :

अप्युद्धृत्य यथाग्रन्ति किञ्चिदन्त्रं यथाविधि ।

पितृभ्योऽय मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिंजः ॥

पितृभ्य इदमुक्तेति खधाकारस्त्र कारयेत् ॥

अदैवं विश्वदेववर्जितम् । पितृभ्य इदमुक्तेति मिलितदेवतात्
आद्वे इति केचित् ।

दद्याच्च भिक्षाचितयं परिव्राङ्ग्रह्णाचारिणे ।

स्तेच्छया पुरुषो दद्यात् विभवे मत्यवारितम् ॥

नरसिंहपुराणे,—

भिक्षास्त्र भिक्षवे दद्यात् परिव्राङ्ग्रह्णाचारिणे ।

प्रकल्पिताचादद्धृत्य सर्वव्यञ्जनमंयुताम् ॥

अहते वैश्वदेवे तु भिक्षायं गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवास्त्रं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

नित्यन्तावत् प्रवद्यामि अर्धावाहनवर्जितम् ।

अदैवतदिजानीयात् पार्वणं पर्वसु सृतम् ॥

स्त्रघुहारीतः,—

नित्यमाद्यमदैवं स्त्रादर्थावाहनवर्जितम् ।

पश्चपुराणे,—

यः पाचपूरणौ भिक्षा यतिभ्यः संप्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥
मार्कण्डेयपुराणे,—

यासप्रमाणा भिक्षा खादयं पासचतुष्टयम् ।

अयं चतुष्टयं प्राङ्गीनकारं दिजोन्तमाः ॥ ॥,

पद्मपुराणे,—

एकं वेदानुगं विप्रं भोजयेष्ठद्वाच्चितः ।

तद्वाका च भवेत् कोटिर्विप्राणासाच संशयः ॥

विष्णुपुराणे,—

भोजनं इन्द्रकारं वा अयं भिक्षामथापि वा ।

अदत्त्वा च न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥

महाभारते,—

घासमुष्टिं परगवे साखं दधानु सर्वदा ।

अहला खयमाहारं खर्गलोकं स गच्छति ॥

पद्मपुराणे,—

सौरभेष्यः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराग्नयः ।

प्रतिगृहस्तु मे यासं गावस्त्रैकोक्तमातरः ॥

दधादगेन मन्त्रेण गवां यासं उदेव हि ।

गवां कण्ठूयनं घासं यासमाङ्गिकमेव वा ॥

दत्त्वा भवेत्यापुष्टं गोप्रदानसमं नृणाम् ।

भविष्यपुराणे,—

दणोदकादिसंयुक्तं चः प्रदधार्वाङ्गिकम् ।

कपिशाश्रयदानस्त्रैकं विद्याच संशयः ॥

पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे ।
 प्रतौच्छेदं मधा दत्तं औरभेदि नमोऽस्तु ते ॥
 गवाङ्गिकं गवा यद्दिनेनान्नं भुज्यते ।
 बलिदानानन्तरं ब्रह्मपुराणे,—
 ततो गोदोहमाचं वै कालनिष्ठद्वाङ्गणे ।
 अतिथियहणार्थाय तदूर्ज्ञं वा यथेच्छया ॥
 अतिथिं तत्र सम्माप्तं पूजयेत् खागतादिना ।
 हिरण्यगर्भबुद्धा तं सन्तोताभ्यागतं गृहम् ॥

॥ इति गृहस्थरकारे वैश्वदेवादिपञ्च-महायज्ञतरङ्गं ॥

अथातिथिपूजा ।

तत्र बलिदानानन्तरं वशिष्ठः,—
 ततोऽतिथीन् भोजयेत् । श्रेयांसं श्रेयांसमानुपूर्व्येण ।
 श्रेयांसं कुलादिभिरतिशयितम् । आनुपूर्व्येण यो यो वृष-
 दुत्कष्टः । तं तं प्रथमं भोजयेदित्यर्थः ।
 मनुः,—
 सम्माप्ताय इतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अस्मैव यथाग्रन्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥

अग्निं उला विधानेन यत् पुण्यफलमाप्यते ।
 तेन तुच्छं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥
 मन्त्रकर्मविपर्यायादिशिष्टाद्दृतादपि ।
 तत्परं भाप्यते कर्तुरिदमश्रद्धया कृतम् ॥ ,
 गिराम(द)युज्ञतो नित्यं पञ्चाग्नीपि जुक्तः ।
 सर्वे सुहृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चिवो वसन् ॥
 हणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सुनृता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

ममाप्नाय विना निमन्त्रणं स्वयमागताय । उदकं चरण-
 चालनाद्युपयुक्तं, विधिपूर्वकं अतिथिपूजाविधनमारेण । गिराम
 चेच-पतितश्चस्येषात् । उज्ञतः उच्चिष्ठत इत्यर्थः । अनेन
 दरिद्रोऽयतिथिपूजां कुर्यादित्यर्थः । सुनृता प्रियमत्या ।

इति:-

मर्वा अस्य देवता गृहानभ्यागच्छन्ति यस्यैवं विदान् ब्राह्मणो
 गृहानभ्येति तमनभ्युपतिष्ठतः प्राणदेवता अपक्रामन्ति । तस्मै यदाह
 स्वागतमिति गृहदेवता तेन प्रौषाणाति । यद्यामनादिभिरभ्य-
 च्चयत्यतिथिं यज्ञस्थ तेन प्रौषाणाति । यत् पाद्यादिभिरभिषेचनं
 कुरुते पितृन् प्रौषाणाति तेन । यदम्ब्रेनाभिपूजयति प्रजापतिसेन
 प्रौषाणाति । यदेनं थालमनुयाक्षीति श्रेयस्यं ब्रह्मवर्ष्यसं तेन मर्वान्
 कामानवाप्नोति ।

अनभ्युपतिष्ठतः अभ्युत्यानमकुर्यातः ।

गङ्गांसिखितौ,—

ओचियो वेदव्रतौ यतिधर्मा नैषिकः समानवृत्तिर्योऽन्यो-
भ्यागच्छेत्सिन् काले तमर्चयित्वा अश्रौयात् ।

ओचियोऽन् वेदानामेकज्ञानामधीत्य ओचियो भवति
इत्यापस्तमवचनविषयः । वेदव्रतौ उपकुब्जणिकः । यतिधर्मा
यतिः । नैषिको ब्रह्माचारी । समानवृत्तिस्तुत्यजौवनहेतुः ।

यथा प्रणौतस्यामणौतस्याग्निर्हृतमेवं हि विदांस्याविदांस्य
ब्राह्मणः पूज्य एव मर्वेषाम् ।

प्रणौतोऽन् संस्कृताग्निः । तथा वयो-वर्ण-विद्या-तपः-सम्पदाय
पाशमर्घमाचमनौयमन्नविशेषांस्तेतसौ ग्रन्तितो दद्यात् ।

महासौत प्रदोषेऽनुज्ञाय शशीत पूर्वं प्रतिबुद्धेत प्रस्थितमन्-
प्रजेत् । ममेत्य न्यायतो निवर्जन्त । आराम-मभा-प्रपा-तडाग-देव-
गट्ट-महाद्रुम-मदौनामन्यतरसिन् प्रदक्षिणं कुर्यादाचमुत्सव्य
पुनर्हर्गनायेति ।

अम्भविशेषान् भोजविशेषादीन् । पुनर्हर्गनायेति पुनर्हर्गनाय
वाचमुत्सव्येदित्यर्थः ।

अभ्यागतानुष्टुतौ वशिष्ठः ।

तं भोजयित्वोपास्तीत । यामामनुव्रजेदानुज्ञानादा ।

गोतमः,—

ओचियस्य तु पाशमर्घमन्नविशेषांस्य कारयेत् । नित्यं
सत्कारविशिष्टं गधतोऽप्यपानमविद्ये साधुष्टुते । विपरीते द्वलोदके

भूमिः खागतमन्तः पूजनमननानभ्यासस्त्र कारचेत् । पचेचित्यं
वा सत्कारविशिष्टमन्तम् ।

विशेषपाकामामर्यं नित्यपच्चमानमेवामं मत्कारपूर्वकं देयम् ।
मध्यतः मध्यविधादरेण अविद्ये विद्याशून्ये विपरीते अमाधुचरिते
अनभ्यासोऽन्तिक्रमः ।

आपस्तम्बः,— ब्राह्मणायानधौयानायामममन्त्रमिति देयम् । न
प्रत्युचिष्ठेत् । अभिवादनायैवोच्चिष्ठेदभिवाद्यशेत् । राजन्य-वैश्यौ
च । शट्टमभ्यागतं कर्मणि नियम्यात् । अथामै दधात् ।
दामा वा राजकुलादाइत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेयः ।

अभिवाद्यो वयोवाङ्मादिना राजन्य-वैश्यौ च प्रति नोचिष्ठे
दिति ममन्तः । राजकुलात् निजखामिग्नहात् ।

शट्टलिखितौ,— न ब्राह्मणोऽन्तिथिर्ब्राह्मणस्य ओचियाय गुणवते
आतिथ्यम् । राजन्य-वैश्याभ्यां मिचवत् । शट्टस्यानुशृण्यार्थम् ।

न ब्राह्मणोऽन्तिथिर्ब्राह्मणस्य प्रणामादिना ममाशः । अपि
तु ओचियाय तथा विधमातिथ्यं कार्यमन्येषां मिचवदक्षमाचम ।
आनुशृण्यार्थं दद्याजन्यफलार्थम् ।

मनुः,—

‘ब्राह्मणस्य लभतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्य-शूद्रौ सुखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥

यदि लभतिथिर्धर्मेण चत्रियो गृहमादजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥

१ (क) (ख) पुनरकदये न ब्राह्मणस्य लभतिथः ।

वैश्य-शूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानूशंस्यं प्रयोजयन् ॥

कुटुम्बमिह गृहस्थः ।

बलिदीनानन्तरं बौधायनः,—

ब्राह्मणच्चियवैश्यशूद्रानागतान् यथाशक्ता पूजयेत् । यदि
बङ्गनां न शकुयात् तदा एकस्मै गुणवते दद्यात् । यो वा
प्रथममभ्यागतः स्यात् ।

मनुः,—

आमनावमथौ शश्यामनुव्रज्यामुपामनम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्यात् होमे होनं समे ममम् ॥

विग्रहः,—

अथापि ब्राह्मणाय वा राजन्याय वा अभ्यागताय वा महोचं
महाजं वा पचेत् । एवमस्यातिथ्यं कुर्वन्तीति ।

अत्र यद्यपि अतिथितपूर्वे गोवधविधिः श्रूयते तथापि—

दौर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणम् कमण्डलोः ।

गोचान्नात्मपिण्डादा विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराश्वसेधौ मद्यम् कस्त्रौ वज्र्ये दिजातिभिः ।

इति ब्रह्मपुराणान्निषेधः ।

मनुः.— अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योङ्गो गृहसेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्वकाले वा नास्थानश्चन् गृहे वसेत् ।

१ (ख) (ग) एस्तके—सत्कार्य च तावानृशंस्यप्रयोजनात् ।

२ (ख) प्राप्त — सेधिना ।

न वै स्त्रयं तदश्रौयादतिथिं यज्ञ भोजयेत् ।

धन्यं॑ यशस्यमायुष्यं स्वर्गस्त्रिधिभो(पू)जनम् ॥

अप्रणोद्योऽप्रत्याख्येयः सूर्याङ्गः, सूर्येणास्तमयतां प्राप्तिः
कालो वैश्वदेवान्तः । अकालस्तदन्यः ।

ग्रातातपः,—

जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।

नमस्यः सर्वभूतानां वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥

नान्येषां पूजनौयोऽन्यमित्रिषु लोकेषु कश्चन ।

तपो-विद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम् ॥

अन्योन्यं गुरवो विप्रा अन्योन्यातिथयस्तथा ।

अन्योन्यमुपकृष्टविन्ति तारयन्ति तरन्ति च ॥

विष्णुः,— स्वाधायेनाग्निहोत्रेण यज्ञन तपसा तथा ।

नैवाप्नोति गृही लोकान् यथा चातिथिपूजनात् ॥

विष्णुपुराणे,—

धाता प्रजापतिः शको वक्तिर्वसुगणोऽर्यमा ।

प्रतिश्यातिथिमेते वै भुज्ञते॒॒थ नरेश्वर ! ॥

तस्मादतिथिपूजायां यतेत मततच्चरः ।

न केवलमधं भुज्ञं मध्यं भुज्ञेऽतिरिति विना ॥

ग्रातातपः,—

प्रियो वा यदि वा देष्यो मर्यः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु मंप्राप्ते भोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

नदौसंकमवत् सर्गप्राप्तिहेतुः ।

तथा,—

[भिक्षां वा पुष्कलां वापि इनकारमथापि वा ।

अप्स्त्रमध्ये सदा दद्यात् - - - -] ॥

याममाचा भवेद्धिचा पुष्कलं तु चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि तु तत्वारि इनकारं विद्युधाः ॥

चातुर्वधुः—

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः ओचियो वेदपारगः ।

अध्वनीनः सततमध्वगामी ।

गोतमः,—

अममानयामौणोऽतिथिरेकराचिकः ।

एकराचिकः एकराचं वासशौलः ।

मनुः,—

एकराचम्भु निवसत्तिथिर्बाह्यणः सृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

यमः,—

ब्रतौ यतिरेकराचं निवसन्तुच्यते ऽतिथिः ।

शापस्त्रामः,—

अग्निरिव अजस्रतिथिः स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति

स्वधर्मपुरस्कारो नान्यप्रयोजनः ।

स्वधर्मयुक्तं स्वधर्माचारभाजनं, स्वधर्मपुरस्कारो धर्मार्थमटन-
शौलः; नान्यप्रयोजनः अममाचाशयाटनशौलः ।

थमः—

तिथिपर्वेत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

पर्वणि अमावस्यादीनि एतदन्याः प्रतिपदाद्यक्षिण्यः ।

हत्सवाः विषुवाद्यः, अजप्राप्तिहेतवो धर्मपुरस्कारेण येन त्यक्ताः

सोऽतिथिरित्यन्यः ।

शातात्परः—

अचिन्तितमनाहृतं देश-काल उपस्थितम् ।

अतिथितं विजानौयाज्ञातिथिः पूर्वमागतः ॥

चुधार्त्तसृष्टिः आनन्दे दूरादध्वन आगतः ।

तं पूजयेत् प्रथमेन सोऽतिथिः स्वर्गमंकमः ॥

देशो भार्याश्रिष्टिहितः । काळो वैश्वदेवाज्ञादिः ।

मनुः—

नैकयामौषमतिथिं विप्रं साङ्गतिकर्त्तव्य ।

उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्या यचाग्रयोऽपि वा ॥

एकणामौषोऽचैकणामवासी, साङ्गतिकः-चिचपरौहामादिभिः

सर्वेः सह यज्ञतो भवति । गृहे निवासस्याने भार्या यचाग्रयो-

ऽपि वेति न केवलं गृहे अतिथिरपि तु प्रोष्ठितस्यापि यामान्नै-

क्षम भार्या अग्निर्वां तत्पौत्र्यर्थः ॥

थमः—

अतिथिं पूजयेद्यत्तु आनन्दादृष्टपूर्वकम् ।

सहृदयं गोप्ततं तेन दक्षं खादिति मे मतिः ॥

न पृच्छेद्गोचरणं खदेशं नाम वा कुलम् ।
 अध्यनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम् ॥
 देशं नाम कुलं विद्या योऽये प्रथम्भति ।
 न स तत् फलमाप्नोति दत्त्वा खर्णं न गच्छति ॥
 चरणः खग्नाखा ॥

देवता:—

न पृच्छेद्गोचरणं खाधायं जन्म चैव हि ।
 चिन्तन्तु भावयेत्तस्मिन् व्यासः खयमुपागतः ॥
 व्यासः खयमुपागत इति तमिक्षतिथौ बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः ।

यमः,—

देशं गोत्रं कुलं विद्यामक्षार्थं यो निवेदयेत् ।
 वैवस्तेषु धर्मेषु वान्नाशो म निरुच्यते ॥

दृहस्तिः,—

आगतस्यासनं दशात् आगतस्य शयनमया ।
 दृष्टिस्य च पानीयं जुधितस्य च भोजनम् ॥
 चकुर्दशान्मनो दशादाचन्दशाच सुनृताम् ।
 एवं साधारणो धर्मसात्म्बर्णोऽबौन्नानुः ॥
 प्रौढते खागतेनाग्निरासनेन शतकतुः ।
 पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥
 विप्रपादोदकङ्गाया वावन्निष्ठति मेदिनी ।
 तावत् पुञ्चरपात्रेण पिवन्ति पितरो जलम् ॥

यस्याभ्यस्तिकाः परिकाः गृहमायानि कर्षिताः ।

पूज्यन्ते हणभूम्याद्यैः^१ पितरस्तेन पुचिणः ॥

कर्षिताः अतिपौचिताः ।

इत्यः—

‘सुधावस्तुनि वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते ।

मनस्युच्चुर्मुखं वाचं मौस्यं दशास्त्रुष्टयम् ॥

अभ्युत्यानमिहागच्छ पूर्वीलापः प्रियान्तिः ।

उपासनमनुब्रज्या कार्याणेतानि यद्रतः ॥

ईषद्वस्तुनि चान्यानि भूमिरापमृणानि च ।

पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः श्रयनमया ॥

किञ्चिद्राचौ यथाशक्ति न स्वाक्षाश्रम् गृहे वसेत् ।

मृच्छालं चार्चिने देयमेतान्यपि सतां गृहे ॥

ईषद्वस्तुनि अप्रयक्षसाक्षानि उपासनमन्तिकं ।

यत्यधिकारे पुनर्दृष्टः—

तपो जपैः कृशौभृतो व्याधितोऽनमयार्हकः ।

‘शृङ्खो यहस्तहौतस्य यस्यान्यो विकलेन्द्रियः ॥

नौहजस्य युवा चैव [भिञ्जुनर्वमयार्हकः^२] ।

सन्दूषयति तत्स्थानं शृङ्खः पौडियतौति च ॥

नौहजस्य युवा चैव] ब्रह्मचर्यादिनश्चिति ।

ब्रह्मचर्यादिनश्च कुलं गोचक्ष नाशयेत् ॥

१ (ग) भूम्याप्तेः ।

२ मूर्ते सुधावस्तुनि ।

३ (ग) वज्रः ।

४ (ग) []'चिशितांश्चः परिवाः ।

वसन्नावसये भिन्नुमैथुनं यदि सेवते ।
 तस्मावसयनाथस्य मूलान्यपि निष्टुलति ॥
 आश्रमे च यतिर्यस्य विश्राम्यति मुकुर्ण्ञकम् ।
 किञ्चास्यानेन धर्मेण कृतकृत्यो हि स सृतः ॥
 जन्मप्रभृति यत् पापं गृहस्थेन तु यत्कृतम् ।
 निर्मार्ज्यथति तत् मर्वसेकराचोषितो यतिः ॥
 आवस्थार्हकोऽच गृहे वासयितुमुचितः । वृद्धोऽचमः ।
 गृहगृहौतो भृताद्यभिभृतः ।

अथः—

नाग्निहोत्रेण दानेन नोपवासोपलेपनैः ।
 देवताः परितुष्टन्ति यथा चातिथिपूजनैः ॥
 अतिथिः पूजितो येन ध्यायेत मनसा शुभम् ।
 न तत् क्रतु-शत्रुव्यापि तुल्यमाङ्गर्णीषिणः ॥
 आसनं पादशौचस्त्रौपमनं प्रतिश्रयम् ।
 दण्डादेतानि यः पञ्च मर्वज्ञः मर्वदचिणः ॥
 अञ्जदः प्राणदो जीयो रूपदो वस्त्रदः सृतः ।
 स हि मर्वप्रटो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥
 गृहस्थैरपि यहुकं स्वातकैर्वदपारगैः ।
 यतिनाऽपि च यहुकं तच्छ्रेयो नेतरैस्तथा ॥
 यत् किञ्चित् कुरुते ध्यायौ दातुरद्वं प्रयच्छति ।
 तस्मात् महत्कलं दानं ध्यायिने स्वातके तथा ॥

चश्मेध-सहस्रे राजस्य-शतेन च ।

पुण्डरौक-सहस्रे योगिव्वावसथो वरः ॥

आन्तायादृष्टपूर्व्याय विप्रायाधनि वर्जिते ।

ददाति योऽन्नमक्षिष्ठं स यज्ञैः सर्वदचिणः ॥

प्रतिश्रयो वास्तवः । श्रेयः प्रशस्तरं । इतरैर्यथोक्त-गृहस्था-
दन्वैः, पुण्डरौको यागविशेषः^१ । अक्षिष्ठमुत्कृष्टम् ।

अतिथये दद्यादित्यनुवर्त्तौ विष्णुः—

प्रतिश्रयं तथा शशां पादाभ्यङ्गं प्रदौपकम् ।

प्रत्येक-दानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम् ॥

यमः,—

येषामनश्चतिथिर्विप्राणां वा ब्रजेद्गृहात् ।

ते वै खरलमुद्गतमश्वलमुपयेदिरे ॥

यस्य चैव वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदभोजितः ।

न तस्य देवाः पितरो हव्यं कवच्च मुच्छते ॥

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिमिवर्जते ।

सुहृतनस्य यत् किञ्चित् सर्वमादाय गच्छति ॥

अतिथिर्यच वै यामे भिक्षमाणः प्रथक्षतः ।

ज्ञेते निरशनस्त्र ब्रह्माहत्या विधीयते ॥

अपि शकं पश्यनस्य शिखोऽक्षेनापि जीवतः ।

खट्टेशो परदेशो वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥

अग्रयोऽतिथिमिच्छन्ति सोऽतिथिः खर्गमिच्छति ।

खर्गेऽपौच्छति दातारं सम्यक् सुहृतकारिणम् ॥

पराश्ररः,—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

न तस्य पितरोऽन्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ॥

अग्निहोत्रं जरत्कन्या द्वारे च पशुवन्धनम् ।

अतिथिर्वैश्वदेवान्ते निर्देहत्यवमानतः ॥

जरत्कन्याद्वारे पशुवन्धनं खकाले यवसोदकाद्यदाने चति ।

मनुः,—

वैश्वदेवे तु निर्वन्ते यदन्योऽतिथिरावजेत् ।

तस्यैवास्त्रं यथाशक्ति प्रपश्यास्त्रं बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवे वैश्वदेवास्त्रपाके, निर्वन्ते कृतप्रयोजने निःशेष इति आवत् । अतिथिरतिथिलक्षणोपेतः । बलिं हरेदिति मनुष्य-यज्ञात्मतिरिक्त-पाकयज्ञोपस्त्रक्षणम् ।

विष्णुपुराणे,—

पथिकास्य द्वानाहारा थे च सायं गृहागताः ।

तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥

प्रतिष्ठा आश्रयः । योनि अस्त्रादिदामेन जीवनहेतुः ।

दिनेऽतिथौ च विमुखे गते थत् पातकं नृणाम् ।

तदेवाष्टुगुणं पुंसां सूर्योऽपि विमुखे गते ॥

आपस्तम्बः,—

एकरात्रच्छेदतिथौ च वास्यति पार्थिवान् लोकानभिजयति

दितीयेनाम्नरौचान् द्वतीयेन दिव्यान् । चतुर्थेन परतो-
क्षोकानपरिमिताभिरपरिमितान् क्षोकानभिजयतौति विज्ञाप्ते ।

मनुः,—

इतरामपि सख्यादौन् सम्मीथा गृहमागतान् ।

प्रहृत्याऽस्मि यथाग्रक्षि भोजयेत् सह भार्यया ॥

आदिशब्देन समन्विवान्ववादौनामुपादानं, प्रहृत्य प्रकर्षण
मत्तय सह भार्यया गृहस्थलान् भोजयेदित्यर्थः । एवम्
भार्यायाः परिवेशनादावन्वयः ।

याङ्गवल्क्यः,—

भोजयेत् स्वागतान् काले सखि-समन्विवान्ववान् ।

अहःशेषं सहासौत शिष्टैसु॑ मह वन्धुभिः ॥

काले भोजनकाले ।

मनुः,—

राजलिंगृ-स्वातकाचार्य-प्रिय-शशुर-मातुकान् ।

अर्हयेन्नधुपकर्णे परिमंवस्त्रान् पुनः ॥

राजाऽचाभिषिकः चत्तियधर्मेण प्रजापासः ।

राजा च श्रोतियस्त्रैव यजकर्मण्युपागते ।

मधुपकर्णे सम्मूळो नत्वयज्ञ इति श्रितिः ॥

गोतमः,—

श्वलिगाचार्य-शशुर पितृव्य मातुकानामुपस्थाने मधुपर्णः

प्रवस्त्रे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाक् । राजसाश्रोतियस्त्रामोटके ।

९ (ख) शिष्टैसु॑ ।

स्वलिगादौनां गृहागमने यति मधुपक्षेण पूजा संवत्सरे पुनरुपस्थाने मधुपक्षं इत्यर्थः । यज्ञ-विवाहयोरर्वागिति यज्ञ-विवाहयोरुपस्थाने संवत्सरादर्वागिपि मधुपक्षो देयः । राजा इति ओचियस्य राज्ञः संवत्सरादर्वागिपि मधुपक्षो देयः । अओचियस्य राज्ञ आमनोदक एव ।

आपस्तम्नः,

‘मधुपक्षार्ही वेदाध्यायः । आचार्यं स्वलिङ्गं स्नातको राजा च धर्मयुक्तः । आचार्याय स्वलिङ्गे शशुराय राजा इति परिसंवत्सरादपतिष्ठाप्तो गौर्मधुपक्षस्य । दधि मधुसंस्तृष्टम् मधुपक्षः । पथो वा मधुसंस्तृष्टम् । (अभावे उद्दकम्)१ ।

वेदाध्यायोऽधीतवेदः । परिसंवत्सरात् प्रतिसंवत्सरम् ।

मनुः,—

सुवामिनौः कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणौस्तथा ।

अतिथिभ्योऽय एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥

सुवामिनौ ऊढा कन्या । कुमारा बालाः ।

गोतमः,—

भोजयेत् पूर्वमतिथिं कुमारं व्याधित सुवामिनौ स्वविरान् जघन्यांश्च ।

अतिथिभोजनस्य गोतमेन बालादिभोजनात् पूर्वमुक्तं तदतिथेरभ्यर्हितस्वं बोधयितुं विवक्षितम् ।

१ मूले गोमधुपक्षार्हः ।

२ मूले वा ।

३ (क) (ख) पुस्तके चिह्नितांश्चो नास्ति ।

थदा वासादीनो भोजने पौर्वपर्यमनादेयं किम् दण्डयोः
ग्रेषभोजनमिष्टम् ।

मनुः—

अदत्ता तु च एतेभ्यः पूर्वं भुक्ते विचक्षणः ।

स भुक्तानो न जानाति शुगट्प्रैर्जग्धमात्मनः ॥

इत्येकत्राक्षतया एतेष्वभुक्तवस्तु स्वयम् भोक्तव्यमित्येवाभिमतम् ।

आपसाम्यः—

सर्वान् वैश्वदेवभागिनः कुर्वीताश्चाण्डालेभ्यो नार्हद्वाहो
दण्डादित्येके ।

सर्वानन्नार्थिनः वैश्वदेवभागिनः वैश्वदेवाक्षभागिनः कुर्वात् ।
शाश्वच्चाण्डालेभ्य इत्यभिविधावाङ्गिति अर्हद्वाहः श्चाण्डाल-
पाषण्डेभ्यः । अर्हतामदाने न दोषः, दाने पुण्यमिति व्यवस्था ।

नन्दिपुराणे,—

यतेर्बाह्याणपूर्वम् भैष्यमन्तं मदा गृही ।

देवलः—

अस्तु भोजयेद्दिप्रं स्वरहे सति सर्पिषि ।

परच निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

मिष्टमन्तं स्वयं भुक्ता पश्चात् कदम्बं सघु ।

ब्राह्मणं भोजयेत्पूर्वा निरये चिरमाविग्रहत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुटुम्बिनो भोजनीयाः सामर्थ्यादिभवे सति ।

सौदता वत् छतं तेन तत् पापं च समन्वते ॥

स्वामर्यभोक्तुम् भोक्तम् ।

यमः—

अपचन्नमतिकम्य पचनं यस्तु भोजयेत् ।
सूषिकाणां ब्रजेष्ठोनि वर्षाणामधिकं ग्रतम् ॥
एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
स याति परमं स्थानं तेजोमूर्तिः पथार्जुना ॥
परमं स्थानं परमं पदं पथार्जुना स्वर्जुना वर्द्धना ।
न तु अग्रपरम्पराक्रमेण ।

व शिष्टः—

गृहेष्वभ्यागतं महयेद्यथाग्रक्ति चाचेन सर्वभूतानि गृहस्थः ।
मदयेत् पूजयेत् ।

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तयते तपः ।

चतुर्णामाश्रमाणास्तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥

पैठीनसिः—

सर्वे एव गृहस्थमूलासादुपजीविनः ।

गृहस्थस्तैव पूजादिकर्तृत्वात् ।

विषिष्टः—

यथा भातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्मवः ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः^१ ॥

मनुः—

यस्मात्तथोऽप्याश्रमिष्यो ज्ञानेनाचेन चाच्यहम् ।

गृहस्थस्तैव धार्यन्ते तस्माक्षेत्राश्रमी^२ गृही ॥

१ मूले—भिक्षवः ।

२ (ख) अष्टाव्यामो गृहो ।

तथा,—

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।
न चैव पुच्छारेण स्वकर्मपरिवर्जितः ॥

क्रियाः पञ्चयज्ञाशाः । स्वकर्मं पञ्चयज्ञात्मकम् ।

तथा,—

अस्त्राला चाप्त्युला च अदत्ता ये च भुज्जते ।
देवादीनामृणौ भूत्वा नरकम्बे व्रजन्यधः ॥

भविष्यपुराणे,—

अस्त्राला वैश्वदेवन् ये भुज्जने वृधाः खग ! ।
तथा विना तु साक्ष्येण मृगयोनिं व्रजन्ति ते ॥

विना साक्ष्येण अतिथ्यातिथ्यादिरहितेन ।

आपस्तम्बः,—

यस्याग्नौ न छ्वयते यस्यायं न दीयते । न तद्वोक्तव्यम् ।

यस्यास्त्रस्य ।

आवाहाः,—

अस्त्राताश्चौ मसं भुज्जे अजपौ पूय-शोणितम् ।
अदत्ता तु हमिं भुज्जे अदत्ता विषभोजनम् ॥

यमः,—

अथं स चेवसं भुज्जे यः पञ्चत्यात्मकारणात् ।
रक्षियप्रीतिजन्मं दृष्टापाकं विवर्जयेत् ॥

बौधायनः,—

न चैव लक्षिदत्ता भुज्जीत ।
अथाप्यचाक्षगोत्तौ छोक्तौ उदाहरणि ।

यो मामदला पितृदेवताभ्यो
भृत्यातिथीनां स्वसुहच्चनस्य ।
सन्ध्यमन्त्रम् तिष्मन्ति मोहात्
तमदृग्यहन्त्य च मृत्युरस्मि ॥
कृताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवो
‘पूज्यातिथीन् भृत्यजनावशिष्टम् ।
तुष्टः इत्युचिः श्रद्धधर्मं यो मां
तस्यामृतं स्यां च स मां भुजन्ति ॥
भोजयेदित्यतुष्टमौ—
वशिष्ठः—

खगट्टाः कुमारौवास्तद्वत्सूणप्रजाताः, ततोऽपराण् गृहान् ।
चचाण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ निर्ब्बयेत् । शूद्रायोच्छिष्ट-
मनुच्छिष्टं वा दद्यात् । शेषं दन्तौ भुज्जीयाताम् । सर्वोप-
योगे तु पुनः पाकः कार्यः ।

तसूणप्रजाता नवप्रसूता, गृहाः गृहभवाः परिचारकाः ।
उच्छिष्टानुच्छिष्टदानविकल्पः आश्रितानाश्रितशूद्रविषयः सद-
सच्छूद्रविषयो वा बोद्धव्यः । सर्वोपयोगे सर्वस्याजस्य उपयोगे
आतिथ्यादिग्ना । १[सर्वस्याजस्यातिथिभिर्भोजने कृते अदाऽन्यत
प्रथोजनमस्ति तदा पुनः पाकः कार्यो न पुनर्वैश्वदेवादि
कार्यमिति कल्पतदः] ।

१ (ख) (ग)—सुक्लाऽतिथिः ।

२ (ख) प्रक्षके [] चिह्निताश्श्रो नालि ।

याग्नवरश्चः,—

वासुदेवासिनौ आद्वग्भिर्णातुरकन्यकाः ।
सम्भोज्याऽतिचिभृत्यांस्य दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥
एते दम्पत्योरवश्यं भर्त्याः ।
भार्यारतिः शुचिभृत्यभर्ता आद्वकियापरः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञात्र व्यपर्येत् ॥
भार्या खौद्या, आद्वकिया आद्वकरणं नमस्कारेण नम इति
मन्त्रेण ।

पराग्नरः,—

षट्कर्माभिरतो गित्यं देवतातिचिपूजकः ।
इतशेषम् भुज्ञानो ब्राह्मणो नावमौदति ॥
षट्कर्माणि यज्ञादौनि ।
॥ इति गृहस्थरकारेऽतिचिपूजातरङ्गः ॥

पञ्च महायज्ञाः समाप्ताः ॥

अथ भोजनविधिः ।

तत्र दद्धः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
देव-पितृ-मनुष्याणां कौटानाद्वोपदिष्टते ॥
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषमुग्मवेत् ।
संविभागो विभज्य प्रतिपत्तिः ।

मनुः:—

विघ्नसाग्री भवेचित्यं नित्यस्तामृतभोजनः ।
विघ्नम् भुक्षेषन्तु चूङ्गेषमयामृतम् ॥
अमृतममृतवच्चन्तुप्रिकरं पवित्रम् ।

देवतः:—

खाला प्रचार्य पादौ तु स्तम्बस्त्राकङ्कृतः शुचिः ।
पस्त्रयस्त्रावशिष्टम् यो भुज्ञे बोऽमृताश्रनः ॥
उपस्थिते शुचौ देशे पादौ प्रचार्य यद्रतः ।
प्रात्मुखोऽस्त्रानि भुज्ञीत शुचिः पौठमवस्थितः ॥

बौधायनः:—

प्रचालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ संवृते देशे अस्त्रमुपहत-
मुपसंगट्टा—कामक्रोध-सोभमोहानपहत्य चर्वाभिरकुलौभिः
शब्दमकुर्वन् प्राश्रीयात् । न पिण्डेषं पाव्यासुतस्त्रेत् । मांस-
मत्स्य-तिश-मधुमस्त्रेषु प्राश्याप उपस्त्राग्निमुपस्त्रेत् ।

संवृते वस्त्रादिना आवृते देशे उपविश्वेति शेषः । उपहत-
मुपस्त्रीतं उपसंगट्टा निकटस्ये पात्रे समादरेण सम्यक् गृहीता
शब्दमकुर्वन् भज्ञे क्रियमाणे श्रीतकारादिकमणाचरम्भौत्त्वैवाये
विधानात् ।

पिण्डेषमग्नितुं गृहीताऽक्षस्य शेषं पात्रां भोजनस्य ।

गृह्णः:—

उत्तमोषं दिजातीर्णं चिकोषं चचित्यक तु ।
मस्त्राहनि वैक्षस्य शुद्धस्त्रामुष्टवं श्रुतम् ॥

वद्वापुराणे,—

आसनस्तु यो दर्प्यत् पक्षिमध्यसुपसृश्टे ।
 विशेष्होक्तभूमिष्ठ अग्रकालितपाणिमान् ॥
 स सर्वेषान् यत् पापं तद्वृक्षाति नराधमः ।
 तस्माद्विद्यपर्यन्तं आचानः प्रविशेष्हृष्टम् ॥
 उपलिते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनान्विते ।
 चतुरसं चिकोणम् वर्तुसञ्चार्द्धचक्रकम् ॥
 कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।
 ब्रह्मदेवद्वचन्द्राङ्गो वमवो मण्डलान्तरात् ॥
 निवेदितं नरैरसं यस्माद्वृक्षनि नान्यथा ।
 अहला मण्डलं वे तु भुज्ञते धमयोनयः ॥
 तेषाम् यज्ञरक्षांसि हरक्षयक्षय तद्वलात् ।
 पात्रेष्वक्षानुरूपेषु पुच्छत्यानुजैः मह ॥
 भूम्यां पात्रं प्रतिष्ठाय मौनेनाभन् भक्षयेत् ।
 प्रविचपाणिः प्रथमं सभेत्तचाधमर्षणम् ॥
 अन्नानुरूपेषु धनानुरूपेषु अधमर्षणं अधमर्षणं पुच्छम् ।

यात्रः—

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाय यो भुक्ते वाग्यतः शुचिः ।
 भोजने भोजने चैव चिराचफलमनुते ॥

मनुः—

आयुर्कं प्राच्छुद्धो भुक्ते यज्ञसं दक्षिणासुयः ।
 यज्यं प्रत्यक्षुद्धो भुक्ते चतं भुक्ते शुद्धमुखः ॥

आयुषं आयुषे हितसेवं अज्ञासं, श्रियं चतं वाङ्गचिति
ग्रेषः । चतं सत्यं अज्ञं वा ।

हारीतः—

नोदम्भुखः 'श्यनासने वाश्रीयात् ।
न कार्णायसे न मृत्युचे न भिक्षावकीर्ण ।
कार्णायसे लौहपाचे । मृत्युचे मृत्युकाघटितभाजने ।
भिक्षे विघटिते । अवकीर्ण दृष्टभोजनाद्यपविचीहते । नोदम्भुख
इति तु निषेध चतमवाङ्गताम् ।

वामनपुराणे,—

भुज्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो
न च प्रतीकीमभि भोजनीयम् ।
अथमपि प्रत्यम्भुखनिषेधो निष्कामविषयः । सकामस्य तम्भुख-
भोजनविधानात् । दक्षिणामुखभोजननिषेधस्तु जीवमात्रविषयः ।

पुष्टिकामाधिकारे—

वाग्यतो दक्षिणामुखो भुज्जीत । अनायुष्यम्भस्य भोजनं
मातुरित्युपदिग्निः ।

इत्यापसम्बवाक्यात् ।

विष्णुपुराणे.—

नैकवस्त्रधरो नार्देपाणिपादो नरेश्वर ।
विद्युद्धवदनः प्रीतो भुज्जीत न विदिम्भुखः ॥
प्राम्भुखोदम्भुखो वायि न चेवान्यमना नरः ।
विदिम्भुखः आग्नेयकोषादिम्भुखः, प्राम्भुख उदम्भुखो वेत्यच
भुज्जीतेत्यन्यथः । वाकारजानासाधाम् ।

यमः,—

प्राप्तुकोऽकाणि भुज्जीत पञ्चाद्र्दीं वाग्यतः इहचिः ।

भुज्जीत आद्रेपादसु नाद्रेपादः स्फपेचिशि ॥

आद्रेपादसु भुज्जामः शतं वर्षाणि जीवति ।

पञ्चाद्र्दीति करदद्य-चरणदद्य-वदमाद्र्दः । सुनराद्रेपाद इत्यभिधानं पादाद्र्दतायामादरस्तोतनार्थम् ।

विष्णुपुराणे,—

स्नातो यथावत् कला तु देवर्षिपितृतर्पणम् ।

प्रशस्तरबपाणिसु भुज्जीत प्रथतो इहौ ।

कृतवापो इते चाग्नौ इहूद्वस्त्रधरो नृपः ।

प्रशस्तरबाणि गाहडादीनि कृतवापो देवताचर्ये कृतमिर्बापिः ।

मनुः,—

सायम्नातर्मनुव्याप्तामग्नन्देवनिर्भितम् ।

गान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रस्मो विधिः ॥

मायम्नातःशब्दावच राचि-दिनपरौ ।

तथा शब्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

मुनिभिर्दिरग्नं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनाम् (गिर्यम्) ।

अहनि तथा तमस्त्रिव्यां सार्वप्रहरयामानाः ।

गान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रस्मो विधिः ॥

अहःशब्दोऽप्य दक्षाशुशारात् पञ्चमाहर्मागपरः । तमस्त्रिलो राचिः, सार्वप्रहरयामानाः सार्वप्रहरमस्ते ।

मतुः,—

पूजयेदग्ननित्यमथाचैतदकुस्थन् ।

दृढा इयेत् प्रशंसेत् अभिगन्देत् सर्वदः ॥

पूजितं द्वाशननित्यं वलमूर्ज्ज्ञ यच्छ्रुति ।

अपूजितस्तद्वक्तुभयं नाशयेदिति ॥

वस्त्रपुराणे,—

अनं दृढा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्त्राकं नित्यमेतदस्त्रिति भस्त्रा प्रवन्देत् ।

अनं विष्णुं स्वयं प्राह नित्यमेव जनार्दनः ॥

यो मान्ददाति प्राणाय भुञ्जानः शास्त्रविद्विजः ।

प्राणाकं मां सदा आयेत् स मां संपूजयेत् सदा ॥

वामेन पाणिना पाचं गृहीत्वा सुवि संस्थितम् ।

तेजोऽसौति अपंस्त्वं प्रणमेदमृतस्त तत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

उपघातादृते दोषं नाश्वोदौर्घेदुधः ॥

उपघातोऽच श्वपाकादिस्पर्शः ।

द्वृग्नातातपः,—

परिधानमापोऽग्नानं पूर्वमाञ्छादनं परम् ।

भवत्यस्मन्मग्नं हि सोन्तरीयं तथाऽमृतम् ॥

पूर्वं यदापोऽग्नानं तत् परिधानं तेज तदस्मन्मग्नं भवत्य-

मृतम् ।

वाङ्मयवस्थः,—

आपोश्चानेनोपरिष्टाऽधक्षादश्रता तथा ।

अग्नेभस्तुतस्वैव कार्यमन्तं दिजनाना ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आपोश्चानेन गृहीयात् सर्वतीर्थमयस्तु यत् ।

अस्तोपक्षरणमस्तौति विष्णोरज्ञमयस्तु च ॥

हस्तेन लक्ष्येद्याक्षं सोदकेन कदाचन ।

दम्भाद्यो लक्ष्येद्युच्छन् तेनाक्षं निहतं भवेत् ॥

इत्स्वाक्षमभस्तुतं तस्य याति द्रात्रानः ।

पञ्चयासस्तु भुक्तादौ कचिद्वेष्मनि सहस्ते ॥

पाचमुद्धृत्य शेषन्तु भवेत् साहस्राह्नयात् ।

पित्रे कर्मणि मुच्चानो भूमौ पाचं न चालेत् ॥

तथा,—

प्राणेभ्यस्तु पश्चभ्यः स्वाहाप्रणव-संयुताः ।

पश्चात्तौस्तु जुह्यात् प्रलयाग्निभेषु च ॥

प्राणेभ्यः प्राणादिभ्यः—ब्रह्मपुराणे वस्त्वमाणेभ्यः । स्वाहा-प्रणव-

संयुताः प्रणवादाः स्वाहात्माः ॥

विष्णुपुराणे,—

प्राणे दस्ते तु दृष्ट्यन्ते गियां भुक्ताकर्त्तुषः ।

आने दस्ते तु दृष्ट्यन्ते ओचे दे ककुभक्षया ॥

१. श्रूते आपोश्चानेनोपरिष्टात् । अधक्षादश्रता तथा ।

अपाने हस्ते हथने बुद्धिर्वाम्बिभव॑स्था ।
 समाने हस्ते हथने मनः पर्जन्यविशुतः ॥
 उदाने हस्ते हथने वायाकाशौ च सर्वदा ।
 हस्तेषु तेषु हस्तं स्थात् जगत् सदसदात्मकम् ॥
 प्रजाक्षो ब्रह्मचारी स्थात् पश्चिमेष्टुते च सः ।
 प्राणाग्निहोचविद्विप्रो दाता च स्थात् समृद्धिमान् ॥
 भुक्ताऽमृताऽपिधानार्थं पिवेत्तोयं सहत् सहत् ।
 येनासं न भवेत्तद्यं जीवद्वृतं जगचये ॥
 एवं भुज्ञन् सदा विप्रो ज्ञातिप्राधान्यमाप्नुयात् ॥

हारीतः—

अथ ब्राह्मणानां भोजनविधिं वस्थास्यहं — स्नानोऽहतवामा
 शुक्लवामाः शुचिः पविचात्मा प्रार्घ्युत्त-आमौनः पाणी प्रक्षान्य
 दशहोतारं निगद्य इन्द्रं गच्छ स्वाहा इति, ध्यायेदव्यक्तं पुरुषम् ।
 तत्तेजोऽसौत्यजमाह्नियमाणमभिमन्त्रयेत् । शौख्या ददालिति
 नौयमानं । भूख्या प्रतिगृहालिति प्रतिगृह्णाग्निरश्चिजमना
 जातवेदो षट्सं चतुरमृतं सप्तासन् ॥

अर्कः चिधाभूजसो विमानोऽजस्तो चर्मो
 इविरश्चिनाइरस्मि प्रथमजो चतुर्थं पूर्वं देवेभ्यो
 चमृतस्य नाम यो मां ददाति इव देहमावहिदिदमर्चं
 मदर्थमसौत्यजमभिमन्त्रयेत् ।

अत्तमस्तुरवि भूतेषु गुणाणां विश्वतोमुखः ।

तं यज्ञस्तु वषट्कारः तं विश्वोः परमं पदम् ॥

आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भूवः स्त्ररोम् ।

अस्तुतोपस्तुरणमसौत्यपः प्राण्या प्राणाय स्त्राहेत्येकैकया आङ्गत्या
सर्वान् प्राणान् प्रीणाति । समस्तानपि पिवेद्य ।

अथ मैचायणेर्मतम्—

आयुषे स्त्राहेति दर्शिताः प्राणाङ्गतीरायुक्तामं भुज्जीतेत्येवं
हात् । यथाकाममम्रुते अस्तस्तुरसौत्यभिधाय इदममृतयोनौ
मत्ये ज्योतिभूति परमात्मनि स्त्राहेति प्राणाद्यात्मानम् ।

तेन प्राणाय स्त्राहेति इदयदेशमालभ्य अपति प्राणान्
यन्त्रिरवि इति प्राणदेशं विश्वोर्जठरमसौति नाभिदेशम् ।

देवानामसि ओह उयस्तु पितरो वृथामृतत्वमस्तुभ्यं एव
तदस्तु ऊतं तत्र स्त्राहेति ।

पुनरपि इदयदेशमालभ्य शाविचौस्त्रानुभाव्य चिरापो रवाना
बहूनां रसभुक् समस्तास्तपाककर्ष्णेष्टः प्रौयतां विश्वभुग्निं आयेद-
यक्तं पुरुषम् । मूष्मपुरीषे रथामाकम्य भग्नानस्तानः पुनराचानेत् ।

एवम् यो ब्राह्मणो भुक्ते च पुण्यतमो भवति पश्चिमपादनो
भवत्युभयतः पक्षाणि तर्पयति देवांश्च तर्पयति पितृंश्च तर्पयति
मनुष्यांश्च तर्पयति भोव्यस्यान्नं पुनाति ब्रह्मणः यायुक्तं गच्छत्येवं
स्त्राहेति । दग्धहीता चित्तस्तकु चित्तमात्ममित्यादिको मन्त्रः ।

इति गच्छ स्त्राहेति मन्त्रान्तेन चित्तमस्तुगित्यादि दग्ध-
शोद्दमस्ता दर्शिताः ।

‘ एवम्भूमित्यार्थं अव्यक्तं पुरुषं जगत्कारिणं प्राणानित्यमेव
प्राणादि-वाच्युपस्थकयहणमाङ्गतिपदमचानामिकाङ्गुष्ठमाचयाश्च-
परिग्रहाय ।

तथा छन्दोगोपनिषदिवाक्यकारः,—

मम प्रथमाङ्गतिमित्याङ्गतिं धर्मप्रज्ञप्ति सोकम्प्तौतेरिति
एतच वृद्धद्विद्विवरणकारेण विवृतम् ।

सोकता निर्दिष्ट्यतेऽनामिकाङ्गुष्ठेन घावङ्गुष्ठते तावत्कृतस्तद-
मृष्टौतैक्याता शाङ्गतिर्गृह्णमाणा दृश्यते इति अथस्तामौ ।

चिप्तामाङ्गतिं निगिरेत् । न दन्तभिक्षां कुर्यात् । अपरदेश
चाङ्गतयः आयुषे स्वाहेत्यादयः । काम्या चथाकाममित्यादेरय-
मर्थः । शेषाङ्गतिषु निगिरणनियमो नास्ति अन्तर्बौत्यभि-
धार्यं अन्तर्बौत्यादिगाम्भीत्युहितान्तेनाभिधार्यं
जुहोति अप इति शेषः ।

माविचौ चिरञ्चार्यं आपोरमनामित्यादिमन्त्रेण अव्यक्तं पुरुषं
आयेत् । एवम्भूतेतिकर्त्तव्यताके भोजने वैशानरविद्याविदो ब्रह्म-
विदोऽधिकारः । इत्युपनिषदेदित्यः ।

अथस्तार्थः प्राणा स्वात्माते अन्तिमनुवादेन शोत्यते ।

बौधायनः,—

अथ शास्त्रौनयायावराणामात्मायाजिनां प्राणाङ्गतौर्यस्ता-
स्तामः । सर्वावश्यकावसाने संस्कृष्टोपलिप्ते देशे प्राक्षुख उपविश्य
उद्गृह्णमाण्डियमाणं भूर्भुवःस्त्रोमित्युपस्थाय वाचं अक्षेत् । न्यस्तमन्तं
महाव्याहृतिभिः प्रद्विष्टसुदक्षं परिविष्टं सर्वेन पादिना

विमुक्षमृतोपकारणमसीति पुरस्तादपः यौवा पञ्चांगे प्राणा-
उत्तीर्जुहोति ।

प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
प्राणाय स्नाहा ।

अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
अपानाय स्नाहा ।

बाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय अपानाय
स्नाहा ।

उदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
उदानाय स्नाहा ।

समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
समानाय स्नाहा ।

इति पञ्चांगे प्राणाङ्गतीर्जला—दृश्मीभूय व्रतयेत् प्रजापतिं
मनसा ध्यायेत् ।

अथायुदाहरणि ।

आसौनः प्राञ्छुखोऽक्षीयात् वाग्यतोऽचमकुस्थन् ।

अक्षक्षद्यन्तमास भुक्ता चाग्निसुपस्थिते ॥

सर्वभक्षापूप-फक्ष-कन्द-मूक्ष-मांमानां दम्भेनविद्येत् । नाति-
सुचितोऽमृतापिधानमसीत्यपः यौवाऽचामो इदयदेशमभि-
त्यग्नेति । प्राणानां यन्विरचि रहो मा विश्वनक्षेनांगेनायाय-
सेति । पुनराचम्भ दधिणे पादाङ्गुष्ठे पात्रिं निष्कावद्यति ।

अङ्गुष्ठमासः पुरुषः स्नाकुष्ठस्य समाप्तिः ।

ईशः सर्वक्ष अग्नेः प्रभुः ग्रीष्मात् विश्वभृक् ॥ ईति ।

इति छतानुभवश्चरहणमूर्झितः समाप्तेरेत् ।

अद्वायां प्राणे निवेश्यामृतं उतं शिवो माविश प्राणमन्त्रे-
नायायस्त् ।

अद्वायां अपाने निवेश्यामृतं उतं शिवो माविश अपान-
मन्त्रेनायायस्त् ।

अद्वायां व्याने निवेश्यामृतं उतं शिवो माविश व्यानमन्त्रे-
नायायस्त् ।

अद्वायां सुदाने निवेश्यामृतं उतं शिवो माविश उदान-
मन्त्रेनायायस्त् ।

अद्वायां समाने निवेश्यामृतं उतं शिवो माविश समान-
मन्त्रेनायायस्त् ।

इति पञ्चमिंश्चाणि स आत्मा अमृतत्वाचेत्यचरेणात्मनि
योजयेत् । सर्वज्ञ क्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यत इति ।

अथायुदाहरन्ति ।

यथा तुलमैषौकमग्नौ प्रोतन्तुयते । (एवं सर्वाणि पापानि
दद्यन्ते द्वात्मयाजिनः ।)

केवलाघो भवति केवलादौ मोघमसं विन्दत इति । स
एवमेव अहरहः सायं प्रातर्जुङ्ख्यादङ्गिर्वा सायमिति । मूलं ।

आजिनो गृहवासशीकाः गृहस्ताः । वायावरा नित्यमटन-
स्त्वभावाः साग्रिगृहस्त्वभेदाः । आत्मयाजिनो अग्रिमेव परमात्म-
बुद्धा य उपासते । आवश्यकं खालादि-पञ्चयज्ञानं । समृष्टं मार्ज-
न्वादिसंशोधितं । उपजिप्तं गोमथापाभ्यां ? । उद्दृतमन्त्रमिति ग्रेषः ।

उपस्थाय तत्समुखतया नवीभूय वाचं यच्छेत् । न्यक्तं
पाचक्षतं प्रदच्छिणमन्नमुदकमित्युदकेन प्रदच्छिणमन्नं मर्वतः
परिषिद्धेत्यर्थः । पञ्च प्राणाङ्गतौः प्रथमं वाचं यच्छेत्युक्ते
पुनर्मृष्णैःयहणं पञ्चाङ्गत्यनन्तरमपि वाङ्ग्लियमलाभाय । स्कन्दयन्
अन्नमविकिरन् ।

अग्निसुपस्थृगेदित्यनेन शालौनादौनां त्रयाणां तिलादि-
मंसृष्टाभक्षणौयाम्भक्षणेऽपि कृतेऽग्नेरुपस्थर्शनं नित्यवदङ्गमित्युक्तम् ।

कन्दानि शूरणादौनि । मुज्जानि मूलकादौनि । भक्ष्य-
पदादेवापूर्पाद्विलाभे तेषां पुनर्गहणं दोषाधिक्याय । दन्तैनविशेत्
दन्तैः खण्डयित्वा न भक्षयेत् ।

मर्वभक्ष्येत्यादिषु कर्मणेवार्षतात् षष्ठौ । पञ्चमिरिति
प्रकृतत्वादनन्तरोक्तमन्त्वैः, ब्रह्मणि म आत्मा अस्तत्वायेति, अनेन
मन्त्रेणाच्चरेण परब्रह्मणा आत्मानं जीवं योजयेत् । एकलेन
धायेदित्यर्थः । अङ्गिर्वा मायमिति माय' भोजनामभवेऽङ्गिरेव
प्राणाङ्गत्यादि मन्त्रे कुर्यादित्यर्थः ।

तथा,—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्रम्तु तपस्यरेत् ।

प्राणाग्निहोचक्षोपेन अवकौर्णि भवेत्तु मः ॥

अन्यत्र प्रायश्चिन्तात् प्रायश्चिन्ते तदेव विधानम् ।

अथायुदाहरन्ति ।

अन्नरा प्रातराग्नस्त्र मायमाशन्त्यैव च ।

मदोपवासी भवति यो न भुङ्गे कदाचन ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धे भोजने जपेत् ।

चेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु^१ द्रव्यालाभे तथा जपेत् ॥

स एवमेवाचरंस्तु ब्रह्मभृत्याय कर्त्यते ।

गृहस्थोऽत्राहिताग्निरनश्चूपवासं कुर्वन्नवकीर्णै प्रायश्चिन्नार्हः ।

अन्यत्र प्रायश्चिन्नात् उपवासात्मकादुपवासयुक्तप्रायश्चिन्नात्-
दन्यत्र अत्रैव हेतुः । प्रायश्चिन्ने तु तदेव विधानमनश्चनमेव
विशेषविहितमिति तेन यत्राहिताग्न्युद्देशेनोपवासविधिः तत्रैव
तेन उपवासः कार्य इति ।

एवं ब्रह्मचारिणोऽपि अन्नरा प्रातराशमित्यादि-अन्नरा मध्ये
प्रातराशो भोजनम् । उपवासी उपवासफलभाकृ । निरुद्धे भोजने
रक्षायां सत्यामस्त्राद्यसम्भवाहोत्तमनिवृत्तौ, द्रव्यालाभेऽग्निहोत्र-
उवनौयद्रव्यालाभे । चयोऽग्नयः चेता गार्हपत्याहवनौयदक्षिणाग्नयः ।

पुष्टिकामाधिकारे आपस्तम्भः,—

चौदश्वरशम्भः सुवर्णनाभः प्रशस्तः । न चान्येनापि भोजनम् ।
यावद्वासं सञ्चयन्नवस्तुन्दयन्नापजहीत । अथवा अपजहीत । हत्यं
याम यस्तीतैः सहायुष्म । न च सुखशब्दं कुर्यात् । पाणिष्ठैः
नावधून्तयात् । आचम्य चोद्धर्णै पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात् ।
“अतोऽग्निसुपस्थृण्ठेत् । दिवा च न सुच्छीतान्यत्र फलमूलेभ्यः ।
स्वालीपाकानुहेष्यानि च वर्जयेत् । सोऽराच्छादनस्यैव यज्ञोप-
वीती भृष्णीत । इति ।

१ (ग) मन्त्रार्थान् ।

२ (ख) (ग) पाणिना ।

३ (क) (ख) यसेत् ।

४ मूले ततः ।

चौदुम्बरस्मस्तास्मयं पाचं, सुवर्णनाभवस्त्रास्य मध्यनिहित
सुवर्णलं, न चान्येनापौत्र्यनेनात्यन्तनिकटैः पुचादिभिरपि न तच
भोक्त्यमित्युक्तम् । यावद्वासं यावद्वासविष्टं ग्रन्थते नापजहीत
मयेन पाणिना पाचं न त्यजेत् । अथवाऽपजहीतेत्यस्त्रं पाच-
यहणाऽयहण विकल्पः षोडशिग्रहणाऽयहणवद्वावस्थितः ।

अच कपर्दिना-यदि प्रथमं पाचस्य धारणमुपकाळं तदा
धारणमेव । अथाधारणमुपकाळं अधारणमेव कार्यमित्युक्तम् ।

आप्रोदकौभावात् यावत् प्रचुरजलमन्वस्म् । एतचाम्लुपस्यर्शकं
तिक्तमांषादि-मंस्यस्त्रास्यभोजनविषयम् । दिवा न भुज्ञौत पुनरिति
शेषः । खालौपाकोऽच पचादिचरः । उद्देश्यानि दैवपितॄर्य
स्त्रयमुद्देश्यविषयौकृतानि ।

यज्ञोपवौतीत्यपि मोक्तरवस्त्रादानः । मोपरिवस्त एव
भुज्ञौत नोक्तरौयवासोव्यतिरेकेण भोजनकाले सूचादिना
कार्यमिति कपर्दिभाव्यम् ।

वशिष्ठः—

प्राङ्मुखोऽकानि भुज्ञौत । दृष्टौ मात्रुष्ठं हत्यं पासं ग्रन्थम्
न सुखगदं कुर्यात् ।

अन्नमिति चिद्वाचं तेन ताम्बूसादिभक्ते प्राङ्मुखादिनियमो
नास्त्रौति लभते । दृष्टौयहणादवभाषणविरहे मिछे पुनर्मुख-
गद्यनिवेदः फुत्कारादिभवनिनिष्टये ।

मनः— न भुज्ञौतोद्वृत्येषं नातिष्ठौहित्यमाचरेत् ।

नातिप्रगे नातिषायं न याचं प्रातराग्निः ॥

उद्गृतस्वेहं खल्यादि, अतिप्रगे अतिमवोदितसूर्ये अतिशायं
सूर्यास्तमनकाले । प्रातराग्निः प्रातराहारवप्तः ।

न वृत्तौयमथाश्रीयस्त्र चापश्यं कदाचन ।

विष्णुपुराणे,—

अश्रीयान्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तं मधुरं रसम् ।

सवणान्त्वौ तथा मध्ये कटुतिकादिकांस्ततः ॥

प्राग्ट्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये तु कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाश्री च बलारोग्यस्त्र मुच्छति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कुर्यात् चौरान्तमाहारं न च पश्चात् पिवेद्धिँ ।

जठरं पूरयेदद्दैं अङ्गैर्भागं जलेन च ॥

वायोः सञ्चरणार्थस्त्र चतुर्थमवशेषयेत् ।

देवताः,—न भुज्ञीताद्यतं नित्यं गृहस्तो भोजनं स्वयम् ।

पवित्रमथ रुद्धस्त्र सर्पिराज्जरघापहम् ॥

आपस्तम्बः,—

न नावि भुज्ञीत तथा प्राप्तादे इतभूमौ भुज्ञीत ।

नावि आसौन इति ग्रेषः । प्राप्तादे प्राप्तस्योपरौत्थर्थः ।

इतभूमौ मृण्णिकाप्रस्त्रेपस्त्रादितायां भूमौ ।

ब्रह्मपुराणे,—

थस्त्र पाण्णितस्त्रे भुज्ञे थस्त्र फूत्कारसंयुतम् ।

प्रसूताकृद्धिभिर्थस्त्र तस्त्र गोमांसवस्त्र तत् ॥

१. मूल पुराणे—अस्त्रान्तं वा शुचिश्चिते ।

नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् स्वाच्छ नातिबुभुचितः ।
 हस्तश्वरथयानोऽप्राप्नादस्यो न भवेत् ॥
 अग्नानान्तर्गतो नैव देवास्त्रयगतोऽपि वा ।
 ग्रथनस्यो न भुज्ञैत न पाणिख्यं न वासने ॥.
 न सन्धयोऽस्य न मधाङ्गे नार्हराचे कदाचन ।
 नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चायज्ञोपवीतवान् ॥
 न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।
 नावमक्षिकसंस्थास्य न च पर्यङ्गिकास्थितः ॥
 न वेष्टितशिरास्यापि नोत्पङ्क्ततभाजनः ।
 नैकवस्त्रो दृष्टमध्ये शोपानतकः सपादकः ॥
 न चकोपरिसंस्थास्य चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।
 अक्षस्य जग्नकालुच्यं दृष्टकिञ्च्च न कुसयेत् ॥
 यासशेषन्तु नाश्रीयात् यौतशेषं पिवेत् तु ।
 श्वाकमूलफलेष्वादि दन्तच्छेदैर्न भवेत् ॥
 सञ्चयेत्त्राममञ्जेन विलिप्तं पाचमस्थितम् ।
 बद्धनां भुज्ञतां मध्ये न चाश्रीयाच्चरास्थितः ॥
 हृथा न विकिरेदस्त्रं नोच्छिष्टः कुचित् वेत् ।
 न स्त्रूणेष्व जिरो विग्रः शोच्छिष्टेनैव पाणिना ॥.
 तिक्तकर्क्कं जलं चौरं दधिं चौद्रं घटानि च ।
 न त्यजेदद्वृण्डघानि शकुन्साच्छ कदाचन ॥
 प्रसूताकृचितिः परस्परासंस्काराकृचितिः । आच्छ नाति-
 तुभुचितः अतिग्रथितवुभुचवा विरमात्मानं न यौद्येदित्यर्थः ।

यानमधोक्तातिरिकं दोषादि । पर्यक्षिका मस्तिका । दृष्टः पतिताद्यः । चर्मवेष्टितपार्श्ववान् कृतवस्त्राहादिः ।

अन्नस्य जन्मकालुच्यं दुष्प्रक्रिया न कुरुयेत् । जन्म मिन्दित-देशोत्पत्तिं कालुच्यं मालिन्यं दुष्प्रक्रिमन्दपाकः । पौत्रेष्व जल-पाच एवावश्यिष्टम् । दन्ताच्छेदैर्हन्तैश्चित्त्वा छित्त्वा । अन्नेनापूपादिना तेन पाचविकीर्णमन्नमपूपादिना न वर्तुक्षीकुर्यादित्यर्थः । अर्द्ध-जग्धानि किञ्चित्तुक्षानि ।

महाभारते,—

पात्रौयं पाचसं सर्पिर्मधुशेषं दधीत्यपि ।

निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेशस्तु कस्यचित् ॥

निरस्यमत्याच्यं शेषशब्दः सर्वच सम्बन्धते ।

ब्रह्मपुराणे,—

आयेकपञ्चता नाश्रीयात् संवृतः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छमं पातकं भवेत् ॥

भस्मस्तम्भ जलदारमार्गः पङ्क्षिस्तु भेदयेत् ।

विष्णुपुराणे,—

नासन्दौसंस्थिते पाते नादेशे च नरेश्वरः ।

नाकासे नातिसङ्कीर्ण दत्ताऽप्यस्तु नरो यथेत् ॥

नाशेषं पुरुषोऽश्रीयात् अन्यच जगतीपते ।

मण्डाम्बु-दधि-सर्पिभ्यः सकुम्भस्तु विवेकवान् ॥

चासन्दौ वेचादिघटिनासनविशेषः । अदेशे रचादौ ।

अकासे सन्ध्यादौ ।

मणः,—

सक्तवः सर्पिष्वाऽभक्ताः श्रीतवारिपरिमुताः ।

नातिसाद्ग्रा नवात्यच्छा मण् इत्यभिधौयते ॥

इति चरकोक्तः ।

शङ्कुलिखितौ,—

न भोजनार्थै पाकशालां प्रविशेत् । न वृथापाकं पाचयेत् ।

न वृथापाकमश्रीयात् ।

हारौतः,—

न कुद्धो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽश्रीयात् । न शिशूम्
भर्त्यन् । नाप्रदाय प्रेक्षमाणेभ्यो न च तदश्रीयादेन देवपितृ-
मनुष्यार्थं न कुर्यात् । एवं इति—

आत्मार्थं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतिर्निष्कलं तस्य जीवितम् ॥

यो भुङ्गे वेष्टितगिरा यस्य भुङ्गे उदमुखः ।

सोपानत्कश्य यो भुङ्गे सर्वं विद्याज्ञानासुरम् ॥

प्रेक्षमाणेभ्यः प्रकर्षेण साकाश्चमौचमाणेभ्यो वासादन्येभ्यः ।
देवपितृमनुष्यार्थमिति पद्मयज्ञोपलक्षणम् । भुव्यत इति भोजनं
भोक्त्वममिति यावत् ।

यमः,— अश्राति यो भृत्यगणस्य मध्ये

निष्ठाम्बेको रसग्रन्थुद्धिः ।

दीनैः कटाक्षैरभिवौद्यमाणो

व्यक्तं विवं शासइलं स शुक्ते ॥

विष्णुः—

न गो-ब्राह्मणोपरागे वा श्रीयात् । चन्द्रार्केपरागे नाश्रीयात् ।
न च राजव्यसने । प्रवसितशाश्विहोचौ यदाश्विहोचं कृतं मन्येत
तदाश्रीयात् । यदाश्वतं मन्येत वैश्वदेवमपि । पर्वणि च यदा कृत
मन्येत । पर्वणि नाश्रीयाच्चाद्वृराचे । न मध्याक्षे । न सन्ध्ययो-
नार्दिंवामा नैकवासा । न नग्नः । न जलस्थः ।

नोत्कृटकः । न भिन्नामनगतः । न च शयनगतः, न च
भिन्नभाजने नोत्सङ्गे न भुवि न पाणौ । लवणं यत्र दद्यात् न
तदश्रीयात् ।

न बालकं निर्भर्त्यन्, नैकाल्पोणम् । नोद्धृतस्तेष्वम् । न दिवा
धानाः । न रात्रौ तिक्ष्णमम्बद्धं न दधिमकून् । न कोविदार वट
पिष्टल ग्रणश्चाकम् । नादला नाकला । नानार्दपादः । नानार्दकर-
मुख्यं नोच्छिष्टे घृतमादश्यात् । न चार्कतारकं वौचेत । न मर्दानं
स्फृगेत् । न ब्रह्म कौर्त्तयेत् । प्राङ्मुखोऽश्रीयात् । टच्छिणा-
भिमुखो वा । अभिनन्द्याम्नः । सुमनाः स्वगम्भलिप्तस्य । न निःशेष-
कृतं स्यात् । अन्यत्र दधि मधु मर्पिः सकूपलमोदकेभ्यः^१ ।

नाश्रीयाद्वार्य्यया मार्द्वं नाकाशे च तथोत्थितः ।

बहूनां प्रेचमाणानां नैकस्त्रिन् बहवस्था ॥

शून्यालये वक्षिगते देवागारे तथैव च ।

पिवेचाच्चलिना तोयं नाति औषित्यमाचरेत् ॥

१ (क) (ख) सकूपलगौदनेभ्यः ।

गोब्राद्वाणोपरागे गोब्राद्वाणव्यसने । पारिजातेन तु उपरोधे इति
पठिला निरोधे इति विवृतम् । प्रवसितोपरागोऽचाग्निहोचदेशं
त्यक्ता दूरं गतः । नोत्कटो नोत्कटासूनः । भिन्नं स्फुटितं न मुवौति
हलेति शेषः । यज्ञ दद्यादिति देवादिभ्य इति शेषः । यज्ञ दद्याद्य
तदश्रीयात् । यज्ञातौयं न दद्यात्तज्ञातौयज्ञाश्रीयादित्यर्थः ।
अथदानपूर्वकलाङ्गोजनस्य नादल्लायमिति, ब्राह्मणादिभ्य इत्यर्थः ।
नादल्ला देवेष्वित्यर्थः । निःशेषकृत् अशेषभोजौ । आकाशे
निराधारे भोजनासभवादामन्दौकाठावित्यर्थः । एकस्मिन् प्रेक्ष-
माण इति विभक्तिव्यत्ययेनास्यः ।—(बह्नां प्रेजमाणानामित्य-
नादरे षष्ठौ ।) बह्न् याभिलाषाननादृत्य तेन तेषां प्रेक्षणं
वारयित्वेत्यर्थः ।

तथा,—

न भावदृष्टमश्रीयाद्य भाष्टे भाषदृष्टिते ।

शयानः ग्रौढपाठस्तु लत्वा चैवावभक्षिकाम् ॥

भावदृष्टमशुचिलेन तर्कितम् । ग्रौढपाठोऽचामनञ्जहाशा-
रोपितपादः ।

मनुः,—

एकवस्त्रो न भुज्ञीत कपाटमपिधाय वा ।

भूमौ देवान्नरौहस्य भिन्नपाचेण चाश्चनम् ॥

नाहारमुपभुज्ञीत तिष्ठन् गच्छन् इष्मन्नपि ।

अथामे यामतो वापि मस्तिष्ठे स्तुते भवति ॥

न भुज्ञीताशनं धीमानधर्मये, शोकस्य कारणात् ।

भिन्नपात्रे नक्षाश्चनं कार्यमिति शेषः । खण्डामे मृते सति ।
यामतो यामे सञ्जिहष्टे सति मृते सति सप्तम्यन्नात्तसिः ।
अधम्यमधम्यमाधमम् ।

हृहस्थतिः,—

न स्युग्रेदामहस्तेन भुज्ञानोऽस्मं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्त्रं न पदा भाजनं स्युशेत् ॥
वस्त्रिर्नाभ्यधोदेशः । न शिरो न वस्त्रौत्युभयचापि नजो-
इच्छः । समाहारे वा दन्दः ।

न भुञ्जितेत्यनुवृत्तावुग्रनाः,—

नानाशान्तः खड्डारूढो न चोत्तानः कदाचन ।

गोतमः,—

न रात्रौ प्रैष्याहृतम् ।

रात्रौ प्रैष्येण दासादिना आनीतं न किमपि भक्षणौथमित्या-
कार्यमस्तुरौ ।

मनुः,— नाश्रीयाह्नार्थ्यया सार्वद्वैनामीचेत चाश्रतौम् ।

वशिष्ठः,—

भार्यया सह नाश्रीयादवौर्यमपत्यं भवति ।

वाजसनेयके विज्ञायते ।

चक्रिराः,—

ब्राह्मणा सह योऽश्रीयादृच्छिष्टं वा कदाचन ।

१८ तस्य दोषं मन्यमे निष्यमेव मनौषिणः ॥

१ (क) (ख) पुस्तकहर्षे पद्मिन्द्रयं पतितम् ।

उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽन्रीयाद्वाद्वाणः कचित् ।

प्रायस्त्रित्तौ स विज्ञेयः सद्गीर्णो मृढचेतनः ॥.

ब्राह्मणीपदमिह पतिसमानवर्णं प्रस्तुचणम् । तेन पतिसवर्णया
पत्न्या ब्राह्मणस्य सहभोजनं कार्यमन्यथा न कार्यं तदपि चाध्यन्येव ।

ब्राह्मणा भार्यया माङ्गु कच्छुच्छौत वाध्वनि ।

असवर्णस्त्रिया माङ्गु भुक्ता पतन्ति तत्त्वणात् ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

विप्रस्त्वेवमुपस्थृत्य पादाङ्गुष्ठे च दक्षिणे ।

इत्याभ्यां मन्त्रवद्यात् विधिवक्षावनेजनम् ॥

सम्भाज्यं बाङ्ग जानू च गोप्रटानफलं लभेत् ।

भुक्ता चैव प्रतिष्ठेत न चार्याद्रेण पाणिना ॥

आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुदृतम् ।

उदृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावत्प्रात्रमनुदृत्यते महो ॥

ग्रातातपः,—

विद्यमानेन इतेन ब्राह्मणोऽज्ञानदर्शनः ।

तोयं पिवति वक्त्रेण शार्मौ जायेत नान्यथा ॥

उदृत्य वामहसेन घसोयं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तन्तुल्यं मनुराह प्रजाप्रतिः ॥

इसं प्रकाश्य गण्डं यः पिवेदविचक्षणः ।

स देवांशुं पितृंश्चैव आत्मानं चापि धातवेत् ॥

बौधायणः,—

भुज्ञानेषु च विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ।

भोजने विष्णकर्माऽसौ ब्रह्मैत्या तथोच्यते ॥

पाचत्यागोऽच देशान्तरगमनम् ।

विष्णुपुराणे,—

भुक्ता चैव तथा सम्यक् प्राङ्मुखोदद्विमुखोऽपि वा ।

आत्मानः पुनराचामेत् पाणी प्रदात्य मूलतः ॥

स्वस्यः प्रशान्नाचिन्तस्तु क्षमासमपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानान्नं कुर्वीत स्वरणं नरः ॥

अग्निरात्रायतां धात्रून् पार्थिवान् पवनेरितः ।

दत्तावकाशो नभसा जरयत्यस्तु मे सुखम् ॥

अब्दं वस्त्राय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ।

भवत्वेतत् परिणतं समाख्याहतं सुखम् ॥

प्राणापानसमानानामुदाचयानयोक्तया ।

अब्दं पुष्टिकरस्तास्तु समाख्याहतं सुखम् ॥

अगस्तिरग्निर्वडवानस्त्रय

भुक्तं मयां अरयत्वशेषम् ।

सुखं ममैतत् परिणामसम्भवं

अच्छत्वरोगो मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तेऽग्निर्देहदेही

प्रधानभूतो भगवान् वर्यकः ।

सत्येन तेनाक्षमशेषमेत-

दारोग्यदं मे परिणाममेतुं ॥

१ (ग) परिणतौ ।

२ (ख) (ग) एतत् ।

विष्णुर्यथा तथैवास्त्रं परिणामस्त्रं वै तथा ।
 सत्येन तेन मद्भुतं जीर्वलस्त्रमिदनथा ॥
 रत्नुश्चार्यं खड्हसेन परिमुक्त्वदयोदरम् ।
 अनायासप्रदायौनि कुर्यात् कर्माण्टतम्भितः ॥

आपस्तम्बः—

यज्ञं सुज्यते तत् समूह्यं निर्व्वावोक्त्यतं देशममचेभ्यो लेपान्
 मंहत्याद्विः संस्थित्योन्नरतः शुचौ देशे रुद्राय निमयेदेवं वास्तु
 शिवं भवतु ।

समूह्यं वर्द्धन्यादिना संशोध्य निर्व्वायोक्त्वंष्टमपनीयावोक्त्याद्विः
 प्रसिद्धाचाराङ्गोमयाभ्युसेति जाभ्यते । अमचाणि आख्यादि-
 पाचाणि उन्नरतो गृहात् । वास्तुगृहं शिवं भद्रम् ।

हारौतः—

पश्चात् पढ्नी शेषं बलिं उरेत् ।
 एतच्च पाकभाण्डावशिष्टेनान्वेन बस्तिरणं कर्त्तव्यं, रत्नाचार्य-
 जथस्त्रामिमतम् ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे भोजनविधितरङ्गः ॥

अथ भोज्याभोज्यानि ।

तत्र गोतमः,—

प्रशस्तानां स्वकर्मसु दिजातौनां ब्राह्मणे भुज्ञोत ।
प्रशस्ताणां सम्यक् स्वकर्मपरत्वेन सृतानाम् ॥

यमः,—

ब्राह्मणस्य महात्मीयात् चचियस्य तु पर्वसु ।

प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥

अस्तुतं ब्राह्मणस्याच्चं चचियस्य पथः सृतम् ।

वैश्यस्य लक्ष्मेवाच्चं शूद्रस्य रुधिरं सृतम् ॥

ब्राह्मणाच्चं चचियाच्चं वैश्याच्चं शौद्रमेव च ।

तां तां योनि ब्रजेदिप्रो भुक्ताच्चं यस्य वै सृतः ॥

पर्वसु पौर्णमास्यादिषु प्रकान्तेषु गोमङ्गलादिषु । शूद्राच्च-
निषेधोऽसच्छूद्राच्चविषयः, सच्छूद्रस्य लक्ष्मेवाच्चं गोभूम्यादिलाभार्यं
भोक्तव्यम् । तदलाभे तंदपि न भोक्तव्यम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे,—

राजां पर्वणि वैश्यानामश्रीयान्मङ्गले गवाम् ।

गोभूमिराच्चं होमार्थं सच्छूद्रस्य गृहे तथा ॥

चापस्तम्भः,—

सर्ववर्णानां स्वधर्मं वर्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ।

मतुः,—

नाशाच्छूद्रस्य पक्षाच्चं विदानशाद्विनो दिजः ।

आददौतागमेवासादंहत्तावेकराचिकम् ॥

अश्राद्धिमो नित्यआद्वाकारिणः । अवृत्तौ आपदि । एक-
राचिकं एकाहोरात्रनिर्वाहकमन्त्रम् ।

हारीतः,—

शूद्राक्षेन तु भुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुडलं शूद्रत्वमोपगच्छति ॥

पेठीनसिः,—

गृहमेधी न शूद्राक्षमश्रौथादायुर्व्वज्ञनेज इति व्यपक्रामनि ॥

वशिष्ठः,—

शूद्राक्षेनोदरस्थेन यः कस्त्रिग्नियते दिजः ।

स भवेष्ट्वूकरो याम्यस्तथ वै जायते कुले ॥

शूद्राक्षरमपुष्टाङ्गो शूधीथानोऽपि नित्यशः ।

जुङ्गन् वाथ जपन् वायपि गतिमिष्टां न विन्दति ॥

शूद्राक्षेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्याक्षं तस्य ते पुचा न च स्वर्गाहिको भवेत् ॥

यमः,— शूद्राक्षेनोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्तनुं व्यजेत् ।

आहिताग्निस्थथा यज्वा च शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥

यस्याहिताग्निर्विग्रस्तु शूद्राक्षेनाभिवर्तते ।

पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म चयोऽग्रयः ॥

द्राक्षेनाभिवर्तते शूद्राक्षेन भुक्तेनेत्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

वएष्मासान् यो दिजो भुक्ते शूद्रस्याक्षं विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेष्ट्वूद्वा मृतः या कैव जयते ॥

विष्णुपुराणे,—

सम्मोक्ष्यैव तु गृहीयात् शुद्रान्वं गृहमागतम् ।

भविष्यपुराणे,—

उपचेपेण धर्मण शुद्रान्वं यः पचेद्विजः ।

अभोज्यं तद्वेदन्वं म च विप्रः पुरोहितः ॥

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्वं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्वं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

शुद्रान्वं शुद्रमन्यकं शुद्रेण च महामनम् ।

शुद्राज्जानागमः कञ्चित्तज्ज्ञलन्तमपि पातयेत् ॥

उपचेपस्त्रपोऽच धर्मः शुद्रेण ब्राह्मणाय पाकार्थमन्तमपेणम् ।

यत्तु— यथा यत्स्ततोऽप्यापः शुद्धिं यान्ति नदीङ्गताः ।

शुद्राद्विप्रगृहे द्वान्वं प्रविष्टस्तु मदा शुचि ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं तत् मच्छुद्रान्विषयम् । ब्राह्मणेन शुद्रात्
प्रतिग्रहादिना यस्त्वं तत्परमिति लक्ष्मीधरः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

शुद्रेषु दामगोपालकुलमिच्चार्द्दशौरिणः ।

भोज्यास्ता नापितश्चापि यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

गोपालो यस्यैव गाः पालयति तस्यैव भोज्यान्व इति भर्तृ-
यज्ञाचार्यः । कुलमिच्चं कुलकमादागतमैत्रैश्चाक्षौ, अर्द्दशौरी
मिलिता कर्वकः । नापितः चुरकर्मोपशौरीवौ । सोऽपि स्त्रीकौय
एव विवक्षितः । आत्मनो निवेदनं कुलतः शौक्लतो वा दृष्टार्थ-
तया उपचारविशेषण च स्त्राभिप्रायकर्त्तनपूर्वकं तदा गृहणम् ।

यादृशोऽस्य भवेदात्मा ॑यादृशस्त्रं चिकौर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेन तथात्मानं निवेदयेत् ॥

इति मनुवचनात् ।

देवतः,—

सुदामो नापितो गोपः कुम्भकारः ॒हृषीबलः ।

ब्राह्मणैरपि भोज्याद्धाः पञ्चैते शृद्रयोनयः ॥

हृषीबलोऽर्द्धशौरौ, एषामस्तमनापद्यपि याद्यम् । आपदि
तु पकान्नमपि याद्यम् ।

शृद्राधिकारे गोतमः,—

पशुपालं चेचकर्षकं कुलमङ्गतं वणिकं कारथितं प्रचारकाः
भोज्याद्धाः ।

वणिकं च शिळ्पी कारथिता नापित इति मस्करौ ।
प्रचारकः पूर्वकः पूर्वकैत्याऽत्मनिवेदक एव यः शृद्रो वणिकं
शिळ्पी (तस्करादिको) न भवति तदाऽभोज्याद्ध इत्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

गोरमञ्चैव मकुंश्य तैलं पिण्डाकमेत च ।

अपूरान् भक्षयेच्छृद्राद्यच्चान्यत् पयमा हतम् ॥

पयमा दुधेन हतं साकुकादि ।

हारीतः,—

कन्दुपकं पंथःपकं पायमं ठधि मकवः ।

एतान्यशृद्राद्यभुजो भोज्यानि मनुरप्रवौत् ॥

२ (ग) भवेदासः ।

पराश्ररः,—

तावद्ववति शूद्राणं यावज्ञ सृग्नति द्विजः ।
द्विजायकरमंस्युष्टं सर्वं तद्विरच्यते ॥

यमः,—

यथा जलं निर्गमनेष्वपेयं
नदौगतं तत् पुनरेव पेयम् ।
तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं
द्विजातिपाचान्तरितं न दद्यति ॥
निर्गमनं वायादिपतितवारिप्रवाहदेशः ।

मनुः,—

नाश्रोचियतते यज्ञे यामयाजिङ्गते तथा ।
स्त्रिया क्लीबेन च इते भुज्ञौत ब्राह्मणः कचित् ॥
अस्त्रौकमेतत् साधूनां यच्च जुङ्गत्यमौ इविः ।
प्रतीपमेतदेवानां तस्मान्तत् परिवर्जयेत् ॥
मत्तकूद्धातुराणान्तु न भुज्ञौत कदाचन ।
केशकौटावपञ्चस्त्र पदा स्यृष्टस्त्र कामतः ॥
अश्रोचियोऽध्ययनशून्य चत्विंश्च यजमानो वा । तते वितते
प्रारभ इति यावत् । यामयाजौ यावज्ञावदनेकयाजकः ।
यस्योपनयते बह्निति पर्याक्षोचनया बह्नामुपनेतेति विश-
रूपाचार्यः । स यस्य होमकर्त्ता तस्याक्षं न भोव्यमिति ।
स्त्रिया इते स्त्रिया शोमे इते स्त्रिया यच्च वैश्वदेवादिकं इतम् ।
अस्त्रौकमश्रौकरं प्रतीपं प्रतिकूलम् ।

तथा तचेव,—

गवा चाक्षुपद्मातं घुष्टाक्षु विशेषतः ।
 गणाक्षं गणिकाक्षम् विदुषा च जुगुष्टितम् ॥
 स्त्रेन-गाधनयोर्स्वैव तद्दणो वाह्नुषिकस्य च ।
 दौचितस्य कदर्यस्य वद्वस्य निगदस्य च ॥
 अभिग्रस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्ला दास्त्रिकस्य च ।
 शुक्रं पर्युषितस्वैव शृद्रस्योऽस्त्रिष्ठेव च ॥
 चिकित्सकस्य स्त्रगयोः क्रूरस्योऽस्त्रिष्ठेभोजिनः ।
 जगाक्षं सूतिकाक्षम् पर्याचान्नमनिर्दशम् ॥
 समासमाभ्यां विप्राभ्यां विषमं समसेव च ।
 पूजातो दीयमानस्त्र याह्नां वा देयसेव च ॥
 अनर्चितं वृथा मांसं अवौरा-नगरिणोस्तथा^१ ।
 पिशुनानृतिनोर्स्वैव क्रतुविक्रियणस्तथा^२ ॥
 शैलघस्य तथैवाक्षं तुक्षवाय हृतप्रथीः ।
 कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ॥
 सुवर्णकर्त्तुर्बैणस्य शस्त्रविक्रियणस्तथा ।
 शुवतां शौष्ठिकानास्त्र चेलनिर्णजकस्य च ॥
 रजकस्य^३ नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गर्ट्टे ।
 स्त्रश्चन्ति ये चोपपतिं स्त्रौजितानास्त्र सर्वशः ॥
 अनिर्दशस्त्र प्रेताक्षमतुष्टिकरसेव च ।

१ क्षणित्-अवौरायाक्ष योषितः ।

२ (क) (ग) पाठः-विक्रियकस्य च ।

३ (ग) रजकस्य ।

घुष्टाक्षं भुज्जतामन ये केचन बुभुचिता इत्याद्याघुष्ट यदक्षं
दीयते । गणः समूहः । गणिका वेश्या । विदुषा जुगुप्तिं
वेदार्थविद्विर्मध्यस्यैर्निन्दितं जुगुप्तित एव वा तच दृष्टदोषानुमानं,
गायनो गानेन यो जीवति, कदर्थः कृपणः । वद्धस्य रज्जवादिना
नियन्त्रितस्य निगडस्य निगडवतः सम्बन्धलक्षणया । अथवा निगडेन
वद्धस्येत्यर्थः—वृत्तीयार्थं, षष्ठी । पुंशस्त्री व्यभिचारिणी । भुक्तं
यदक्षरमद्व्यान्तरमन्वादस्तानं गतं तत्त्वात्यक्षं वज्र्यं, अत्यक्षं
सुक्तमाख्यातमिति वृहस्पत्युक्तेः ।

शद्वोच्छिष्टं शृदं भोजयित्वा यदुद्धृतम् । क्रूरोऽनृजुप्रहृतिः ।
उच्छिष्टभोजी प्रतिषिद्धोच्छिष्टभोजी । ऊयो दारुणकर्मा । ऊयो
राजेति मञ्चरीकारः । सूतिकाक्षं सूतिकामुहिष्य यत् क्रियते
तदक्षं तत्कुलैरपि न भोक्तव्यम् । पर्याचान्तमितरानेकपङ्किन्या-
नभिभूय यत्त्वाच्चे भुज्यमाने केनाप्याचन्त्यते तदक्षम् । अनिर्देशं
सूतिकाक्षं, विद्यादिना तुल्ययोर्विषमार्चनया प्रदीयमानमनं न
भोक्तव्यमेवं विद्यादिभिर्विषमयोः समपूजया दीयमानमनं न
भोज्यं दाचापि न तथा देयम् ।

अनर्चितं पूजार्हस्य यदवहेत्यया दीयते । वृथामांसं देवादि-
पित्राद्युद्देशं यत्र इत्तम् । अवौरा पतिपुचशून्या, नगरौ
नगरस्त्रामौ । पिण्डः परोचे परापवादवक्ता । अनृती अत्यन्त-
मस्त्यवका कूटसाक्षादिवादी । कतुविक्रियिकः मदीययागान्तव-
फलमस्तित्युक्ता यो धनमादत्ते । गैसूषो नटः । तुच्छवायः गौचिकः ।
कृतप्लः कृतं यो न मन्यते । उपहृतस्य इमेति मिताचराकारः ।

कर्मारो लोहकारः । गिषादो जातिविशेषः । रज्ञावतारकः नट-
गायनान्यो रज्ञावतरणकर्मजीवनवान् । वेणो वेणुक्षेदेन थो जीवति,
वृद्ध इति विश्वरूपः । श्वतां सृगयार्थकुक्तुरपोषकाणां । शौण्डिको
मध्यविक्रीता । नृशंसो निर्दयः । उपपतिर्जारः । स्त्रीजितानां
भार्याविश्ववर्त्तिनां सर्वशः सर्वव्यवहारेषु । अनिर्दृश्य प्रेतानं
दशाहाभ्यन्तरे प्रेतसुहित्य यत्यक्षमसूतकिनोऽपि ।

याङ्गवस्त्रकः—

कूरोष-पतित-ब्रात्य-दाम्भिकोच्छिष्ट-भोजिनाम् ।

नृशंस-राज-रजक-कृतप्न-वधजीविनाम् ॥

चेलधाव-सुराजीव-महोपपतिवेशनाम् ।

पिण्डनानृतिनोच्चैव तथा चक्रिकवर्त्तिनाम् ॥

एषामन्यं न भोक्तव्यं मोमविकथिणस्था ।

ब्रात्यः पतितसाविचौकः । नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः ।
रजको वस्त्रादौनां रागकारी । वधजीवौ प्राणिवधेन थो
जीवति । चेलधावो वस्त्रनिर्णजनकर्ता । सुराजीवो मध्यविकथौ
महोपपतिवेशनां महोपपतिना जारेण महितं वेशं येषां वर्त्तते ते ।
पिण्डनः परदोषाख्यानजीवः । चक्रिकः तैकिकः । शाकटिकसेति
लक्ष्मीधरः । वन्दौ सावकः । मोमविकथौ मोमक्ताविक्रीता ॥
तथा,— नटनर्तकतचाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।

स्त्रायु पाषण्ड गणिका अभोज्याकाः प्रकौर्चिताः ॥

गाम्भर्वा लोहकारस्तु सूचिकसुखवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः किंवर्स्तस्कररक्षा ॥

ध्वजी-मालोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ।

कुलालस्त्रिचकर्मा च वार्दुकिस्त्रिविक्रयौ ॥

कुलालोऽखकीयोऽच विवक्षितः । शूद्रस्याखभूतस्येति
वशिष्ठवचनात् । कुम्हकारो भोज्यात् इति देवस्विधागन्तु स्त्रीय
कुम्हकारविषयम् ।

सुमन्तुः—

अभिशस्त्र-पतित--पौनर्भव--भूषणह--पुंश्चल्यस्त्र--विशस्त्रकार^१--
तैलिक--२चर्मिकध्वजि--सुवर्णकार--सेखक--पण्ड--वन्धकौ--गण-
गणिकाञ्चानि चाभोज्यानि । शौकरिक व्याध निष्पच^३ रजक
वन्धक वरड चर्मकारा अभोज्याञ्चा अप्रतियाञ्चाः ।

अभिशस्त्रोऽपवादविषयः । पौनर्भवः पुनर्भूपुचः । पौनर्भवस्तु
विवादरकार एवास्माभिहकः । विशस्त्रं धनुरादि विविधम् ।
शस्त्रमिह खड्डादि । ध्वजी मद्यविक्रेता । लेखकोऽच चिचकरः ।
पण्डो नपुंशकः । वन्धकौ खैरिणी । शौकरिकः शूकरोपजीवी ।
निष्पचः पाकाकारौ । यतिब्रह्माचारौ ।

असमनाद्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

शूद्रस्य चाखभूतस्य उपपतिर्थस्योपमन्यते यस्य गृहान् दहेत्
यस्य वधार्हणोपमन्यते ।

अथाप्युदाहरणम् ।

१ मूले—अशुचिशस्त्रकार ।

२ मूले चाक्रिक— ।

३ (ग) निषाद ।

नाश्रमि श्वतो^१ देवा नाश्रमि वृषकीपते: ।

भार्याजितस्य नाश्रमि यस्य चोपपतिर्गर्टे ॥.

वधाहेण विषादिना ।

गोतमः,—

उच्छिष्ट पुंश्चलभिश्चस्तानपदेश्य दण्डिक तच्क कदर्थ
वन्धनिक चिकित्सक ॑मृगयनिषुचारि उच्छिष्टभोजि-गण-
विदेविषामपांकेयानां प्रागर्जनाद्वस्तात् । वृथाक्षाचमनोत्याम-
यपेतानि ।

उच्छिष्टमस्तामिकम् । अनपदेश्योऽज्ञातकुसाचारः । दण्डिकोऽन
नियहनियुक्तः । वन्धनिको गुप्तिगृहनियुक्तः । चिकित्सकः
चिकित्सोपजीवी । मृगयनिषुचारीत्येकपदं । तेनानिषुचारि-
मृगयुपरियाहः । न मृगयोरिषुचारिणः परिवर्ज्यममिति
विग्रहवचनात् । प्रागर्जनात् द्वर्वस्तात् । प्राक् ये आद्वप्रकरणे
प्रापांकेया बोधितासौरादथस्यकात्मपर्यन्तां तेषां प्रायस्यानात्
प्रागर्जन न भोक्तव्यं । द्वर्वसो हीनप्रजननकोशः आद्वप्रकरण
एवोक्तः । वृथाक्षं यद्देवाच्यनद्देवेनात्मार्थं पश्यते । आचमन-
मपेतमद्वयुक्ते यचाचाक्षम् । उत्यानमपेतं यचाद्वयुक्ते एवोत्यितम् ।

ग्रन्थस्थितिनौ,—

भौतहिताकन्दितावकृष्टचुत--परिभुक--विस्तितोन्मावधूत-
राज-पुरोहितामानि वर्तयेत् ।

१ क्वचित् मूले श्रपते: ।

२ मूले मृगयुकावच्छिष्ट ।

भौतः चक्षः । रुदितोऽश्रुपातवान् । आकन्दितः दःखप्रयुक्त-
मन्तश्चब्दवान् । अवकूष्टो जुगुप्सितः । चुतो हिकावान्,
परिभृतो निःशेषाक्षभोजनशौखवान् । अवधूतः सञ्जनविहृकृतः ।
सर्वचादिकर्मणि चः । तेन भयादयो वर्तमाना एव निमित्तमिति
नेतव्यं । राजा जागपदेश्वरः । पुरोहितो यस्य कस्यचित् ।
एतेषामन्त्रं न भोक्तव्यम् ।

तथा,—

विदिषाणस्य नाश्रीयात् ब्रह्मचिक्त् पापकर्मणाम् ।
आद्वसूतगणाक्षानि परिभूतानि यानि च ॥
विदिषाणो विदेषणशौलः । आद्वमिह प्रेतआद्वम् । सूतो
आद्वाणां चचियाज्ञातः । परिभूतानि तिरस्तानि ।

अन्नमभोज्यमित्यनुवृत्तावापसमः,—

सर्वेषां शिल्पजीविनां ये च शस्त्रमाजीवनि ये चाधिकं
वन्धकम् । भिषक् । वार्दुषिको दौचितो, अक्रौतराजको अग्नी-
षोमौथमंस्याद्यामेव डुतायां वपायां दौचितस्य भोक्तव्यम् ।
यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषाक्षं मुच्छौरचिति आद्वाणम् ।

राजां प्रेषकरो । अहविर्याजौ । चारौ । अविधिना च
प्रवर्जितः । यस्माग्निमपास्यति । यस्य सर्वान् वर्जयति । सर्वाक्षौ
च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृष्ट्यौपतिः । मन्त्र उन्मन्त्रो बद्धोणिकः
प्रत्युपविष्टो यस्य प्रत्युपवेश्यते तावन्तं कालं ।

ये चाधिकं वन्धकं उपजीवन्तीत्यनुषङ्खः । वार्दुषिकोऽन्
समर्थं पश्यमादाय न्महार्थं यः प्रथम्भृति ।

इत्यादिनोक्तः ।

अकौतराजकोऽकौतमोमस्ताकः । अग्नीषोमीयसंस्था अग्नी-
षोमीयपशुयागस्माप्तिः । वपार्था कृतायां अग्नीषोमीयं पश्चातेव
निर्दिष्टं प्रेषणमेवाच प्रेष्यं अहविर्यजौ नररदिशधिरा-
दीनामभिचारकर्मसु होता । चारौ चरः । अविधिना प्रब्रजितः
ग्रास्तोक्तरौति विहाय प्रब्रजितः चतुर्थाश्रमौ । अपास्थतौति
अविधिनेति शेषः । सर्वान् अनिन्द्यानपि । निराहतिरधीत-
वेदोऽप्यथापन-ब्रह्मयज्ञादिशून्यः । बहुोषिकः-उच्चमर्णः ।

स चेदुपविष्टो भवति अधमर्णं प्रति धनयहणार्थं अनश्चुपविष्टो
भवति तदा तावत् कालमभोज्याचः यस्य प्रत्युपवेशयते यस्याधमर्ण-
मृणदानेन प्रत्युपवेशयते ।

तथा पुण्यस्तेषामो भोक्तव्यं पुण्यस्य चानैषामो न भोक्तव्यम् ।

पुण्यस्य पुण्यवतः, ईषामो याचमानस्य । तथा यस्य कुले
विथते न तचानिर्दशाहे भोक्तव्यम् । तर्थानुत्थितायां सूतिकार्यां
अन्नःशब्दे च । अन्नःशब्देऽग्नौचानधिकारिणोऽपि यस्य गृहमधे
शवकाङ्क्षे यदक्षम ।

विशिष्टः,—

अग्नौचे यस्तु शुद्रस्य स्तुतके वापि मुक्तवान् ।

स गच्छेकरकं घोरं तिर्यग्योनौ च जायते ॥

अनिर्दशाहे परशब्दे॑ नियोगाहुक्तवान् दिजः ।

हमिर्भूता च देहान्ते तां विषां समुपाश्रुते ॥

१ अनिर्दशाहे पाहशब्दे । इति माधवभाष्योर्थः पाठः ॥

परश्वे यदीयमग्नौचं यस्य न भवति स तस्य परः परस्य
श्वे मृतकाशौचमधे ।

देवस्तः—

पतिताञ्चमभोज्याञ्चमपांक्षेयाञ्चमेव च ।

शूद्राञ्चं कुत्सिताञ्चम दूषितं परिवर्जयेत् ॥

अभोज्या—पुंश्चल्लादयः सृत्यन्तरोक्ताः । दूषितं क्षमिकेग-
कौटादिभिः ।

यमः— यस्तु प्राणान्विमुच्येत् भुक्ता आद्वं नवं द्विजः ।

अथाज्यासु तु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

उत्पाद्यते तु यो गर्भो भुक्ता आद्वं नवं द्विजः ।

न स विद्यामवाप्नोति चौणायुश्चैव जायते ॥

अथाज्यासु तिर्यग्योनिषु यागार्हकागाद्यन्य-तिर्यग्योनिषु ।
नवं आद्वं प्रेतश्चाद्वं भुक्ता यो गर्भं उत्पाद्यते स विद्याहौनः
चौणायुस भवति इति दितौयस्तोकार्थः ।

तथा,—

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विशेषतः ।

नरेन्द्रस्य गृहे भुक्ता क्षमियोनौ प्रजायते ॥

अधीत्यापीत्यर्थः ।

राजाञ्चं इरते तेजः शूद्राञ्चं ब्रह्मवर्चसम् ।

वैश्याञ्चं सूतिकाञ्चम सोकेभ्यः परिहृत्ति ॥

तथा,— राजाञ्चं सूतकस्याञ्चं चौरस्याञ्चं तथैव च ।

मृतके सूतके चाञ्चं खर्गस्यमपि पातयेत् ॥

तेजः शायानुयहचमलं खोकेभ्यः सुहतार्जितेभ्यः ।

अवधूतमवज्ञातं सरोषं विस्मयाच्छितम् ।

गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं मृत्कारवर्जितम् ॥

अवधूतं यद्यच्छिष्टं वाग्दृष्टमपि यद्यवेत् । .

अश्रद्धया इतं दत्तमभोव्यं तद्विजातिभिः ॥

अवलिप्तस्य मर्खस्य दृक्षृतस्य च दुर्घातेः ।

अस्तमश्रद्धानस्य यो भुक्ते भ्रूणहा तथा ॥

खसुताजस्य यो भुक्ते स भुक्ते पृथिवीमलम् ।

शशुराक्षमिति पारिजातपाठः ।

तथा,—

नृणामाङ्गर्भालं चाक्षं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

दृक्षृतं हि मनुष्यस्य अस्तमाश्रित्य तिष्ठति ॥

यो यस्याक्षमिहाश्राति म तस्याश्राति किञ्चिषम् ।

अवधूतं त्यक्तं । वाग्दृष्टं भक्ष्यमभक्ष्यतया वाग्विषयौहतम् ।

अवलिप्तस्य गर्वितस्य भ्रूणहा तथा गर्भहन्तुममो भवतौत्यर्थः ।

तथा,—

विष्टा वाहूषिकस्याक्षं दृधिरं ब्रह्मघातिनः ।

मलं हि रजकस्याक्षं चर्षकारस्य किञ्चिषम् ॥

पापं तथाक्षं ग्रौण्डस्य घाण्टिकस्य तर्थैव च ।

अङ्गिराः—

जन्मप्रभृति-मंस्कारे वाक्यस्याक्षम्य भोजनम् ।

असपिल्लेन भोक्तव्यं यशानामो विशेषतः ॥

जन्मप्रभृतिसंखारेऽन्तर्भुत्य भोजने प्राप्तेऽपि सपिष्टेनिमन्त्रिते-
रपि न भोक्तव्यं, अप्रजानान्ते तु विशेषत इत्यर्थः ।

तथा,—

अप्रजानान्तु नारीणां न चाश्रीयाच तद्गुहे ।

मोहादा अस्तु भुज्जीत स पूर्यं नरकं ब्रजेत् ॥

अप्रजा अनपत्या ।

भविष्यपुराणे,—

यो गृहौला विवाहाद्यिं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्तर्भुत्य न भोक्तव्यं वृथा पाको हि स सूतः ॥

शातातपः,—

यत्र नाश्रन्ति वै देवाः पितरस्थ तथाऽतिथिः ।

वृथापाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात् कथञ्चन ॥

मनुः,—

राजाञ्च तेज आदत्ते शूद्राञ्च ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकाराञ्च अशश्वर्मविकर्त्तिनः ॥

कारुकाञ्च प्रजां हन्ति बलं निर्णजकस्य च ।

गणाञ्च गणिकाञ्च सोकेभ्यः परिकृष्टति ॥

पूर्यैच्छिकित्सकस्याञ्च पुंश्चल्यास्लब्धमित्यिथम् ।

विष्ठा वादुषिकस्याञ्च शस्त्रविकथिणो मत्तम् ॥

य एभ्योऽन्ये लभोज्यान्नाः क्रमणः परिकौर्त्तिनाः ।

तेषाम्बगस्त्रिरोमाणि वदन्त्यज्ञं मनीषिणः ॥

खतम नानास्त्रवास्यदानि भेदकौशलानि गणानानि ।

पैठीनसिः,—

गणानं गणिकान्नम् दुष्कृतं, वार्द्धेर्विष्टा, सांवत्सर ज्योतिषिक-
यामकूटान्नं विषं, वन्धकीनां रेतो भिषक् श्ल्यङ्गतः पूर्यं ।, परिवित्ति-
परिवेविदान विद्वप्रजनन वृषलौपतिदिधिषुपति पुण्ड्रपुचाणां
हधिरं पतितानाम् ।

सांवत्सरो ज्योतिषिकः, यामकूटो यामकपटव्यवहारशीलः ।
परिवेविदानः परिवेत्ता विद्वप्रजननः पिञ्चशिश्रवणां । दिधिषु-
र्ज्ञेष्टाचामपरिणीतायां परिणीता ॥

वशिष्ठः,—

अहधानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

मन्त्रेवं बङ्गयाज्यस्य यस्योपनयते बङ्गन् ॥

बङ्गयाज्यो बङ्गनां याजकः ।

मनुः,—

ओचियस्य कदर्थस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ।

मीमांसिलोभयं देवाः सममन्त्रमकस्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याइ माङ्गडं विषमं समम् ।

अद्वापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥

कदर्थः क्षपणः । वदान्यो दाता ।

बौधायनः,—

शुचेरअहधानस्य अहधानस्य चाशुचेः ।

मीमांसिलोभयं देवाः सममन्त्रमकस्पयन् ॥

ताम् प्रजापतिरित्याह मा कुङ्गं विषमं समम् ।

इतमश्रद्धानस्य श्रद्धापूतं विशिष्यते ॥

आदित्यपुराणे,—

विश्वं जामातरं मन्ये तस्य मनुं न कारयेत् ।

अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रीयात्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेयाविशेषेण देवे भोक्यं सदैव तु ।

गन्धर्वैश्वैव देवैश्च कुर्यादै गमनागमम् ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वा भुञ्जौत् कदाचन ।

अथ भुञ्जौत मोहाद्यः स पूर्यं नरकं ब्रजेत् ॥

मनु-यम-विशिष्टाः,—

अच्चादेवर्भुण्डा मार्षि पत्थौ भार्याऽपचारिणौ ।

गुरौ शिष्यस्य चाच्यस्य स्तेनो राजनि किञ्चिषम् ॥

रति प्रत्येकमन्नादिभिरन्वौयते । मार्षीति संयोजयतौत्यर्थं
प्रयुक्तम् ।

ग्रातातपः,—

वनस्पतिगते सोमे पराम्बं ये तु भुञ्जते ।

तेषां मासहतो होमो दातारमधिगच्छति ॥

वनस्पतिगते सोमे अमावास्यायामित्यर्थः ।

मनुः,—

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमवृद्धयः ।

तेन ते पशुतां प्रेत्य ब्रजन्यज्ञादायिनाम् ॥

चमादमन्नम् ।

यमः—

स्वपाके विद्यमाने यः परपाकं निषेवते ।
 सोऽश्वत्रं शूकरतत्त्वं गद्भवत्तु गच्छति ॥
 परपाकेन पुष्टस्य दिजस्य गृहमेधिनः ।
 इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यासनस्य तद्वेत् ॥
 यस्यास्मेन तु भुक्तेन भार्यां समधिगच्छति ।
 यस्यासनस्य ते पुत्रा अंशाद्रेतः प्रवर्तते ॥

याज्ञवल्क्यः—

परपाकरुचिन् स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥

हारीत-जमदग्नी,—

ब्राह्मणास्मेन दारिश्च चचियास्मेन प्रेष्ठता ।
 वैश्यास्मेन तु शुद्धलं शृद्धास्मैरकं ब्रजेत् ॥

॥ इति गृहस्थरबाकरे भोज्याभोज्यतरङ्गः ॥ * ॥

अथाभक्ष्याणि ।

तच कंथं विप्रान् मृत्युर्जिघांसतौति स्तुषिप्रश्नानन्तरम् ।

मनुः—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आत्मस्थादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥

लग्नुनं गृज्ञनस्त्रैव पलाण्डुं करकाणि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनां असेधप्रभवानि च ॥

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्नप्रभवांस्तथा ।

शेलुम्बु गव्यं पेयूषं यद्वेन परिवर्जयेत् ॥

आत्मस्थमिह सामर्थ्यं सत्यपि अवश्यकर्तव्यप्रयत्ने वैमुख्यम् ।

अन्नदोषो जात्यादिभिः ।

तदुकं भविष्यपुराणे—

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।

संसर्गश्रियदुष्टम् सहस्रेण स्त्रभावतः ॥

लग्नुनं गृज्ञनस्त्रैव पलाण्डुं करकाणि च ।

वात्ताकु नाडिकोसो'चुमुपेयाज्ञातिदूषितम् ॥

न भजयेत् क्रियादुष्टं यद्वेषं पतितैः पृथक् ।

कालदुष्टत् विज्ञेयं श्वसनं चिरसंस्थितम् ॥

दधिभक्ष्यविकारांशु मधुवर्जन्नदिष्टते ।

सुरा लग्नुनसंस्दृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ॥

संसर्गदृष्टमेतद्वि शूद्रोच्छिष्ठवदाचरेत् ।
 शूद्रोच्छिष्ठनु विज्ञेयं पूर्वं शूद्रे प्रदर्शितम् ॥
 विचिकित्सा तु उदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते ।
 सहस्रेणनु विज्ञेयं पुरीषन्तु खभावतः ॥
 रमदृष्टं विकाराद्वि रसस्येति प्रदर्शितम् ।
 पायम-चौर-पूपादि तस्मिन्नेव दिने तथा ॥

गृच्छनं लघुनसदृशः कन्दमेदः । लशुनानुकारी लोहितः
 सूक्ष्मकन्द इति तु हस्तायुधः । पङ्काण्डुर्क्षुनानुकारी तदधिक-
 शूलकन्दः । परांडुरिति यस्य प्रमिद्विः । करका काष्ठक्षिका
 कनकचि इति यस्य प्रसिद्धिः ।

यदधिकात्य ब्रह्मपुराणम्,—

मधुकैटभक्तचाणा चिशीर्षस्यासुरस्य च ।
 विष्णुना इन्यमानानां यन्नेदः पतितं मुवि ॥
 पिण्डोपमन्तु रुद्धखण्डं करकं चैत्यमन्निभम् ।
 छत्राकं छत्रसदृशं दैत्यदेहसमुद्भवम् ॥ इति

अमेघप्रभवानि साच्चादिष्ठाजातानि तण्डुकौथकादौनि शाका-
 नौति याज्ञवक्ष्योक्तेः । यानि तु साच्चादिष्ठाजातानि न भवन्ति
 किञ्चु विष्णाक्रान्तभूभूतानि तेषां पुष्पफलान्यदृष्टान्येव ।

अमेघेषु च ये शृच्छा उपाः पुष्पफलोपगाः ।
 तेषामपि न दुष्कृति पुष्पाणि च फलानि च ॥

इति बौधायनाभिधानात् ।

अथ वृचयहणाच्छाकादीनां निषेध एव । साच्चादमेधजातेषु
वृचेषु यानि पुष्पफलानि तानि निषिद्धान्वेव ।

वृचनिर्यासो वृचाज्जिःसृतो रसः कठिनतां गतो साशक
इति प्रसिद्धः । ब्रह्मन् क्षेदनं ब्रह्मनप्रभवांस्तथा ब्रह्म-
प्रभवान् लोहितानपि वर्जयेदित्यर्थः ।

तथा च तैत्तिरौयश्रुतिः—

अथो खलु य एव लोहितो यो वा आब्रह्मनान्निर्यष्टि तस्य
नाश्वलं । काममन्यस्येति ।

तेन कर्पूरादीनामनिषेधः । शेषुर्बङ्गवारः । पेयूषं नव-
प्रस्त्रतायाः चौरं यद्ग्रिसंयोगात् काठिन्यं भजते तच्चेष्टव्यं तदा
त्याज्यम् । असाधुरच वर्तुलाकारा ।

असाधुं वर्तुलाकारां वार्ताकुं कुन्दसक्तिभाम् ।

इति वचनात् ।

वार्ताकुपदमपि एतदनुसारात् शेतवार्ताकुपरमित्यन्ये ।
वार्ताकुः कण्ठकारिकेति इत्यायुधः । नाडिका कल्पनिका ।
काष्ठदृष्टमित्यादित्यस्तनं पर्युषितं सर्वमभृत्यम् । दधि-भृत्य-
विकारास्य दधिगोधूमादिप्रभवाः पर्युषिता अपि भृत्यतया ये
योधितास्तेऽपि चिरावस्थित्या मन्दरसगन्धा वृत्ता यदि तदा तेऽपि
न भृत्याः । मधु पुण्डिरावस्थित्या मन्दरसगन्धमपि भृत्यम् ॥

यमः—

लशुनं गृज्जनस्त्रैव विलेयं सुखमात्तथा ।

करकाणि पलाण्डुभ्य वर्जयेत्तु सदा वृधः ॥

वरं खण्डं विश्वस्यापि सर्वमांसानि भचयेत् ।
न च छचाकमश्रीयाद्विजात्यपसदोऽपि सन् ॥
भूमिं दृचं वापि छचाकं भचयन्ति ये ।
ब्रह्मप्रांस्तान् विजानीयाद्वृष्टवादिषु गर्हितान् ॥
विलेयो दृतमलम् । सुमुखः सर्पविशेषः ।
तदकं विश्वकोषे,—

सुमुखस्तार्द्धतनये फणिभेदे च पण्डिते । इति ।
विश्वस्य हिंसयित्वा ।

इरीतः,—

छचाकं विष्वराहस्यं पलाण्डु लशुनन्तथा ।
भचयन् वै पतेहिप्रो यदि स्यात् सर्ववेदविद् ॥
विष्वराहो यामशूकरः ।

देवतः,—

स्वेशातको ब्रजफली कौसुमं नाइसम्भकान् ।
गृज्ञनस्तेति ग्राकागामभस्याणि प्रचक्षते ॥
पलाण्डु लशुनं भुकं निर्यासस्तेति सर्वशः ।
कुरुन्दं श्वेतवृत्ताकं कुम्भाण्डस्य न भचयेत् ॥

स्वेशातको बज्जवारकः । कौसुमः कुम्भमस्मवः । नाइ
कल्पनिका । मस्तकं वर्तुलालाङ्कुः । श्वेतवृत्ताकं श्वेतवार्णीकुः ।
निर्यासो कोहितः । लोहितान् दृचनिर्यासानिति दर्शनात् ।
कुरुत्व इति इक्षायुधः । कुम्भाण्डं कुम्भार इति प्रसिद्धम् ।
स्वेशकुम्भीति इक्षायुधः ।

नित्यमभोज्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः,—

किम् सख्य कियाकु लशुन निर्यासि लोहिता अश्वनाम् ।
दारु-वक-वस्त्राक टिहिभ-नक्षत्ररा अभक्ष्याः ।

किं शख्यो नवपञ्चवः । कियाकुः अहिङ्कारकम् । सुदर्शना
इति हलायुधः ।

अभोज्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

तथा कौलालौषधीनाम् । कलञ्ज पलाण्डु परारी(रि)काः ।
यच्चान्यत् परिचक्षते । १कृत्याकभोज्यमिति ब्राह्मणम् ।

कौलालः सुरा तदर्थं स्थापिता या ओषधयो ब्रौह्मादयः ।
किलालौषधयस्तेषां विकार इति शेषः । कलञ्जो लशुनविशेषः ।
परारिका पलाण्डुविशेषः ।

रसोनो दीर्घपचये पिच्छगम्भो महौषधम् ।

हिरण्यसि पलाण्डुसि नवतङ्कः परारिका ॥

गृञ्जनं यवनेष्टसि पलाण्डोर्झ जातयः ।

इति सृतिमञ्जरीकारस्त्रिखित-वैद्यकस्त्रोकात् ।

तथा यच्चान्यदेवंविधि कोविदारादि शिष्टाः प्रचक्षते तदपि न
भोज्यमिति शेषः ।

उच्चनाः,—

कुमुमं नाडिकाशाकं वृन्ताकं पौत्रिकलया ।

भृत्यम् पतितस्तु स्थादपि वेदान्तगो दिजः ॥

वृन्नाकमच शेतवार्त्तकुः । शेतवृन्नाकमिति देवस्वरचनात् ।
तितरा इति हस्तायुधः । पौत्रिकं कण्टाकरस्त्रभवम् ।

पैठीनस्मिः,—

वृन्नाक नाडिका पोतु कुसम्भाऽस्मान्तकाश्चेति शाकदलानामभोज्याः ।

अस्मान्तकः कुशमदृशस्तुणविशेष इति ब्रह्मचारिकाण्डे
स्त्रीघरः ।

विष्णुः— न कोविदार वट पिप्पल शाकम् ।

हारौतः— परमाञ्च लग्नरमांसं यावकापूपाञ्चं ग्रस्कुलौर्म
पाचयेदात्मार्थं । न वा भ्रूद्वर दधित्य नौप मातुलुङ्गानि
भवेत् । परमाञ्चं पाथमम् । अपूपाः पौष्टिका इति प्रसिद्धाः ।
दधित्यः कपित्यः, नौपः कदम्बः । मातुलुङ्गो बौजपूरकः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ— याज्ञवस्त्वः—

देवतार्थं हविः गियुर्लेहितव्रस्मानि च ।

अनुपाळतमांमानि विज्ञानि करकाणि च ॥

देवतार्थं बल्युपहारादि । हविर्हेमार्थं चहपुरोडाशादि ।
शियुः शोभाच्चनः । अनुपाळतं पशुयागादौ मन्त्रवृत्त्येन
पशोःस्पर्शनास्यं यदुपकरणं तच्छून्यम् ।

तथा,—

वृथा-लग्नर मथाव पाथमापूपग्रस्कुलौः ।

वृथा आत्मार्थं यत् पश्यते न देवाद्युद्देशेन । वृथार-

१ मूले शियं लोहितान् व्रस्मांत्याः ।

प्रतिषेधे रुतेऽपि तदिशेषाणां क्षणरादीनां पुनः प्रतिषेधस्तद्वज्ञे
दोषाधिक्यशोतनार्थम् । प्रायस्तिज्ज्ञोतनार्थमिति क्षक्षीधरः ।
क्षणरस्तिज्ज्ञाभ्यां सह मिद्धु ओदनः । संयावो घट-चौर-
गोधूमचूर्ण-मिद्धुः । तकोरिकेति प्रसिद्धुः । पायसं दुग्धयवाग् ।
शक्कुलौ सुज्ञादिचूर्णमिद्धा मतिला स्वेहपक्वा । स्वेहपक्वगोधूम-
विकार इति इत्यायुधः ।

यमः,—

यवाग् क्षसरचैव पूप पायस शक्कुलौः ।
क्षचौषपक्वमांसम् मत्यानयनुपाक्ततान् ॥
वर्जयेत् मर्वशुक्कानि देवाक्षानि इवौषिच ।
स्वेहेन तु समायुक्तं नैव सर्वं प्रयोजयेत् ॥

यवाम्बादिकमन्त्रापि वृथेति विवक्षितम् । क्षचौषपक्वमांसं
भौमोशपक्वमांसं मत्यस्यानुपाक्ततत्वं मांसवत् । देवाक्षानि देवोदेशेन
त्यक्तानि । इवौषिच आत्ममात्रार्थसाधितानि । स्वेहेन तु समा-
युक्तमतिहीनत्विग्धरसम् ।

गोतमः,—

उद्गृतस्वेह विलेय पिण्डाकमर्थितप्रमृतौनि चान्तवीर्यालि
नाम्नीयात् ।

विलेयं घटमलं, चान्तवीर्यं गृहीतसारम् ।

देवसः,—

न वीजान्युपभुज्जीत रोगापस्तिमृते बुधः ।
फलान्येषामनन्तानि वीजानान् विनाशयेत् ॥

न अश्रीयात् पथसा नकं भुकं चेष्ट खपेत्तिग्नि ।
न चौरसुखृजेत् प्राप्तं पवित्रं हि पथः सूतम् ॥
बौजगच्छः कुशाण्डादिबौजपरः ।

यमः—

भिक्षभाष्टे न भुज्जीते न रात्रौ दधिशकुकाम् ।
दिवा दधित्यधानासु रात्रौ तु दधिशकुषु ॥
कोविदारे च रजके तस्करे सूतके तथा ।
शेषातके तथा इत्यार्त्तिर्त्यमेव हतात्या ॥
सूतके जननमरणाग्रौचे ।

तथा,—

काक-कुकुट-मंस्यृष्टं भक्तं वा हमिसंयुतम् ।
अभोच्यं तदिजानौयाद्वर्त्तराजवचो यथा ॥

ब्रह्मपुराणे,—

राजमाषाः सूलमुद्धात्तथा वृषक-चाषकौ ।
मस्तूरः शतपुष्यास्त्र कुसुमः श्रीनिकेतनम् ।
शस्यान्तेतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ॥

राजमाषो वर्षटो ववक्षीति प्रमिद्धः । स्थूलमुद्धो भेथौ इति
प्रमिद्धः । वृषकचाषकाविति स्थाने इत्यायुधेन वृषकवामका-
विति पठिलग वृषको वामको यवामो दुराक्षभेति व्याख्यातम् ।
शतपुष्या सौक इति प्रसिद्धा । श्रीनिकेतनं शोषधौविशेष इति
इत्यायुधः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ आपस्तम्भः,—

कृष्णधान्यस्त शूद्राचं ये चान्येऽनाश्वसन्निताः ।

कृष्णधान्यं कालाङ्गी करिहनादि । अनाश्वसभक्ष्यं मण्डुकादि
तेन समितास्तत्त्वाः ।

वशिष्ठः,—

उच्छिष्टमगुरोरभोक्तं खमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतस्त
केशकौटोपहतस्त इति ।

खमुच्छिष्टं खयमेव किञ्चित् भुक्ता त्यक्तं । वमनमिह परि-
हितवमनम् ।

सुमनुः,—

केशकौटवचोऽभिहतं श्वभिराध्रातं प्रेचितस्वादधि मिद्वाचं
पर्युषितम् । पुनःसिद्धं चाण्डालावेचितमस्तमभोज्यम् । अन्यच
हिरण्योदकैः स्पृष्टा ।

वचोऽभिहतं यस्याश्वस्तोपरि वागुच्चारिता । प्रेचितं श्वभिरेव ।
अदधि दधिव्यतिरिक्तं मिद्वाचं । पर्युषितं रात्र्यन्तरितम् ।
पुनः सिद्धं सिद्धं भत् पुनः साधितं । हिरण्योदकं हिरण्योदकेन
संस्फृष्टं तोयम् ।

मनुः,—

मन्त्रकुद्वातुराणान्तु न भुज्जौत कदाचन ।

केशकौटाऽवपञ्चस्त पदा स्पृष्टम् कामतः ॥

भूषणप्राऽवेचितस्त्रैव संसृष्टच्चायुदक्षया ।

१ मूले सम्मताः ।

२ मूले यदश्वन् ।

पतचिणाऽवलीढ़स्त शुना संसृष्टमेव च ॥
उदक्षा रजस्ता । पतचिणाऽवलीढ़स्त चटकेनास्तादितम् ।

याज्ञवस्क्यः—

शुक्रं पर्यष्टितोष्णस्त्र श्वस्याष्टं पतितेज्जितम् ।

उदक्यास्यष्टुं संघष्टुं पर्यायाम् वर्जयेत् ॥

महुष्टं कौर्त्तुद्वोषणाये यद्वन् पर्यायाक्षं अन्यस्याक्षं यदन्यस्मै
यपदेशेन दत्तम् ।

यथा,-

ब्राह्मणान् ददृक्तुः शूद्रान् ब्राह्मणे ददत् ।

उभावेतावभोज्याचौ भुक्ता चाङ्गायणस्त्रेत ॥ इति

आपसम्बः—

अप्रयतोपहृतमन्तमप्रयतं नत्वभोज्यम् । अप्रयतेन शुद्रेणोपहृत-
मभोज्यम् । यस्मिंश्चाजे केशः स्यादन्यदा अमेधम् । अमेधैरव-
स्यृष्टृष्टौ । कौटो वामेधसेवै मृषकलाङ्गुँ वा । पदा वोपहृतं
ैमिता वा शुना वापपाचेण वा स्पृष्टं दृष्टसुपहृतं दास्या वा
नक्षमाहृतं । भुज्ञानं वा यत् । यज्ञ शूद्र उपस्पृशेत् अनर्हद्विर्वा
ममानपङ्क्तौ भुज्ञानेषु वा यच्चानुत्यायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामिदा
मनुष्यैरवज्ञातं अन्वर्त्तिसेधीः ।

अप्रथतोपहतं अशुचिना स्पृष्टं अप्रयतमशुचि नत्वभोव्यं
नाभोज्यमेव किञ्चम्यधिअवणादिना शुद्धौकृत्य भोव्यम् । अप्रथते न
तु शुद्धेण स्पृष्टं सर्वथा अभोव्यम् ।

अमेधमूषरमृत्तिकादि, अमेधैर्लक्ष्मनादिभिः स्युष्टं कौटो-
इमेधसेवी अस्मिन्नाम्बे न तद्गोच्यमिति सम्भवः । मूषकला मूषक-
विषा अङ्गं तस्यैव पुच्छपादाद्वि । पदा चरणेन सिंशा वस्त्रप्राणेन
प्रक्षालितेनपि स्युष्टं इुना कुकुरेण दृष्टं स्युष्टचापपात्रेण
पतितादिना आइतमानीतम् । दासा चेत्यच ल्लौलमविवचितं
न्यायसाम्यात् । उपस्युग्मेदित्यच तदस्त्रं किञ्चिह्नकमयभोज्य-
मित्यत्यः ।

अनर्हद्विरपाक्षेयैः समानपङ्क्तग्रामस्त्रमभोज्यमनर्हद्विर्वा समान-
पङ्क्तौ यच कियहुकेषु कश्चिदनुत्याच भृत्यादेहच्छ्रष्टं प्रथच्छेनचै-
वैषां कियहुकमयभमभोज्यसेवमाचासेदित्यच कुत्सयित्वा एहि
भस्मभूतं वेत्याद्युक्ता मनुष्यैरवप्नातं प्रयत्नेनेति शेष । अमेधै-
र्मार्च्चारगर्गर्भादिभिः ।

पङ्क्त-स्त्रिस्तितौ.—

तत्र भद्र्याणि पेयाणि वर्जयेत् अमेधपतित-चाण्डाल-
पुच्छग-रजस्त्रा-कुणप-कुष्ठिस्युष्टाणि ।

पुच्छगो चेच्छजातिविशेषः । कुणपः शवः ।

स्युष्टस्तिः—

नाचाच्छास्त्रिविहृनु भद्र्यभोज्यादिकं दिजः ।

मांसं विगर्हितस्त्रैव भुक्तं बड्डविधनत्वा ॥

अत्यन्तं भुक्तमाख्यातं निन्दितं बड्डवादिभिः ।

विगर्हितमिह शिष्टनिन्दितम् ।

देवतः—अभोज्यं प्राञ्छराहारं सुकं पर्युषितं सदा ।

अन्यच मधुशकुभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो गुडात् ॥

अवलीढ़स्त्र मार्जार-ध्वाङ्ग-कुकुटे—मुषकैः ।

भोजने नोपभुज्यौत तदमेघन्तु धर्मतः ॥

विशुद्धमपि चाहारं मच्चिकाणमितनुभिः ।

केशलोमनखैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत् ॥

भक्ष्येभ्यो मोदकशर्करादिभ्यः ।

आश्रीयादित्यनुष्टुतौ शारीतः—

न रजस्त्वलया दत्तं न पुंशस्त्रा न कुदूया न मलवदाससा
नापरया द्वारा पक्षं न द्विःपक्षं न शुक्रं न पर्युषितं । अन्यच
गुडपिष्ठक-सकु-स्वेह-गोरम-तैलादिषु पक्षात् । न तैल दध्यनुपानं
न वा चुताकं न जुगुणितम् ।

मलवदाससा विष्णुनुस्त्रिप्रवस्त्रया । अपरयादारा रजस्त्रा-
दिभिरन्यदारा तैलादिषु पक्षादिति तैलपक्षात् । आर्षत्वादच
सप्तम्यलुकु, स्वेहः सार्वपादि । तैलादिरित्यादिशब्दात् इत्यहणम् ।
न तैलदध्यनुपानं भोजनान्ते तैलं दधि वा यथा भवति तथा
आश्रीयादिति तात्पर्यार्थः ।

अभोज्यमित्यनुष्टुतौ गोतमः—

पर्युषितमग्नाकभक्ष्यस्वेह-मांस-मधूनि ।

ग्राकादिकं विशाय पर्युषितं न भक्ष्येदित्यार्थः । भक्ष्यगच्छेन

मोदकादिगणणम् ॥

गङ्गांस्तिसितौ,—

नापणौयमन्मन्मीयात् । न द्विःपक्षं न भुक्तं न पर्युषितम् ।
अन्यच राग-वुक्त-षाड्व-दधि-गुड गोधूम-यवपिष्टकविकारैभः ।
आपणौयं हट्कौतम् । रागा वस्त्रगालितामुद्गदादिम-
मांसाद्याः प्रलेहाः । वुक्तं वुक इति प्रमिद्धम् । षाड्वाः
खाइस्तकटुकखादाः प्रलेहा एव ।

वशिष्ठः,—

अथं पर्युषितं भावदृष्टं सक्षेष्व॑ पुनःमिद्धमाममांसं चृचौष-
पक्षं कामन्तु दध्ना इतेन वाभिघारितसुपभुच्छौत ।

आमं तण्डुलादि एतान्यपि दध्ना इतेन वाभिघारितानि वा
भुच्छौत भोज्यान्तरामभव इति कविकल्पतरुकारः ।

आपस्तम्बः,—

नापणौयमन्मन्मीयात् । तथा रमानाममांसमधुस्तवणानौति
परिहाय । तैक्षसर्पिष्ठौ तु प्रयोजयेद् दृढके अवधायाञ्च पर्युषित-
मयाद्यापेयानाद्यं शुक्तम् । फाणितं पृथुक तण्डुल करभ मरुज
मकु शाक मांसं पिष्ट चौरविकारौषधि वनस्पति मूल फलवच्चं
शुक्तं^१ वापरयोगम् ।

रसा गुडादयः । उदके उदकपात्रे मणिकादौ निधाय
अखाद्यापेयानाद्य—खाद्याद्यादे कठिनमृदुभक्ष्ये पिष्टकाद्योदना-
दीनि । पेयं प्रसिद्धं भुक्तं पर्युषितमपि नाभ्यवहार्यम् । फाणित-

१ मूले सक्षेष्व॑म् ।

२ (क) (ख) पुस्तके भक्तम् ।

मित्रुरभविकारः पाकसाधो द्रवः स्वण्डविहृतिः । फेना हति
यस्य प्रसिद्धिरिति हस्तायुधः ।

पृथुकतण्डुलाच्छिपिटकाः करभाः दधिमकवः । भृजा धानाः ।
माषवच्चादिप्रकार हति हस्तायुधः । शुक्रं वा अपरथूर्गमिति ।
अपरेणान्नेन योगो यस्येति वैयधिकरणेऽपि बहुव्रौहिः । यस्य
शुक्रमयाह्नमपेयमनाद्यमुक्तं तद्व्यान्तरामंसिर्गं । शुक्रन् वेवल-
मिति गोतमदर्शनात् ।

दृहस्पतिः—

दधि भक्ष्यं शुक्रमपि यच्चैव दधिमकवम् ।

कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्रासवन्तु यत् ॥

अविकारि भवेन्द्राद्यमभक्ष्यन्तदिकारक्षतः ।

कन्देत्यादेरथमर्थः कन्दादिभिः कृतं शुक्रं यदि मोहादि-
विकारकरं न भवति तदा भक्ष्यं नो चेष्टेति ॥

यमः—

शुक्रानि हि द्विजोऽन्नानि न भुज्ञीत कदाचन ।

प्रचालितानि निर्देषाण्णापद्मोर्मो यदा भवेत् ॥

मसूरं माषमसंयुक्तं तथा पर्युषितं हि यत् ।

तत्तु प्रचालितं हला भुज्ञीताज्याभिघारितम् ॥

यस्कुकं पर्युषितम् मसूरमाषमसंयुक्तं तत्प्रचालाभिघार्य-
शापदि भोज्यमित्यर्थः ।

मतुः— यत्किञ्चित् स्वेहसंयुक्तं भक्ष्यभोज्यमगर्हितम् ।

तत्पर्युषितमयाद्य इविःशेषम् सर्वतः ॥

चिरस्थितमपि लाद्यमस्तेहाकं दिजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पद्यमस्त्वैव विक्रिया ॥

यमः,—

अपूपास्तु करभास्तु धानास्तु वटसक्तवः ।

श्वाकं मांसं मस्तरस्तु सूपं श्वसरमेव च ॥

यवाग्नं पायमस्त्वैव यज्ञान्यत् श्वेषसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्रस्तु परिवर्जयेत् ॥

देवौपुराणे,—

न च छशरपूपानि पायसं दधिसर्पिष्ठौ ।

वृथामांसस्तु नाश्रीयात् पिण्डदेवविवर्जितम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

शाष्टासापतितामेध्यकुण्डैः कुष्ठिना तथा ।

ब्रह्मप्र-सूतिकोदक्या कौलेयककुटुम्बिभिः ॥

दुष्टं वा केशकौटाकं ब्रह्मस्तकनकाम्बुभिः ।

शुद्धमद्यात् सहस्रेष्वं प्रसूतस्त्रोष्णमेव च ॥

कौलेयककुटुम्बिभिः कौलेयकाः शानः कुटुम्बिनो येषां
ते तथा ।

तथा,— उच्चिष्ठेन तु शूद्रेण संसृष्टः परिवेषकः ।

इव्यहस्तास्तु अत् किञ्चिद्विद्यात्तस्तु न भज्येत् ॥

तथा,—

एकेन पाणिना दत्तं कदाचन न भज्येत् ।

हतं तैकस्तु स्वरणं पानीयं पायमन्तथा ॥

मित्रा तु इकादशा वा न सा याहा तु कुचित् ।

शूद्रभुक्तावशिष्टम् नाशाह्नाएङ्गितं लपि ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

भिस्माण्डगतं तदनुख्वातोपशामितम् ।

तत् सूक्ष्मापक्षमस्तिष्ठमवलौडमसंकृतम् ॥

पिष्टशाकेषु पथसां विकाराचृपनन्दन ।

तथा मांसविकारास्त्र वज्ज्यस्त्रैव चिरोषितः ॥

भविष्यपुराणे,—

आयसेन तु पात्रेण यदसुप्रीयते ।

भोक्ता विषासमं भुक्ते दाता च नरकं ब्रजेत् ॥

अहृत्या दत्तकाष्ठस्त्र प्रत्यचक्षवणस्त्र यत् ।

मृत्तिकाभवणस्त्रैव तुल्यं गोमांसभवणैः ॥

अथ दुग्धानि ।

तत्र मनुः,—

अग्निर्दशाया गोः चौरमौडमेकशफलया ।

आत्रिकं सन्धिनौचौरं विवसायास्त्र गोः पथः ॥

आरथानास्त्र सर्वेषां मृगाणां माहित्वं विना ।

स्त्रौचौरस्त्रैव वर्जानि सर्वशूद्रकानि चैत्रं हि ॥

अनिर्देशा गौः यस्याः प्रसवामन्तरं दशदिनानि नापकान्तानि ।
एकशक्ता एकचुरा वडवादयः । आविकं सेषीदुग्धं । सन्धीनि
या चतुमतौ दृष्टमिष्ठति ।

तदुकं इरौतेन । सन्धीनि या दृष्टस्यन्तौ तस्याः पथो न
पिबेत् । चतुमद्वतौति ।

विवसा सूतप्रजा । आरथमृगाः रुह-महिषपृष्ठतादयः ।

गोतमः—

गोश चौरमनिर्देशायाः सूतके चाजामहिष्योश्च नियमाविक
मपेयं औइमेकशक्त्वा स्यन्दिनौ यमसू सन्धिनीनाश्च ।

सूतके प्रसवे वृत्ते अनिर्देशाया दशदिनान्यनपकान्तवत्याः ।
स्यन्दिनौ वत्सं विनैव प्रख्यवत्सनौ । यमसूर्यमजापत्या ।

बौधायनः—

अनिर्देशाहा सन्धिनौ । चौरमपेयं विवसान्यवस्यायाश्च ।
अनिर्देशायाः सन्धिन्याश्चै चौरमपेयम् । अन्यवस्या या अन्यवस्येन
दुश्यते ।

आपस्तम्भः—

सन्धें मध्यमपेयं तथैडिकं पथः ।

ऐडिकमिति सरक्षक्षागः । ए तु इडिक इत्येव लोके
प्रसिद्धः तत्भवमैडिकं पथः ।

१ (ख) (ग) स्यन्दिनौ ।

२ (ख) (ग) स्यन्दिन्याश्च ।

३ यूले ऐलकं ।

न पिवेदित्यनुवृत्तौ । हारीतः—

नान्यवत्सायाः स्तेयथोगात् । न इतवत्सायाः गोकाभिभूत-
लात् । न निर्षिकायाः असत्तात् । नान्यसाञ्छिद्यात्मा
ज्ञानीयात् । एवं न नवप्रसूतायाः सरजस्तात् ।

मप्त्राचादित्येके दशराचादित्यपरे मासेन पेयं भवतीत्यपरे ।
एवं याज्ञाः ।

द्वौ मासौ पाययेदत्यं त्रितीये दिस्तनं दहेत् ।

चतुर्थं चिस्तनं दृष्टाद्यथान्यायं यथावलम् ॥

अत्र विवत्सा विप्रकृष्टवत्सा निर्षिका निःशेषेण दग्धा ।
नान्यस्य गोराञ्छाद्य दग्धं मासेन गृहीयादप्युज्ञादित्यर्थः ।
पेयूषमभिनवदग्धम् ।

थमः—

वर्जयेऽग्नेरवत्साया औद्गस्तेकशपत्त्वं यत् ।

आरण्णानास्त्रं भर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

षटफेनं षटान्मण्डं पेयूषमथवाऽपि गोः ।

मगुडं भरिचाकन्तु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्घनकमपेयश्च नष्टस्त्राद् च फेनवत् ।

प्रभादाङ्गच्छितेरभिर्वने पञ्चं ब्रतस्त्ररेत् ॥

षटादिति पञ्चमौ षष्ठ्यर्थं मण्डमुपरिभागः । मगुडस्त्र
मरिचाकस्त्रं पेयूषपदोपान्तदग्धमेव निषिद्धमिति इत्यायुधः ।

१ (ग) पेयूषम् ।

मगुङ् मरिचाक्षम् पर्युषितं दधेवेत्यन्ते । दीणं विभक्तीभूत-
दधिभागम् ।

यमः,—

भुक्ता तु चौरलवणं चिराक्षम् वने वसेत् ।
भविष्यपुराणे,—

कापिलं यः पिवेच्छूद्रो नरके परिपच्छते ।

ज्ञतशेषं पिवेद्दिप्रो विप्रः स्वादन्यथा पशुः ॥

इत्यायुधे आपसाम्बवाक्यम्,—

चचियसैव वृत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत् कापिलं चौरं न ततोऽन्योऽस्यपुण्यकृत् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

अपि प्रयाणसमये राजौ न प्राशयेद्धि ।

मधुपर्क्षप्रदानन्तु वर्ज्यचिला तु कामतः ॥

दिवा धानासु वसति राजौ च दधिसकुषु ।

चलक्ष्मीः कोविदारेषु कपित्थेषु सदा स्थिता ॥

गङ्गाः,—

माहिषं गव्यमाजम् भक्ष्यं चौरेषु निर्दिशेत् ।

अथ पक्षिणः ।

तत्र मनुः—

कव्यादान्^१ शकुनौन् सर्वान् तथा वै यामवासिनः ।

अनिर्दिष्टांशैकशफान् ठिहिभस्त्र विवर्जयेत् ॥ १ ॥

कलविङ्कं श्वरं हमं चकाङ्गं यामकुकुटम् ।

मारसं रच्छुदालस्त्र दात्यूहं प्रुक्षमारिकम् ॥

प्रतुदान् जालपादांश कोयष्टि-नखविक्षिरान् ।

निमज्जतस्त्र मतस्थादान् सौनं वलूरमेव च ॥

वकञ्चिव वलाकस्त्र काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मस्थादान् विज्ञराहांश मस्थानेव च सर्वशः ॥

कव्यादो मांसाशिनो गृध्रादयः । यामवासिनः पारावतादयः । उभयत्रापि शकुनौनित्यन्ययः । अनिर्दिष्टान् श्रुतौ—
भक्ष्यलेनाकथितान् ।

ओइं वाङ्वमालभेत तस्य च मांसमआयादिति श्रुतौ—
एकश्चफमांसस्यापि यज्ञे भक्ष्यताविधानात् । कलविङ्को याम-
षटकः । तस्य शकुनौन् यामवासिन इत्यनेन निषेधे जस्ते पुन-
र्निषेधे आरण्यककलविङ्कनिषेधाय । श्वः श्वनेनैवाहारं यः
करोति । रच्छुदालकः काष्ठकुटकः यस्य कठह—इति प्रसिद्धिः ।
दात्यूहः कालकण्डो डाङ्कक इति प्रसिद्धिः । प्रतुदाः चक्षा प्रतुद
भक्षणशौलाः । जालपादा आव्यादयः । जालपादा आडिविशेषा
जलवा इति प्रसिद्धाः ।

१ (क) (ख) कव्याद शकुनौन् ।

चगस्योपदेशे— दृतकुम्भसमासत्र सरावीभैर्चयिष्यति । इति
रामायणदर्गनादविगीताचाराचेत्यन्ये । कोयष्टिकः कोटा इति
प्रसिद्धः । नखविक्षिराः नखैर्बिंसुद्य ये भजयन्ति वनकुक्टादयः ।
विमञ्जतो मत्थादान् मण्डुकप्रभृतौन् । औनं शूनाद्यकस्यानभवं
मांसम् । वक्षुरमुत्तमशुक्रमांसम् ।

उत्तमशुक्रमांसं स्याद्वक्षुरन्तु चिलिङ्गकम् । इत्यमरात् ।
काकोलो दग्धकाकः । मत्थादान्नकादौन् मर्वजः सर्वप्रकारेण ।
याज्ञवल्क्यः—

कल्पिङ्गं मकाकोलं कुररं रक्तुदान्नकम् ।
जालपादान् खच्चरौटानविज्ञातान् स्तुगद्विजान् ॥
चाषांश्च रक्तपादांश्च (शौ) मौनं वक्षुरमेव च ।
मत्थ्यांश्च कामतो जग्धा सोपवामस्त्वयं वसेत् ॥
कुरर उत्कोशः । उत्कोश-कुररौ समावित्यमरकोषात् । म च
कहुन इति प्रसिद्धः । चाषः कराम इति प्रसिद्धः । रक्तपादः
कादम्बादयः ।

देवलः—

बलाका हंस दात्युह भङ्गराजक चिचकाः ।
उत्कूक-कुरर-श्येन-गृध्र-कुक्कुट-वायमाः ॥
चकोरः कोकिलो रक्षाः कुटिलासाषमण्डुकाः ।
कर्जेलो वरणो भास शतपत्र ग्रवङ्गमाः ॥
उत्कोशो वर्हिणः कौस्यसुक्रवाकः शिलीमुखः ।
पारावत-कपोतौ ख अभक्ष्याः पक्षिणः कृताः ॥

भृकुराजो धूमाटो धनच्छुआ इति प्रसिद्धः । चित्तकः
चित्तकपूतेः । चेतक इति प्रसिद्धः । कङ्गोलो हितपञ्चः ।
कङ्गारौति प्रसिद्धः । कुररपदादेवोत्क्रोशनिषेधे सिद्धे पुन-
रुत्क्रोशोपादामं दोषातिशयार्थम् ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

शकुनानास्त्र—विधून्^१ विफ्किष्टकर जालपादाः कलविह्न शब्द
इम चकवाक भास वायम पारावत कङ्गुभ शारङ्गः पाण्डुक
कपोतक कौस्त्र (गृध्र श्वेत) कुरर वकवलाकाः महु टिह्निभ
मण्डलनकस्त्रराः । दार्ढीघाट चटक तैलातक हारौत सज्जरौट
कुक्कुट शुक्र सारिकाः । कोकिल क्रव्यादा यामोपचारिणस्या-
यामचारिणस्य ।

विधूनो विधूनातौति विधूनः । भासः भङ्गरो गृध्रविशेषः ।
शारङ्गो भ्रमरः । मण्डलो वाग्मदो वादुर इति प्रसिद्धः । नक्षत्रा
रात्रौ चारिणः उलूकादयः । दार्ढीघाटः काष्ठकुड्कः हारौतो
हरितपञ्चः कपोताकारः । यामचारिणः-याम एव मदा चरन्ति ।

अभस्थप्रकरणे आपक्षात्मः—

कुक्कुटो विकिराणां शब्दः प्रतुदां । क्रव्यादः । इम सारस^२
चकवाक सुपणांस्य । कुस्त्र कौस्त्र वाङ्मी^३प्राणम लक्ष्मणवर्णम् ।

सारसः काष्ठकुड्कः ।

१ मूले विषु ।

२ (क) (ग) युक्तके () चिह्नितांश्चो नाम्नि ।

३ मूले— भास ।

भक्ष्यानुवृत्तौ बौधायनः—

पच्छिष्ठित्तिरि कपोत कपिच्छल वाङ्मी॑णस दण्मयूरा
वाहृष्वर्ज्ञाः पञ्चविष्किराः ।

दण्मयूरः खटमोरा इति प्रसिद्धो मयूरविशेषः । अत्र कपोतो
वनकपोतः ।

यत्तु वन्यपारावतः, कपोतो वैत्यभक्ष्यगणे याज्ञवल्क्ये कपो-
तोक्तिः सा यामकपोताभिप्राया ।

शङ्खः—

तित्तिरस्त्र मयूरस्त्र लावकस्त्र कपिच्छलम् ।

वाङ्मी॑णसं वर्तकस्त्र भक्ष्याणाह यमः सदा ॥

कपिच्छलो गौरतित्तिरः । वाङ्मी॑णसस्तु—

कृष्णयौवो रक्षशिराः श्वेतपञ्चो विहङ्गमः ।

इति लक्षितः ।

वर्तको वटयौ इति प्रसिद्धः । अत्र मयूरस्तुणमयूरपरः पूर्वेण
समसेकवाक्यानुरोधात् ॥

अथ पञ्चादयः ।

तत्र देवसः—

अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोऽशकुञ्चराः ।

सिंहस्याप्रर्चसरभाः सर्पाः॑जगर-जालकाः ॥

१ (ग) पुस्तके लावक ।

आरुमूषिक मार्च्चर नकुल यामशूकराः ।

शृगाल सृग दीपि गोलाङ्गुल नृमर्कटाः ॥.

चक्रो भक्षुकः, सरभोद्धाहिः पशुविशेषः। अजगरः सर्पमेदः ।

आरुर्माहमूषिकः । मूषिकः खन्यमूषिका । सृगशब्दो इजात-
सृगपरः । अजातांश सृगदिजानिति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

याम्यारणान् पशूनश्चनिति यथा—

अज मेष महिष हरिण खड्ड रुद्र पृष्ठत न्यकु चक्र महारण-
वासिनश्च महावराहान् ।

इत्यादि शारीतवचनात् ।

हर्वर्जग्नाथश्टङ्गो सृगः । पृष्ठतो विन्दुयुतो सृगः । चक्रो
सृद्गश्टङ्गो वेष्म इति प्रसिद्धः । न्यकुः सम्बरसदृशः श्टङ्गरहितो
सृगविशेषः ।

आजं गव्यश्च यन्मांसं मयूरस्त्र विवर्ज्येत् । इति शारीतवचनं
न्यायोपात्तयज्ञादिविशेषविषयमिति नेयम् ।

दीपी चित्रकव्याघ्रः चितौघा इति प्रसिद्धः । गोलाङ्गुलः
कण्णमुखो वानरः ना मनुषः । मर्कटो गोलाङ्गुलान्यमर्कटः ।

यमः—

गवाश्वगर्भभोद्रांश्च शश्टगालं तर्थैव च ।

विष्णिरान् प्रतुदान् भुक्ता मद्यः पतति वै दिजः ॥

विष्णिरोऽच नवविष्णिरः—

गित्यमभोद्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः—

उभयतोदन्त-केशलोमैकशफ-कर्मविह्वा—ग्रवचक्वाकहंसाः ।

उभयतोदना मनुव्यादयः । केशिग्रन्थो गवयजातिपरः ।
अस्त्रोमानः सर्पादयः । तथानुपदददवसम वृथामांसानि ।

अनुपददत् खाभाविकदन्तपतनपूर्वसमये भक्ष्योऽथभक्ष्य इत्यर्थः ।
अवसर्जो व्याधिम्लानः ।

अभोज्या इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

गौरगवय सरभास्यानुहिष्टाः अथाधेष्वनडुहौ मेधौ त
वाजसनेयके विज्ञायते । खड्डे तु विवदन्तेऽयाम्यशूकरे च ।

गौरो ऽश्वदृश आरण्यपशुः । मेधौ मेधो यज्ञस्तदञ्जभृतौ ।
खड्डे च विवदन्ते अयाम्यशूकरे चेति । खड्डायाम्यशूकरयोर्मुनिभेदेन
भक्ष्योक्तः । आद्वादिविनियुक्तविषयतया व्यवस्थितो विकल्पः ।

ब्रह्मपुराणे,—

पशोऽस्य मार्यमाणस्य न मांसं याहयेह्विजः ।

पृष्ठमांसं गर्भशश्यां शुक्रमांसमथापि वा ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्धिसाक्षादितस्य यत् ।

पक्षमांसमृचौषम्भु प्रयत्नात्तस्य भक्षयेत् ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्धिराक्षाद्य यत् पक्षं तमांसं न भक्षयेत् ।
सृचौषशब्दोऽच भौमोश्चपक्षपरः ।

मनुः,—

न भक्षयेदेकचरागच्छातांस्य मृगदिजान् ।

भक्षयेदाऽसमुहिष्टान् सर्वान् पञ्चमखांसात् ॥

एकचराः स्वभावत एकाकिनो ये चरनि सर्पादयः ।
अज्ञातान् नामतः स्वभावतो रसवौर्यपाकतस्य । समुद्रिष्टान् शास्त्रे
भक्ष्यत्वेन कथितान् ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्भः,—

पञ्चनखानां गोधा कच्छप शाविट्कल्लक संज्ञ शश पूति-
स्वष्टवर्ज्जम् ।

शाविद् मेधा, यस्य साहौति प्रसिद्धिः । शक्तकः मेधा-
मदृशः शक्तवान् । पूतिखषः प्राणिविशेषो हिमवति प्रसिद्धु इति
कपदैँ ।

मनुः,—

श्वाविधं शक्तकौं गोधां संज्ञ कृष्णं शशांसता ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाङ्गरनुकांस्तेकतोदतः ॥

एकतोदतः एकतोदत्तान् । एवस्य पञ्च पञ्च नखा इति
रामायणीय परिसंख्या तु अतिरिक्तशक्त्यकौशब्दविधयत्वेन परामृश्य
समर्थनीया ।

यामारण्णानामित्यादि महावराहानित्यन्तमभिधाय—

पुनर्हरीतैः,—

शशक शक्तक मेधा गोधा-कृष्ण-वर्ज्जिक-तिभिरि-मयूर-
वाङ्मीणस-कावक-वक-पिञ्चलान् सशक्तांसु मत्यान् न्यायोपपत्तान्
भवेत् । मेधा सशालवतौ निषिद्धान्य-कुररविधिर्विहित-
माणासामे द्रष्टव्या ॥

अथ मत्स्याः ।

तत्र मणु-यमौ,—

यो यस्य मांसमश्चाति स तत्त्वांसाद् उच्चते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मांसं विवर्ज्ज्येत् ॥

आपस्तम्बः,—

अभद्र्यश्चेटो मत्स्यानाम् । सर्पशीर्षो मृदुरः क्रव्यादो ये चान्ये
विहताः^१ यथा मनुष्यशिरसः ।

सर्पशीर्षः सर्पस्येव शिरो यस्य सः । मृदुरो मकरः क्रव्यादा
नक्रादयः ।

यमः,—

अभद्र्या मकर सर्प सरौसृप कङ्ग मयूर वर्षिक नक्र
कर्कट शिखुमारा ये चान्ये हयकर्णिकाः । ये चान्येऽश्चका
उभयकाश्याः ।

मर्योऽच जलसर्पो डुण्डुभः । सरौसृपोऽच जलौकाः ।
कङ्गज्ञेलकाकाः । मयूरोऽच जलचरो मयूरसृग्नः पच्छी । स्वयर
इति प्रसिद्धुः । वर्षिकः सर्पसृग्नो मत्स्यविशेषः । उभयकाश्या
उभयतोमुख्याः ।

तथा,—

मत्स्यांसाशकलान् सर्वान् वेदाध्यायौ विवर्ज्येत् ॥
वेदाध्यायौ चैवर्णिकः ।

पैठीनसिः,—

कुसीर वातुकि-पूतन जलानर्त्त चिप्रगामेत्यभृत्याः ।

तथा,—

श्लक्ष्यैर्युक्ता मत्या भृत्याः । इतरे तमत्याः ।

देवतः,—

शमूकः शुक्रिर्भवशुक्रिः शिशुमारः शवङ्गमः ।

मत्यास्त्र विक्षता नैकभृत्या जलौकमः ॥

शुक्रिः शुक्रिका । नखशुक्रिदीर्घशुक्रिका । शवङ्गमोऽत्र मण्डुकः ।

मतुः,—

पाठीन-रोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयकव्ययोः ।

राजीवान् मिहतुण्डांश्च सश्लक्षांसैव सर्वजः ॥

आद्यावदनीयौ । नियुक्तौ हयकव्ययोः आद्याश्चर्थं

विनियुक्तौ ।

भृत्यमित्यनुवृत्तौ वौधायनः,—

मत्याः— महस्तदंशुशिलिचिमो वर्ज्ञि वृहस्त्वरोमशकरि
रोहितराजीवाः ।

चिलचिमः अलचरः लोहिताकारः अलचरो रोहितमृद्गः ।

राजीवः सहस्रजम्बिलः पाठीनः । वर्ज्ञिर्वायवो वासुरिति
प्रसिद्धः । निषेधस्तु प्राच्योऽन्यायोपात्तविषयः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे अभृतरङ्गः ॥

अथ मांसभक्षणवर्जनयोर्विधिः ॥

तच मनुः—

एतदुकं दिजातीनां भक्ष्याभक्ष्यं विशेषतः ।
 मासस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥
 प्रोक्तिं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाश्च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामपि चात्यये ॥
 प्राणस्याश्चमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
 जड़मं स्थावरस्त्रैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
 चराणामन्नमचरा दंडिणामप्यदंडिणः ।
 अहस्ताश्च महस्तानां शूराणाश्चैव भौरवः ॥
 नान्ना दुष्ट्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धाचैव स्थृष्टास्याद्याश्च प्राणिनोऽन्नार एव च ॥
 यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः सृतः ।
 अतोऽन्यथा प्रश्नन्ति स्तु राजसो विधिरुच्यते ॥
 कौत्वा खयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतसेव च ।
 देवान् पितृंस्यार्चयिला खादन्मासं न दुष्टति ॥

एतदुकं दिजातीनां दृत्यनेन पूर्वोक्तभक्ष्याभक्ष्यत्वकथमं न
 शुद्धमधिकात्य किञ्चु ब्राह्मणादि-वर्णचयमधिकात्येत्युकं । तेन
 लग्नुनादिभक्षणं शुद्धस्य निर्देषं तत्त्वाध्यगकाकादिभक्षणम् लग्नु महाजन-
 विगानात् शुद्धस्यापि निषिद्धं । वक्ष्यमाण मांसवर्जनविधानम्

साधारणं वर्जने तु विधिः सङ्कृतात्मकः । प्रोचितमन्त्र यज्ञार्थं
मन्त्रैः संख्यात्, असंख्यात् पश्चमन्त्रैरित्यादिवाक्यविशेषात् ।

ब्राह्मणानास्ति कामया— त्वमस्मिंस्कार्ये मांसं भजयेति
ब्राह्मणोच्छात्यैकवारमेव । महत् ब्राह्मणकामयेति यमवचनात् ।
असंख्ये दोष एव ।

प्राणानामपि चात्यय इति—यदा मांसभक्षणविरहेण प्राणात्ययः
मन्त्राव्यते तदा मांसं भजयेदित्यर्थः । एतेषामेव पूर्वोक्तानामनुवादाः
प्राणस्याक्षमित्यादयः । चरा हरिणादयः । अचरासृष्टादयः दंडिणः
गार्हूलादयः । अदंडिणो मृगादयः । महसा मनुष्यादयः । अहसा
मत्स्यादयः । शूराः आखेटकादिगौण्डाः । भौरवः कातरा
हरिणादयः । यज्ञायेति तादर्थं चतुर्थी । जग्धिरदनम् ।

खयमुत्पाद्येति चत्रियमधिकात्—

चत्रियाणास्ति यो दृष्टो विधिसमपि मे इट्टणु ।

बीर्घ्येणोपार्जितं मांसन्तया खादये दृष्ट्यति ॥

आरस्याः सर्वदैवत्याः प्रोचिताः सर्वशो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगयाऽनेन गृह्णते ॥

अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।

सिष्यते न च दोषेण न चैतत् पातकं विदः ॥

इति महाभारतदर्शनात् ।

क्रीता झूल्यं वेत्यनेन देवाद्यर्चनपूर्वकं मांसमढोषमित्यकम् ।
याऽपि मांसवर्जने फलश्रुतिः शायेतत्-प्रकरण-साध्यमांसभक्षण-
वर्जनविषया न निहकादिविषया तदाचरणे दोषश्रवणात् ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ,—

प्राणात्यये तथा आद्दे प्रोच्चितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितृं श्वार्चयिला खादन्मांसं न दोषभाक् ॥

भवयंश्वापि मांसानि शेषभोजी न क्षियते ।

श्रौषधार्थमश्चकौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥

शेषभोजी देवाद्यर्च्चनशेषभोक्ता । श्रौषधार्थमौषधफलार्थम् ।
अश्चकौ मांसभच्छणं विना सामर्थ्यविरहे । तेन यत्र मांसभच्छणं
विना सामर्थ्यमतौव भन्दं भवति तत्र भच्छणे न दोष इत्यर्थः ।
नियोगः आद्दे निमन्त्रणम् । यज्ञकारणात् यज्ञमिद्युर्थं भच्छयन्नपि
न क्षियत दति सम्बन्धः ।

यमः,— भच्चितं प्रोच्चितं मांसं मण्डुद्वाद्युणकाम्यया ।

देवे नियुक्तः आद्दे वा नियमे तु विवर्ज्येत् ॥

मण्डेकवारं मण्डुद्वाद्युणकाम्यया इत्यन्वयः । नियमे मांस-
वर्ज्जनन्वते मति । एतत्र प्रोच्चितं विहाय सर्वैरेव संबधते ।
प्रोच्चिते तु प्रत्यच्छ्रुतिविरोधात् । एवमन्यस्मिन्नपि मांस-
भच्छणाभ्यनुज्ञाने याज्ञवल्क्याद्युक्तवस्त्रमाणविषयं विहाय नियमे
तु वर्ज्जयेदिति योज्यम् ।

गृहस्थतिः,—

रोगौ नियुक्तो विधिना कृतं विप्रवृत्तस्थापा ।

मांसमद्याच्चतुर्द्वेषा परिसंख्या प्रदर्शिता ॥

अतोऽन्यथा तु योऽश्रीयात् विधिं हिला पिशाचवत् ।

यावन्ति दद्दुरोमाणं तावत् प्राप्नोति मारणम् ॥

रोगौ चाच मांसैकापनेयरोगः । नियुक्तः आद्वे निमच्छितः,
विधिना वेदोक्तप्रकारेण । उतं उतावशिष्टम् । विप्रवृत्तो
विप्रेण मांसभक्षणे उतप्रार्थनः । उतद्वार्ता प्रकारेण, परिसंख्या
इह परिगणनमात्रम् ।

देवान् पितृन् समधर्घ्य खादन्मांसं न दुष्यति ।
इत्यादिभिर्मांसभक्षणाभ्यनुज्ञानात् ।

हारौतः,—

वृथामांसस्य भोक्ता तु प्राश्य कृच्छ्रस्त्रेहुधः ।
काश्यया ब्राह्मणानान् यथाकामं समश्रुते ॥

मनुविष्णु,—

असंस्कृतान् पश्चन् मन्त्रैर्नाश्याद्विप्रः कथम्भूत ।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानश्यात् ग्राश्यतं विधिमास्थितः ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसमिति॑ यदुक्तं तस्येदं विवरणम् । ग्राश्यतं
नियं वेदबोधत्वात्॑ । आस्थित आश्रितः॑ ।

यमः,—

यजुषा संस्कृतं मांसं पृष्ठमांसं विवर्जयेत् ।
पृष्ठमांसं पृष्ठसम्बन्धि पशुमांसम् ।

पैठीनसिः,—

आद्वे तु मांसमश्रीयात् तथाऽतिथिनिमित्तके ।
यावेन्ति पशुरोमाणि तावश्चिरथमश्रुते ॥

अतिर्थमुपात्तमतिधिना भक्ष्यमित्यर्थः । यो नाश्वाति तं
प्रत्यन्तरखण्डेन निन्दामाह यावन्ति पश्चिमि ।

मनुः—

बियुक्तमु यथान्यायं यो मांसं नाच्चि मानवः ।
म प्रेत्य पशुतां याति ममवानेकविंश्टिम् ॥

यमः—

आमन्त्रितमु यः आद्वे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावच्छिरथमश्रुते ॥

हारीत-ग्रातातपौ,—

जन्मियैस्तु सृग्येन विधिना ममुपार्जितम् ।

आद्वकाले प्रशंसन्ति मिंह्याप्रहतस्त्र यत् ॥

विषशस्त्रहतस्त्रैव व्याधि-तिर्यग्घतस्त्र यत् ।

न प्रशंसन्ति वै आद्वे यत्तु मन्त्रविवर्जितम् ॥

सृग्येनावेटकेन । विधिना विषक्षादिग्नौर्येण । तिर्यस्त्रोऽन्त
मिंह्याप्रेतरपश्वः ।

गोतमः—

वालहताऽदृष्टदोष वाक्-प्रशस्तान्यभ्युक्ष्योपभुक्षीत ।

वालाः॑ मिंहादयः सृत्यन्तरोक्ताः॒, अदृष्टदोषमनिश्चितदोष ।
वाक् प्रशस्तं शुचि अशुचि वेति सन्दिग्धं यदन्येन शुचीत्युक्तं,
तदभ्युक्ष्योपभुक्षीत इत्यर्थः ।

शापसम्बः—

हिंसार्थमाऽसिवार्चिक्षमं भांसमभक्ष्यम् ।

हिंसार्थं प्राणिवधार्थमेव निश्चितेन अस्मिना पाकार्थं यत्
हन्तम् । अस्मिपदमन्त्रोपलक्षणम् । तेनास्त्वान्तरस्य तथाविधस्य
यद्दणम् ।

मनुः—

नाशादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि दिजः ।
अग्नधा द्विविधिना मांसं प्रेत्य तैररथ्यतेऽवशः ॥
न तादृशं भवत्येनो मृगं हन्तुद्दूनार्थिनः ।
यादृशं प्रेत्य भवति वृथामांसानि खादतः ॥
मां स भक्त्यिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्यहम् ।
एतनामस्य मांसलं प्रवदन्ति मनौषिणः ॥
खलमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिष्टति ।
यच यत्राभिजायेत स भवेद्वाधिपौडितः ॥
भुक्ता तु मोहान्मांसानि नरः पुर्वार्थमात्मनः ।
अहला द्वात्मनः इद्द्विं तिर्यग्घोनिषु पच्यते ॥
इद्द्विः प्रायश्चित्तम् ।

‘मनुः—

यस्तु भक्त्यते मांसं विधिं हिला पिण्डाच्वत् ।
स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिस्यैव पौश्यते ॥

इरीतः—

माठकात् पैठकाच्छ्वैव किञ्चिष्वाज्जन्मुमभवः ।
यो यस्य भक्त्येन्मांसं स तस्याप्नाति किञ्चिष्वम् ॥

१ मूले-अनभ्यर्थः पितृन् देवान् तदोऽन्यो नाश्यपर्यक्षत् ।

भवयिला तु यो मांसमद्धिः ग्रौचं समाचरेत् ।
हिंषन्ति^१ देवतास्तस्य अशुचेः शुचिदर्शिनः ॥
किञ्चिषमच शुक्रगोणिते ।

तृष्ण मांसं तत्त्वयत्वान्तत् किञ्चिषमिहोच्यते ।
देवतः,—

आत्मार्थं खाद्यकामिलाँजीवघातं न घातयेत् ।
कष्टं हि व्यालधर्मिलाङ्गीवमांसोपजीवनम् ॥

मनुः,—

अनुमन्ता विश्विता निहन्ता क्रयविक्रयौ ।
मंस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥
अनुमन्ता हननखौकर्ता । विश्विता अङ्गविभाग-
व्यापारकर्ता । निहन्ता प्राणविद्योगफलकव्यापारकर्ता । मंस्कर्ता
मांसपरिष्कारकर्ता । उपहर्ता परिवेशनकर्ता ।

यमः,—

थस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।
हतानाश्च मृतानाश्च यथा हन्ता तथैव सः ॥
अनुमन्ता विश्वस्ता च निहन्ता क्रयविक्रयौ ।
घातकाः सर्वे एवैते मंस्कर्ता षष्ठ उच्यते ॥
निदेशादनुमन्ता च विश्वस्ता शासनान्तथा ।
हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयिकस्तथा ॥

विकथौ च धनादानात् संस्कर्ता तत्प्रवर्तनात् ।
 धनेन चोपभोगेन बधबन्धेन चायथ ॥

चिविधस्तु बधो ज्ञेयो भोक्ता तचाऽतिरिच्यते ।
 घातकाः षट् ममाख्याता भोक्ता तत्र च सप्तमः ॥

षष्ठां तेषां स्फकाश्चात् भोक्ता तचाऽतिरिच्यते ।
 केतारं ब्रजते पादो पादो भोक्तारस्त्वच्छन्ति ॥

घातकं ब्रजते पादः पादमिच्छन्त्यतस्तयः^१ ।
 यदि तत्खाटको न स्यात् घातको न तथा भवेत् ॥

खाटको घातकः क्रेता चयस्तुल्या न संशयः ।
 न भूमेज्जायते मांसं न च वृक्षात् प्ररोहति ॥

घोरं प्राणिबधं कृत्वा तस्मान्वासं विवर्जयेत् ।
 यस्तु खादति मांसानि ब्राह्मणो बेदविज्ञथा ॥

स पच्यते निरालम्बे नरके तेन कर्मणा ।
 भक्ष्याण्यपि च मांसानिं यस्तु तानि न भक्षयेत् ॥

अभक्षणेन मांसानां मात्राद्वर्षस्य तुष्टिति ।
 मर्वेषामेव मांसानां महादोषस्तु भक्षणं ॥

अभक्षणे तु धर्मः स्याद्विशिष्ट इति नः श्रुतम् ।

तथा,—

वर्षे वर्षे श्रुमेधेन यो यजेत् गतं ममाः ।
 मांसानि तु न खाटेद्यस्तयोः पुण्यफलं सप्तम् ॥

१. कृचित् पाद पाटगतस्तयः

फलमूलाशनेष्टधौर्युन्यज्ञानात् भोजनैः ।

न तत् फलमवाप्नोति यन्नांसपरिवर्ज्जनात् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

सव्वान् कामानवाप्नोति अश्वसेधफलनथा ।

गृहेऽपि निवमन् विप्रो मुनिर्कांसविवर्ज्जनात् ॥

वृहस्पतिः,—

रोगात्तेऽभर्थितो वापि यो मांसं नात्ति लोलुपः ।

फलं प्राप्नोत्ययत्नेन मोऽश्वसेधसवस्य च ॥

मद्यं मांसञ्च भृतानां मैथुनं ललनं सृतम् ।

तदेव विधिना कुर्वन् खर्गमाप्नोति मानवः ॥

नन्दिपुराणे,—

क्लेटि दर्गम्भि विहृतं जुगुप्सास्त्रादमेव च ।

मांसं न भक्षयेद्विदान् न खाद् परमं हि तत् ॥

यस्तु सम्यक् खधर्मस्यो गुरुशुश्रूषणे रतः ।

गच्छेक्षोकं प्रुभं मर्त्यो दिव्यं देवनिषेवितम् ।

तमेव दिवमं मांसाद्विरतो लोकमाप्नुयात् ॥

तमेव दिव्यं देवनिषेवितमेव । दिवसमेकदिवसम् ।

यो मांसं वर्जयेन्नासं पुरुषः प्रुभमानसः ।

स याति खर्गमतुलं दिव्यलोकमस्तद्विमान् ॥

यत्तपो घोरमङ्गल्यं पुष्करेषु समाः गतम् ।

तप्ता फलमवाप्नोति तत्फलं मांसवर्ज्जनात् ॥

तद्वस्त्र्ययहे यस्तु दद्यात् पृष्ठौ चराचराम् ।

गथाधाश्च तपो घोरं यच्चावद्गतमाचरेत् ॥
 एवं विधाय परमान् स लोकान् प्राप्नुयान्नरः ॥
 लोकान् दिव्यानवाप्नोति सर्वदा मांसवर्जनात् ॥
 यशोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ।
 मांसस्य वर्जनफलं मोऽमांसादफलं लभेत् ॥

महाभारते,—

मासि मास्यश्वसेधेन यो यजेत शतं ममाः ।
 न खादति च यो मांसं ममसेत्युधिष्ठिर ! ॥
 यस्तु वर्षशतं पुण्यं तपस्येत् सुटारुणम् ।
 यश्वैव वर्जयेन्नामं ममं वा स्यान् वा ममम् ॥
 मांसं वर्जयेन्नाममिति शेषः ।

तथा,—

कौमुदन्तु विशेषेण गृह्ण(क)पचन्नराधिप ।
 वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मो छूच विधौयते ॥
 चतुरो वार्षिकान् मामान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।
 चलारि भद्राण्याप्नोति कौर्जिमायुर्यशो वनम् ॥
 अथवा मासमष्टकं सर्वमांसान्यभचयन् ।
 अतौत्य यर्वदःस्वानि सुखं जीवन्निरामयः ॥
 ये वर्जयन्ति मांसानि मासगः पक्षोऽपि वा ।
 तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मकोको विधौयते ॥
 मासन्तु कौमुदं पक्षं वर्जितं सर्वराजभिः ।
 सर्वभूतात्मभूतैर्विज्ञातार्थं परापरैः । १

नाभागेनेत्यादिना राज्ञः प्रकृत्य—

एतैश्चान्वैष्व राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भच्चितम् ।

श्चारदं कौमुदं मासं ततस्ते खर्गमाप्नुवन् ॥

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रिया वृताः ।

उपास्यमाना गन्धव्यैः स्त्रीसहस्रसमचिताः ॥

तदेवमुत्तमं धर्ममहिंसालचणं इुभम् ।

ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वमन्ति ते ।

मधु मांसस्ते ये नित्यं मर्वे ते मुनयः स्फृताः ॥

मधु मांसस्ते वर्ज्ययन्तौति शेषः ।

मनुः—

न मांसभक्षणे दोषो न मध्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूताजां निवृत्तिश्च महाफला ॥

न मांसभक्षणे दोष इत्यादि विहितमांसभक्षणाभिप्रायम्
निवृत्तिर्षांमादिवर्ज्यं नमङ्कल्पः । महाफला खर्गादिफला

भक्षणजन्यतप्त्यपेचथा खर्गादेर्महत्त्वात् ।

नन्दिपुराणे,—

यदि वा न गर्भः स्यात् मदा मांसविवर्ज्यने ।

वर्ज्ययेदयने मुख्ये कृतखर्गमतिर्नरः ॥

चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी ।

पञ्च पर्वाणि वर्ज्यानि षड्शौतिसुखानि च ॥

संकमस्थापि सूर्यस्य विषुवौ चापि वार्षिकौ ।
 मांसान्तु विरतो मर्त्यः स्वर्गं याति दिनचथम् ॥
 दिनचयं विरत इत्यच्यथः ॥

॥ इति गृहस्थरकारे मांसभक्षणवच्छेन्नतरङ्गः ॥

अथ पशुहिंसाविधिनिषेधौ ।

तच मनुः—

यज्ञार्थं पश्वः सृष्टाः स्वथसेव स्वयम्भुवा ।

यज्ञस्य भृत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥

भृत्यै भरणाय । सर्वस्य देवादेः ।

ओषधेः पश्वो द्रव्यास्त्रियस्त्रः पचिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्नाः प्राप्नुवन्तुस्त्रितोः^१ पराः ॥

मधुपक्कं च सोमे च पितॄदैवतकर्मणि ।

अचैव पश्वो हिंसा नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनः ॥

एव्यर्थु पशून् हिमन् वेदतत्त्वार्थविहिजः ।

आत्मानस्य पशून्स्त्रेव गमयन्तुन्तमां गतिम् ॥

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंसुराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद्वर्णा हि निर्वभौ ॥

तथा,— गृहे गुरावरणे वा निवसन्नात्मवान् दिजः ।

नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥

१ (ग) प्राप्नुवन्ति स्थितौः ।

कुर्यात् दृतपशुं मङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुन्तथा ।
 न लेव तु वृथा हनुं पशुमिच्छेत् कथञ्चन ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि तावत् लत्वैव मारणम् ।
 वृथापशुन्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
 योऽहिंसकानि भूतानि निहन्यात्महितेच्छया ।
 म जीवं सृतस्यैव न क्वचित् सुखमेधते ॥

गुरौ वसन् बद्धाचारौ । गृहस्थश्च गृहे वसन् । अरणे
 वसन् वानप्रस्थः । अवेदविहितां भजणमाचार्यमेव लताम् ।
 आपदि चुधादिक्लेशं प्राणात्ययसम्भावनायान्ति विहितल्वात् कर्त्तव्यैव
 हिंसा ।

दृतपशुं पशुकार्यं दृतम् । मङ्गे लोकाचारप्राप्तयज्ञादौ पशु-
 वधप्रसङ्गे तत्र पशुं दृतं पिष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा,--

यो बन्धनबधक्लेशं प्राणिनां न चिकौर्षति ।
 म मर्वस्य हितप्रेषुः सुखमत्यन्तमश्रुते ॥
 यद्यायति यत् कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च ।
 तत्तदाप्नोति यद्येव यो हिनस्ति न किञ्चन ॥

शारौतः,—

यथात्मनस्तथाऽन्येषां यो विदान् स्वस्तिमिच्छति ।
 म मर्वलोकप्रवरे बद्धाज्ञोके महीयते ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे पूशुहिंसाविधिनिषेधतरङ्गः ॥

अथ मद्यापेयत्वम् ।

थर्मः—

सुरा समलभनानां मांसनाश्च मलं सुरा ।

मलं हि सर्वभूतानां सुरा धर्मेषु कथते ॥

तस्माद्गृजैर्न पेयैषा न च याह्वा कथश्चन ।

समलं मलमित्यर्थः । धर्मेषु धर्मशास्त्रेषु ।

मनुः—

सुरा वै मलभनानां पापा च मलमुच्यते ।

तस्माद्गृहणाराजन्यौ वैश्यश्च न सरां पिवेत् ॥

गौडौ माध्वौ च पैष्टौ च विजेया चिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा मर्वा न पातव्या दिजोन्मैः ॥

यच्चरक्षःपिशाचास्त्रं मर्यां मांसं सुरामवम् ।

ब्राह्मणेन न चात्मक्यं दंवानामअता इविः ॥

अमेधे वा पतेनन्तोऽवैदिकं वायुदाहरेत् ।

अकार्यमन्यत् कुर्यादै ब्राह्मणो मदमोहितः ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्नायते मक्तत् ।

तस्य व्यपैति ब्राह्मणं शृद्रतश्च म गच्छति ॥

गौडौ गुडोऽव्वा । माध्वौ मधूऽव्वा । पैष्टौ पिष्टोऽव्वा ।

अत्र मुख्या सुरा पैष्टौ यथैका पैष्टौ सुरा चिभिर्दिजातिभिरपि न पातव्या तथान्याऽपि मर्वा दिजोन्मैब्राह्मणैर्न पातव्या ।
मधूऽव्वायान्तु सुरायां च चियवैश्यर्थान्वै पाते दोषः ।

तथा च यमः,—

कामादपि हि राजन्यो वैश्यस्य सुप्रभावितः ।

पिवेतां मधु तावन्तु न दोषं कस्त्रिदृच्छतः ॥ इति

शारीते तु द्विजोन्नमैरित्यत्र द्विजातिभिरिति यः पाठस्त्र
द्विजातिशब्दो ब्राह्मणपरः । तत् ब्राह्मणेन नात्तव्यमिति वाक्य-
ग्रेषादिति लक्ष्मीधरः । अचरच इति-यसाच्चरचःपिशाचाना-
मिदमन्म यत् मद्यादि तद्ब्राह्मणेन न भव्यम् ।

विष्णुः,—

गौडी पैष्टी च माध्वी च विजेया चिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न स्युष्टव्या द्विजातिभिः ॥

माध्वीकमैज्ञवं टाङ्गं कौलं खर्जूरपानम् ।

मृद्दीकारमं माध्वौकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेधानि दग्धेतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च ।

राजन्यस्येव वैश्यस्य स्युष्टा चेतो न दुष्टति ॥

द्विजातिभिर्वाह्मणैः । माध्वीकं मधुकपुष्पप्रभवम् । ऐज्ञव-
मिच्चुरसप्रभवम् । टाङ्गं कपित्थरसप्रभवम् । कौलं कोलिभवम् ।
(कोलिर्बद्धरौ) खर्जूरं खर्जूरफलभवम् । शालमं पशुपतिस-
भवम् । (पशुः कण्ठकौफलं) मृद्दीकारमं द्राच्चाद्रवजम् ।
माध्वौकं मधुकार्यम् । मैरेयं धातुपुष्पम् गुडधान्याम्बुसहितमिति
शब्दार्पणे वाचस्फुटिः ।

उग्रनाः— सृष्टमदेयमपेयमनियाह्म ।

अनियाह्मसखीकार्यम् ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ गोतमः—मद्यजित्यं ब्राह्मणः ॥

वृहस्पतिः,—

सौचामणां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतम् ।

यमः,—

मद्यं पौला तु यो विप्रो ब्रह्मं व्याहरते कथित् ।

घृताङ्गतिसहस्रेण न च किञ्चिदुपाश्रुते ॥

ब्राह्मणमीहते यस्तु जायमानः पुनः पुनः ।

न तेन मद्यं पातव्यं दातयस्तु न कथ्यचित् ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे देवताः—

अथातयामं रमवत् प्रत्ययं सुपरिश्रुतम् ।

इवं इव्येषु धर्मज्ञेरेत्येत्यतमं सृतम् ॥

सुरामरिष्टमेरेयं मधुं माध्वीकमामवम् ।

धान्याम्बु शुक्लवर्णस्तु न पेयं ब्राह्मणैर्दिज ॥

अथातयामपरिभुक्तं रमवत् अच्युतंरसं परिश्रुतं वस्त्रपूतम् ।

इत्यशूतमश्रुतमपि भोज्यम् ।

अरिष्टः,—

मद्याधिकारिकद्रव्यं खदिराद्यैर्विनिर्मितम् । आसवः मन्त्रानकं

धान्याम्बु शुक्लजातम् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे मद्यापेयततरङ्गः ॥

अथ भोजनोत्तरकर्म ।

तत्र दत्तः—

भुक्ता तु सुखमास्याय तदन्नं परिणामयेत् ।
 इति हास्पुराणादैः षष्ठ-मप्तमकौ नयेत् ॥
 अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्यामतः पुनः ।
 सुखमास्याय अन्नपरिणामातुकूलां स्थितिं विधाय ।
याज्ञवल्क्यः—

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां कृत्वा गौसानुपास्य च ।
 भृत्यैः परिवृतो भुक्ता नातिवृप्तोऽथ संविशेत् ॥
 तानग्नौनुपास्याराघ्यं संविशेत् ग्रहीत ।

दत्तः—

होमो भोजनकालस्त्र यज्ञान्यद्वृहकृत्यकम् ।
 कृत्वा चैव ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् ॥
 प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
 यामददयं ग्रायानस्त्र ब्रह्मभृत्याय कल्पयेत् ॥

ध्रुवं प्रकृत्य ब्रह्मपुराणे,—

शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति ।
 सञ्जिवेशस्त्र तस्यापि उटणुम्ब मुनिष्ठन्तम् ॥
 यदङ्गा कुरुते पापं दृढ्वा तं निश्चि मुच्यते ।
 यावत्यस्वेह तारास्त्र शिशुमाराश्रिता दिवि ॥
 तावन्येव तु वर्षाणि जौवन्यभ्यधिकानि च ।
 अभ्यधिकानि ग्रतवर्षादितिं शेषः ।

तथा,—

उत्तानपादस्तस्याथ विजेयो शुक्तरो मनः ।
 यजो धरस्त्र विजेयो धर्मो मद्गुणमास्तिः ॥
 हृषि नारायणस्त्रान्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः ।
 वरुणस्त्रार्थमा चैव पश्चिमे तस्य सक्षिणौ ॥
 शिश्रः मंत्रत्वरस्त्रय मित्रोऽपानं संमाश्रितः ।
 पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च केशपोऽयं ततो ध्रुवः ॥
 तारका शिशुमारस्य नामस्मैति चतुष्टयम् ।

विष्णुः—

नार्द्रपादः सुषाङ्गोन्तरशिराः^१ । न नग्नो नानुवंशो । नाकाशे
 न पालाशे ग्राघने । न पञ्चदाहकाते । न गजभग्नाते । न विद्युदग्ध-
 हृते । न भिष्णे । नाग्निप्रष्टे । न घटमिकडुमजे । न अश्वान-
 गृह्णालयदेवतायतनेषु । न चपलमध्ये । न नारीमध्ये । न गोश-
 झताशनसुराणामुपरि । नोऽङ्कष्टो न दिवा ख्यपेष्म भन्धयोः ।
 न भस्मनि देशे न चारुचौ नार्द्रे । न च पर्वतमस्तके ॥

अपरशिराः पश्चिमशिराः । वंशो गृहमद्धन्यकाष्ठमिह
 अनुवंशं वंशदैर्घ्यनिगमेन । आकाशे अनावृतसंदर्शो पञ्चदाहकाते
 परस्यरविजातौयपञ्चदाहकाते ।

तदुकं वाराहेण,—

एकद्रुमेण धन्यं वृक्षदद्य-निर्मितस्त्र धन्यतरं त्रिभिराक्षम-
 ज-

१. मूले नोक्तरापशावाकृशिराः ।

दृद्धिकरं चतुर्भिरथे यशस्वायुवं पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चलं
याति तत्र यः ज्ञेते । षट् सप्तमा-तस्त्रीणां काष्ठघटिते कुल-
विनाश इति ।

न चपूलमध्ये शयनविरोधिचापञ्चवतां मध्ये आर्द्देश
दृत्यनुषङ्गः ।

मार्कण्डेयपुराणः—

नोदञ्जुखः स्खपेष्वन्तु न च प्रत्यक्षशिरा नरः ।
शिरस्त्वगस्तिमाधाय श्यौताऽथ पुरन्दरम् ॥
प्राक्षशिरश्यायने विद्या धनमायुस्तु दक्षिणे ।
पञ्चिमे प्रबक्षा चिन्ता हानिर्मुत्युस्तोन्तरे ॥

उग्रमाः—

न तैलेनाभ्यक्षिराः श्यौत ।

मनुः—

नैकः सुप्याच्छूनाग्टहे शयानं न प्रबोधयेत् ।

पैठीनमिः—

न श्यौर्णायां खड्डायासुपविशेत् । नादारेण प्रविशेत् । ना-
दौचितः कृष्णचर्षणि सुप्यात् । न सन्धिवेलायां श्यौत । नान्य-
पूर्वे । नानुवंशास्तीर्णं नाशपौठोपाधाने न तिर्यगुदकृ प्रत्यक्ष-
शिराः । न नग्नो नाशुचिर्णं चासने नोच्छिष्टे न प्रगे ।
नोच्चैर्निश्चायां भाषेत ।

अन्यपूर्वे पूर्वमन्योपभुङ्के प्रगे प्रातःकाले ।

सुप्यादित्यनुवर्त्तौ ।

शङ्खसिंहितौ,—

न विश्वैर्णखद्वायां नान्यवर्णोपसेवितायामनभुव्य भूतथक-
यहायतनेषु न यशानवल्लौक-महावृचक्षायासु न पर्वणि
रभमोत्सवे वा ।

पर्वं प्रतिपत्पञ्चदशोः सन्धिः । रभमोत्सवे हर्षोत्पादक-
पुत्राद्यत्पत्तौ ।

मनुः—

चतुकालाभिगामौ स्यात् खदारनिरतः मदा ।

पर्ववज्जे ब्रजेदेनां तद्वतो रतिकाम्यथा ॥

चतुः खाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश सृताः ।

चतुर्भिरितरैः शार्दूलमहोभिर्वृतुगर्हितैः^१ ॥

तासामाद्याशतस्य निन्दितैकादशौ च या ।

त्रयोदशौ च शेषासु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥

युग्मासु पुचा जायन्ते स्त्रियो इयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुचार्थे मंविशेषार्चवे स्त्रियम् ॥

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्रौ भवेदधिके स्त्रियः ।

ममेऽपुमान् पुंसियौ वा चौणेऽन्ये च विपर्ययः ॥

ैनन्द्यासु षट्खण्डपि हि स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।

ब्रह्मचार्यव भवति यत्र तत्राश्रमे वरमन् ॥

चतुकालाभिगामौति—चतुः स्त्रीणां गर्भयहणयोग्यः समयः ।

१ (ख) सदिगर्हितैः ।

२ क्रचित् निन्द्याख्यष्टामु चान्यासु ।

तचावश्यं स्त्रीगमनमेव ब्रतं यस्य म कृतुकालाभिगामीत्यर्थः ।
ब्रते इति सूचेण पिनिः पर्ववर्ज्ञमिति च्छतावनृतावपि तद्वतो
भार्यारतिगमनकाम्यया युक्तगमनब्रतः । एतच्च गमनं सकामाया
रक्षणार्थम् । एकादशीत्यादिकं च्छत्रूपक्रमदिनादारभ्य । अयुग्मासु
पञ्चम्यादिषु मंविशेत् अभिगच्छेत् । समे स्त्रीपुंसयोस्तुत्ये शुक्रे ।
अपुमाच्चपुंमकः पुंस्त्रियौ वेति द्वैधीभृते शुक्रे बोधव्यम् ।

तथा च यमः,—

यदि मंयोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ।
दिधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमकलत्र जायते ॥ इति
चौणे निःसारे अल्पे अन्यपरिणामे । विपर्ययो गर्भान्त-
पत्तिः । ब्रह्माचार्यव ब्रह्मचर्यमाध्यफलवानेव ।

ब्रह्मशातातपः,—

च्छतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्वानं भैथुनिनः सृतम् ।
अनृतौ तु मदा काय्ये शौचं सच्चपुरीषवत् ॥
द्वावेतावश्चूचौ स्वातां दम्पतौ शयनङ्गतौ ।
शयनादृत्यिता नारौ शुचिः स्वादशुचिः पुमान् ॥
शुचिलं स्वानादिकं विनापि ।

गोतमः,—

न मिथुनौभूय शौचं प्रति विलम्बेत ।

पराशरः,—

च्छतुस्वातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
स गच्छेच्छरकं घोरं ब्रह्मेति तथोच्यते ॥

थमः,—

चतुर्वातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां ब्रह्माहत्यायां पच्यते नाचं संशयः ।

भार्यामृतमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्त्वा तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

देवसः,—

खदारांश्च चतुर्वातान् सुभ्यश्चेन्नोपगच्छति ।

भूणाहत्यामवाप्नोति गर्भम्ब्राय विनाश्य मः ॥

सम्यो रोगादिशून्यः ।

बौधायनः,—

चौणि वर्षाण्युतमतौ यो भार्यां नोपमर्पति ।

म तुन्यं खूणाहत्याया दोषमृच्छत्यमंशयम् ॥

चतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाङ्गस्तयोर्द्वैषमयोनौ यश्च मिश्वति ॥

नोपगच्छेत् प्रसन्नोऽपि स्त्रियमार्ज्जवदर्शने ।

समाने शयने द्वैव न शयोत तया मह ॥

रजमा विशुतां नारौ नरस्याभ्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजो यश्चश्चुरायुश्चेव प्रहीयते ॥

तां विमर्ज्यतस्त्वा रजमा ममभिप्रताम् ।

प्रज्ञा(तेजो)लक्ष्मीर्यश्चश्चुरायुश्चेव प्रवर्द्धते ॥

देवसः,—

अशुद्धदिवसेष्वेतां मैयुनाथे यदि ब्रजेत् ।

आयुः प्रज्ञा च धर्मस्य तस्य पुंमः प्रहीयते ॥

तस्माच्चिराच्च चाण्डालौ पुण्यितां परिवर्जयेत् ।

अवेचेत च तां नित्यं रथाभस्मनिषेवणैः ॥

अवेचेत रचेत रथाभस्मनिषेवणैरित्यचाध्याहतोत्सुकशब्द
योगात् प्रमिनोत्सुकाभ्यास्तेति वृत्तौया तेन रथाभस्मनिषेवणै-
रौत्सुकं निवारयेदित्यर्थः ।

वर्णिष्ठः—

न मल्लिनवामसा मंह संविशेत् । न रजस्खलया नायोग्या ।
अयोग्या अप्राप्ततारुण्या ।

गोतमः—

नाकल्यां नारीमभिरमेत । न रजस्खलां न चैनां श्लिष्टेत् ।
नाकल्याम् ।

अकल्यां रोगिणौ । न कन्यां श्लिष्टेदित्यर्थः ।

आद्वानन्तरं गङ्गांलिखितौ ।

क्षतुच्चातां तदहोराच्च परिहरेत् । नार्तवे । न दिवामैथुनं ब्रजेत् ।
कौवा अन्यवीर्यास्त्र दिंवा प्रसूयन्ते अन्यायुषस्त्र । तस्मादेतदर्जयेत्
प्रजाकामः । पितृणां नेह वै तनुं विच्छिन्नात् प्रयतेताच्छेदाय
येनाप्रतिष्ठः पतति तस्मात् प्रजाकामः प्रजया प्रतिष्ठेत ।

तन्तःमन्तानः, अच्छेदाय सन्तानस्याविच्छेदाय न गङ्गो
निषेधाय अप्रतिष्ठः प्रजानुत्पत्त्याऽप्राप्तनिष्ठः पतति तस्मादुत्पत्त्यर्थं
यतितत्त्वं ।

याङ्गवस्क्यः—

घोडगर्त्तनिंशाः स्त्रीणां तामां युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यव पर्वाद्याशृतस्त्वं विवर्जयेत् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं चामां मधां मुलस्त्रं वर्जयेत् ।

सुस्थे इन्दौ मकृत् पुचं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

यथाकामौ भवेदापि स्त्रीणां वरमन्मुररन् ।

पर्वाणि-पौर्णमासमावास्याष्टमौचतुर्दशैर्कान्तयः । चामा

अत्रात्मवला अक्षमता च यदि रजस्वलाप्रतीने भवति तथाप्या-

हारापक्षण कर्त्तव्या । सुस्थे बलवति । इन्दुयहणं शुभयहा

न्तरस्योपलक्षणम् । मकृत् एकस्थां रात्रौ एकवारं न वारान्तरं

गच्छेदित्यर्थः ।

तदक्तमायुक्षिदे,—

वामग्रायौ दिभोजौ च षष्ठमूत्रौ द्विःपुरौषकृत् ।

मकृन्मैथुनकारौ च । इत्यादि

तामामाद्याशृतस्त्रं इति मनूकं चतुर्थं आङ्गयेदिति

पठौनस्यादिनिषेधो अपत्यस्यान्यायुद्धदोषाज एवज्ञापत्यदोषायुद्ध-

कामो यदि स्यात्तदा न चतुर्थाङ्गच्छत् । अतत्कामस्यङ्गच्छेदिति

व्यवस्था ।

तदक्तमापस्तम्बेन ।

चतुर्थेप्रभृति उत्तरोत्तरां प्रजानिःश्रेयमार्थमिति ।

विष्णुः,—

नाष्टमो—चतुर्दशैष् मित्रसुपेयात् । न आहुं भुक्ता । न

आहुं इत्वा । नामन्तिः आहुं । न ब्रतौ । न दोक्षितः ।

न दंवायतने । न अग्नानश्चन्यात्मयेषु । न वृक्षसुलेषु । न

दिवा । न बन्धयोः । न मस्तिनां जाभ्यकां जाभ्यको न
रोगार्त्ताम् ।

न हौनाङ्गौं नाधिकाङ्गौं तथैव च वयोऽधिकाम् ।

नोपेवाङ्गर्भिणौ भार्यां दीर्घमायुर्ज्जीविषुः ॥

दौचितः दौचाख्यसंस्कारवान् । अवभृथेष्टुं यावत् । तत्र
दौचोन्मोचनात् । रोगार्त्तां व्याधिपौडिताम् । स्त्रियाः पुरुषस्य
वा उपगमनजनितश्च तत्सम्बद्धो वा रोगो विवक्षितः । वयोऽधिका
अत्र उपरतरजस्का ।

मनुः—

अमावस्यामष्टमौञ्च पौर्णमासौञ्चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेत्तिथ्यमनृतौ स्नातको दिजः ॥

वशिष्ठः—

नातीर्थं उपेयात् । तीर्थमन्त्र योनिः ॥

अथोदाहरन्ति ।

यस्तु पाणिगृहौताया आस्ये कुर्वीत मैथुनम् ।

भवन्ति पितरस्य मांसरेतोभुजः सदा ॥

या स्यादनभिषारेण रतिः सा धर्म्यमाश्रिता ।

अनभिषारो योन्यनतिक्रमः ।

अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते—

अपि श्वो विजनिष्यमानाः पतिभिः सह शयोरन् । इति
स्त्रौणामिक्षदत्तो वरः ।

बौधायनः,—

यस्तु पाणिगृहीताया सुखे गच्छति मैथुनम् ।
तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥

पैठौनसिः,—

अयुग्मेनाचरतः स्त्रौ जायते युग्मे पुमान् भवति । संवृते
देशे मैथुनमाङ्गयेत् ॥ न प्रथमे न दितौये न द्वितौये न
चतुर्थे श्राङ्गयेत् । दिवस इति शेषः ।

॥ इति सप्रक्रिय-महासान्धिविद्यहिकठक्कर-बौरोशरात्मज-
मप्रक्रिय-महासान्धिविद्यहिकठक्कर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते
गृहस्थरत्नाकरे भोजनोन्नरकर्णतरङ्गः ॥

अथ रजस्वलाधर्माः ।

तत्र हारीतः—

रजःप्राप्ना चाधः शयौत न च देवकार्यं कुर्यात् ।

भूमौ काषणीयसे पाण्ठोर्मुण्डये वाश्रीयात् ॥

रजःप्राप्ना रजःप्राप्नवतौ अधो भूमौ अस्युद्धत्वादेव मात्ताद्देव-
कार्यनिषेधे मिद्दे—न च देवकार्यं कुर्यादित्यभिधानं तदस-
प्रेक्षणं तद्व्यपुष्यनैवेद्यादिप्रत्यवेक्षणमपि न कुर्यादित्येतत् परम् ।
काषणीयममयःपाचम् ।

वशिष्ठः—

चिराचं रजस्वलाशुचिर्भवति । सा नाङ्ग्यात्, नासु ख्यायात्,
अधःशयौत, न दिवा सुप्यात्, नाग्निं स्फृशेत् । न खर्वेणापः
पिवेत् । न रक्जं प्रस्तुजेत् । न दम्नान् धावयेत् । न मांस-
मश्रीयात् न यहाङ्गिरौचेत् । न छसेत् । न किञ्चिदाचरेत् ।
नाञ्चलिना जलं पिवेत् न सोहितायसेन वा ।

विज्ञायते हौष्ट्रः चिशौषाणम् त्वाइ इत्वा पाप्नना गृहीत-
मात्मानममन्यत । तं सर्वाणि भूतानि अभ्याकोशन् भूणहञ्जिति ।
म स्त्रिय उपधावत् । अस्यै से भूणहत्यायै दत्तौयं भागं प्रति-
गृहीतेति । ता अब्रुवन् किं नो भूयादिति । सोऽवृत्तैत् वरं
ब्रुणुध्वमिति । ता अब्रुवन् च्छतौ प्रजा विन्दामह इति । कामं
माविजनितः सम्भवामेति । तथेति ताः प्रतिजग्नः । सैषा

१ (ख) चेदधः । २ मूले अधिकः पाठः दत्तौयं ब्रुणहत्यायाः ।

ब्रह्महत्या मासि मास्याविर्भवति तस्माद्रजःस्वस्याया असं नाश्चीयात् । भूषणहत्याया एवैषा रूपं प्रतिसुच्याते कञ्चुकमिव ।

तदाङ्गः ।

अच्छनाभ्यच्छनमेवास्या न प्रतिपाद्यं तद्विस्तिया असमिति ।
तस्मात्स्यामसं न वौभत्मने^१ । मैवं सेधमुपागमदिति ।

उदक्षाऽस्यामते येषां ये च केचिदनग्रयः ।

॑कुलस्त्राश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥

यहानादित्यादौन् किञ्चिद्गृहलेपमाद्यपि । खर्वो वामहस्तः ।
लोहितायसेन तास्यपाचेण । पाप्मना गृहौतममन्यत पापममुद्रो-
इमिति मतिं छतवान् । आविजनितः सम्भवामेति आविजननादा-
प्रभवात् सम्भवाम भियुनौभवामेत्यर्थः । आविजनित इति भाव-
खचणे इत्यादिना भावे तस्मन्प्रत्ययः । प्रतिसुच्यावध्य अस्त्रमच्छनम-
भ्यच्छनस्त्र । अस्त्रं मैथुनं ल्लेहवद्व्यलक्षणमास्यात् । अभ्यच्छनमालि-
क्षुनमच्छनमभि तस्य वृत्तेः । न चेनां श्लिष्टेदिति गोतमवचनात् ।

अश्रीयात् उपभुक्षीत भूषणहत्या ब्रह्महत्या यतस्या अस्त्रा-
भ्यच्छनमेवासं तस्मात्स्या श्रोदनादिरूपमसं न वौभत्मने न
गिर्वन्निय यद्यच्छनाभ्यच्छनमाचे माशुकिस्तदा यज्ञाचर्यार्थां
शुचिःस्यादित्यत आह मैवं सेधमुपागमदिति । सेधो यज्ञः ।
मा एवं विधास्यतौ यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । अस्यामते उपास्यं
कुरुते ।

१ मूले तस्यात्तत्र नृष्ट मन्यने ।

२ (ख) गृहस्थाः श्रोत्रियाः पांपाः ।

पैठीनमिः,—

अथ रजस्तकां परिहरेत् । लाङ्गं विश्वरूपं जघान वज्रेणेऽऽः तं
देवा भूषणहस्तियवदन् । म स्त्रिय उपादधौत । अस्ये भूषणहत्यायै
हतौयं भागं प्रतिगृहौत वरं दास्यामि ततो अंगं हतौयं
ब्रह्महत्यायाः स्त्रियः प्रपश्यन्ते एवं भूमिर्वनस्यतयस्त्रैकं तासां वरं
तुष्टः प्रायच्छत् ।

भूमेः स्थिरलं वृचाणां किञ्चप्ररोहणं स्त्रौणां सर्वकाले
सम्भवस्तस्माद्ब्रह्मस्तकां नोपास्तैत । ब्रह्महत्याप्रमुकां तां चतु-
राचेण स्वातां सर्वकर्माणि कारयेत् ।

सर्वकर्माणि दंवपिश्चव्यतिरिक्तानि ।

पुनः पैठीनमिः,—

चिराचं सलवदासो धार्यमाणा न स्वाच्यात् । न भुज्जौत
नाञ्च्यात् न नखास्त्रिष्ठन्ते । नापमार्जयेत् । न रक्षुं स्पृशेत् ।
न दन्तान् धावयेत् । न गन्धान् सेवेत । न प्रणोद्यात् । न
खर्ष्णं पिवेत् । न पर्णेश्च न प्रयायिणौ । न गोपौत्यं गतामिव
जसादिपानम् ।

अचेव तैत्तिरौयश्रुतिः,—

या मलवदासा भवति । यस्तोऽभिजायते सोऽभिग्रस्तो
यामरणे तस्ये स्तेनोपायं पराचीनस्ये हृतसुखो अप्रगम्भा या स्वाति
तस्या अप्समाहका । या अभ्यञ्च्यात् तस्ये दृश्यां जायते ।
या प्रलिखति तस्ये स्वलितिरथ या नारौ मांसं भुङ्के तस्ये काषो
जायते । या दन्तान् धावति तस्ये श्वावदन्तः । या नखास्त्रिष्ठन्ति

तस्ये कुनखी या हणाति तस्ये क्लीवः । या रज्जुं सूजति तस्या
उदचकः? । या पर्णेन पिवति तस्ये उक्तन्तकः । या खर्वेण
पिवति तस्याः खर्वः । तिस्रो राज्ञौ प्रतिष्ठरेत् अक्षसिना पिवेत् ।
खर्वेण पाचेण प्रजाये गोपीत्यायति ॥

॥ इति महास्थरदाकरे राजस्त्राधर्मतरङ्गः ॥

अथ पर्वक्षत्यानि ।

तत्र मनुः—

सावित्रान् शान्तिहोमांशु कुर्यात् पर्वसु नियगः ।
पितृं स्तैराष्ट्रकाखर्च्छित्यमन्वष्टकासु च ॥
सावित्राः सविद्वेवताकाः ते च गायत्राऽक्षतद्रव्येण च
कार्याः ।

शान्तिकामस्तु जुह्यात् गायत्रौमन्त्रतेः शुचिः ।

इति शङ्खवचनात् ।

धर्मदारा ऐहिकानिष्ठनिवृत्तिः शान्तिः । पर्वसु चतुर्दश्या-
दिषु । नित्यगहणात् पर्वस्त्रवश्यकर्तव्यता प्रतीयते ।

विष्णुः,

पर्वणि, होमान् कुर्वेति । न दणमपि किञ्चात् । अक्ष-
दृतसिष्ठेत् । एवमाचारसेवौ स्यात् ।

किञ्चात् किञ्चात् ।

आपस्तम्भः—

दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्षत्रमाः । तस्मादमावस्यायां निशायां स्वाधौय आत्मनो^१ गुणिमिष्टेत् प्रायत्येन ब्रह्मचर्येण काले चर्यथा च मह एतां रात्रिं सूर्याचन्द्रममौ वमतः ।

स्वाधौयो भृशतरं गुणिं रक्षां प्रायत्येन अप्रायत्यनिमित्त दृष्टासु रथोपमर्ज्जनवर्ज्जनादिना मन्त्रकृ शौचाचमननिष्पादनेन । एवं ब्रह्मचर्येण काले चर्यथा सुख्यकालत्रयप्रातरादौ तत्तत-कर्मकरणेन ॥

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

पौर्णमासौममावस्यामधःखापो विधौयते ।

अनाहिताग्नेरयेष पञ्चादग्नेर्विधौयते ॥

अनाहिताग्निरत्र स्मार्त्ताग्निमान् ।

बौधायनः— पर्वसु च नाधौयैत न स्वौमुपेयात् । पर्वसु रक्षःपिण्डाचान्यभिचारवल्लि भवन्तीति ।

पठीनमिः—

न पर्वसु तैलं तुरं मैथुनं मांसमुपेयात् । नामावस्यायां वृणानि क्रिन्द्यात् ।

उपेयादपभुज्जौत ।

वामनपुराणे,

क्रिमत्ति वौरुधो यस्तु वौरुतमस्ये निशाकरे ।

पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां य विन्दति ॥

१ (ख) सधौरात्मनो ।

वीरत्संखे वनस्पतिमंखे ।

यमः—

आमप्रमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशौ ।
मांसाश्चने पञ्चदशौ कामधर्मं तथाऽष्टमौ ॥

बृद्धशतातपः—

दलकाष्ठभमावस्था मैथुनश्च चतुर्दशौ ।
हन्ति सप्तकुलनाथं तेलयहणमष्टमौ ॥
षष्ठ्यष्टमौ पञ्चदशौ उभौ पचौ चतुर्दशौ ।
अत्र सन्धिहितं पापं तेले मांसे चुरे भर्ग ॥
षष्ठ्यां तेलमनायुष्यमष्टमां पिण्डितनाथा ।
चौरकर्म चतुर्दश्यां तथा पर्वणि मैथुनम् ॥

मर्वपर्वसु षष्ठ्याश्च मामान्येनैव मर्वतेजादिप्रतिषेधे शिष्टे
तज्जन्तिथिविशेषमन्वेन तेजार्दिविशेषनिषेधो दोषविशेषार्थः ।

देवलः—

पञ्चदश्याच्चतुर्दश्यामष्टम्याच्च विजारदः ।
तेलं मांसं व्यवायङ्गं चूरकर्म निवर्जयेत ।

अत्र च षष्ठ्यादिग्रन्देन तिथिवाचिना तज्जदवच्छक्ककाल इति
प्रतिपादनात् यावत् षष्ठ्यादितिथिकालसेव मांसादिनिषेधः ।
न तु तदपगच्छते अहोरात्रे उपलक्षणपरते प्रमाणाभावात् ।
अतएव देवपितृमनुव्ययोः पूर्वपिराक्षयोर्विरहितवात् तत्कालव्याप्ति-
तिथिमादरः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यष्टमौ चैव अमावस्याऽयै पूर्णिमा ।
पर्वाणेतानि राजेन्द्र रविमंकान्तिरेव च ॥
तैलस्त्रौमांसमधोगौ पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।
विष्णुभोजनं नाम प्रथाति नरकं मृतः ॥
अग्नेषपर्वस्त्रेतेषु तस्मात् संयमिभिर्नरैः ।
भाव्यं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यान-जप्य-परायणैः ॥

वराहपुराणे,—

वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच ।

षष्ठौ चाष्टम्यमावास्या उभे पचे चतुर्दश्गौ ।
मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां षष्ठ्याञ्च द्वादशीन्तथा ।
अमावस्याञ्चतुर्थाञ्च मैथुनं योऽधिगच्छति ।
तिर्यग्योनिं म गच्छेत मम लोक न गच्छति ॥

तथा चार्डालशपथे,—

षष्ठ्यष्टम्यमावास्या उभौ पचौ चतुर्दश्गौ ।
अस्वातानां गतिं गच्छे यद्यहं नागमे पुनः ॥

भविष्ये,—

मप्त्यां स्युशातस्तेलमिष्टा भार्या विनश्यति ।

मनुः—

अमावास्यामष्टमीच्छ पौर्णमासीच्छतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारौ भवेत्तावत् प्रत्यहं स्वातको द्विजः ॥

वामनपुराणे,—

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्छ
क्षौरच्छ रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु योषित् परिवर्ज्ञनौया
शेषासु मव्वाणि समारभेत ॥

नाभ्यङ्गमर्क्षे न च भूमिपुच्छ
क्षौरच्छ शुक्रेऽथ कुञ्जे च मांसम् ।
बुधे च योषां न समाक्रमेत
शेषेषु मव्वाणि मद्देव कुर्यात् ॥

चिच्चासु स्त्रेश्च अवणे च तैलम्
क्षौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
सुखे स्त्रिगे भाद्रपदे च मांसं
योषित्वाद्या कृत्तिक शोत्तरासु' ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे पर्वकृत्यतरङ्गः ॥

. अथ ब्राह्मणकर्म-धर्म-वृत्तयः ।

तत्र मनुः:-

एतत् वोऽभिहितं कृतम् विधानं पाञ्चविजिकम् ।
दिजातिमुख्यवृत्तौनां विधानं श्रूयतामिह ॥

हारौतः:-

अथापयेदधौर्यैत याजयेत यजेत वा ।

प्रतिगृहौयाद्वाच्च षट्कर्मा ब्राह्मणः सृतः ॥

याजनाध्यापनादिभ्यस्तथा दानप्रतियहैः ।

विराजः स्वर्गमायाति विमानैः महितो द्विजः ॥

विराजत इति विराजः शोभमान इति यावत् ।

मनुः:-

अथापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।

दानं प्रतियहश्चैव षट् कर्माण्ययजन्मनः ॥

षष्ठ्यान्तु कर्मणामस्यै त्रौणि कर्माणि जौविका ।

याजनाध्यापनश्चैव विशुद्धाच्च प्रतियहः ॥

जौविका वृत्त्युपायः । विशुद्धोऽत्र यत्प्रतियहे प्रतियहौतुः
प्रायश्चित्तं नोक्तम् ।

वृत्त्यधिकारे आपस्तम्भः:-

दायाद्यं शिलोऽक्षौ चान्तरापरिगृहौतम् ।

दायमादम् इति दायादः पुचादिभ्य कर्म । दायो
धनयहणमपरिगृहौतमस्त्रामिकं नौवारादि ।

शारीतः—

द्विविधमपि गृहस्थं प्राङ्गः शालौनं यायावरस्तु । शालौनात् पृथग्नतरो यायावरः श्रेयान् । सर्वावस्थासु बह्योऽस्य शाला इति शालौनः शालावानिति वा शालौनः शालायामात्मवृत्तिभिलैर्निः शालौनः । म द्विविधो गृह्यशालौनस्तेताशालौनश्चेति ।

गृह्यशालौनो जातपुत्रायाधानं मंवत्सरादा शुश्रूषावान् । म एव द्विविधः सम्पन्नवृत्तिरमस्यन्नवृत्तिश्चेति । तयोरमस्यन्नवृत्तिः श्रेयान् म व्याख्यातः । सम्पन्नवृत्तिः र्याज्ञिनवृत्तिः कृषिवृत्तिश्च ।

गृह्यशालौनो गृह्यशालावान् । चेताशालौनो गाहपत्याग्निचयवान् । जातपुत्रायाधानमित्यत्र पुत्रशब्दः प्रथमावङ्गवचनान्तः । शाकस्यमतानाश्रयणेन यकारस्यालोपः मंवत्सरादा शुश्रूषावान् इति ।

यः शुश्रूषावान् गृह्याग्निपरिचरणवान् भवति मंवत्सरादृद्धे-माधानं कुर्यादित्यर्थं । तयोरमस्यन्नवृत्तिः समाख्यात इति मद्यः कृताधानोऽसम्पन्नवृत्तिः शिलोऽक्षादिवृत्तिः । सम्पन्नवृत्तिर्याख्यातः । योऽयं सम्पन्नवृत्तिर्दारानादत्याग्नीनाधायेत्यादिना कथितः ।

पुनर्हारीतः—

ऋतास्त्रोपहत मस्यन्नवृत्त्यापत्पृष्ठवृत्तयो भवन्ति । ऋतमुञ्च-गौलं भैक्ष्यमस्तुतमयाचितोपपन्नाभ्यामध्यापनादिति उपहतवृत्तिः सम्पन्नवृत्तिः सङ्घो याचितम् । आपहृतिः कृषिः । आमां प्रव्वाः श्रेयस्यो भवन्ति । अध्यापनादिति च विहितवृत्तिलक्षणम् ॥

मनुः—

अद्रोहेणैव भूतानामस्यद्रोहेण वा पुनः ।

या दृत्तिस्तां समाख्याय विप्रो जीवेदनापदि ॥

यात्रामाचप्रसिद्धार्थे खैः कर्षभिरगर्हितैः ।

अक्षेगेन शरौरस्य कुब्बौति धनमस्यम् ॥

चृतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रसृतेन वा ।

मत्यानृताभ्यामपि वा न श्रवन्त्या कथम्भूतम् ॥

सृतमुक्तं शौलं जीयमस्तुं स्यादयाचितम् ।

सृतन्तु याचितं भैश्च ग्रस्तं कर्षणं सृतम् ॥

मत्यानृतन्तु वापिष्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवा शृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्येत् ॥

उच्छगौलमिति भमाहारे दक्षः । उच्छः खलचेषगतस्वास्यै-
दास्यविषयफलस्योच्यनम्, शौलः खास्यौदास्यविषयकर्षितस्त्वेच-
शस्यमञ्चरौहरणम्, भैश्च्यशब्दोऽसिद्धाच्चभिक्षापरः सिद्धाच्चभिक्षाया
गृहस्थमधिकृत्य निषेधात् ।

तथा चाक्षिराः—

अनापदि चरेष्टामु भिद्धां भिचां गृहे वसन् ।

दशरात्रं पिवेदज्ञमापत्काले अहं दिजः ॥ इति

वच्च दृतं, द्रोहोऽच न मारणं किन्तु पौडामाचम् । अन्यैस्त्वन्य-
द्रोहेणैवेत्येव पठितं तत्त्वाययसेवार्थः । याचा प्राणवृत्तिः, माच-
शब्दो भोगार्थमञ्चदानव्यवच्छेदपरः ।

१. कृचित् रथानृताख्यया वापि ।

चतादित्यनुवृत्तौ यमः,—

आद्यास्तत्त्वः श्रेष्ठः स्युर्ब्रह्मणानाम् वृत्तयः ।

ब्राह्मणस्येत्यनुवृत्तौ गोत्यः,—

कषि—वाणिजे चास्त्रयंकृते कुशोदव्यैति ।

न दोषायेति श्रेष्ठः । कुशोदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः ।

प्रथग्रहणमापत्सु स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थस्य । कुशोदवृत्तिर्धर्मर्थैति
प्रदंशान्तरेऽभिधानात् ।

वृहस्पतिः,—

कुशोद कषि वाणिजं प्रकुर्वैतास्त्रयंकृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनमा युज्यते दिजः ॥

हारीतः,—

अग्नीनाधायोऽक्षिग्रिसाभ्यामया चितोपपक्षं माध्यमो याचनात् ।

मङ्गो वा याचनाद्वयमनुष्ट्रानिधिभ्योऽग्रादानं कुर्वते ।

माध्यो निर्देषमाचाः । मनो विदांसः ।

पेठौनसिः,—

अथ गृहस्थधर्माश्चरित्यच्छलोपेन धर्मस्य वृत्तिसुपाददौत ।

मनः,—

कुशलधान्यको वा स्यात् कुम्होधान्यक एव वा ।

व्यहैहिको वापि भवेदश्वतनिक एव वा ॥

चतुर्गामपि चेतेषां दिजानां गृहमेधिनाम् ।

ज्यायान् परः परो ज्येयो धर्मतो लोकत्रित्तमः ॥

षट्कर्णीको भवत्येषां चिभिरन्यः प्रवर्तते ।

‘दाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्ममन्त्रेण जीवति ॥

कुशूलधान्यकः उद्यिकापरिमितधान्यवान् । कुम्भौ कलशौ
त्वयैहिक इति ईहा चेष्टा तस्याभ्यवैहिकं धान्यं त्वयै
त्वयैगमकैहिकं यस्य तथोक्तः । श्वोभवं श्वस्तनमन्त-
न्तदस्यामौति श्वस्तनिकः सद्यः प्रचालनवृत्तिरित्यर्थः ।

अश्वस्तनिकापेचया त्वयैहिक त्रैगुण्यदर्शनात्तदव्यवहितकुशूल-
धान्य-कुम्भौधान्ययोम्तदव्यवहितषड्हृदादशाहपर्यन्तेन (?) धान्य-
मादाय परिमाणं बोध्यम् । अयच्छ वृत्तिविशेषपरिग्रहो
धर्मान्तिशयार्थं गृहस्थमात्रविषयो न यायावरविषयः । अनन्तरमेव
चतुर्णामुत्तरोत्तरश्चेष्टामुक्ता षट्कर्मको भवत्येषामित्युक्तेः ।
(षड्वृत्तयः)१० कृषिवाणिज्यान्तभविण, पूर्वोक्तोऽकादौनां वृत्तित्यांग
मानाभावात् ।

न च वाणिज्यं यायावरलं पुरस्त्रय विहितं षट्कर्मको
भवतौत्यादि, षट्कर्माण्युच्चशिलयाच्चितायाच्चितकृषिवाणिज्य-
रूपाणि । चिभिरुच्चशिलायाच्चितैः । द्वाभ्यामुच्चशिलाभ्यां
ब्रह्ममन्त्रेण उच्चेन, ब्रह्ममन्त्रेण उच्चेन श्रेयानेषां परःपरः ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ,—

कुशूल-कुम्भौधान्यो वा त्वयिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

जीवेद्वाऽपि शिलोऽक्षेन श्रेयानेषां परःपरः ॥

१ (ग) क्षायात्मक ।

२ (क) (ख) प्रस्तके () चिह्नितांशः पतितः ।

हारोतः—

शालौनादात्मवृत्तियापनादर इति यायावरः । दश दश
रात्रौर्वमन् प्रयातौति यायावरः । परास्वष्टुषु वृत्तिषु वरया
आत्मानं यापयतौति यायावरः । म द्विविधः । कृतप्रस्थानो-
कृतप्रस्थानश्चेति ।

यस्य विधिवदापनं कृत्वाग्नेयां प्रातरुदिते वेश्यानर्देष्या मन्त्रतो
दिग्दृच्छादौनि प्रतिष्ठापयन्ति म कृतप्रस्थानः । अथ यस्य
विधिवदापनं कृत्वाग्नेयां प्रातरुदिते वेश्यानर्देष्या दिग्दृच्छादि
मन्त्रतो न प्रवर्त्तयन्ति मोऽकृतप्रस्थानः ।

अन्तर्वदस्य चृषितं सम्पद्यते म प्रथमेष्या । एनमो विमुच्यते ।
द्वितौयथा देवेभ्यः प्रकाशः समानलोकस्य भवति । तृतौयथा
अन्तर्विषितं सम्पद्यते तस्माद्वाहणि श्यितो नामन्त्रतः शयनामना
हारविहारोत्यानदानोपप्रदानः स्यात् ।

तस्य पर्वस वपनश्चाग्निपरिचरणश्च स्वयं होमोपस्थानश्चोपदृश्य
गार्हपत्याय निवेदनं यथोक्तानां बलिहोमानां करणं स्वाश्रय-
विशेषाणामत्यापनं धर्मोपराधिनामर्थानां वर्जनम् ।

अथाष्टौ वृत्तयो भवन्ति,—

उच्च-शिळाऽयाचितोपपत्र-मन्त्रशन— वभुस्कन्धः कुट्टाल-
इपोतो चेति । एतामासेकृतमया वृत्त्या परयाऽवरया वा यत्त्र
यथा वर्जनं तथा यापयेत् । अधोनिः काङ्गुलस्थानं गोम्यान
धान्यकरणक्षवणमिति— पञ्चोऽङ्गस्थानानि । लूनं, शौण्डनुजात
शिळमित्याङ्गः ।

ब्राह्मणचत्रियविज्ञोऽयाच्चितोपपन्नान् शूद्रेभ्योऽप्येके । आपदि
मन्दर्गयन्नात्मार्थं गृह्णौयात् । मन्दश्चै भित्तेत्येवमुदाहरन्ति ।

पर्णशिखया पञ्च मौता वाहयेदभुस्कन्ध आकालात् । कुदाली
राजो भागं दद्यादन्यत्र जगतौपतेः । अन्नविशेषेभ्यो वृत्त्युपपन्नौ
मोमेनेद्वाऽग्निं चित्वा मर्वसं दत्त्वाङ्गुष्ठानामिके मंथस्य घोवायामामज्ञ
कपोतवंडकैकं गृह्णौयाद्विस्त्राद्विस्त्रित्तिरित्येके इति तु ताभि
वैत्तिभिराहत्य पूर्ववत् कुर्यात् ।

षणमामान् कृच्छ्रान् प्रत्याहतात्मा यमनियमानिति आत्मावरः ।
परं ब्रह्मामृतमाप्नोति यद्वा नेत्रं जायते । आत्मवृत्तियापना-
दित्यत्र आपनं मङ्गोचः ।

अष्टवृत्तयोऽन्वैवाये वापनं आग्नेयौ चेष्टिः पूर्वदिने कार्यं ।
प्रातरुदिते तु वैश्वानर्यो इष्टा इमा दिश ब्रज इटं द्रव्यं यवान्
व्रीहौन् वा आहरेति ।

यस्य दिग्द्रव्यादौनि प्रतिष्ठापयन्ति कृतिजः स कृतप्रस्थानः ।

अहतप्रस्थानम् यस्य पूर्ववदापनादि कारयित्वा प्रातरुदिते
वैश्वदेवेष्टा अस्यां दिशि तिष्ठ इटं द्रव्यमहार्यन्वेतदिति
दिग्द्रव्यादौनि प्रवर्त्तयन्ति आदिशन्ति कृतिजः ।

प्रथमा इष्टिराग्नेयौ दितीया वैश्वानरौ तृतीया वैश्वदेवौ
देवेभ्यः सकाशात् प्रकाशत इति प्रकाशो शोतमान इति यावत् ।

नामस्तः शयनामनादिति न मन्त्रं विना दितीयार्थं तस्मिः ।
उपप्रदानं प्रतिष्ठः तस्य पर्वस्त्रिति यद्यप्याहिताग्नितया वपनादौनि
लभ्यानि तथापि तेषां पुनरुक्तिर्नियमार्थ ।

गार्हपत्यनिवेदनं लप्राप्तमेवास्येति विधौयते आश्रमविशेषा
यायावरलादयः । एकतमयेति वृत्तिसङ्करनिषेधात् । यापयेत्
गमयेत् समयमिति शेषः । गोस्यानं यत्र गोभ्यो यवांदि दोयते ।
धान्यकरणं खलं, खत्रणं क्षेत्रमधिकरणकुत्पत्त्या । अनुज्ञातमिह
स्वाम्यपेचितं सन्दर्भयचात्मार्थं गङ्गौयादिति निकटस्य स्वामिनि
तद्पेचितमपि धान्यादि सन्दर्भयच्चेव गङ्गौयादित्यर्थः ।

आत्मार्थं वर्तनार्थं न तु भोगार्थं सञ्चयार्थं वा । सन्दर्भै
भिंतेति सन्दर्भद्वारैव भिचां कुर्यात् न तु वाचेति । वभु-
स्क्षम्भवृत्तिमाह पर्णग्रासयेत्यादि पर्णः पक्षाशः तच्छासया
पञ्च मौता लाङ्गलपद्मतौर्वाहयेत् । वभुस्क्षम्भो वभुवर्णवृषस्क्ष-
स्क्षायः, आकालाद्यावदौजवपनकालं, केचिच्चतुर्विंशतिमौता इति
पठन्ति ।

कुद्वालौवृत्तिमाह कुद्वालौति । कपोतौमाह अस्त्रविशेषंभ्य
इत्यादि अयाचितादिलाभेनाज्ञादिविशेषातिरेके सति मोम
यागादि कला उक्तप्रकारां कपोतौमनुतिष्ठेत् यौवायामामञ्च
प्रसेचिकादिपाचमिति शेषः ।

भिन्नाद्विच्चवृत्तिरित्येके कापोत्यै च भिन्नाद्विष्टौर्णाद्वृत्तोष्ट्रादं-
र्थदेकैकवौजादानं सा भिन्नवृत्तिरित्येके मन्यन्ते । तेनाचापि
मर्वस्तानादौतिकर्तव्यता । तस्या एव वृत्तेः कपोतौलात् ।
अतएवाष्टम्यास्तदनन्तरमभिधानं पूर्ववत् कुर्यात् ।

गार्हपत्यनिवेदनादिषण्मामान् कृक्षानित्यनष्टः । कृक्षाः

१. (ग) गोरण्यादेः ।

प्राज्ञापत्या विग्रेषांनुपादानात् । प्रत्याहृतात्मा अभनियमान
कुर्यादित्यनुषङ्गः । प्रत्याहृतात्मा च प्रत्याहृतो विषयेभ्यो निव
र्त्तिं आत्मा येन म तथोक्तः ।

बौधायनः—

अथ शालौन यायावरचक्रचरधर्माकाङ्क्षणां नवभिर्वृत्तिभि-
वर्त्तमानानां तेषां तदर्त्तनाहृत्तिरित्युच्यते । शालाअयत्वात्
शालौनत्वम् । अनुक्रमणाचरणाङ्कचक्रचरत्वं । वृत्या वरया यातौर्ति
यायावरत्वं । ता अनुव्याख्यास्यामः ।

षष्ठिवर्त्तनौ कौदाळौ ध्रुवा मंप्रचालनौ ममहा पाल(जि)नौ
गिलोऽक्षका कापोतौ मिहेच्छेति नवैताः । तामासेवाऽन्यापि
दशमौवृत्तिर्भवत्यानवमवृत्तेः ।

केशमश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते । कृष्णाजिनं कम-
एडन् यस्तु वौव(रु)धं कुणाहार'मिति तैत्तिरीयेणेष्या प्रस्थास्थानि
वेश्यानर्था वा ।

अथ प्रातरुदिते आदित्ये यथासूचमग्निं प्रज्वाल्य गार्हपत्यमाङ्गं
त्रिलाघोत्प्रय सूक्ष्मुवं गृहैत्वा आहवनौये वास्तोष्यत्यं जुहोति ।
वास्तोष्यते प्रतिजानौहि अस्मान्तियमनुद्रुत्यः वास्तोष्यते ममया
मंमदा त इति याज्यया जुहोति मर्ब एवाहिताग्निरित्येके ।

निर्गत्य यामान्ते याममौमान्ते वाऽवतिष्ठते । तत्र कुटौ
मठं वा करोति हृत्वा प्रविशति कृष्णाजिनादीनामुपकृत्प्रानां
यस्मिन् यस्मिन्शर्थं येन यत् प्रयोजनं तेन तत् कुर्यात् ।

१ मूलं कुर्त्तपहारं । २ ज्ञात्तिं इति पर्गोऽनुवाक्यामनुच्य ।

प्रमिद्धुमग्नीनां चरणं सिद्धं दर्शपौर्णमासाभ्यां यजनं प्रमिद्ध-
माश्रयणं, प्रमिद्धः पञ्चानां महायज्ञानामनुप्रयोगं उत्पञ्चानामौष-
धीनां निर्व्वपणं दृष्टमवति विशेष्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्व्वपामौति
वा तुष्णौ वा यर्थता अद्विः प्रोक्तति विशेष्यो देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्ता-
मौति तुष्णौ वा ताः मस्त्रात्य माध्यन्ति॑(ति) ।

तस्याधापन-याजनप्रतियहा निवर्त्तन्ते अन्ये च यज्ञक्रतव
दति । हविष्यस्त्रेद्वतोपायनौयं दृष्टं भवति । तद्यथा मर्पिमिश्रं
दधिमिश्रमचारलक्षणमपर्युषितं ब्रह्मचर्यस्त्रतौ वा गच्छति पर्वणि
पर्वणि केशमश्रुरोमनखवापनं शौचविधिश्च ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे ब्राह्मणकर्म धर्मवृत्तिः ॥

अथापहृतिः ।

तत्र मनुः—

शिलोऽक्षमप्याददौत् विप्रो जीवन् यतस्ततः ।

प्रतियहाऽक्षलः श्रेयान् ततोऽप्युक्तः प्रवर्तते ॥

मुख्या वृत्त्या जीवनाभावे यतस्ततो, अपकृष्टादपि शिलोऽक्षा
वाददौत । न तु प्रतियहात् । तस्मात् प्रतियहात् शिलोऽक्षो
श्रेष्ठो तयोरपि चाभावे प्रतियहः । तथा खधर्मो वर विगुणो
न पारक्योऽनुष्ठितः ।

परंधर्मणा जीवन् हि मस्त्रः पतति जातितः ।

शङ्खस्त्रिस्तितौ,— तस्य स्वधर्म एव श्रेयान् अन्योऽप्यनुष्ठितो
नावरसेवितो यद्यन्यसेवी हि ब्राह्मणो जघन्येषु प्रवर्त्तत इति ।
तस्मात् प्रशस्तममयाचारः सर्वतस्य प्रतिगृहीयात् । नात्मनस्तो
वृत्तिमिश्चेत् कामं चयाणां वर्णानां याजनं कुर्वीत धर्मणं तेभ्यो
वृत्तिमादाय धर्मकृत्येषु प्रहरेत् ।

तस्य ब्राह्मणस्य स्वधर्मः स्ववृत्तिः शिष्टोऽच्छप्रतिगृहादिः ।
अन्योऽपि यथाकथस्त्रिदिंहितोऽपि । अवरः चचियादिः । प्रशस्त-
ममयाचारः प्रशस्ताः शिष्टाः समयः मिद्वान्तः, आचरतौत्या-
चारः तेन शिष्टसिद्वान्ताचारकर्त्तव्यर्थः । सर्वतः शूद्रादेरपि
प्रतिगृहीयात् । अन्यकृत्यापेच्या शूद्रप्रतिगृहस्यापि कथितत्वात् ।
ततः शूद्रादिप्रतिप्रहेण वृत्तिं भोगं तेन जौवनमाचार्यं तत्कार्यं
न तु भोगार्थमिति । धर्मणं शास्त्रतः ।

मनुः,—

अजौवन्सु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत् चचियधर्मणा म श्वस्य प्रत्यनन्तरः ॥

उभाभ्यामयजोवन्सु कथं स्यादिति चेद्वेत् ।

कृषिगोरचमादाय जौवेदैश्यस्य जौविकाम ॥

यथोक्तेनाध्यापनयाजनादिना । चत्रधर्मणा प्रजादिरचणेन प्रत्य-
मन्तरोऽनन्तर एव शिष्टस्तस्यैव हेतुलघोतनाय तेनानापहृत्ति-
काले । पि अन्तरितवृत्तिर्दीर्घायैवेतुकं भवति । उभाभ्यां स्व-चचिय-
वृत्तिभ्यां कृषिगोरचमिति वैश्यवृत्तिप्रदर्शनार्थं तेन वाणिज्यमपि
यात्म ।

जौविकामिति अग्निहोत्रं जुहोतीतिवत् प्रत्यवायकायपेत्या
कर्त्तव्यं । हविशाच स्वयंकृताऽनुज्ञायते । स्वंकीयाद्या अनाप-
हुत्तिलंज्ञानात् ।

अत्यापत्काले ब्राह्मणस्येत्यनुवृत्तौ—

गोतमः,—

याजनाधापनप्रतियहाः सर्वेषाम् । पूर्वः पूर्वो गुरुः ।
तदभावे चत्रियवृत्तिः । तदलाभे वैश्ववृत्तिः । सर्वेषाम्-
प्रशस्तानामपि ॥

वशिष्ठः,—

कामं वा स्वयं हृष्योत्पाद्य तिलान् विकौरन् । नत्वा-
याज्ययाजनं प्रतिनिषिद्धु-प्रतियहेऽस्तौति ।

अथाप्युदाहरन्ति—

अग्नय इव दौष्टने जपहोमैर्दिङ्गोत्तमाः ।

प्रतियहेण ग्राम्यन्ति उदकेनाग्नयो यथा ॥

प्रतियहेण निषिद्धेन ।

गङ्गांस्त्रिस्तितौ,—

आपत्काले ब्राह्मणस्य मातापितृमतो बहुभृत्यस्यानन्तरिका-
वृत्तिरिति विकल्पः । तत्र ब्राह्मणेषु चरित्रगुणमन्यकवृत्ते-
दर्त्त्वंव्यक्तमाख्यातं यद्युपुत्रे मध्यस्त्रियानन्तरा वृत्तिः क्षाचोऽभि-
निवेशस्त्रियाणां व्याहृत्तौ याजनाधापनप्रतियहाणाम् । एवमप्यजौवन्
वैश्ववृत्तिमेवोपजीवेत् ।

विकल्पो विमर्शो निश्चय इति यावत् । अनापत्काले

ब्राह्मणवृत्तिरपि आपत्काले अनन्तरवृत्तिरिति व्यवस्थितविकल्प
इति हलायुधः ।

क्षाचोऽभिनिवेशः वैश्यवृत्तिनिष्ठता गिलोच्छाद्यनन्तरं युधः
तदमम्भवे चक्रियवृत्त्या वापत्काले अमाधुभ्यः प्रतिगृहौयात् । वृत्ति
सङ्करं न कुर्यात् । कर्म-वर्णमङ्करं न कुर्यात् । कुलशुद्ध्यर्थ-
मापत्काले वैश्यवृत्त्यमम्भवे अमाधुरिह यत्प्रतियहः कृष्णाद्यपेत्यया
अपकृष्टः । “श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः, इति विगुणप्रतियहादेः
श्रेष्ठत्वाभिधानं शृद्वादिप्रतियहादिविषयम् ।

याजनाधापनप्रतियहानुवृत्तौ—

बौधायनः—

तदशक्तौ चक्रधर्मेण जौवेत् प्रत्यनन्तरत्वात् ।

नेति गोतमः—

न हास्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधमादधीत ।

अत्युयो हि चक्रधर्मो ब्राह्मणस्य ।

अथाप्युद्दाहरन्ति—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा मवणानाश्च मङ्करे ।

गृहौयातां विप्र-विशौ शस्त्रं धर्मव्यपेत्यया ॥

वैश्यवृत्तिरनुष्टेया चक्रधर्मेण शस्त्रधारणादन्येन धर्मार्थमेव
ब्राह्मणस्य शस्त्रधारणविधानात् ।

क्षाचेण धर्मेणाजौवेत् विशां वायापदि दिजः ।

निष्ठौर्थ्यर्थं समुत्सृज्य पाव्यात्मानं भवेत् पथिः ॥

विशो वेति कर्मणेत्यचानुषङ्गः । निस्त्रैयार्थं पदमिति विषय-
रौतानुषङ्गः । अर्थं वृत्तिविनियुक्तं ममुत्सृज्य त्यक्ता आत्मानं
पाय पात्रयित्वा पथि भवेत् स्वर्धमात्मारेदित्यर्थः ।

नारदः—

आपत्स्वनन्तरां वृत्तिब्राह्मणस्य विधौयते ।

वैश्यवृत्तिस्ततशोका न जघन्या कंशञ्चन ॥

न कथञ्चन कुब्बैति ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।

दृष्टः कर्म ब्राह्मणं पतनौये हि चेतयोः ॥

उत्कृष्टञ्च निकृष्टञ्च दयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणौ हित्वा मर्वमाधारणे हि ते ॥

आपदं ब्राह्मणस्तोत्त्वा-क्षत्रवृत्त्यज्जितेऽनेः” ।

उत्सृज्य क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते रमात् ॥

काण्डपृष्ठस्थुतो मार्गीति सोऽपांकयः प्रकौर्चितः ॥

अनन्तरा मन्त्रिहिता जघन्या गृहवृत्तिः । दृष्टमस्तेऽवार्षलं
पतनौये पतनकर्तृभूते कृत्यलुटो बहुलमित्यनेन कर्त्तरि अनौय
प्रत्ययः । मध्यमे क्षत्रियवृत्ति-वैश्यवृत्त्यात्मके कर्मणौ । काण्ड-
पृष्ठो ब्राह्मणाधमः ।

१ (ग) विषयितानुषङ्गः ।

२ (ख) (ग) आपदानन्तरम् ।

३ (ख) मृत्ये कर्म वा ब्राच्छां । (क) कर्म न ब्राह्मणः ।

४ (ग) क्षत्रवृत्त्यादते जने । ५ (ग) मदा ।

सृष्टिः—

कुमौदै रूपि-वाणिज्यं प्रकुर्वैताखयंहतम् ।
 आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनसा युज्यते दिवः ॥
 लक्ष्माभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांसापि पूजयेत् ।
 ते इष्टासत्यं तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
 तदोषं कुमौदादिवृत्तिकृताधर्मम् ।
 वणिकुमौदं दद्यात् वस्त्रगोकास्त्रादिकम् ।
 रूपिवस्त्रोऽस्त्रपानानि यानश्चासनानि च ॥
 पण्डितो विंश्कं दत्वा पशुवर्णादिकं गतम् ।
 वणिकुमौददोषः स्यात् ब्राह्मणानास्त्रं पूजने ॥

महाभारते,—

फलाञ्छुल्काच्च वसनामृद्विग्रधाच्च भोजनात् ।
 अपरप्रेष्यभावाच्च ऊर्ढ्वमिञ्चन् व्रजत्यधः ॥
 अपरप्रेष्यभावः स्वातन्त्र्यमाचम् ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे आपहृतिरङ्गः ॥

अथ कृषिः ।

तत् मनुः:-

वैश्वरस्या तु जीवस्तु ब्राह्मणः चक्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यद्देन वर्जयेत् ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः मुदिगर्हिता ।

भूमि भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥

भूमिशयान् भूम्याधारशायिकौटादीन् । अयोमुखं फालवत् ।

न एव वृत्त्याऽपि जौवङ्गां ब्राह्मणचक्रियाभ्यां वैश्वरस्यामरामध्यव
एव कृषिः कार्य्यत्वर्थः ।

बौधायनः:-

कृषिवैद्विनाशाय वेदः कृषिविनाशकृत् ।

ग्रन्तिमानुभयं कुर्यादगङ्गस्तु कृषिं त्यजेत् ॥

इरीतः:-

सहस्रनं खाङ्गलं तद्वाहणे न विद्यते ।

आपशाचरितलाद्यदि कुर्याद्यथार्थम् । यथार्थं आवदाप-
निकौर्यते तावदन्तिकमेण ।

बौधायनः:-

प्राक् प्रातराकर्षी स्यात् । अस्यूत्तमामिकाभ्यां समुज्जाभ्यामहु-
दक्षवया मुज्जर्मुज्जरभ्युज्जरन्दयन् ।

सहस्रितः:-

विदधीत गवाभ्यामे तथा राजपथम् च ।

कृषरं मूषिकाभ्याम् चेच यद्देन वर्जयेत् ॥

गर्त्तानुपं सुसेकस्त्र समन्नात् चेचसंयुतम् ।

सुहष्टस्त्र तथा काले वापयन् फलमन्मुते ॥

इरौतः,—

आपस्तु च कृषिं प्राङ्गः । कृषिर्वदायोजनवदायोज्य बाल-
वृद्धक्षणात्तादैन् वर्जयेत् अदौर्घवेणप्रतोदेन शनैर्वाहयेत् । यष्टि-
सुष्टिसोऽपारत्रिज्ञानयोक्तेऽर्द्धावणाकोशनप्रभृतिभिर्नाभिन्नितान् पर्वत-
न मन्त्रिवेलयोर्वाहयेत् ।

दिष्टस्त्रहते वा परियोगोऽवस्थय मोक्षं स्वदूरक्षायायां
पामाहारादैन् दद्यात् । कृमि-कौट-किलौतक-दंश-मशक-
माचिका-निरुचि-स्फुर-जौतवातोष्णाभिवर्षेषुद्धरणकर्णकण्डुयन-
धूपाग्निवात-प्रेष्ठक्षमसुपस्तौर्णादिषु च गोपयेत् । सन्ध-भग्न-
विष्णग्नात्तान् शौषध-यवस-लवण-त्रेहादिषु यथार्थं पवल-लवण-
मर्दनपुस्ताकाभिहारेषु वस्त्रियोमादैन् कुर्यात् ।

देवतः,—

त्वालाऽनुदुहोऽलङ्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

सौरभेयाणां पुष्टमिति षड्गां राजे दत्ता पञ्चमात्
ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

अथाप्यत्रोदाहरन्ति ।

युपोऽयं निहितो मध्ये मेधिनामेष कर्षकैः ।

तस्मादतन्त्रितो दद्यादस्त्रधान्यार्थदच्छिणाः ॥

भूमिं लङ्घोषधिं किला इवा कौटपिपीडिकाम् ।

पुराणि खलु यज्ञेन कर्षका नाम संग्रहयः ॥

आयोजनवत्— आयोजनमग्निचयने गृहोक्तव्यदत् । आर्तः पिपासार्तः । आदिशब्देन रोगादियहणम् । वाहयेहषभाग्निति शेषः । अरत्रिरिह प्रस्तुतिकनिष्ठाङ्गुस्तिहसः । द्रावणं चासार्थ-कशायुत्यानं आकोशनं वियत्खेत्यादिसाक्षेपभाषणम् । आदिशब्देन कशाद्वारकतर्ज्ञनादियहणम् । दिहलक्षते पुनःकर्षणाथ परियोगो इस्त्य सम्यक् योगः तेन द्वितीयवाहनं पर्वदावपि कुर्यादित्यर्थः ।

अवस्त्रज्य हस्तादिना धूस्तिकद्मादौनपास्य मृदवत् आशासय-चिव । किलौतको गवादिस्यस्तादिदेशोऽवो रक्तपाथौ कौट-विशेषः । निवृत्तयथमराः स्थमरो गणचारिचुद्रमचिकाः कुमि कौटादिषु उपद्रवहेतुषु यथायोगमुदरणादिभिर्गापयेत् । सज्जो-उवमञ्चः, विलग्नः पङ्कादौ मग्नः ।

यथार्थमेतान् भग्नादोन् औषधयवसादिषु भोजयेत् । पवनः प्रनन् । पुस्तको यूपाद्यपनेयहेतुव्यापारः । अभिहारः खसाङ्गु-प्रत्यानयनम् । मौरभेयाणां पुण्यं कर्म्माणमस्तिति ब्राह्मणं भोजयेदित्यर्थः । षड्भागं राजे दत्तेति ।

तदक्षं लृहस्थतिना,—

राजे दद्याच्च षड्भागं देवतानाम् विंशकम् ।

त्रिंशद्भागम् विप्राणां हृषिं हृत्वा न दोषभागिति ॥

हारीतः,—

अष्टुगवं धर्महक्षं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंमानां दिगवं गृहघातिनाम् ॥

बालानां दमनस्त्रैव वाहनम् ग शस्तते ।

वृद्धानां दर्ढलानांश्च प्रजापतिवचो यथा ॥

देवतः—

पुंखोपघातं नस्यां वा वाहनानाशं कारयेत् ।

दृद्धं युग्मं न युच्छौते जीर्णं व्याधितमेव वा ॥

ब्रह्मपुराणे—

ब्रह्मा विष्णुश्च हृष्टश्च काश्यपः सुरभौ तथा ।

इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषश्चार्क्खवक्षयः ॥

बलदेवो हस्तं भूमिर्देषभौ रामलक्ष्मणौ ।

रक्षोप्लौ जानकी सौता युगं गमनमेव च ॥

एते दाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां यतयः शुभाः ।

गोमङ्गलेषु मध्यूज्याः कृष्णारक्षे महोत्सवैः ॥

अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्माल्यैर्देवैः पृथक् पृथक् ।

सद्विष्णोर्विधानेन होमैब्रह्माणतप्यैः ॥

ततः शाकुनसूक्तेन वाद्यशब्देन भूरिणा ।

इलेन वाहयेद्दुमिं स्वयं स्वातः स्वस्वदृतः ॥

पृष्ठान्तरां दिग्ं गच्छेत् क्रमात् पौरम्भरौ शुभाम् ।

कृत्वा प्रदक्षिणावर्त्तमैश्चान्यभिमुखोद्यतः ॥

विमुच्य वृषभौ बौजं पुरुषो लक्षणान्वितः ।

दृप्तः सुवासाः स्वम्बौ च सुवर्णजलयेचितम् ॥

सुवर्णपात्रे कृत्वा तु प्राङ्मुखो निर्बोपेद्दुवि ।

उप्त्वा बौजस्त तचैव भोक्तव्यं वन्धुभिः सह ॥

उत्सवश्चैव कर्त्तव्यो गौतवाद्यमाकुलः ।

न षष्ठं वाहयेत् धेनुं न गां भारेण पौडयेत् ।

न वाहनौयाः शिशिरे वृषभा यत्र कुत्रचित् ॥

देवौपुराणे,—

सुखं पृष्ठदेशे तु स्कन्धदेशे च यो वृषम् ।

वाहयेत्तु भारेण म त् भारशतं हरेत् ॥

रामायणे,—

ये दर्ढं परिआनं बलिजाः पापनिर्भयः ।

वाहयिष्यत्यनज्ञाहं म गोप्तः पापमाप्यति ॥

शकं ममथे बलिनं वृषं यो वाहयिष्यति ।

यामोपकारमयकं न म पापं प्रथास्यति ॥

वृहस्पतिः,—

कृशाऽतिवृद्धं चूदञ्च गोगिलं प्रपक्षायिनम् ।

काणं खच्छ्वँ नाटद्यात् वाच्यं प्राज्ञः हृषीवकः

इति गृहस्थरकारे लघितरङ्गः ।

अथ ब्राह्मणस्यापहन्तौ वाणिज्यम् ॥

तत्र मनुः,—

इटन्तु वृत्तिवैकल्यात्यजतो धर्मनैपुणम् ।

विट्पृष्ठमुद्धृतोद्वारं विक्रियं वृत्तिर्द्वन्म् ॥

मर्वाक्षमानपोहेत हताक्षम् तिळैः मह ।

२ (ग) चूदञ्चः ।

अग्नानो लवण्यैव पश्वो ये च मानवाः ॥
 सर्वस्तु तान्त्रं रक्तं ग्राणचौमाविकानि च ।
 अपि वै स्तुररक्तानि फलमूले तथौषधौः ॥
 आपः ग्रस्तं विषं मांसं सोमं गन्धांसु सर्वशः ।
 चौरं चौद्रं दधि घृतं तेलं मधु गुडं कुशान् ॥
 आरण्यांसु पश्चून् मर्वान् दहिणसु वयांसि च ।
 मद्यं नीलिस्तु लाचास्तु सर्वांस्तुकशफांस्तथा ॥
 चपु-ज्ञीग्रे तथा लौहं तैजसानि तु सर्वशः ।
 वासांस्यर्मांस्यास्त्रीनि वसाः खावानि रोचनाम् ॥
 धर्मनैपुणं स्तुर्धर्मरक्षणकौशलम् । विट्पणं वैश्विकेयम् ।
 उदृतोऽहारसुद्धून् उद्धारः सारभूतो मांसादिर्यस्य तद्व्यम् । रमा
 अन्न कदम्बादिष्ठसान्यतमप्रधानानि द्रव्याणि । अपोहेत वाणिज्ये
 त्यजेत् । कृतासं पक्षात्रमिहाश्वनः पाषाणाः । रसवेनैव लवण-
 निषेधमिद्धौ पुनर्सेवणनिषेधयहाणं तदधिकदोषयहणाय ।
 तान्त्रं तन्मुनिर्वितम् वस्त्रादि, रक्तमिह लोहितम् । ग्राणचौमा-
 विकानि लक्षोहितान्यपोहेतेत्यपिशब्दाङ्गम्यते ।
 सोमं सोमज्ञताम् । चौद्रं माचिकम् । मधु पुष्परसः
 दंहिणः शूकरादीन् एकशफानश्वादीन् । पशुपदादेव सर्व-
 पशुनिषेधे सम्बे पुनर्द्युक्तशफयहाणं तदापिज्यदोषोत्कर्षयोत्नार्थं
 खावानि खायूनि ।

१ (क) (ख) प्रस्त्रकदमे आरण्यानित्यादि पंक्तित्रयं पतितं ।
 २ (ग) आपनार्थं ।

इत्युधेन तु विट्पण्मुद्भूतोद्भारं विक्रेयं विच्छवद्दुनमिति
विधिस्थानउत्तयैवावधारितं व्याख्यातम् उद्भूतोद्भारं निषिद्धवर्णं
विक्रेयमेवेति ।

याज्ञवल्क्यः—

फलोपक्ष-क्षौम-सोम-मनव्यापूप-वौषधः ।

तिल्लौटन-रस-क्षारान् दधि क्षीरं स्रुतं जलम् ॥

शस्त्रास्त्रं मधूच्छिष्ठं मधुं लाकाऽग्निवर्षिषः ।

मृच्छर्ष्णं पुष्पं कुतप केशं तक्रं विषं चितौः ॥

कौशियं नौका लवणं मांसैकशफशैशकान् ।

ग्राकान्यौषधिपिण्डाकं पशुगन्धांस्तयैव च ॥

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु विक्रौणैत न जातुचित् ।

उपलोद्ध भणिः । अग्नशब्दस्याये एतदन्यपरः । वौकृत्

गहच्छादिः । क्षारं यवक्षारादिः । कुतपो नेपालकम्बलः ।

अविक्रय-इत्यधिकारे यमः—

कुमुमव्यारिकेलम् वृत्ताकं पौत्रिकलत्या ।

मोमः चेष्टातको यज्ञस्तोयं धर्मस्य मर्वणः ॥

गङ्गांलिस्तिवाक्ये चातोऽधिके पानक्षण्याजिने निषिद्धं
लिखिते ।

ब्राह्मणान् वृत्तौ गोतमः—

तस्यापाणं गन्धरमं हताक्षमाषक्षौमाजिनानि । रक्तगिर्जिके

१. क्षिति रमद्दोषं ।

२. मूले जीवन्नो विक्रौणैत कदाचन ।

वासमौ चौरं मूलकं फलमौषधम् । मधु-मांस-दणोदकापणानि
पश्चवस्त्र हिंसासंयोगे पुरुषवज्ञाकुमारौ वेहतस्त्र नित्यं भूमि-
ब्रौहित्यवाऽवयस्त्र वृषभं धेन्वन्दुहस्तैके ।

अपश्चं विषादि । वज्ञा वन्ध्या गौः । कुमारौ अस्त्रवया
गौः । वेहत् गर्भघातिनौ गौः । वृषभं आधानसमर्थो वृषभः ।
तदन्योऽनुदुहपटेनोक्त इत्यपौनरुत्थम् ।

आपत्त्वमः—

अविहिता वाणिज्या ब्राह्मणस्य । १यदि व्यवहरेत् पण्डानामप-
ण्डानि व्युदस्यन् । मनुष्यान् रसान् (रागान्) गन्धानसं चर्मं गवां
वज्ञां स्नेहचर्मादि तोशकौल्वे पिण्डलिमरौचे । धान्यं मांसमायुधं
सुहृताग्रास्त्र तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विकीणीयात् ।

पण्डानामपण्डानि विक्रेतव्यानामधे अपण्डानि अनर्हविक्रेताणि
व्युदस्यन् परिहरन् स्नेहचर्मादि मन्धानहेतुर्वृचनिर्यामः । तोशा
द्विषद्विषठं बौजं कौल्वं मद्यजनकमसं सुहृता मद्विहिता धान्यस्य
मध्ये तिलतण्डुला इत्यर्थः ।

पैठ्ठौनमिः— विद्यापूर्तमिष्टं गावः गङ्गांस् । ऊर्णाश्चेति
विक्रेताणि ।

अविक्रेताणि ब्राह्मणेनेत्यनुवृत्तौ—

उत्तराः— शुक्र-विष-तुष-कुतप-मस्तिष्ठ-मोम-गन्ध-चौम-
रकवस्त्र-कौशेय-चर्मकम्बलप्रभृतौनि ।

बौधायनः—

पितृन् वा एष विकीणीते यस्तिष्ठान् विकीणीते । प्राणान्

१ 'मूले आपदि ।

वा एष विक्रीणीते यस्तुलान् विक्रीणीते । . सक्षमं वा एष विक्रीणीते यः पण्मानो दृष्टिरं ददाति ।

अपश्चमित्यनुवृत्तौ विश्वादयः—

धान्यानान्तिलानाङ्गः ।

अचायुदाहरन्ति ।

भोजनाभ्यच्चनादानाद्यटन्त्रकुरुते तिलैः ।

क्षमिर्भूत्वा स विष्णायां पितृभिः मह मञ्जनि ॥

रसगन्धतिलानाञ्च लाक्षवणमर्पिषाम ।

भू-गोऽग्निच्चौरमेषाणां तैलाश्वजलवाममाम् ॥

मांस-क्षणाजिनानाञ्च विकेता मर्विकयौ ।

खेहद्रव्य—रमानाञ्च मन्त्वानां जौवतामपि ॥

विकेता दानपुण्यानां प्रोच्यते भूषणहा बुधैः ।

वक्ता च दानपुण्यानां शृण्यं पुण्यविकयौ ॥

त्रपुशौश्रायसानानाञ्च धात्रूनामपि मर्विजः ।

वज्र-शुक्र-प्रवालानां मणौनां मार्चिकस्य च ॥

मया दत्तं गोभूष्मिरण्यादि अन्यदा सुहृत हतं नश्वत्यर्थः ।

महाभारते,—

विक्रयं हौइ मोमस्य गर्हयन्ति मनोविषः ।

प्रतिरूपककर्त्ता च भूषणहा सोऽपि कथ्यते ॥

खेहद्रव्यं तिलादि । प्राणवतां दानपुण्यानां शृण्यकरणे

वक्त्रत्यन्वयः ।

ये चैनं क्रीणते तात ये च विक्रीणते जनाः ।

ते वै वैवस्तुतं प्राय रौरवं याज्ञि सर्वशः ॥
 क्रीणते वाणिज्यार्थमिति प्रकरणात् । तातेति समोधनम् ।
 क्रागलेयः,—

‘न वेदविक्रयं कुर्यादग्निविक्रयमेव च ।

यो धर्मविक्रये पुंसां नरकः मोऽत्र जायते ॥
 तस्मान्न विक्रयो धर्म्यः अग्निहोत्रे तथैव च ।
 प्रख्यापनं प्राध्ययनं प्रश्नपूर्वः प्रतियहः ॥
 याजनाभापने वादः षष्ठिधो वेदविक्रयः ।

अग्निहोत्रोऽत्राग्निचयपरः । प्रख्यापनं सुविद्याया प्रतिशशेन
 कथनं । प्राध्ययनं अनध्यायेऽयध्ययनम् । प्रश्नपूर्वः प्रतियहः
 कियद्दनेन पठितं कि कुलमस्येति पृष्ठा यद्दौयते । यदार्थं वेद-
 राग्निमस्त्वलितं पठसि तदेदं दास्यामीत्यन्ये । याजनाभापने
 भूतियहणपूर्वके । वादोऽत्र पण्यहणपूर्वकः ।

भविष्यपुराणे,—

नेदविक्रयं नेष्टुं स्त्रिया यज्ञार्जितं धनम् ।

न देयं पितृदेवेभ्यो यज्ञं क्रीवात् खगाधिप ॥

अनुयोगेन यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतियहम् ।

स पूर्वे नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

वेदाच्चराणि यावन्ति नियुज्ञादर्थकारणात् ।

तावत्तौ भूत्यहत्या वै वेदविक्रयवाप्नुयात् ॥

यमः— गवां विक्रयकारी तु गवि रोमाणि यानि तु ।

तावत् वर्षसहस्राणि गवां गोहे हमिर्भवेत् ॥

शूद्र-सिद्धितौ,—

न विकीर्णौयादविकेथाणि । तिष्ठ दधि शूद्र-स्वप्न साचा-
मद्य-मांस-हताज्ञ-स्त्रौ-पुरुष-इत्यस्य-गो-हृष-गन्ध-रस-चौम-हृष्णा-
जिन-सोमोदक-नौलविकथात्मदः पतति ब्राह्मणः ।

नौलमिह नौलवस्त्रादथः ॥

मनु-हारौतौ,—

मद्यः पतति मांसेन साच्छया स्वप्नेन च ।

त्वं हेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः चौरविकथात् ॥

इतरेषान्तु पण्डानां विकथादिह कामतः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्मेण वैश्यभावं नियच्छति ॥

पतति अतिशयितपापो भवति । न तु तस्य ब्राह्मण-
कर्त्तव्यकर्मानधिकारः । तस्य ब्रह्महत्याटि-पञ्चकान्यतम-साध-
त्वात् । शूद्रो भवतीत्यपि निन्दातिशयद्योतनाय ब्राह्मणस्य शूद्रत्वा-
मम्भवात् । इतरेषामेतदाक्योक्त-मांसादितुष्कातिरिक्तानाम ।
नियच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ।

हारौतः,—

यस्तु मध्यूत्य मम्भारं दुर्भिंचं ममुदौचते ।

हीनार्घमानदाता वै प्राप्नो दुर्भिंचकष्टकः ॥

हीनसङ्करमानैष यस्यैव इरते मलम ।

सम्भः प्रोचते प्राज्ञः प्रजानां मसाहारकः ॥

हीनार्घमानदाता हीनार्घं मानेन वज्रमूर्खं गृहीता विक्ते-
त्यर्थः । दुर्भिंचकष्टकः दुर्भिंचे 'खोकगचुः । हीनसङ्करमानै-

हीनेनार्थं, मङ्गरेणापद्रव्यमिश्रेण मानेनेति विशेषणेन सेय-
द्रव्याल्पताहेतुना एतैर्यो हरेत् । मलं मल्लिनद्रव्यं पापहेतुत्वात् ।

मनुः—

काममुत्पाद्य कृष्णान् स्वयमेव कृष्णौवसः ।

विक्रीणीत तिलान् गुद्धान् धर्मार्थानिचिरस्थितान् ॥

गुद्धानपद्रव्यशून्यान्, धर्मार्थान् धनमाधावश्चकधर्ममिद्धा-
र्थान् । अचिरस्थितान् अर्धार्थाधिक्यार्थाय चिरमनवस्थितान् ।

तदकं नारदंन,

अग्रकौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यश्चवश्चन् विक्रीयास्तिला धार्येन तत्त्वमाः ॥

रमा रमेन्निमातव्या नवेवं लवणं रमैः ।

कृताक्षज्ञाकृताक्षेन तिला धार्येन तत्त्वमाः ॥

निमातव्याः परिवर्त्तनोयाः । कृताक्षमोदनशङ्कादिः ।

गोतमः,

विनियमूस्त रमानां रमैः पश्चनाच्च लवणकृताक्षयोस्तिलानाच्च
ममेन आमेन तु पक्ष्य ममत्यर्थः ।

रमानां कृतादौनां रमैस्तेलादिभिः पश्चनाच्च पशुभिरिति
शेषः । लवणस्य रमव्यतिरिक्तेन केनापि ममेन कृताक्षस्य केनापि
ममेन कृताक्षेन तिलानाम्बान्येन ममेन आमेन तु पक्ष्य मम-
त्यर्थः । तात्कालिकावश्यककार्यार्थम् ।

यमः—

न तिलास्तैऽतां याज्ञि न गावो याज्ञि चोरताम् ।

रसास्तेषां न विजेया यथा गावस्तथा तिलाः ॥

हारौतः—

‘नियमसु रसादौनां विक्रयो नैव दृष्टिः ।

यज्ञार्थन्दक्षिणार्थस्मृ प्रजापतिवचो यथा ॥

योऽयं नियतविनिमयस्तपो विक्रयः स यज्ञार्थ दक्षिणार्थस्मृ
कृतो न दृष्टिः ।

वशिष्ठः—

रसा रसैः समतो होनतो वा निमातव्या नर्वव लवणं रसैः ।

तलतण्डल पक्वाङ्गं विद्या मन्द्याश्च विहिताः परिवर्त्तनेन ।

समतो होनतो वा इति त्र्योयान्तात्त्वमि तेन सम्बन्धिनैवो
परिवर्त्तनौया रसाः । नवधिकं यात्त्वमित्यर्थः ।

तिलतण्डलानुद्रन्तावापस्तम्भः—

‘विहितश्चेषां मिथो विनिमय अन्तेन चान्तस्य मन्द्याणां
मन्द्यैः रसानां रसैः, गम्भानां गम्भैः विद्यया विद्यानाम् ।
अक्रौतपण्डेव्यत्त्वरेत् । मुञ्जवल्लजेमूलफलंसूणाकांडरनिळतर्नात्यन्त
मनुरमेत् । तस्य दृक्ति प्राय विरमेत् ।

अक्रौतपण्डैः कथ्यतिरिक्तप्रकारोपपन्नैः व्यवहरेत् विक्रय
माध्येत् । त्र्याकांडेरित्यनेनोपात्तयोर्मुञ्जवल्लजयोः पुनरुपादानं
विक्रयस्यातिशयाभ्यनुज्ञानाय नात्यन्तमनुरमेत् । नात्यन्तमयं
कुर्यात् । दृक्ति मुख्याम् ।

१ (ग) दक्षिणांश्च

२ मुले— अविहिताः

३. मुले अन्वरम्यत

बौधायनः—

त्रणकाष्ठमविहतं विशेषम् ।

अथायुदाहरन्ति ।

पश्वसैकतोदन्ता अस्मा च स्वणोदृतः ।

एतद्वाह्णण ते पश्च तन्तुश्चारजनौहतः ॥ इति ।

अस्मा पाषाणः, स्वणोदृतः स्वणादन्यः । अयस्मामविक्रयो-
इत्यनापदि । स्वयन्तरे स्वणामनोर्द्धयोरपि निषेधात् ।
अरजनौहत कुसुमादिभिर्न रक्तौहतः ।

नारदः—

ब्राह्मणस्य च विकेयं शुक्रं दास त्रणानि च ।

गन्ध्रद्वयैरका वेच मूलं त्रृष्णकुशादृते ॥

स्वयं विशीणो विद्लं फलानां वदरेऽन्ते ।

रक्षुः कार्पामिकं सूत्रं तच्चेदविहतम्भवेत् ॥

एरका त्रणविशेषः । त्रूलं ग्रास्त्रात्यादिः । विद्लमिह वस्त्रलभम् ।

शङ्ख-स्त्रियितौ.— शुक्रकाष्ठं वढरेऽन्तद्विच्छकार्पामिकसूत्रे-
रविहतैर्द्रव्यमाहरेत् ।

इरीतः— पूर्ववृत्तिष्वजौवन् शुक्रकाष्ठविक्रयं कुर्वीत ।
गा एव वा रक्षेत् ।

शङ्ख-स्त्रियितौ.— आपहनो ब्राह्मणः कामं जिजौविषुरेकामरितां
हृत्तिमात्त्वाय पश्चमिति ब्रूयात् । सङ्कटेवोक्तमूलमिष्टेत् ॥

इति गृहस्थरबाकरे वाणिष्ठतरङ्गः ॥

अथ पाशुपात्यम् ।

तेज ग्रह्णस्तिथितौ,—

गावो रचेत् तासु पौतासु पिबेत् । अवतिष्ठन्तीष्ठपविशेत् ।

न स्त्वयं सुख्यापयेत् । न शनैराद्र्गशाखया पृष्ठतोऽभिहन्यात् ।
नातौर्थन् विषमेनान्योदकेऽवतारयेत् वास्त-वृद्ध-हृष-रोगार्थः
ग्रान्ता उपासौत् । शक्तिः प्रतौकारं कुर्यात् । गवामेष
धर्मोऽन्यथा विश्वः ।

उपासौत् परिचरेत् । गवामेष धर्मो न तदन्यरच्छौयानाम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

परिभूयाऽथ गा मोहाद्वौचिनरके नरः ।

गोभिर्निश्चामनिर्भिन्नो दद्धते नरकाग्निना ॥

तस्मान्मार्गं नयेन्नास्तु चौरिवृक्षोत्थवस्त्वलैः ।

हे श्रौमातस्वं मां पाहि वसायेति ब्रुवन् वचः ॥

गोब्राह्मणार्थं भयामे निहतः शाहरं पदम् ।

योऽपि कश्चिद्भरो याति किं पुनर्ब्राह्मणादयः ॥

इति महास्तरस्कारे पाशुपात्यतरङ्गः ॥

अथ ब्राह्मणस्यापहत्तौ कुशीदम् ।

तत्र नारदः,—

आपदं निस्तरेदैश्यः कामं वार्दुषिकर्षणा ।

आपत्स्वपौहै कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्दुषम् ॥

एवम् कष्टतरासु आपत्स्वेव कुशीदस्य ब्राह्मणे अवसरः ।

पेठौनमिः,—

लोके ब्राह्मण-राजन्यौ वार्दुषिक न दद्याताम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

ममर्घं धनमुद्धत्यै महार्घं यः प्रयच्छति ।

म वै वार्दुषिको ज्ञेयो ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

ममर्घमन्यफलं, उद्धत्य उद्धार लता, महार्घं बज्जफलम् ।

तथाच बौधायनः,—

यः ममर्घं गृहौलाणि महार्घं सम्प्रयच्छति ।

म वै वार्दुषिको ज्ञेयः सर्वधर्मेषु गर्हितः ॥

यमः,—

ममर्घं पण्डमाच्चत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।

म वै वार्दुषिको ज्ञेयो ये च वृद्धा प्रयुच्नते ॥

ममर्घमिह यथाप्रचरन्मूलं महार्घमिह प्रचरन्मूल्याधिकमूलं
वृद्धा शास्त्रानुज्ञातवृद्धा । अर्थमिति श्रेष्ठः । वाणिज्या-कुशीदयो-
रापश्चिपि अनुज्ञाने एवंविधयोर्निषेधः ।

सृष्टिः—

भागाय दिगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्णते ।

मूलभूतं मोदयं दद्यात् वार्द्धयं तदिगर्हितम् ॥

भागोऽत्र दिगुणभूत-धनाधिकवृद्धियहणम् । चक्रवृद्धिः
कलायामेव या कला । मोदयं यावद्यत्तं तावतोऽधिकं मूल्य तेन
यदाऽन्यं मूल्यं दला तदेव मोदयं बोद्धयम् । (मूलत्वेनैव मूल-
यहणसमये गृह्णाति मोऽपि वार्द्धेषिरित्यर्थः) ।

नारदः—

वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्द्धयं तददाहतम् ।

अत्र शास्त्रानुभूतत्वं बोद्धयम् ।

पैठीनमिः । वार्द्धयं परिहरेत् ।

अत्राप्यदाहरन्ति

वार्द्धेषिभ्रूणहा चैव तन्नायामवरोपितां ।

अतिष्ठद्वृणहा कोशां वार्द्धेषिः समकर्त्यत ॥ इति

वार्द्धेषिशाच पृष्ठमुक्तः ।

सृष्टद्वृणनन्तरं लघुहारौतः—

ब्रह्मान्नं वृद्धिजौवच्च तुलायां समधारयन् ।

अतिष्ठद्वृणहा कोशां वृद्धिजौवस्त्वकर्त्यत ॥

मनुः—

न् पापं ब्रह्माहन्तेणां न पापं गृहितमेके ।

न पापमग्निदातृणां न पापं वृषभौपतेः ॥

१ (ग) पुस्तके () चिरिक्ततंशः अधिकः पाठः :

मर्वपापाधिकां वृद्धिं भूणन्ना समतोलयत् ।

ब्राह्मणः चक्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रथोजयेत् ॥

कामनु सुखधर्मार्थं दला पापौयसे उल्पकम् ।

वृद्धिं तिन्दितां धर्मार्थमवश्यकत्यार्थं पापौयसे हौनजातीयाय
अप्यकमच यावतो धनस्य वृद्धा अवश्यकर्त्तव्यमिद्धिः तावता ।

ब्राह्मण-चक्रियावित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

कामं वा विलुप्तकत्याय पापौयसे दशाताम् ।

पेटौनसिः—

कामनु पापौयसे दशाइगेत्येके । न ज्यायमौ वृद्धि-
सुपाददौत न लेव कनौयमौम् ।

दशपणसंख्या एकस्मै पापौयसे दशादित्यर्थः । वृद्धेरधिकत्व-
मध्यत्वस्त्र ग्रास्तानुमत-वृद्धुपेत्या । कनौयस्या वृद्धेर्निषिद्धुत्वेनोपा-
दानमावश्यककर्माननुकूलायाः ।

वशिष्ठः—

वशिष्ठवचनप्रोक्तां वृद्धिं वार्दुषिके गृण ।

पञ्चमाषाढ्य विंशत्यामेवं धर्मो न हीयते ॥

विंशतिरिह कार्षपणानाम् । तत्र पञ्चमाषाढ्य वृद्धिर्यात्मा ।
माषाढ्य-माषो विंशतिभागम् ज्ञेयः कार्षपणास्य तु ।

रति नारदवचनाज्ञेयाः । इत्यस्य वृद्धिः प्रतिमासं यात्मा ।

अग्नीतिभागं गृह्णौयान्माषाढार्दुषिकः गते । इत्युक्तेः ।

हृहस्थतिः—

अग्नीतिभागो वद्दुत खाभो दिगुणतामियात् ।

प्रयुक्तं सप्तभिर्वर्तेस्तिभागोनैर्न संशयः ॥

व्याख्याः—

सबन्धे भाग आश्रौतः साष्टभागः सलग्नके ।

निराधाने दिक्गतं मासलाभ उदाहृतः ॥

आश्रौतोऽश्रौतितमः । अथसेव मलग्नके स्तुकौयाष्टभाग-
महितः । निराधाने बन्धकस्तग्नकशून्ये । ।

दिकं गतं प्रगृहौतं मतां धर्ममनुस्मारन् ।

दिकं गतं हि गृहानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥

तथा दिकमपि गतं गृहानो नैव दोषभाक् ।

अच च सबन्धकाबन्धकविषयतया विरोधपरौषारः ।

सबन्धे भाग आश्रौत इति व्याख्योक्तः ।

हारौतः—

पुराणपञ्चविंशत्यां मासे चंष्टपणा वृद्धिः । एवं षड्भिर्मासै-
शतुर्भिर्वत्स्वरेद्दिपर्यागतं मन्त्रिष्ठते । एषा धर्मेण्टद्विज्ञानया
धर्माच्छावते ।

पुराणमिह षोडशपणाः पणां काकिनीचतुष्टयम् । तथैव
प्रसिद्धेः । दिपर्यागतं द्विगुणौभृतं मन्त्रिष्ठते न पुनर्वर्द्धते इति
यावत् ।

मनुः—

दिकं चिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च गतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृहौयादपानामानुपूर्वजः ॥

द्विकं द्वे वृद्धौ दौयेते यस्मिन् चूणे तत् । एवं चिकाश्यपि
मम तुच्यम् ।

याज्ञवस्क्यः,—

अश्रौतिभागो वृद्धिः स्यान्नामि मासि मवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छ्रुतं दित्रिश्चतुष्पञ्चकमन्यथा ॥

अन्यथा बन्धकलग्नकविरचेण ।

मनः,—

नातिमंवत्सरौ वृद्धिं न वा दृष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च च ॥

अधिकानि च विवाढरबाकर एव प्रपञ्चितानि तत्र द्रष्टव्यानि ।

स्मृष्ट्यतिः,—

वह्वो वर्जनोपाया चृष्टिभिः परिकीर्तिः ।

मर्वेषामपि चैतेषां कुशौदमधिकं विदः ॥

अनावृश्चा राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्वैः ।

कृष्णादिके भवेद्वानिः कुशौदे मा न विद्यते ॥

गुक्कपचे तथा कृष्णे रजन्यां दिवमेऽपि वा ।

उष्णे शौतेऽतिवर्षे वा वर्द्धनं विनिवर्जते ॥

दिग्ं गतानां या वृद्धिनानापण्योपजौविनाम ।

कुशौदं कुर्वतः सम्यक् मास्मिन् तस्यैव जायते ॥

॥ इति गृहस्थरबाकरे कुशौदतरङ्गः ॥

अथान्यापहन्तयः ।

तत्र मनुः—

• विद्या शिळ्यं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपलिः कृषिः ।

धृतिर्भैक्ष्यं कुशीदश दग्ध जौवनहेतवः ॥

विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता । शिळ्यं चिचादिकर्म ।
भृतिर्वितनम् । विपलिर्वाणिज्यम् । गोरक्ष्यकुशीदवाणिज्यानां
शोकनिवद्वलमाचेषोपन्यासः । वन्तेश्वानापहन्तिता ज्ञेया ॥

याज्ञवलक्ष्यः—

कृषिः शिळ्यं धृतिर्विद्या कुशीदं शकटं गिरिः ।

सेवाऽनूपं नृपो भैक्ष्यमापन्ते जौवनानि त् ॥

हागलेयः—

शकटं शाकिनौ गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।

अनूपं पर्वतो राजा दर्भिंचे नव हन्तयः ॥

शकटं धान्यादिवहनभारंदारेण । शाकिनौ शाकवाटिका ।
जालं मत्याद्याहरणेन । अस्यन्दनमेकत्रावस्थानं व्याधिक्यविरह-
वणादिलाभो वृत्तिः । वनं फलमनाद्याहरणेन । अनूपं जलप्रायो
देशः स च विषशालूकाद्याचरणेन । गिरिस्टटनाधारणवस्त्वाद्या-
हरणेन ।

गोतमः—

मर्वथा लृत्तिरशक्तावशौद्रेण तदयेके प्राणमंशये तदर्णमङ्गरा
भक्ष्यनियमस्तु प्राणमंशये । ब्राह्मणः शस्त्रमाददोत ।

मर्वथा प्रतिषिद्धवृत्ति-विक्रयवृत्ति-मकरादिंभिः । अशक्तौ

अवश्यकार्य-कर्त्तामित्यन्तौ अशौद्रेण शूद्रसाधारणोच्चिष्ठाग्रनाथ-
न्येन । तदपि शौद्रमपि कर्म । प्राणमंशये एके वृत्तिसंन्यन्ते ।
आत्मनोऽवश्यभर्त्यानाम्बेति शेषः । तदर्णसङ्करसेन शूद्रवर्णेन
मङ्करः सहामनादिः । अभक्ष्यं लग्नुनादि नियमो निवृत्तिः
तस्याभावोऽभक्ष्यनियमः । तेन प्राणमंशये वर्षसङ्करदोषो भक्ष्य-
नियमो नास्तीत्यर्थः ।

ब्राह्मणोऽपि ग्रस्तमाददीत प्राणधारणार्थमिति शेषः । सर्वथा
प्रतिषिद्धविक्रयादि-वर्णसङ्करादिभिरिति महार्थं हतोया । तेन
प्राणधारणासम्भवे ब्राह्मणेन सर्वथा प्रतिषिद्धविक्रयादिकमपि
ग्रस्तधारणमपि कार्यमित्यर्थः ।

भृङ्गिराः—

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बात्पच्युतस्य च ।

अध्वानं वा प्रपञ्चस्य भित्तिचर्या विधौयते ॥

व्याधितलाशच सर्वथा पाकानुपयत्तिलक्षकम् ।

शरीतः—

चतुर्वर्णेषु वा भैक्ष्यमेकाक्षं वा दिजातिषु ।

स्खकर्मणीपार्जितं भैक्ष्यं विधिना लनसूयया ॥

वायुतुत्त्वं प्रशंसन्ति स्खषयो न्यायकोविदाः ।

स्खकर्मणा यथोक्ताभ्यापनादिप्रयोजनेन । विधिना च
समाहत्य तद्देश्यमित्याद्यनन्तरोक्तप्रकारेण । वायुतुत्त्वं शद्वतया ।

मनुः—

तथेव सप्तमे भक्ते भक्तानि च षड्ग्रनन्ता ।

अश्वसनविधानेन कर्त्तव्यं हौनकर्मणः ॥

खलात् ज्ञेचादगारादा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

आत्मात्वन्तु तत्स्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

ब्रह्माखं न च हर्तव्यं चत्रियेण कदाचन ।

दस्यु-निष्क्रिययोः स्वर्णं न जीवन् हर्तुमर्हति ॥

अश्वसनविधानेन एकदिनमात्रोपयोगेन । दस्युष्वैरः ।

निष्क्रियो विहितक्रियारहितः । तयोर्ब्राह्मणयोरपहर्तव्यसित्यर्थः ।

तथा,—

असिङ्गौ लिङ्गवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।

म लिङ्गिनं हरत्येनस्त्विर्यग्नोनौ च जायते ॥

याज्ञवलक्ष्मः,—

वुभुचितस्त्वयहं द्विवा धान्यमब्राह्मणाद्वरेत् ।

प्रतिगृह्य तदात्मेयमभियुक्तेन धर्मतः

प्रतिगृह्य गृहोला ।

हारीतः,—

आरोग्यवृत्तिः चिकित्सितमुपपति-वृष-वेश्योपजीवनं वैतस्या
वणिकू कैराटौ वार्द्धविकौ अनृतौ कितवृत्तिः वार्द-प्रेष-
तार्किकाश्ववृत्तिः, राजपौरुषं दम्भजीवनं कल्कवृत्तिः । परमा-
इरणं स्त्रेयवृत्तिर्वधवन्धोपपत्युजीववृत्तयसेताः किञ्चिष्ववृत्तयो
निरयानुशिष्टाः । पापयोनिषु जायन्ते तस्मान्नामहृत्तिः स्यात् ।

आरोग्यवृत्तिरौषधविकथवृत्तिः । चिकित्सितं रक्तप्रतिक्रिया-
वृत्तिः । उपपत्युपजीवनं स्वभार्याजरोपजीववृत्तवृत्तिः । वृषोप-

जीवनं भाटकादिवृत्तिः । बेश्योपजीवनं मूल्येन स्त्रीसमर्पणम् ।
 वैतस्या नास्त्रवृत्तिः । वणिकू पश्यजीवनवृत्तिः । कैराटी अंविकथ-
 विक्रयवृत्तिः । वार्द्धुषिकौ कुशीदवृत्तिः । अनृतवृत्तिः । कपट-
 वृत्तिः । कितववृत्तिः द्यूतकारवृत्तिः । वादवृत्तिः कलहेन वृत्तिः ।
 प्रेष्यवृत्तिः भेवावृत्तिः । तार्हिकोऽच कुहेतुवादवृत्तिः । आश-
 वृत्तिः कलादिना परद्रव्योपमर्द्दनवृत्तिः । राजपौहव्यं राज-
 भयकथमेमोत्कोचादानम् । दम्भजीवनं कल्पवृत्तिरिति शामा-
 नाधिकरणं दम्भस्य व्यक्ता हि कल्पता । अलेन परस्लाहरणं
 स्त्रेयवृत्तिः । निरयानुशिष्टा नरकयातनां प्राप्ताः ।

देवलः—

‘ चिकित्सां ज्योतिषं रूपं शकटं तिष्ठपीडनम् ।
 सुरामुलाङ्गं नाजीवेत् पुचाचार्यत्वमेव च ॥
 स्त्राचा-मञ्जिष्ठ-मांसानि मधुकोहविषाणि च ।
 आजीवन् वृषलोप्यार्थः कर्मणा तेन वर्जितः ॥
 रूपं ब्रेशादिरूपवक्ष्यजीवनोपायः । शकटनिषेधो दर्भिञ्च
 विना । पुचाचार्यत्वं आचार्यतया पुचाद्वनयइणम् ।

गङ्गालिखितौ—

नान्तरितां नाविशिष्टां नाधिकां न समां न हीनां न
 कुमितां नानर्थकारौ वृत्तिं स्थिष्टेत् ।

अन्तरितां वर्णकमेण व्यवहिताम् । यथा ब्राह्मणस्य वैश्य-
 वृत्तिः । अविशिष्टा सम्प्रतियहादौ सम्भवति असम्प्रतियहादिका ।
 अधिका स्त्रोत्कृष्टवर्णसम्बन्धिमौ । समा आवश्यककर्त्त्वोपसमर्था ।

हैना शूद्रसमन्वितो । कुत्सिता निन्द्यकर्त्त्वेनोपात्ता । अगर्यकरी
वस्त्रवदनिष्ठेतुः ।

मनुः,—

नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्त्त्वा ।

न कल्यमानेभ्यर्थेषु नार्थावपि यतस्तः ॥

प्रसङ्गेन गौतवाचादिना कल्यमानेभ्यर्थेषु धनेषु मत्सु,
यतस्तोऽधिग्रस्तपतितादेः ।

लघुहारीतः,—

अधिकारौ तु यो यस्य स दासस्य कौर्त्तिः ।

तमाद्विजोन्तमेनैतत्कार्यं कर्त्त्वं न कर्त्तिचित् ॥

अधिकारौ तु यः पूर्तमिष्टं वा कर्त्त्वं कारयेत् ।

म गच्छेन्नरकं धोरं यस्यार्थस्य तत् फलम् ॥

इति जौवनार्थदत्तधनातिरिक्त-प्रभुधनेनाधिकारौ न धर्म-
मात्रेदिति तात्पर्यम् ।

ब्राह्मः,—

वृद्धौ च मातापितरौ माध्वौ भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरव्रतौत् ॥

अकार्यशतं निन्दिता वृत्तिः ।

दत्तः,—

दत्तप्रेते च ततो भागं पोष्यवर्गार्थमाध्यमम् ।

माता पिता गुह्भार्या प्रजा दौनः यमाश्रितः ॥

अभागतोऽतिविश्वाश्चिः पोष्यवर्गं उदाहृतः ।

ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽग्राथः समाश्रितः ॥
 अन्येऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्गं उदाहृतः ।
 ज्ञानविद्वांश्च दातव्यमन्यथा नरकं ब्रजेत् ॥
 तेषामात् सर्वप्रयत्नेन पोष्यवर्गं सदा भरेत् ।
 भरणं पोष्यवर्गस्य स्वर्गसाधनमुच्चमम् ॥
 नरकं पौडमे तास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ।
 म जीवति पुमानेको बहुभिर्योऽनुजीव्यते ।
 जीवम्नोऽपि मृतास्त्वन्ये पुरुषाः सोदरभराः ॥
 बहुर्थं जीव्यते कैसित् कुटुम्बार्थं तथाऽपरैः ।
 आत्मार्थं न च ग्रन्थोति स्वोदरेणापि दुःखितः ॥
 अर्थसाधनं धनार्ज्जनं, दीनः समाश्रित इत्येको बोध्यः ।
 तेनादौनः समाश्रितोऽपि न तथा । अभ्यागतोऽनाशवन्धौ
 यामान्तरादागतः । ज्ञातिः पिण्डवन्धुः । बन्धुर्माणवन्धुः । अग्राथः
 पिण्डादिपोषकशून्यः । ज्ञानवित् वेदश्चास्त्रवेच्छा ।

॥ इति महास्तरबाकरेऽन्यापहृतिरङ्गः ॥

अथ प्रतिग्रहविधिः । .

तत् आसः,—

दिजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रश्नस्तेभ्यो दिजोत्तमः ।

चथ राजादिपाचेभ्यो न तु शूद्राण् कथम् ॥

मनुः,—

राजतो धनमन्विष्टेत् संसौदन् खातकः चुधाम् ।

याज्ञान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

राजाऽन्तेवामि आर्येभ्यः भीदक्षिष्ठेद्धूमं चुधा ।

इभि-हैतुक-पाषण्डि-वकृत्तीष्व वर्जयेत् ॥

राजग्रहः चत्रियनृपतिपरः ।

न राज्ञः प्रतिग्रहौयादराजन्यप्रसूतितः ।

रतिवचनात् ।

कोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायौ दम्भौ । हैतुकः हैतुवादरतो
युक्तिवलेन मर्वज मंशयकारौ । पाषण्डिनस्त्रियौवाज्ञाः ।
वकवदस्य वर्जनमिति वकृत्तिः ।

नारदः,—

आर्थानां भूरिभावाच्च देवत्वाच्चै महात्मनाम् । .

श्रेष्ठान् प्रतियहो राजां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥

देवत्वं अष्टकोकपालांशत्वात् मत्तादिभिः संस्कृतत्वाच्च ।

ब्राह्मणस्वैव राजा च दावयेतौ धृतव्रतौ ।
 नैतयोरन्नरं किञ्चित् प्रजा-धर्माभिरक्षणात् ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचौन् ।
 मध्यमेव धनं प्राङ्गनौकृष्णस्यापि महौपतेः ॥
 अगुच्चिरिह कृतापराधः ।
 शुचौनामशुचौनाम् मन्त्रिपातो यथाऽभ्याम् ।
 ममुद्रे ममतां याति तद्वद्राजां धनागमः ॥
 यथाग्नौ मंस्थितं दीप्ते शुद्धिमायान्ति काञ्चनम् ।
 एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि ॥
 स्वधर्मं ब्राह्मणमिष्ठन् वृत्तिमाहरते नृपात् ।
 नाभद्रः प्रतिगृह्णौयाह्राह्याणो विभवे मतिैः ॥
 अगुच्चिर्वचनाद्यस्य गुच्चिर्भवति पुरुषः ।
 गुच्चिस्वैवागुच्चिः मद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥
 विद्यर्थं एवं दैवत्यं राजो ह्यमिततेजमः ।
 तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ॥

शिळोऽक्षवृत्त्यनन्तरं मनः—

सौदंड्हिः कुर्यमिष्ठद्विर्धनं वा पृथिवौपतिः ।
 याच्यः स्यात् स्नातकैर्विप्रैरदिव्यस्यागमर्हति ॥
 अहतस्य कृतात् चेत्रात् गौरजाविकमेव च ।
 हिरण्यं धान्यमस्य पूर्वं पूर्वमदोषकृत् ॥

१. मूले प्रजा धर्मेण रक्षतोः ।
 २. (क) वर्गेभ्यो नियमे सति ।

कुण्डं सुवर्णं रजताभ्यामन्यत् कांशादि । धनमदित्यम्
दातुमवाञ्छन् त्यागमर्हति ।

तस्य राष्ट्रे न वस्त्रयमिति भेधातिथिः । अकृतमहाष्ठं हतात्
हष्टात् । अस्मि पक्षम् ।

बौधायनः— तस्य दृच्छिर्द्विष्टाणच्चियैष्टरथकारेष्वामं लिपेत
भिक्षेत वाग्यतस्मिष्टन् ।

रथकारो माहिष्येण करणस्त्रियां जातः । लिपेत अप्रार्थित-
मिति शेषः । भिक्षेत पक्षाच्चमिति शेषः ।

शङ्खलिखितौ,—

भिच्चमाणो ना निमित्तान्तरं ब्रूयात् । न रङ्गावतारं कुर्यात् ।
न स्त्रौं नाप्राप्त्यवहारानपर्याप्तमन्निधानाननुहिष्टात् भिक्षते ।

यदथै भिक्षेत तसेवार्थं कुर्यात् शेषस्तुलिभ्यो निवेदयेत् ।
यो वाऽन्यः माधुतमस्तस्मै दद्यात् ।

निमित्तान्तरं भिच्चाप्रयोजक विवाहयज्ञादि । रङ्गो नृत्यादि-
स्यान् तदवतारे भिच्चार्थन्त्रं गमनम् । अप्राप्त्यवहारान् षोडश-
वषेनवयस्कान् अपर्याप्तमन्निधानान् दानायोग्यदेशकालस्यान्
अनुहिष्टात् भिच्चानिमित्तं यज्ञविवाहाद्यतिरिक्तं निमित्तमन-
भिधाय भिक्षेतेति न स्त्रीमित्यादिभिरस्यौयते ।

मनुः—

न, राज्ञः प्रतिगृहौयादराजन्यप्रसूतितः ।

शृङ्खि-चक्रि-ध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥

दशमूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
 दशध्वजसमो वेशो^१ दशवेशसमो नृपः ॥
 सूना प्राणिवधस्यानम् । चक्रं र्षीपादित्वहनस्यानम् । तदस्या-
 सौनि चक्री । ध्वजवान् शौणिडकः । वेशोऽत्र गणिकावृत्तिः ।
 दशशूनामहस्याणि यो वाहयति शौणिडकः^२ ।
 तेन तु ल्लाभं सूतो राजा घोरस्य प्रतियहः ॥
 यो राज्ञः प्रतिगृहीयात् सुभस्योऽकास्त्रवर्त्तिनः ।
 स पर्यायेण यातीमाचरकानेकविंश्टिम् ॥
 तामित्रमन्धतामित्तम् महारौरव-रौरवौ ।
 नरकं कालसूचकं महानरकमेव च ॥
 संजीवनं महाबीचौ तपनं मन्त्रतापनम् ।
 संघातकसं काकोलं कुश्लैभूतमृत्तिकम् ॥
 सोहश्कुम्भचौषक्तु पन्थानं शाल्मलौ नदीम् ।
 असिपचवनमृद्वेवं सोहदारकमेव च ॥
 एतद्विद्वनो विदांसो ब्राह्मणा वेदवादिनः ।
 न राज्ञः प्रतिगृहन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षणः ॥

यमः,—
 अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः स्त्रावन्दवर्त्तिनः ।
 ओरः प्रतियहस्य मध्वास्वादो विषोपमः ॥
 राजकिल्पिष्ठ-दग्धाणां विप्राणामहतात्मणाम् ।

१ (क) समा वेशा ।

२ (क) सौनिक ।

३ मुले कुञ्जलं ।

स्थिकानामिव बौजानां पुनर्जग्ना न विद्यते ॥

तस्मात् प्रतियहं राज्ञो वर्क्षयन्ति मनौषिणः ।

देवताकैदिंजाक्षैश्च पुनरप्याशयन्ति ते ॥

तथैव राजमहिषी-राजामात्यपुरोहिताः ।

पापेनाहृन्त्र संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्मिणः ॥

अहतात्मनां निन्दितराजप्रतियहाचरुणेन पुनर्जग्न्येष्वताम् ।

देवताकैरित्यादि देवस्त-ब्राह्मणस्त्राभ्यामपि वरमात्मा घोषणौयो
न तु राजप्रतियहेणेति तात्पर्यर्थः ।

इति:-

दशशूना-सहस्राणि अङ्गा राजा करोति वै ।

तात्येव कुरुते राजौ घोरस्त्वं प्रतियहः ॥

अद्वाद्वन्तु ततोऽमात्यः सेनानी-दण्डमात्यकौ ।

तदद्वाद्वमथाद्वाद्वम् अतिपात्रितेषु च ॥

अन्तिराः:-

षष्ठमासान् यो दिजो भुज्ञे शूद्राणं ज्ञानदर्बणः ।

जीवन् स तु भवेच्छूद्रो भृतः चा चाभिजायते ॥

एते दोषा भवन्त्यच शूद्रादेव प्रतियहे ।

अनुग्रहप्रवृत्तस्य न दोषोऽङ्गिरसो मतम् ॥

अनुग्रहप्रवृत्तस्य अयिमस्त्राउच्चार्यादिः ।

तथा,-

संख्यारैः शुद्धति ज्ञामं धान्यं तेन शूचि भृतम् ।

तस्मादामं यज्ञीत्यं भृत-सूतामारेष्वपि ॥

पक्षाश्ववर्ज्ञं विप्रेभ्यो गौधार्ण्यं चचियान्तथा ।
वैश्येभ्यः सर्वधार्ण्यानि शूद्राद्वाहास्तथा पण्डाः ॥
संखारैः कन्यादिभिः, पण्डसामिकः कार्षिकः । एतच्चाप-
द्गतस्येति कस्यतसः ।

यमः,—

अनिर्दृशाहे प्रेतस्य प्रतिगृहन्ति वै दिजाः ।
समाः शतमहस्तन्तु नरकं पर्युपासते ॥
प्रेतस्यानिर्दृशाहे सृतकाशौचमध्ये ।
अपांकेयानुवृत्तौ—शूद्रयाजनानन्तरं मनुः,—
वेदविश्वापि विप्रोऽस्य लोभात् छला प्रतिगृहम् ।
विनाशं ब्रजति चिप्रमामप्याचमिवाभ्यु ॥
इतरैतः,— पतित-दुष्कृतेभ्यः प्रतिगृहौतमस्त्वर्ग्यमयाजिकम् ।
न तेन पुण्यार्थानाप्नोति । अतिदेशवादाभ्यामर्थात् स्वयं ब्राह्मण-
मभिजित्य नामसमन्यसौदौयमानं प्रतिविधि स्वयं प्रतिगृहन् तस्य
दुष्कृतमाप्नोति । आनुगंस्यार्थं प्रतिगृह्य तेभ्योऽछलोपयोगानां
स्वैर्यममत्कार्यार्थं निमञ्जत्यात्मार्थं निवध्राति । एतैः प्रतिगृहोप-
श्यैः प्रतिगृहस्तिरयाय कल्पते ।

दुष्कृतेभ्यः उपपातकिभ्यः ।

शृहस्तिः,—

असतोऽपौदमादाय भाषुभ्यः संप्रथक्षति ।
धनकामिनमात्मानं सन्तारयन्ति दुष्कृतात् ॥

१ क्षित् प्रतिपद्यते ।

यमः— यस्तु सर्वं पुनर्देहात् प्रतिगृह्णा यत्सततः ।

१०८ संपृच्छति राजानं का वा भवति दचिणा ॥

जानताऽजानता वापि यत्किञ्चिहुकृतं भवेत् ।

सर्वन्तरति धर्मात्मा प्रतिगृह्णा पुनर्ददत् ॥

सक्ताः प्रतियहे ये च न तु दाने कथश्चन ।

तेषां वैवस्तुतः प्राह नद्र्देहं गमनं कर्तित् ॥

सक्ता आमद्ववनाः ।

मनुः—

गुरुन् भृत्यानुज्ञिहीर्षमर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।

सर्वथा प्रतिगृहीयात् तु व्येत् स्वयं ततः ॥

गुरुषु न व्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिमन्विष्टन् गृहीयात् साधुतः सदा ॥

एतेष्वपि च कार्येषु मर्मर्थः सन् प्रतियहे ।

नादेहात् कुलटा-घण्ड-पतितेभ्यस्तथा दिषः ॥

गुरवः पिचादयः । उज्जिहीर्षन् त्रुधाद्यवसक्तानुद्धर्तुमिष्टन् ।

अर्चिष्यन् देवतातिथीनिति गुरुभृत्यप्रतिसन्धानमावश्यकं कार्यमित्यर्थः । सर्वतः सद्गोऽसद्गः । न व्येत् स्वयं तत इति प्राप्तरक्षातिरिक्तं भोगादि तेन न कुर्यादित्यर्थः ।

गुरुषु न व्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्निति तैर्विनां वा गृहे वसन् जीवत् स्वपि गुरुर्मादिषु प्रकारालरेण मंभवदृत्तिषु आत्मवृत्त्यर्थं साधुतः साधुभ्यो धार्मिकेभ्य एव प्रतिगृहीयादित्यर्थः ।

१. कर्तित् यमं ईच्छति

गोतमः:-

एधोदक-मूल-फल-मध्यभयाभ्युद्यत-श्यासनावस्थ-थाम् पथो-
दधि-धान्य-१षष्ठप-प्रियज्ञ मार्ग-शाकानि अपणोद्यानि संवेष्यः ।
पिहदेवगुहभरणे चान्यवृत्तिशेषान्नरेण शुद्धात् ।

अभ्युद्यतं अभिमुखं दातुमानौतसेधोदकादन्यदपि । एधा-
दीनि दातुर्गद्विवच्चैनि । अभ्युद्यतानि अयाचितान्यपि
अप्रणोद्यानि न प्रत्याख्येयानि । आवस्थो गृहं, मार्गं मृगमांसम् ।
पिहदेवगुहभरणे चान्यदिति आद्वाद्यर्थमन्यदपि न प्रत्याख्येय-
मित्यर्थः ।

सुमनुः:-

अभोज्यस्नानामपि पुष्प-फल-मूल-शाक-दण-काष-धान्यानि
स्वेच्छान्यम् तडागे गोष्ठस्त्र पय आददतामदोषः ।

स्वेच्छमनोत्पत्तिस्त्रानम् ।

आपसमः:-

मध्यस्त्रं मार्गं मांसं भूमिसूलफसानि रक्ता गव्यूतिर्निवेशम्
युग्मं वांशस्त्रोयतः^१ प्रतिगृह्णाणि एतान्यपि नानक्तेवास्तुदृतानि ।

रक्ता चाणम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । उपस्त्रास्त्रावत्तर्त्ति, अन्तेवास्त्री
शिष्यः । तेनोदृतानि प्रापितानि ।

शारौतः:-

चामं वा श्वरीरन् कृताक्षयं वा चिरमस्य न सुभिज्ञाः ।

१ शरीरति क्वचित् पाठः ।

२ (क) उपग्रहः ।

खयमप्यवृत्तौ सुवण्णं वा दच्चा पश्चुं वा भुज्जीत् । नाश्चन-
मध्यसेहृतिं प्राप्य विरमेत् ।

आमं ब्रौहितण्डुलादि कृताञ्च्चेत्यन्तर्भावितसोकयोगे षष्ठौ ।
तेन कृताञ्च्च विरमस्य सवणादिरसशून्यस्य सोकं न्यावद्वृत्य-
भरणोचितं तावदुयतोऽपि ग्राञ्छमित्यर्थः । न सुभिज्ञः स्तुर्यदि-
सुखेनाञ्चदातारो सोका न स्वस्त्रेन दर्भिंच् इत्यर्थः ।

आदित्यपुराणे,—

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृहन्ति माधवः ।

पृथिवौ नाव्यदिच्छन्ति पावनं ल्लेतदत्तमम् ॥

गतुः—

एधोदकं मूलफलं अञ्चमध्यतस्य यत् ।

सर्वतः प्रतिगृहौयान्वध्याभयदचिणाम् ॥

श्वर्यां कुशं गृहान् गृभानपः पुष्पस्त्रौन्दधि ।

धान्यान् मस्यान् पथो मांसं शार्करैव न निर्नुदेत् ॥

अभयमन्त्र दृष्टान्तार्थमुक्तं तस्य सुख्यदानामन्मवात् । अप्यथो
रवानि । पथो दग्धम् । न निर्नुदेत् न त्यजेत् ।

अङ्गिरो-बौधायनौ,—

स्वसचेचगतं धान्यं वापौकूपगतं जलम् ।

अभोज्यादपि तद्वाञ्छं यच्च गोष्ठगतं पथः ॥

विच्छिन्नेषु च पक्षेषु इविराश्रयणेषु च ।

दृष्टिं न विलुप्तां कुर्यात् सुकृतम् न लोपयेत् ।

पक्षान्वच्चं विप्रेभ्यो हविर्वा चत्रियादपि ।

वैश्यात् सर्वधान्यानि शृद्राद्वाद्यं न किञ्चन ॥

रात्रे वेचगतं धान्यं खले वाऽथ गृहाद्विः ।

सर्वकालं ग्रहीतव्यं शृद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

प्रतिवर्णमिठं दृष्टं प्रतियाद्यं दिजोत्तमैः ।

तथापि च पथः पेयं दिजेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

विच्छिन्नेषु पचेषु पक्षादिकरणकालेषु । आश्रयणादिषु दश-
पौर्णमाससप्तत्त्व-र्थावता भवति तावदर्थमभोज्याच्चादपि यथोक्त
धान्यादि प्रतियाद्यमित्यर्थः । पथो जलमिह ।

तथा रात्रौहतं धान्यं खलचेतेऽथवा भवेत् ।

सर्वकालं ग्रहीतव्यं शृद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

सुपात्रे यत्तु विन्यस्तं सुखं तच्छुचि नित्यशः ।

पात्रान्तरगतं याद्यं शृद्रात् खगृहमागतम् ॥

शृद्रवेश्मनि विप्रेण चौरं वा यदि वा दधि ।

निवृत्तेन न भोक्तव्यं शृद्रातं तदपि मृतम् ॥

आमं मांमं मधुं घृतं धानाः चौरमयौषधम् ।

गुड-तक-रसाः याद्या निवृत्तेनापि शृद्रतः ॥

ग्राकम्बुजम् मत्स्यम् शृद्रानि कटुकाः ग्रकवस्तिलाः ।

दूचुः फलानि पिण्डाकं प्रतियाद्याणि सर्वतः ॥

सर्वकालं सूतकादावपि । सर्वतः सर्ववर्णेभ्यः । कटुका-

सारुलानां कणाः ।

यज्ञवस्त्रकः ।—

कुशः शाकं पयो मत्स्या गन्धः पुष्टं दधि चितिः ।

मांसं शश्यामनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अथाचिताहृतं ग्राह्यमपि दृष्टतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यन्ता दिष्टः ॥

जावालः ।—

अभ्युद्यतं गृहे भैस्यं ग्राह्यं तत् सर्वतः स्त्रियम् ।

आत्मनैव शुभायातं नियुज्ज्ञाहृतके परम ॥

अभ्युद्यतं दातुमुपकालम् । शुभायातमनिष्ठुकमायातं आत्म-
नैवोपयोक्त्वं नियुज्ज्ञाहृतके परमशुभायातमित्यर्थः ।

मनुः ।—

आहतासुदृतां भिक्षा पुरस्तादप्रवेशिताम् ।

सेने प्रजापतिर्यज्ञामपि दृष्टतकर्मणः ॥

नाश्रन्ति पितरस्य दशवर्षीणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्रीर्यस्तामभ्यवमन्ते ॥

चिकित्सक-कृतप्राणां शन्यहर्तुसु वाहृष्टेः ।

षण्डस्य कुलटायास्य उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

आहता ग्राहकमौपमानीता । भिक्षाऽत्र याममात्रम् ।

यामप्रमाणा, भिक्षा स्वादिति सूतेः । अप्रवेशिता माच्चात्

परम्परया वा न याचिता । चिकित्सको वैश्यः । शन्यहर्ता

गिरावेशः ।

थमः,—

चिकित्सकस्य मृगयोर्व्यश्चायाः कितवस्य च ।

षण्ड-सूतिकथोद्येव उच्चतामपि वर्जयेत् ॥

वशिष्ठः,—

अहृधानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

नलेवं बङ्गयाज्यस्य यस्तोपनयते बङ्गन् ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः ग्रन्थहर्तुस्य पाशिनः ।

षण्डस्य कुलटायास्य उच्चताऽपि न उच्छते ॥

पाशिनो वागुरिकस्य ।

तथा—ग्रस्तं विषं सुरा चाप्रतियाद्याणि ब्राह्मणस्य ।

ग्रन्थलिखितौ,—

न मद्यं प्रतिगृहीयात् ।

आदित्यपुराणे,—

किं करिष्यति विप्रोऽसौ गृहणुभयतोमुखीम् ।

सहस्रं वाहणाः पाशाः चुरधाराग्रिमस्तिभाः ॥

पूर्णं वर्षसहस्रे च पाश एकः प्रमुच्यते ।

एतामवस्थामाप्नोति गृहणुभयतोमुखीम् ॥

अप्तप्रतियाद्यासान्वेष्याभिर्दानरक्षाकरे देयादेयतरङ्गे प्रद-

र्गिताः ।

याज्ञवल्क्याः,—

विद्या-तपोभ्यां हीनेन न च याज्ञः प्रतिष्ठः ।

गृहन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

मनुः—

न द्रव्यानामविज्ञाय विधिं धर्मये(मर्ये) प्रतियहे ।

प्राज्ञः प्रतियहं दद्यादत्रौदैचपि चुधा ॥

विधिर्मन्त्रप्रयोगाद्यात्मिका इतिकर्त्तव्यता ।

तथा,—

हिरण्यं भूमिमश्च गामश्च वासन्तिकान् गृहम् ।

अविद्वान् प्रतिगृहानो भक्षीभवति दाहवत् ॥

हिरण्यमायुरमन्त्र भृगैर्व्याप्युष्टंतस्तनुम् ।

अश्वस्त्रुत्स्त्रं वासो दृतन्तेजस्तिकाः प्रजाः ॥

अतपास्त्रनधीयानः प्रतियहस्तिर्णरः ।

अम्भस्त्राप्तवेनेव मह तेनैव मन्त्रति ॥

तस्मादविद्वान् विभियाश्चमान्तस्मान् प्रतियहात् ।

खल्पकेनापि गृहन् हि पह्ले गौरिव मौद्रति ॥

प्रतियहममर्थोऽपि प्रसङ्गन्त्र वर्जयेत् ।

प्रतियहेण द्वास्याद्वु ब्राह्मणं तेजः प्रजाम्यति ॥

हिरण्याच्चे आयुरुषतो दहतः, भू-गावौ तनुसुषतो यमान्तस्मा-
दपि सुविग्नद्वादपि । प्रसङ्गोऽत्यासङ्गः ।

प्राज्ञवस्त्वः—

प्रतियहममर्थोऽपि नादचे थः प्रतियहम् ।

ये खंडोका दानशौकानां य तानाप्रोति पुष्कलान् ॥

अमः,—

मर्जदेवाभिगमनात् मर्व्यडनिषेवणात् ।
गवां कोटिप्रदानाच्च श्रेयसस्य विनियहः ॥
यस्य याचनको नित्यं न म सुर्गस्य भाजनम् ।
उद्देजयति भूतानि यथा चौरस्यैव चः ॥

व्यासः,—

प्रतियहरुचिरे स्यात् याचार्थन्ते समाहरेत् ।
स्त्रियर्थादधिकं गृहन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥

महाभारते,—

धर्मार्थं यस्य विज्ञेहा तस्यानीहा गरीयसौ ।
प्रचालनाद्वि पङ्क्ष्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥
धर्मार्थं आवश्यककर्मातिरिक्त-कर्मार्थमित्यर्थः ।
प्रथागतौर्थं प्रतियहे तौर्थस्य निष्फलतामुक्ता—

मत्स्यपुराणे,—

तस्मान्तौर्थं न गृष्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।
निमित्तेषु च मर्वेषु अप्रमत्तो भवेद्विजः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे प्रतियह-तरङ्गः ॥

अथ सूचिय-वैश्य-कर्म-धर्मदृत्तयः ।

तत्र मनुः—

• चयो धर्मा निवर्त्तने ब्राह्मणाः सूचियं प्रतिं ।

अध्यापनं याजनस्त्र हतौयस्य प्रतिपदः ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तरचिति स्थितिः ।

न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥

ग्रस्तास्त्रभृत्यं चत्वारि वर्णिकृ-पशु-क्षणिर्विशः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानं मध्ययनं यजिः ॥

वेदाभ्यामो ब्राह्मणस्य रक्षणं सूचियस्य च ।

वाच्चाः कर्मवै वैश्यस्य विशिष्टानि खकर्मस्तु ॥

ब्राह्मणस्येमे ब्राह्मणाः । वाच्चाः क्षणि-पशुपाल्यवाणिङ्गाः ।

विशिष्टान्युत्कृष्टानि ।

परागरः—सूचियेण प्रजाः पाल्याः ग्रस्तपाणिः प्रचण्डवान् ।

मिर्जित्य परसैन्यानि चितिं धर्मण पालयेत् ॥

लौहकर्म तथा रत्न-पशुनां परिपालनम् ।

वाणिङ्ग-क्षणिधर्मान्नं वैश्यवृत्तिरदाहतां ॥

प्रचण्डवान् पुरुषमहायवान् ।

दानमध्ययनं यजिरित्यनुवृत्तौ ग्रस्तःस्त्रियितौ ।

पूर्वधर्म एव सूचियः, ग्रस्तार्चन-चतुर्वाण-व्यवहार-दण्डरच्च-
गानुशासनमिति वृत्तिः ।

• पूर्वधर्म एव वैश्यः, क्षणिः पशुपाल्यं वाणिङ्गं योनिपाल्यं
वृत्तिप्रयोग इति वृत्तिः ।

पूर्वधर्मोऽध्ययन-यज्ञदानादिः, शस्त्रेणार्जनं शस्त्रार्जनं, चत-
चाणं चतादभिभवाद्रचणम् । व्यवहारो वादिनोः शङ्काप
करणम् । अनुशासनं वर्णनां निजधर्मणं व्यवस्थापनम् । योनिपोषण
वृद्ध्यर्थं वडवादिपोषणम् । पाषुपाल्यं वेतनेन पशुरचणम् ।

इतीतः— धनुर्वेदब्रतस्त्रातः क्त्वियोऽध्ययन-यजन-दान
धर्मशिष्टपरिपालनाग्नियहरतोऽभिजितवङ्गागवृत्तिर्वैकदेशी ।
वैश्योऽध्ययन-यजनदानधर्मशिष्ठ-पशुपाल्य-वणिकवृत्तिः ।

धनुःस्त्रातः अधिगतधनुर्वेदं विद्यः । एवं वेदब्रतयोरपि ।
अभिजितानां शत्रूणां भूम्यादौनां षड्भागयहणम् ।

देवस्तः—

क्त्रधर्मोऽध्ययनेषु दानैर्देवपितृपूजनम् । ब्राह्मणशुश्रूषाणां वैश्य-
शूद्रपरिपालनम् । वणिकशुल्कोपजौवनं वर्णाश्रमव्यवहारमस्थापनं
पापनियहो गणवत्परियहो व्यवहारार्जनं धर्मचरितानुपालनं इत्य-
श्वरथप्रवरणशिक्षाऽभ्यामः । शस्त्रोपायाश्रयलं कोषदण्डावेचणम् ।
परचक्रापणाटवैतस्करद्द्वामानास्त्र कुलौनाथक्षप्रतिषेधस्त्रभ्य शूर-
निजैश्वरदण्डप्रणयनं धर्मविशुद्धै चाधैर्यमुत्तमः । जौर्यं शक्तवं
अयाचनमिति ।

वैश्यधर्मोऽध्ययनयजनप्रदानैर्धर्मानुष्टानं ब्राह्मणक्त्वियशुश्रू-
षणम् । पापवर्जनं कलत्रपोषणं कर्षणं पशुपालनं भारोदहन-
पश्चव्यवहार-नर्तन-गायन-ताङ्गावतरण-रङ्गोपजौवनम्भेति ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे क्त्वियवैश्यकर्म-धर्मतरङ्गः ॥

अथ द्रव्याणां धर्मर्थधर्मर्थस्वच्चानि ।

तत्र मनुः—

• सप्त विज्ञागमा धर्मर्थं दायो खाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत् प्रतियह एव ॥

विज्ञागमो धनोपायः, दायः कुलक्रमागतं धनम् । लाभो निष्ठादिलाभः । जयोऽत्र शत्रोरभिभवः । प्रयोगः कुशीदम् । कर्मयोगः कृषिवाणिज्यादिः ।

गोतमः— खामी रिक्त्य-क्रय-संविभाग-परियहाधिगमेषु ।

ब्राह्मणस्याधिकं लभ्यं चत्रियस्य विजित निर्विष्टं वैश्य-शुद्रयोः ।

खामी भवतीति शेषः । संविभागो भर्तृदाय इति भर्तृयज्ञः ।

परियहः अनन्यपूर्वारप्यमहिव्यादिपरियहः । अधिगम आक-

राधिस्थः । एतानि सर्ववर्णतुल्यानि । ब्राह्मणस्याधिकमसाधारणं

प्रतियहादि । विजित संघामे अधिकं चत्रियस्य । निर्विष्टमिह

कर्मचरणेनोपात्तम् ।

नारदः—

धनमुलाः क्रियाः सर्वाः यद्वस्तस्यार्जने^१ मतः ।

रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तस्य विधिः कमप्त ॥

तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं शत्रुमंव च ।

कृष्णस्त तस्य विजेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

अत-ज्ञौर्य-तपः-कन्या-शिष्य-याज्ञात्ययागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धमुटयंस्तस्य तदिधिः ॥

१ क्वचित् तत्साधने । २ (क), उद्योगः ।

अतुगतमध्यनादिलभ्म । ग्रौर्यगतं जघेन लभ्म ।
 तपसागतं जपहोमदेवार्चनादिलभ्म । कन्यागतं कन्यया मह
 शशुरादितो लभ्म । शिवागतं शिवालभ्म गुडदचिणादि ।
 याज्यागतं चत्विकृकर्णणा लभ्म । आव्यागतं दायलभ्म ।
 उदयः फलं । तदिधः शुद्धः ।

तथा,—

कुमौद-कृषि-वाणिज्य-शुच्छशिल्पानुवृत्तिभिः ।
 हतोपकारादाप्त्वा ग्रवलं ममुदाहतम् ॥

अनुवृत्तिः सेवा ।

तथा,—

पार्श्विकद्यूतचौर्यार्चिं प्रतिरूपकसाहमैः ।
 व्याघ्रेनोपार्चितं यज्ञ तत् लक्षणं ममुदाहतम् ॥

पार्श्विकं उत्कोचादिलध्म, आर्चिः परपौडा । प्रतिरूपकं
 द्रव्याभासः, साहमैः चौर्यम् । व्याजः वहिचयाचादिव्याप्तोपद्रव्य-
 भिश्रौकरणम् ।

तथा,— तेन क्यो विक्रयस दानं यहणमेव च ।

विविधाश्च प्रवर्त्तने क्रियाः संभोग एव च ॥

तेन चिविधेन शुक्रादिना ।

तथा,—

व्याविधेन द्रव्येण यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥

तत् पुनर्दीर्द्गविधं प्रतिवर्णश्चयात् सृतम् ।

साधारणं स्वात्रिविधं शेषं नवविधं कृतम् ॥

जेषमसाधारणकमागतं प्रोतिदायप्राप्तम् सहं भार्यथागतम् ।

• अविशेषेण वर्णनां सर्वथा चिरिधं धनम् ।

वैशेषिकं धनं विद्याद्वाद्युपल्य चिलचणम् ॥

प्रतिगृहेण अक्षम्यं याव्यतः शिव्यतस्तथा ।

चिरिधं चचियस्यापि प्राप्तवैशेषिकं धनम् ॥

युद्धोपलभ्यं कारात् दण्डात् व्यवहारतः ।

करेण सभ्यः कारः कारंशब्दः करपरः । व्यवहारतो
न्यायात् तेनार्हो दण्ड इत्यर्थः ।

तथा,—

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्वस्यापि चिलचणम् ।

कृषिगोरज्ञवाणिज्यैः शुद्रस्यैषामनुयहात् ॥

अनुयहात् शुश्रूषाहेतुकात् । एतच्च नवविधिं दिजाति-
रूप-वर्णचयविषयम् । शुद्रे तुं शुश्रूषाजनितानुयहादेव सभ्यमा-
धारणम् ।

तथा,—

सर्वेषामेव वर्णनामेष धर्मर्थो धनागमः ।

विपर्ययादधर्मर्थः स्वास्त्रं चेदापह्रौथसौ ॥

इत्यतिः—

वृत्त्यपात्तेन सभ्याऽर्थं कुर्यात् पात्रगवर्द्धनम् ।

भोगस्य वन्धुभिः साहृं दीनानाथार्थभिस्तथा ॥

१ मूले शुभं चिधा ।

२ (ग) शुद्धस्यापि स्वनुयहात् ।

वृत्त्युपाच्चेन विहिंतवृत्त्युपाच्चेन ।

विष्णुपुराणे,—

पांकसंस्था हविःसंस्थाः सोमसंस्थाश्च संस्थिताः ।

धने यतो मनुष्याणां यतेतातो धनार्जने ॥

महाभारते,—

धनेन तु विहीनस्य पुरुषस्यात्परेधसः ।

उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वां यौशे कुमरितो यथा ॥

दर्भिक्षादेव दर्भिं त्रिशात् क्रेषं भयाङ्गयम् ।

स्त्रेभ्यः प्रसृता यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥

उत्सवादत्सवं यान्ति खर्गात् खर्गे सुखात् सुखम् ।

अहधानाश्च दानाश्च धनाश्चाः शुभकारिणः ॥

अहिरण्मदामौकमन्याश्चाद्यमगोरमम् ।

गृहं कृपणवृत्तौनां नरकस्यापरो विधिः ॥

धर्माणार्थः समाहार्यो धर्मसंभं चिधा धनम् ।

कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥

एकेनांशेन धर्मसु कर्त्तव्यो भृतिमिच्छता ।

एकेनांशेन कामश्चायेकमंशं विवर्द्धयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

पादेन तस्य प्रावन्यं कुर्यात् मस्यमात्मवान् ।

अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यं नैमित्तिकल्पथा ॥

पादस्त्राद्वार्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ।

एवस्त्राचरतः पुच अर्द्धः साफल्यमृच्छति ॥

भविष्यपुराणे,—

विज्ञमाध्यं न यः कुर्याद्गृहमाल्योपि हि द्विजः ।
 न तत् फलमवाप्नोति प्रलोभाकान्तमानमः ॥
 तस्माच्चिभागं विज्ञस्य जीवनाथ प्रकल्पयेत् ।
 भागदद्यस्य धर्मार्थमनित्यं जीवनं यतः ॥
 ॥ इति गृहस्थरत्नाकरे स्वच्छास्त्रतरङ्गः ॥

अथ शूद्र-धर्म-कर्मटत्त्वः ।

तत्र मनुः—

त्रिप्राणां बेटविद्यां गृहस्थानां यजस्त्विनाम् ।
 शुश्रूषैव तु शदस्य धर्मो निःश्रेयमः परः ॥
 शुचिस्त्वाष्टवर्णेषु स्तुदवागवहङ्कृतः ।
 ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुल्लिखिजीतिनोऽप्रते ॥
 उल्लिखिष्टवर्णेषु चत्रियवैश्यात्मकेषु ब्राह्मणापाश्रयः । तत्त्वय
 चत्रियादिशुश्रूषापरोऽपि ब्राह्मणे निवेदितात्मा जातितः उल्लिखि-
 जीतित उल्लिखः । उत्स्थृष्टमिति कचित् पाठः । उत्स्थृष्ट-
 मुत्त्वाष्टम् ।

गृहस्थिः—

गौचं ब्राह्मणशुश्रूषा मत्यमकोध एव च ।
 शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारोऽत्र देशितः ॥

शारीतः—

न शूद्राय वृत्तिं प्राङ्गः चिर्णशुश्रूषा वाऽस्य वृत्तिः । दानधम्म
इत्येके ।

वशिष्ठः— एतेषां परिचर्या शूद्रस्य । अनियता वृत्तिः ।
अनियतकेशवेशाः । मर्वेषां वा मुक्तशिखावर्जम् ।

एतेषां चैवर्णिकानां अनियता एतावद्वातव्यमिति नियम-
शून्या । अनियतकेशवेशाः । अनियताः केशाः वेशाः शूद्रस्य-
त्वत्वयः । मर्वेषां ब्राह्मणादौनां मुक्तशिखावर्जं मुक्तशिखतं
कैरपि न कार्यमित्यर्थः ।

मनुः—

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्गान् चत्वाराधयेष्टदि ।
धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥
खर्गर्थमुभयार्थं वा विप्रमाराधयेत्तु मः ।
यातब्राह्मणशब्दो हि स लक्ष्य छत्रत्वता ॥

तथा,—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।
यन्ततोऽन्यद्विकुरुते तद्वत्वत्वस्य शक्तिः ॥
कल्पते तस्य तैर्वृत्तिः खकुटमाशार्हतः ।
शक्तिशाश्वेत्य दात्यस्तु भृत्यानास्तु परिग्रहम् ॥
उच्छिष्टमसं दातयं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाशैव धान्यानां जीर्णाशैव परिच्छदाः ॥

१. (ग) एस्तमि ब्राह्मणानेव वाधवेत् ।

यांत्राद्याणशब्दस्य यातः प्राप्तो ब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणशब्द-
कोऽयमित्याकारः शब्दो येन स तथा । ब्राह्मणसेवनादव्य-
द्वुतोपवासादि । तैर्दिजातिभिः । स्वकुटुम्बात् कुटुम्बार्थधनात् ।
ग्रन्थितः सामर्थ्यात् । दाच्यं कार्येषु पाटवम् । भृत्यानाश्च परियहं
पुच्छदारादि, उच्छिष्ठु मुक्तग्रेषम् । एतच्चोच्छिष्ठाश्चनं अङ्गतदार-
परियहस्य । इतरस्य पाकयज्ञाधिकारात् । पुलाका इहासार-
धान्यानि । परिच्छदाः कर्त्रोपानहादयः ।

गोतमः— शुद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः । तस्यापि सत्यम-
सत्यमक्रोधः शौचाचमनार्थं पाणिपादप्रचालनमेवैके । आद्यकर्म
भृत्यभरणमुदारवृत्तिः । परिचर्या चोच्चरेषां तेभ्यो वृत्तिं
लिप्सेत । जीणन्युपानच्छच्चवासकूर्चादैनि । उच्छिष्ठांश्चनं
शिल्पवृत्तिश्च पञ्चार्थमाश्रयेत् ॥

कर्त्तव्यस्तेन चौणोऽपि तेन चोच्चरतत्त्वादर्थोऽस्य निचयः स्यात्
अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः पाकयज्ञैः 'स्त्रयं याचेतेत्येके ।

एकजातिरेकजन्मा उपनयनात्मकदितौयजन्मविरक्षात् । आच-
मनार्थं आचमनेतिकर्त्तव्यतायां पाणिपादप्रचालनमेवेत्येवकारयन्नेन
मुख्यादिस्पर्शननिवृत्तिः । एके इतिवचनाद्वैतममते 'मुख्यादिस्पर्शः
सदार्थपरिगृहीतशुद्रविषयः ।

तदाह बौधायनः ।

शुद्राणामार्थाधिष्ठानात् मामि मामि वापनमार्षवदाचमन-
कर्त्त्वं आचमनेतिकर्त्तव्यता । उपवौतवस्त्रविन्यासादि । आर्य-
परतस्त्राणां शिल्पजीवितां आर्यवदित्यादि ।

यथा दिजानामास्यस्यसहितआचमनविधिरेवं शृङ्खलान्न-
दात्रितानामित्यर्थः ।

तेनाचमनार्थं आचमनकार्यं शृङ्खल्य जलाद्याहरणमन्नरेणैव
पणिपादप्रकालनेनैवाचमनकार्यमिद्धिरिति कल्पतरुकारादौनां
व्यवस्था न युक्ता आचारविरोधात् वचनविरोधात् ।

उत्तरेषामुत्कृष्टानां ब्राह्मणादौनां कूर्चस्तुणमयमासनं तेनार्थं
चौणो वृत्तिहीनः । तेन शृङ्ख उत्तरं आर्थः चौण इत्यनुष्ठयते ।
तदर्थस्थार्थप्रयोजकः । अस्य शृङ्खल्य निचयो धनसञ्चयः, स्वयं
स्वयमेव न पक्षीपुच्छारेण । एके स्वयमित्युक्तेगेतममते
ब्राह्मणदारा पाकयज्ञान् कारयेत् । प्रतिष्ठाइमादौ तथा-
दर्शनात् । एष विकल्पो व्यवस्थितः— अशक्तावन्यदारा शक्तौ तु
स्वयमेव । अथवा असच्चूट्रविषयतया व्यवस्थितविषयः ।

मनुः—

शृङ्खाणां मामिकं कार्यं वपनं न्यायवर्जिताम् ।

वैश्यतच्छौचकल्पस्तु दिजोच्छिष्टस्तु भोजनम् ॥

न्यायवर्जितामतिशयित-दिजगुरुश्चाश्रुषापराणाम् । शौचकल्पः
सूतकापगमाद्याचारकल्पः ।

याज्ञवस्क्यः—

शृङ्खल्य दिजशुश्रूषा तथाऽजीवन् वणिग् भवेत् ।

श्विष्येत् विविधैर्जैवित् दिजातिशितमाचरन् ॥

भार्याहस्तिः शुचिर्भृत्यभर्ता आद्वक्रियारतः ।

१ (ख) आचार्यः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञात्र वापवेत् ॥

भार्याद्विः स्त्रभार्याद्विः । आद्वक्रिया आद्वकरणम् ।

नमस्कारेण मन्त्रेण नम दत्यनेनैव पूज्यवाचकचतुर्थ्यनपद-
महितेन ।

मनुः—

अशकुवंस्तु शुश्रूषां कर्तुं शृद्रो दिंजनानाम् ।

पुचदारात्यं प्राप्तो जीवेत् काहककर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूषन्ते दिजातयः ।

ताणि काहककर्माणि शिल्पाणि विविधाणि च ॥

अत्ययोऽत्यन्तपौडा ।

पराश्ररः—

लवणं मधु तकं वा दधि मदं छतं पथः ।

न दद्येत् शृद्रजातीमां क्षिति मन्त्रेषु विकट् ॥

कालिकापुराणे,—

विकयं सर्वपण्डामां कुर्वन् शृद्रो न दोषभाक् ।

मधु-चर्म-सुरा-लाचामुका मांसम् पस्तमम् ॥

अयस्तु सर्वनिषेधः शृद्रस्यानापदि, नात्यन्तापदि वोद्धव्य इति
कल्पतदः ।

मष्टे विधिनिषेधयोर्दर्शनाभाद्गविषयपरमेवेदमुचितमिति
तु प्रमाणविद्वः ।

देवतः—

लाचामाच्छिहमांसाणि मधुकोहविषाणि च ।

आज्ञीवन् वृषलोप्यार्थः कर्मणा तेज वर्जितम् ॥

अथस्त्र विधिनिषेधः सकूद्रस्य । पूर्वं कर्मण मधुमध्य-
मित्यनुज्ञानमसकूद्रविषयमिति पारिजातः । इदमपि मधुमाच
एवेति प्रभाणविदः ।

शूद्रं प्रकृत्य विष्णुपुराणे,—

भद्र्याभद्र्येषु नास्यास्ति पेत्यापेत्येषु वै पुनः ।

नियमो मुनिशार्दूलं तेनासौ साध्वितीरितम् ॥

एतच्चावश्यं सहोचनीयं काकादिभक्तेष्य शूद्रेऽपि शिष्टा-
खारात् प्राथस्त्रित्तोपदेशास्त्रिषेधाच्च ।

आपः,— न चेह शूद्रः पततौति निश्चयो ।

न चैव संखारमर्थार्हतौति ॥

अुतिप्रयुक्तं न च धर्मामन्तुते ।

न चैव धर्मात् प्रतिषेधनं अुतौ ॥

न चैव शूद्रः पततौति मांमादिविक्षेणापि । संखारमिष्ठोप-
नयनं अुतिप्रसुकं अुतिबोधमग्निहोत्रादि । धर्मात् अुतिकथितात् ।

मतुः,—

न शूद्रे पातकं किञ्चित च संखारमर्हति ।

नास्याधिकारो धर्मास्ति न धर्मात् प्रतिषेधनम् ॥

धर्माशवस्तु धर्मज्ञाः सतां धर्ममनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्जं न द्व्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥०

यथा यथा हि यद्वृत्तमातिष्ठत्यन्तसूयकः ।

तथा-तथैनस्यासु च सोकमाप्नोत्यनिन्दितः ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥

धर्मं श्रौते धर्मात् श्रौतात् । मन्त्रवर्ज्ञं वैदिकमन्त्रवर्ज्ञम् ।

मनुः,—

अनार्यमार्यकर्मणमार्यं वाऽनार्यकर्मणम् ।

संप्रधार्यात्रिवौद्भाता न समौ नासंमाविति ॥

अत्र समलविरह आर्यस्य उत्कृष्टजातीयत्वात् । असमल-
विरह आर्यस्यापि नौचकर्मकारित्वात् ॥ तेन तस्मोत्तरेण
शुश्रूषादिकं न कार्यमित्यर्थः ।

शूद्राधिकारे नरमिहपुराणे,—

अथाचितः प्रदाता स्यात् लघिवृत्तिं समाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयाच्चित्यं नरमिहस्य पूजनम् ॥

कुर्यादिति शेषः ।

महाभारते,—

दूराक्षूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव व्यक्तम् ।

संस्तृश्य परिचर्यस्तु वैश्वेन चित्येण च ॥

पैठीनस्मिः,—

ब्राह्मं प्राजापत्यं वा स्थानं ब्राह्मणस्य । ऐशं राजन्यस्य ।

माहतं वैश्वस्य । गान्धवं शूद्रस्य ।

स्वे स्वे कुर्याद्यभिरताः स्वं स्वं स्थानं ब्रजन्ति ते ।

॥ इति मृष्टस्थरत्वाकरे शूद्रधर्मकर्मवृत्तिरङ्गः ॥

अथ स्रातकव्रतानि ।

तत्र मनुः—

ततोऽन्यतमया वृत्त्या जीवस्तु स्रातको द्विजः ।
 स्वर्गायुच्यशस्यानि ब्रतानौमानि धारयेत् ॥
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्त्रितः ।
 तद्विं कुर्वन् यथाग्रक्षि प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 स्वकमाश्रमविहितं, नित्यं यावज्जीवम् । अतन्त्रितः अनास्त्वः ।
 यथाग्रक्षि-असम्भवे किञ्चिदङ्गहीनमपि । एतच्च नित्यविषयम् ।

व्यामः—

वर्णाश्रमाश्रितो धर्मो वेदकर्माश्रितो मतः ।
 विद्वान् हि वैदिकं कर्म कुर्वाणोऽभौष्टमश्रुते ॥
 प्रमाणं वैदिकं कर्म गुणनिष्ठं तथेतरत् ।
 गुणभूतोऽतिप्रमाणं वाधयन् यात्यधोगतिम् ॥
 वेदकर्माश्रितो वैदिककर्मणि गुणभूतः । इतरत् सार्वादि
 गुणनिष्ठम् सूत्याचारनिष्ठम् । अतिप्रमाणं वेदम् ।

मनुः—

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाः क्रमाः ।
 नाशयक्षयाश्च पापानि महापातकजान्यपि ॥
 वेदाभ्यासोऽत्र ब्रह्मयज्ञादिः ।

विष्णुः—

अृतिसूत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यज्ञ सेवितः ।

१ (ग) पुरुषां ।

२ (ग) पुस्तके गुणभूतं ।

तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥
मत्कंप्तीपदेशे दक्षः,—

मन्त्या स्वानं जपो होमः स्वाधाया दवताचनम् ।
वैश्वदेवेचणातिथमुद्गतज्ञाय शक्तिः ॥

आतिथ्यामभवे स्तोकमप्यन्नमुद्गरणौयम् ।
मम्बर्त्तः,—

कुर्याद् द्वाणि कमर्मणि स्वभार्यापोषणं परम ॥ .
चतुकालाभिगामौ स्यात् प्राप्नोति परमां गतिम् ।
परं श्रेष्ठं धर्ममाङ्गरिति शेषः । इति लक्ष्मौधरः ।

सुमनः,—

शेषाक्षमृतगामिलं पञ्चयज्ञाः स्वकर्म च ।
तुल्यैश्च मह ममन्त्वो गृहस्थस्य विधौयते ॥
तुल्यैश्च मह ममन्त्वोऽमत्युच्चमे ।

मनुः,—

उत्तमैरुत्तमैर्किंत्यं समन्धानाचरेत् मह ।
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्यजेत् ॥
उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हौनान् हौनांश्च वर्जयन् ।
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवाये तु गृहताम् ॥
प्रत्यवायोऽत्र विपरीतकरणम् ।

तथा,—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मागें तेव गच्छन् रिष्यति ॥ .

न रिष्यति न वाध्यते । इदं वै कल्पिकविषयम् । येन धर्मान्
तथा,— दूष्टियार्थं सर्वं तु न प्रसज्जेत कामतः ।
अतिप्रसक्तिस्तेषां मनसा मनिवर्त्तयेत् ॥

गृहस्थतिः—

सख्यं समधिकैः कुर्यादपेयादौश्वरं सदा ।
वैरं निर्हतकं वादं न कुर्यात् केनचित् चह ॥
ज्ञाति-वन्धु-विवाहोभ्यो मित्रमध्यधिकं सृतम् ।
समानमसमानं वा प्रकुर्वीति प्रयत्नतः ॥
शोकाराति-भय-चाण प्रौति-विश्रम्भभाजनम् ।
आपदलक्ष्मि मित्रस्तु लोके बङ्गधिकस्तु तत् ॥
असमानोऽधिविश्रम्भो विश्वासस्तस्य गर्हितः ।

वशिष्ठः— आहार-निर्वाह-विहार-योगः:

सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः ।
वाग्बुद्धिश्चिर्याणि तपस्तथैव
. धनायुषो गुप्ततमे च कार्ये ॥

निर्वाहो मूलपुरीषोत्पर्गः । विहारोऽत्र स्त्रीसेवा । योगः
समाधिः । वाग्मुप्तिरसप्रलापत्यागेन । बुद्धिगुप्तिरसद्विवर्जनेन ।
बौद्ध्यगुप्तिरस्ताने तत्रिनियोगविरहः । तपोगुप्तिस्तपसि विम्मया-
करणेन तद्रचा । गुप्ततमे अपकाशिततमे ।

दृचः—

आयुर्वित्तं गृहस्त्रिद्रुं मन्त्रो मैथुनमौषधम् ।
तपो धर्मो विमानस्तु नव गोप्यानि सर्वदा ॥

प्रकाशानि चेत्युक्ता च एव—

प्रायोग्यमृष्टद्वौ च दानाऽधमन्-विकल्पः ।

कन्यादानं वृषोसर्गो रहःपापस्तुतिम् ॥

गृहस्थित्वमनर्थेत्तुकमभ्यसूचादि । प्रायोग्यं वृद्धाऽधम-
प्रयोगः । करणमृषणगृहणम् । शुद्धिस्त्रिलकारः । अधमनं भूमादेः
स्थावरस्याधिः । दानस्योक्त्वेऽपि कन्यादानंस्य पुर्णगृहणमत्यन्त-
प्रकाशनार्थम् ।

विष्णुः—

वयोऽनुरूपस्तु वेषं कुर्याच्छ्रुतस्याभिजनस्य च ।

मनुः—

वयमः कर्णोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

वेषवाम्बुद्धिमारुपमाचरन् विचरेदिह ॥

तेन वयमाद्युचिता वेषादयः करणौया इत्यर्थः । वेषो
वस्त्रालङ्घारादिधारणम् । मारुपमत्रौचित्यम् ।

मङ्गस्ताचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्प्रा जितेन्द्रियः ।

जपेष जुङ्गयाचैव नित्यमग्निगतनिक्तः ॥

मङ्गस्ताचारयुक्तानां नित्यस्तु प्रयतात्प्रनाम् ।

जपतां जुङ्गतास्त्वैव विनिपातो न विश्वेते ॥

मङ्गस्ताचार उषसि गोरोचनालभनादिः । विनिपातोऽनिष्ट-
मत्यन्तः ।

देवौपुराणे,—

पठने यजने मनो लेखने श्रवणे तथा

नित्यं दैवतपूजायामौषधव्यञ्जने तथा ॥

जपहोमार्चने सक्तः प्राप्नोति परमं सुखम् ।

विष्णुः—

गावः पवित्रं माङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

गावो वितन्ते यज्ञं गावः सर्वाधिसूदनाः ॥

गोमूचं गोमयं सर्पिः चौरं दधि च रोचना ।

षड्ङ्गमेतत् परमं माङ्गल्यं सर्वदा गवाम् ॥

गृहज्ञोदकं गवां पुण्यं सर्वाधिविनिसूदनम् ।

रचोन्नानि-चजावस्ति-वृष-सुवर्ण-रजत-ताम्र-चन्दन-मण्डः,
सर्पिः-सर्वप-चौम-हृष्णाजिन-नाग-यव-लाजादश्च-प्रियहृ-रोचना
मनःशिलाः । कपिला गौः पूर्णकुम्भ-शमौ-नाग-दर्भपुष्पाणि ।
सदा स्खाध्यायो धन्वः । चयाणां वर्णाणां पूर्वरात्रौ जागरणम् ।

नागो इस्तौ, दर्भः कुशः ।

पृथ्वीं प्रति लक्ष्मीधाके विष्णुः—

वसाम्यथार्क्कं च निशाकरे च

तारागणाण्ये गगने विमेषे ।

तथा लक्ष्मीव्यपयोधरे च

शकायुधाण्ये भूडित्प्रकाशे ॥

तथा सुवर्णं विमले च रौष्टे

रक्षेषु वस्त्रेष्वमलेषु भूमौ ।

प्रासादमालासु च पाण्डुरासु

देवालयेषु ध्वजभृष्टितेषु ॥

मथःकृते वाऽप्यथ गोभयेन
 मन्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे ।
 वृषे तथा दर्पचमन्तिते च
 विप्रे तथैवाध्ययनोपपत्रे ॥
 मिंहासने चामलके च विल्वे
 चके च शङ्खे च मदैव पद्मे ।
 दीपे छताशे विमले च सङ्खे
 आदर्शविल्वे च मदां स्थिताऽहम् ॥
 पूर्णादकुम्भेषु मचामरेषु
 मतालवृक्षेषु विभृषणेषु ।
 भृङ्गारपत्रेषु मनोरमेषु
 मृदि स्थिताऽहम् नवोद्भृतायाम् ॥
 चौरे तथा मर्पिषि शादलेषु
 चौद्वे तथा दध्नि पुरन्तिगच्च ।
 देहे कुमार्याश्च तथा सुराणाम्
 तपस्त्रिनां यज्ञकृताश्च देहे ॥
 शूरे च मंगामविनिर्गतेऽहम्
 स्थिता मृते स्वर्गमितःप्रयाते ।
 वेदध्वनौ चाप्यथ शङ्खशङ्खे
 ३पुण्ड्राहश्च च म वाशश्च ॥

- १ (क) अध्ययनप्रपद्मे ।
- २ मूले स्वाहाखधायामय वार्यशब्दे ।

राजाभिषेके च तथा विवाहे
यज्ञे नवे स्नातशिरस्यशुच्छे ।
पुण्येषु श्वलेषु च पर्वतेषु
फलेषु पकेषु सरिदरासु ॥

सरःसु पूर्णेषु तथार्जुनीषु
सग्रादखादां भुवि पद्मषण्डे ।
बाले च वत्से च ग्रिघै प्रहृष्टे
माधौ नरे धर्मपरायणे च ॥

आचारसेविन्यथ ग्रामनित्ये
विनौतवेषे च तथा सुवेषे ।
सुशुद्धदन्ते मलवर्जिते च
मिष्ठाशने चातिथिपूजके च ॥

खदारतुष्टे निरते च धर्म
सलोत्कटे^१ चात्यग्नादिसुके ।
सदा सुपुण्डे च सुगन्धिपात्रे
नित्यानुस्तिप्रे च विभूषिते च ॥

सत्यस्त्रिते भूतस्त्रिते निविष्टे
चमायुते क्रोधविवर्जिते च ।

स्वयं यथार्थं परकाव्येदचे
कल्पाणचित्ते च सदा विनीते ॥

मेर्धि स्वप्नयोधरे स्वप्नमांनप्योधरवति, सद्यःकृते गोमयेनाभिलिप्ते । आमलके विच्छे वृक्षात्मके । पुरभिः कुमार्येन्या मनोरमा । खातशिरस्यशुष्के खानाद्रकेशे । अर्जुनी गौः । पद्मषण्डे पद्मवने, शास्त्रनित्ये शास्त्रनित्यसङ्कृतति ।

महाभारते,—

वसामि सत्ये सुभगे प्रगस्मे
दचे नरे कर्मणि वर्तमाने ।
अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे
जितेन्द्रिये नित्यमुदौर्णसत्ये ॥
नाकर्णशौले पुरुषे वमामि
न नाम्तिके मांकृतिके कृतज्ञे ।
न भिक्षवृत्ते न नृशंशवृत्ते ।
न चापि चौरे न च लग्नमूर्खे ॥
ये वा न तेजोबक्षमत्वमारा
इव्यन्ति कुर्वन्ति च यत्र तत्र ।

१. मूले अधिकमिदं फ्लोकहयः—

नाशीषु नित्यं सुविभूषितासु पतित्रतासु प्रियवादिनोषु ।
प्रमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुप्तभाष्टासु वज्जिप्रियासु ॥
तम्भुवेष्टासु जितेन्द्रियासु कर्जियपेतासु पर्यन्तितासु ।
प्रम्भुपेष्टासु दयान्वितासु अस्ता सद्युऽहं मधुसूदने च ॥

न देवि तिष्ठामि तथा विधेषु
 न रेष्वसंप्राप्तमनोरसेषु ॥
 यथा त्वम् प्रार्थयते न किञ्चित्
 यस्मि खभावोपलक्षतान्तरात्मा ।
 तेष्वल्पमङ्गल्यपरेषु नित्यं
 न रेषु नाहं निवसामि देवि ॥
 वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु छतात्मसु ।
 वृद्धसेविषु दान्तेषु मर्तज्ञेषु महात्मसु ।
 स्त्रौषु कान्तासु दान्तासु देवदिजपरासु च ॥
 प्रकीर्णभाण्डामनवेद्यकारिणै
 सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनौम् ।
 परस्य वेश्माभिरतामलच्छा-
 मेवंविधां स्त्रौं परिवर्ज्यामि ॥
 लोकामधोऽन्तीमवगाहिणौदू
 यपेतशीलाङ्गलहप्रियाम् ।
 निद्राभिभूतां सततं श्याना-
 मेवंविधां स्त्रौं परिवर्ज्यामि ॥
 सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु
 स्त्रौभाग्ययुक्तासु गुणाच्चितासु ।
 वसामि नारौषु पतिव्रतासु
 कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥
 १ (ख) पुस्तके सन्तोषपरेषु ।

तथा.—

यस्मिन् गृहे द्वयते द्वयते च
गोव्राद्धाणं चाच्छ्यते देवताश्च ।
कालेषु पुष्ट्यैर्जयः किञ्चने
तस्मिन् गृहे वासमुपैमि नित्यम् ॥
खाध्यायुक्तेषु द्विजेषु नित्यं
चचे तु धर्माभिरंते मदैव ।
वैश्ये च लक्ष्याभिरंते वसामि
शुद्रे च शुश्रूषाणनित्ययुक्ते ॥
नारायणे लेकमना वसामि
सर्वेण भावेन गरौरभृता ।
यस्मिन् हि धर्मः सुमहान्निविष्टो
बद्ध्यायता चाथ तथा प्रियत्वम् ॥
नाहं गरौरेषु वसामि देवि
नैतत्त्वया शक्यमिहाभिधातुम् ।
यस्मिन् खभावेन वसामि पुंमि
म वर्द्धते धर्मयगोऽर्थकामैः ॥

तथा भारतवाक्यम्,—

गृहे पारावता धन्याः शुका वै मारिकामत्था ।
गृह एते प्रशस्ताः स्युस्तथा वै तैलपाणिकाः ॥

हारौतः,—

आद्या व्याघ्रतयस्तित्तः लधा खाद्य गंभो वषट् ।

अस्यैता वेश्वनिं सदा ब्रह्मालोकस्थ एव सः ॥
आशा भूर्भुवःस्त्रिति तिस्रो व्याहृतयः ।
तथा,—

अस्य वेदमयश्चतुर्वैज्ञान्यं व्याहृतीमयम् ।
तपोमयं शरौरस्य म कस्मादवसौदति ॥

पैठीनस्मिः,—

कृताग्निहोत्रस्य कृताग्निकस्य,

समाप्तजप्यस्य परिष्ठितस्य ।

.ये ब्राह्मणस्योपरि दिव्यलोकाः

काङ्गन्ति तान् वै स्वषयः समस्ताः ॥

महाभारते,—

उत्यायोत्याय बोद्धुव्यं किमद्य सृष्टं कृतम् ।
दत्तं वा दापितं वापि वाक् मत्याऽपि च अन्तिता ॥
प्रत्यहं प्रत्यवेचेत्, मनश्चरितमात्मनः ।
किं नु मे पशुभिस्तुत्यं किं नु मत्पुरुषेरितम् ॥
शुद्धेभतरं प्राण मानुषमिह यो नरः ।
धर्माऽन्तमन्ता कामात्मा म भवेत् खलु वस्त्रिः ॥
दहैव नरकव्याधेस्त्रिकिलमां न करोति यः ।
गला निरौषधं देशमवशः किं करिष्यति ॥
नावसौदति चद्धुर्माः कपालेनापि जीवतः ।
आश्वासौदति वगन्तव्यं धर्मवित्ता हि साधवः ॥
आश्वासौ वंसवन्तव्यं ये, वनस्त्रासौ भारत ।

ये वै जितेन्द्रिया धौरासे नराः स्वर्गमिनः ॥

प्रायेणाहतकृत्यलाभ्युत्योरुद्दिजते नरः ।

कृत्यकृत्याः प्रतीचन्ते स्मृत्यं प्रियमिवातिथिम् ॥

दृढशातातपः—

चः कार्यमद्य कुर्वीत पृष्ठाहे चापराहिकम् ।

न हि प्रतीचते स्मृत्युः हत वास्य न वाऽहतम् ॥

इदं श्वःकार्यादिवावश्यककरणार्थम् ।

मनुः—

यद्यत् परवशं कर्ष्णं तत् प्रथलेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं तु स्यादेतत् सेवेत यद्वतः ॥

सर्वं परवशं दृखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदःखयोः ॥

यत् कर्ष्णं कुर्वतोऽस्य स्नात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रथलेन कुर्वीत विपरीतस्तु वर्जयेत् ॥

परवशमिह परप्रार्थनया लभ्यम् । एतच्च यथाकथचिद्गमसम्बवे
सन्नोषपरताबोधनार्थम् । यत् कर्ष्णं कुर्वते इत्यादिता तुष्टेः
पुनर्वचनन्तु स्नातकव्रतत्वस्यापनाय ।

लघुशरौतः—

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

रुहेऽपि पञ्चेन्द्रियनियहस्तपः ।

अकुनृसिते कर्ष्णणि चः प्रवर्त्तते

निवृत्तरागस्य गृहस्तपोवनम् ॥

यत् कर्म कुर्वन्ति नामौ जुगुपामेति पुचक ।

तत् कर्तव्यमशङ्केन यज्ञं गोप्यं महाजने ॥

मनुः,—

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्वातांधर्मवर्जितौ ।

धर्ममयसुखोदकं लोकविकुष्टमेव च ॥

धर्मवर्जितौ धर्मविरोधिनौ, असुखोदक्षमनुशयहेतुं लोक-
विकुष्टं देशकासाननुरूपत्वेन लोकगर्हितम् । यथा कस्मिंश्चिद्देशे
महिषमांसेन आद्वाचरणम् । ईदृशं धर्ममपि त्यजेदित्यर्थः ।

यमः,— किं ब्रह्मचर्येऽर्थदि दारसंवौ

किञ्चोपवास्येऽर्थदि शेषभोजौ ।

मौनेन किं स्वाधादि सत्यवादौ

सत्येन वा किं यदि चानृतांमः ॥

हारौतः,—

सत्यवादौ सदातुष्टः, चतुकालाभिगामौ नित्यं स्वानशौलो
नित्यं चाकोधनोऽपरोपताप्यकुहकोऽखर्वो नित्योदकौ नित्यं
यज्ञोपवौतौ नित्यं स्वाधायौ धर्मान्वेषौ पतितास्त्रवर्जी
निवृत्तरागमोऽनुनासाध्यवर्जितोऽनसूयको गृहस्थो भवति ।

कुहको मायावौ । खर्वो वक्षः । नित्योदकौ शोदक-
कमण्डलुवहनशौलः ।

कश्यपः,—

आहिताग्निः स्वदारनिरतः चतुकालाभिगामौ देव-पितॄ-
भूत-मनुष्य-ब्रह्म-यज्ञाननुसेवमात् एक-द्वि-चि-चतुर्णां आद्वाणाम् ।

मातिर्थं कुर्वण्णो ब्रत-नियम-होम-जप्यमन्त्रपरो मातापित्रभक्ति-
परो भूत्याऽपत्ययोः शेषान्नभोजी न चासूयंको यत्किञ्चाग्नौ
तोलक-भेदक-वेधक-सूचकान् परिहरमाणः श्रेयमा युज्यते ।

ब्रतमिह-थमाः पञ्च । जप्यमन्त्रा गायत्र्यादयः । यत्किञ्चाग्नौ
अलोकुपः । भेदकः समयादिभेदकः । वेधकः परमधर्मवेधकः ।
एतदन्यः पिण्डुनः सूचको वौधः ।

उग्नना,—

तत्र वेदविद्याब्रतस्त्रातकः शुचिञ्जित्योदकी नित्ययज्ञोपवौती
उभयकालसन्ध्यासुपासीनः ।

गोतमः,—

मत्यधर्मा आर्यवृत्तः शिष्टाध्यापकः शौचशिष्टः शुचिनिरतः
स्यात् । नित्यमहिंसो मृदुदृढ़कारौ दम-दानशौलः । एवमाचारो
मातापितरौ पूर्वापरान् दूरितेभ्यो मोक्षयित्यन् खातकः शश्वद्वद्वा-
लोकास्त्र च्यवते ।

मत्यधर्मा मत्यमन्तः । आर्यवृत्तः आर्यप्रियकारिचरितः ।
शिष्टाध्यापकः माधूनामध्यापयिता । शौचशिष्टः शौचार्यमन्त्रवान् ।
मृदुः पाहृष्यशून्यः । दृढ़कारौ आवद्वसमापनयहिकः, मोक्षयित्यन्
मोक्षयितुम्, एवमाचार इति मन्त्रः ।

तथा,— चिर्वर्गसेवां मततान्नदानं

सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनम् ।

खाध्यायसेवां पितृतर्पणम्

कृत्वा गृहै शक्तदः प्रयाति ॥

बौधायनः—

अथ स्वातकः मान्तर्वासि उत्तरं वैणवस्त्रं दण्डं सोदकस्त्रं
कमण्डुलं देवं यज्ञोपवौते उष्णीषमजिनमुत्तरसुपानहौ चक्रस्त्रं ।

धारश्चेदिति श्रेष्ठः । मान्तर्वासि अधोवस्त्रवान् । उत्तरं
उत्तररौयम् ।

तथाच श्रुतिः—

अजिनस्त्रोत्तररौयस्त्रं वाससा मङ्ग कन्तिपतम् ।

[अजिनं वासे वा इत्तिष्ठे उपवौते इति ॥]^१

मनुः— सत्यधर्मार्थ्यदृत्तेषु शौचे चैवं वसेत् मदा ।

शिष्यान् शिष्याच धर्मणा वाग्बाह्ददरसंयतः ॥

शिष्याः शासनीयाः पुचादथः । वाक्संयमो मितभाषिता ।
वाङ्मुख्यमो वाङ्मुखलेन परस्याधर्मणम् । उदरसंयमोऽभक्ष्याभक्ष्या-
णादिः ।

पराश्चरः—

यावृक्षुहोत्यधीते च ददात्यधापयत्यपि ।

“ यजत्यतिथि-देवांस्य तावत् दिज उच्यते ॥

यमः । ऋषयः उचुः—

किं स्त्राचाणो भवेद्गृह्णः क वा धर्मः प्रतिष्ठितः ।

कः सर्वस्त्रातो धर्मः किञ्च धर्मपरायणम् ॥

यम उचाच—

तपःपरमको धर्मो दानेऽक्षाऽलोभस्त्रणः ।

१ ।] चिह्नितांश्चः क्वचिदधिकः ।

यमादाय स्थितो धर्मः संखायै च प्रवर्तते ॥
 सत्यं सर्वद्वितो धर्मः सत्यं धर्मपरायणम् ।
 तपःपैरभक्तः तपःप्रधानः । संखा मर्यादा । सत्यं भूतार्थ-
 वादित्वम् । द्वितीयसत्यशब्दो ब्राह्मणपरः ।

दत्तः—

विभागशौलो यो नित्यं चमायुक्तो दयालुकः ।
 गृहस्थः सः समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् ॥
 दया सत्त्वा धृतिः श्रद्धा पूजा त्यागः कृतज्ञता ।
 एते यत्यु गुणाः सन्ति गृहस्थो सुख्य उच्यते ॥
 पूजा त्याग इति स्थाने प्रज्ञा योग इति कापि पाठः ।

यमः—

शौचमध्ययनं दानं नित्यं विषयसंयमः ।
 अत्र यद्वेन संभाव्यं ब्राह्मणं प्राप्य दर्शनम् ॥
 अत्र यद्वेन संभाव्यम्—अत्र शौचादौ यद्वेवता भवितव्य-
 मित्यर्थः ।

शातातपः—

भवेष्वौचपरो नित्यं तथा चेह जितेन्द्रियः ।
 अकोधः सर्वभृतेषु साधुकारौ प्रियम्बदः ॥

सहस्रतिः—

सत्यं यज्ञस्तपो दानमेतद्वर्षस्य साधनम् ।
 धर्मात् सुखस्य ज्ञानस्य ज्ञानान्मोक्षो विधीयते ॥
 तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं चेनायुगे सूतम् ।

दापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ठे दानं दया दमः ॥
 हते षड्बद्वात् यो धर्मः म चेतायामृतुचयात् ।
 दापरे तु विपक्षेण कलावज्ञा च तत् फलम् ॥
 दानेन भोगी भवति सेधावौ वृद्धसेवया ।
 अहिंसया च दौर्घायूरित्यं प्राङ्गर्भनौषिणः ॥

तिष्ठः कर्त्तिः ।

यमः—

(१) यदा धर्मेण दानेन व्रतेन ब्रह्मचर्यया ।
 ग्रामयित्वेन्द्रिययामं ब्रह्मलौकमवाप्नयात् ॥

मनः—

दृढकारौ मृदुर्दीनः कूराचारैरमंवमन् ।
 अहिंसो दम-दानाभ्यां जपेत् सर्वगत्या व्रतेः ॥

हारीतः—

दमो दया दानं दृढवतलभ्वेति । ब्राह्मणस्य कुलशौक्षश्रुत-
 वृत्तावस्थानं दम इत्याङ्गः । चिसन्धमस्कन्दनं देवतार्चन-जप-
 होमाध्यननियमानुष्ठानं दृढवतलम् । तथा चिसन्ध्यं वै नियमिनां
 पाप्ता शौर्यते तपोभूयस्त्वमुपैति ब्रह्म प्रकाशतां गच्छति ।
 तस्माच्चिसन्ध्यं नियमो स्यादिति ।

मर्वभूतानुकर्त्ता दया, मंविभागो दानमिति कल्पतदः ।
 ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणयह्यामेतेषु तस्य यत्कातिशयायें, शौनि-
 ब्राह्मणादि, अस्कन्दनं मर्वाङ्गोपेतमस्त्वस्तिं वा । देवार्चन-
 जपहोमाध्यनान्तेव नियमः, तेषामनुष्ठानं वा नियमेनानुष्ठानं

त्रिमन्त्यमिति मन्थाचयकाले यथायोग्यमेषामनुष्टानं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः ।

पुनर्हीरौतः,—

स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिता अयोनिमङ्गरिता अविच्छिन्ना-
र्थ्यत्वं वा इति कुलगुणाः । वेदाङ्गानि धर्माध्यात्मज्ञानं स्थितिश्चेति
षड्ब्रिंधं श्रुतम् (२) ।

चमा दमो दया दानमंहिंमा-गुरुप्रजनम् ।

शौचं स्वानं जपो होमः तपः स्वाध्यायः सत्यवचनम् मन्त्रोषो
दृढवतलभ्वेति ॥

गोतमः,— मर्वत एवात्मानं गोपायेत् ।

यमः,—

धर्मचेतं शरौरं हि यत्नेन परिपालयेत् ।

शरौरात् स्वते धर्मः पर्वतात् मन्त्रिनं यथा ॥

यामः,—

विषयेषु न मञ्जेत मनःमयममाचरेत् ।

मनःमयममातिष्ठन् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

विष्णुपुराणे,—

मदाऽनुपहते वस्ते प्रशस्ताश्च तथौषधौः ।

गारुडानि च रक्षानि विभृयात् प्रयतो नरः ॥

सगुड्हामलकेशश्च सुगन्धिश्चाहवेषधृक् ।

यिताः सुमनसो इदा विभृयाश्च मदा नरः ॥

२ (ग). प्रस्तकं गोतमवाक्यं नाम्नि ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

न चापि रक्तवासाः स्यात् चिचासितधरोऽपि वा ।

न च कुर्याद्विषयांसं वाससोर्न च भूषणे ॥

वज्र्यस्त्र विदशं वस्त्रमत्यन्तोपहतस्त्र यत ।

अत्यन्तोपहतं मद्यादिलिङ्गम् ।

मनुः— उपानहौ च वस्त्रस्त्र धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमल्लङ्घारं स्त्रां कंककसेव च ॥

देवस्त्रः—

कुण्डिकां मण्डुखौ शाटौ प्रसाधनमुपानहौ ।

वर्जयेत् परभुकानि अनिर्णिकानि वै बुधः ॥

मण्डलै कंकतिका ।

मनुः— कूपकेशनस्यमश्रु दर्ढः शुक्राम्बरः शुचिः ।

स्त्राध्याये चैव रक्तः स्यान्तियमात्महितेषु च ॥

कूपं चिक्खं, एतच्च माग्निविषयं, न समावृत्ता वपेरन्तियाप-
सम्बवाक्यात् । आत्महिते वाधिप्रतौकारादौ ।

—धारयेद्दण्डौ यष्टिं सोदकस्त्र कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदस्त्र इुमे रौक्षे च कुण्डले ॥

वेदोऽच दर्भवटुः । रौक्षे भौवर्णे ।

गोतमः—

१नित्यशुचिः सुगन्धिः स्नानशौक्षः, सति विभवे न जीर्ण-
मल्लवदासाः स्यात् । न रक्तमसुगन्धमन्यधृतं वासो विभृयात् । न

१ मूले—स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः ।

स्वरूपान्तरहौ [निर्णिक्यात्] । अशक्तौ न रुद्रंभासुरक्षात् स्थान् ।
शास्त्रौयनियमव्यतिरेकेण न दीर्घभाशः स्थान् ।

मार्कण्डेयपुराणे,-

प्राञ्छिकोदञ्छिको वापि अश्रकर्म च कारयेत् । १०

महाभारते,-

अन्यदेव भवेद्वासः शयनौये सदैवं तु ।

अन्यद्यासु देवाभामच्चियामन्यदेव हि ॥

रथासु यथेष्टुचेष्टासु ।

कालिकापुराणे,—

कायस्थेनैव देवा तु कर्म यत् कुत्मितं नरः ।

आचरेत्तदधं तस्य वज्रकल्पं भविष्यति ॥

अनामाङ्गुलिकायन् धारयेदच्छिणे करे

कायोऽत्रानामाङ्गुष्ठिकाऽन्यः कायभागः, तत्र सुवर्णे धारयता
कुस्तिं कर्म कृतं । तत् कुस्तिने कर्मणा जपापेच्छाऽधिकपापो
भवतीत्यर्थः । एतच्च दौचितं विहाय ।

भविष्यपुराणे,—

यः कुर्यात् अर्वकम्भाणि वस्त्रपूतेन वारणा ।

म मुनिः म महान् माधः म याति परमां गतिम् ॥

ନାଥ, --

सोपानल्को देवगृहमारो हेषस्तु मानवः ।

म याति नरकं धोरं तामिषं नाम नामतः ॥

१ मूले—[] चिह्नितांश्चो नास्ति । २ लक्षणास्ति ।

शिरःखातसु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि सृग्नेत् ।
 तिक्ष्णपिण्डस्त्र नाश्रीयात् तथायुर्विन्दते महत् ।
 खातस्य वणकं हायं नित्यं कुर्यादिज्ञाम्यते ।
 प्रियकृष्ण चन्दनाभ्यास्त्र विल्पेन तगरेण च ॥
 पृथगेवावलिष्येत केशरेण च बुद्धिमान् ।

पद्मपुराणे सप्तर्षिशपथेषु,—

अनूतौ मैथुनं याति दिवास्त्रश्च निषेवते ।
 अन्योन्यातिश्चमध्येति विश्वसौख्यं करोति यः ॥

तथा,—

गो-ब्राह्मणांश्च तौर्यानि पर्वतांश्च नदीस्तथा ।

देवांश्चैव महा वन्दन् न प्रेतो जायते नरः ॥

याङ्गवल्क्यः,—

गोब्राह्मणान्ताऽन्नानि मौच्छिष्टो न पदा स्तृग्नेत् ।

भविष्यपुराणे,—

श्व-मूच्च-पुरीषाणि समुत्सृजति यस्तु वै ।

—इवस्यायतने भानोः स गच्छेवरकं क्रमात् ॥

उच्छिष्टो नास्तपेत् किञ्चित् खाध्यायस्त्र विवर्जयेत् ।

नोक्तिपादजहस्तं प्राज्ञसिष्टेत्कथस्त्र ॥

विष्णुपुराणे,—

प्रदीप्तं वेशम् न विशेषारोहेष्विवरन्तरोः ।

न कुर्यादन्तसंघेषं न कुचौयाच्च नासिकाम् ॥

नासंहृतसुखो जृष्टेत् शासं-काश्चौ न वर्जयेत् ।
 नोचैर्षेत् सशब्दस्त्र न मुस्तेयवनं बुधः ॥
 ३ [न व्याधाश्च खपेश्चग्नो न चैवोपस्थुशेद्धः] ।
 न फुल्कुर्याच्छवं प्रात्वा श्ववगम्भो हि सोमजः ।
 उपस्थृप्तं च व्यासांस्त्रिरन्तिष्ठेत् चोत्थितः ॥
 अतीव जागर-स्वप्ने तदृत् व्यानाश्चने बुधः ।
 न सेवेत तथा शृण्यां व्याधामस्त्रं नरेश्वर ॥ ॥
 दंडिणः पृष्ठिणश्चैव प्रांश्चो दूरेण वर्जयेत् ।
 अवश्यायस्त्रं राजेन्द्रं पुरो वातातपौ तथा ॥ .
 सुक्षकाच्छस्त्रु नाचामेद्वांश्चर्चाच्छ वर्जयेत् ।
 अश्च-सिंहानिकोत्थर्गो नाशकाले प्रशस्ति ।
 बलि-मङ्गल्यजयादौ न होमे न महांजने ॥
 न कुण्डौयाच्च नामिकां, नामिकां न निष्कोषयेदित्यर्थः ।
 दंवाश्चां मुक्तकाच्छ इत्यनुष्ठः । महाजने महाजनमध्ये ।

देवौपुराणे,—

न विषं भवयेत् प्राणो न भुजङ्गैश्च कौडयेत्
 नेचाच्छनं निषेवेत् दन्तधात्रनपूर्वकम् ॥

विष्णुपुराणे,—

दिधौषू-पतितोन्मत्त-रङ्ग-वैराति-कौकटे ।
 वन्धकौ-वन्धुभृच्छूद्रानृतकैर्जन्तकैः सह ॥

१ [] चिह्निता पर्विः पुरुषकदये नास्ति ।

२ (ग) वन्धकौ भर्त्तुदृ-।

तथातिव्ययश्चौलेश्च परदाररतः ग्रठः ।

बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पन्थानमावजेत् ।

वैरातिः-वैरान् अतति सततं वैरश्चौष्ठ इत्यर्थः । 'कौकटः

हृषणः । वन्धकौ अमती ।

मैत्रौङ्गर्यादित्यनुदृत्तौ-मार्काण्डेयपुराणे,-

न सर्वशङ्किभिर्नित्यं न च देवपरैर्नरैः ।

ब्रह्मपुराणे,-

यदाकाशः सूतो भौमस्तस्माज्ञासंवृते क्षितिः ।

कुर्यान्मूलं पुरोषश्च न भुञ्जौत पिवेश्वरः ॥

मैथुनज्ञापि न चरेदच्छिष्टानि च वर्जयेत् ।

उच्छिष्टानि उपभुक्तगेषभूतानि ।

मार्काण्डेयपुराणे,-

यज्ञ-दान-तपांमौह पुरुषस्य न भूतये ।

भवन्ति यः मदाचारं ममुष्माङ्गु प्रवर्तते ॥

वायुपुराणे,-

-एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ।

एकं प्राणं बङ्गम् वापि कामन्तस्यास्ति पातकम् ॥

यस्मिंस्तु निहतेऽभद्रे एधन्ते बहवः सुखम् ।

तस्मिन् हतेऽशुभे नास्ति पातकश्चोपपातकम् ॥

महाभारते,-

यः प्रवृत्तां श्रुतिं हन्यात् शास्त्रश्च मुनिभाषितम् ।

भूषयक्षमभिज्ञाय तं विद्याब्रह्मघातकम् ॥

तत्रेव बहिं प्रति श्रीवाक्षानि—

• यदा शुश्रूषया दृद्धः परिवारेण योच्यते ।
 • पुनश्च पितरं मोक्षात् प्रेषयिष्यति कर्त्तव्यसु ॥
 ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति दृष्टलाः पदधावनम् ।
 शूद्रश्च ब्राह्मणैः भार्यामुपयास्यन्ति निर्भयाः ॥
 विषोनिषु च बौजानि मोक्षन्ते पुरुषैर्यदा ।
 मंकरं कांस्यभाण्डैश्च बलिष्यापि कुपाचकैः ॥
 चातुर्वर्णे तदा कृत्स्नमुन्मार्यादमविष्यति ।
 एकैकस्तदा पाशः कमशः परिमोक्ष्यते ॥

विष्णुपुराणे,—

देवादिनिश्चामहतं शरौरं यस्य वेशम् च ।
 न तेन मङ्गरं कुर्याद्ग्रहामनपरिच्छदैः ॥
 देवादिनिश्चामहतं तदृचितपूंजादिविरहादेवाद्यमनोषविषयम् ।
 मनुः—

नास्तिक्यं वेदनिव्वास्त्रं देवतानास्त्रं कुत्मनम् ।
 द्वेषं दमस्त्रं मानस्त्रं क्रोधं भैस्त्रस्त्रं वर्जयेत् ॥

नास्तिक्यं नास्ति परस्तोक इति धौः । द्वेषः यरानिष्टफलको
 गुणविशेषः । मानं स्वाभाविकगुणारोपान्यूत्कर्षधौः । क्रोधो
 बलवत्तौ पराचिकित्सा ।

इति गृहस्थरत्राकरे खातकब्रततरङ्गः ॥

अथ यमाः ।

तत्र मनुः:-

यमान् सेवेत सततं नियम्य नियमान् तुधः ।
 यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलं भजन् ॥
 केवलान् नियमान् कुर्वण्णः पततौति युक्तिः । ततो
 यमसहिता एव नियमाः कार्या इत्यर्थः । सततमापद्यपि ।

व्यासः:-

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता ।
 अस्त्रेयमिति पस्त्रैते यमासैवं ब्रतानि च ॥
 अकोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारसाधवम् ।
 अप्रमादो हि नियमाः पस्त्रैवोपब्रतानि च ॥
 ब्रह्मचर्यमिति प्रतिषिद्धमैयुनत्यागः । आनमात्रचिन्तनं
 कल्पशब्दो दभ्यपरः ।

याज्ञवस्त्रयः:-

ब्रह्मचर्यन्दया चान्तिर्धानं सत्यमकल्पता ।
 अहिंसाऽस्तेयमाधुर्ये दमसैव यमः सृतः ॥
 स्वानं न्मौभो परा सेव्या स्वाध्यायोपस्थनियहः ।
 नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाकोधाप्रमादिता ॥
 माधुर्ये प्रियवादित्वादि । अप्रमादः कर्त्तव्यवधानम् ॥
 हारौतः:- अहिंसा सत्यमस्त्रेयं शौचं ब्रह्मचर्यमिति यमाः ।
 कूर्चं इवाज्ञानि कर्मभ्यः संहत्य रूपेभ्यो दृष्टिं, सूक इव वाचालेभ्यो
 वाचं, कर्मनिश्चय-बुद्धौनिश्चित्तानि, मनस उत्तम्य अहिंसा भवति ।

एत्र शाह,—

कर्मणा चक्षुषा चैव वाचात् य मनसा तथा ।

यो वै न कुरुते पापं मा हिंसा चतुर्विधा ॥ इति ।

देवतः— तत्र दशविधा हिंसा । उद्देशजननं समापजननं, दण्डाकरणं ग्रीष्मितोत्पादनं, पैशुन्यकरणं सुखापाकरणं, अतिक्रमः मरोधो हितप्रतिषेधो वध इति ।

तत्र लोकः—

कायकेण भनोदृखं वधं त्रा प्राणिनां पुनः ।

यत्र वर्द्धयति देषात् मा हिंसेति समाप्ततः ॥

उद्देशो भनसोऽसुखता । समाप्तो यस्मिन् दृखे उत्पन्ने आकुलितमिवादानं मन्यते । रुक्म शारौरं दृख्सम् । अनिकमो मान्यावज्ञा । मरोधः स्वाक्षर्यन्विषेधः । हितप्रतिषेधः । हितं तर्कशुद्धमभिमतम् ।

महाभारते,—

यूक-मत्कुण-दंशादौन् खादतस्वात्मनस्तनुम् ।

पुचवत् परिरचनि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

• हेतुसुक्ता शारौतः—

तस्माज्ञानृतं वदेत् । मोमविक्षय-विवाह-मैथुनं वासप्रबोधनम् । अनिन्दितं ग्लानिलादिशून्यम् । खभावतः छक्षशून्यम् ।

मनुः— सृष्टं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियस जानृतं ब्रूयादेष धर्मः समातनः ॥

एतेन प्रियं सत्यस्य सम्बलितं वृक्षयनियुक्तम् ।

यमः—

सुभाषितसहस्राणि सुभाषितशतानि च ।
 सर्वाण्यथाहतस्येह कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 दया हि सर्वभूतानामनृतेन च ग्राम्यति ।
 मत्येनाऽपि विनश्येत हिंसा च च प्रवर्त्तते ॥

एतेन सत्यानृतयोर्दयामौनप्राशस्यमुक्तम् ।

हारीतः—

ऋतमिति सम्भूताभिधानम् । नाच ऋतमस्तौत्यनृतम् । तच्चत-
 र्विधम् । साक्षानृतम् । पणितानृतम् । सुकृतानृतम् । साधारणा-
 नृतमिति । कथविक्रयकितवृत्तिलं पणितानृतम् । तस्माच्च
 व्यष्टनारदिभिः कौण्डीयाङ्ग विक्रीजौयात् न कितवृत्तिः स्यात् ।

एवं श्लाङ्कः—

विक्रयौ शंसते पर्यन्तं क्रयौ निन्दति तद्गुणान् ।
 व्याजयोगाच्च कितवमअद्वेयं प्रजापतिः ॥ इति ।
 विअभ्यानृतम् साक्षानृतमिति व्यवहारानृतमिति चिविधं
 प्रत्ययानृतम् ।

यदिअभ्यादक्षात् कौर्त्ति करोति कारयति वा तदिअभ्या-
 नृतमित्युच्यते ।

यत् साक्ष्यकर्मण्यवस्थितोऽनृतम् व्यवस्थति जानक्षयपलपति
 कूटसाक्षं वोपैति तत् साक्षानृतमित्युच्यते ।

दयोर्विवदमानयोर्मैत्र्यादेषास्तोभादा सम्भूतं व्युदस्यासम्भूतं
 व्यवस्थापयति तद्वाधरानृतमित्युच्यते ।

एवं शाह,-

१ विश्रमाच्छियुगं हन्ति पञ्च मिथ्यापकापतः ।
 २ चणात् सप्तयुगं हन्ति अनृतं व्यवहारतः ॥
 न व्यवसनादिभिरित्यच व्यसनं वश्वना । अनृतमध्यवस्थाति
 वदति । जीनस्यपि अपलपति मौनमाश्रयते । एतदेव कूट-
 माच्छ्यता । युगं जन्म ।

नारदः,-

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 गतमध्यानृते हन्ति संहस्रं पुरुषानृते ॥
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थिनृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदेः ॥ १
 अप्यु भूमिवदित्याङ्गः स्त्रीणां भोगं च मैथुने ।
 अञ्जेषु चैव रक्षेषु सर्वेष्वग्रमयेषु च ॥

यमः,-

पशुवच्च चौरष्टतं सर्वस्त्र पशुमध्यवम् ॥
 गोवदस्तुषु सर्वेषु शयनेष्वासनेषु च ।
 अश्ववत् सर्वदानेषु खरोऽश्वतरेषु च ॥

आदित्य-चक्रावनिसोऽनश्य

चौर्भूमिरापो इदयं यमस्य

पश्यन्ति नित्यं पुरुषस्य वृत्तम्

तस्माच्च वाच्यं त्वंतं कदापि ॥

१ (क) पुलके पद्ममिदं नास्ति । ०

यस्य वाङ्मनसौ शुद्धे सम्यगुप्ते च मर्वदा ।

तपो वेदाः स्मृतिस्त्वागः स तेभ्यः मर्वमश्रुते ॥

पञ्च पश्यन् ते हन्तौति पश्यादिविषयमनुतं वटन् पञ्चलादि-
मन्त्रावतो बान्धवान् हन्ति नरके पातयतीत्यर्थः ।

हन्ति जातानजातांश्च इत्यादिना हिरण्यानुते ततोऽप्यधिकं
पापं दर्शितम् । एवं सब्दे भूम्यनुतं हन्तौत्यनेन ततोऽप्यधिकं
दर्शितमिति नेयम् । भोगे मैथुनजन्ये भोग इत्यर्थः । मर्वञ्च
पशुमध्यवं चौरटध्यादि । ग्रायनौयेषु कम्बलादिषु ।

देवलः—

अनुतं द्विविधममत्यं विममादश्चेति । तत्र दृष्टश्रुतकाताना-
मन्त्राच्चरणमस्यां, प्रागभ्युपगतानामसंप्रवर्त्तनं विम्वाद इति ।

रागाद्वेषाद्व्याक्षोभाद्वाच्चिष्ठात् शङ्खया किया ।

दम्भात् प्रमादतस्वैव नरस्योत्पद्यतेऽनुतम् ॥

परप्राणोपघातात्यं परद्रव्यापहारकः ।

विशिष्टोऽनुतवादम् न वृथाकथनादिषु ॥

तस्माद्वनुत्हेदुंस्तास्त्रात्मन्युत्पादयेत् कृचित् ।

उत्पक्षार्थान् प्रशमयेत् कारणैस्तदिघातिभिः ॥

हारौतः—

दानामृतमिच्छानुतं तपोऽनुतमिति त्रिविधं कृतानुतम् ।

अच-धान्य-वासो-रक्त-हिरण्य-गोऽश-कन्या-भूम्यभयदानानामेकतमं
वा यो न ददाति न प्रतिपद्यते न मया दत्तमित्युच्यते ।

एवं ह्लाह—

अन्नानुते जन्महानिर्देतु वासोऽनुते तथा ।

चौणि रक्षानुते हन्ति चतुरः काञ्चनानुते ॥

पञ्च पश्चनुते हन्ति दग्ध हन्ति गवानुते ।

शतमशानुते हन्ति महसं पुरुषानुते ॥

एतन्तु दिगुणं हन्ति कला भूम्यनेतं नरः ।

ततस्तु दिगुणं भूयोऽभयं दत्ता हिनस्ति यः ॥

यो यत्त्वे इत्युक्ता न यजेन्महान्तं वा क्रतुमभिवैद्य

स्वन्यनेद्वा न सर्वसुपथ्युनक्ति तं च चेधातवौप्रायस्तित्तिः ।

यस्तु तप उत्पत्त्वा न यथार्थं तपस्यत्यन्यथा वा चरते । अममाप-

कारौ निवर्त्तते तत्त्वायेयो किर्धिः । चाङ्गायणं वा साधारणं

नाम । यो गो-ब्राह्मणहितमापत्कन्यः स्वैराभिधानं भवत्येवं ह्लाह—

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्वैरवाक्यं न च मैथुनार्थं ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पश्चानुतान्याङ्गरपातकानि ॥

अन्नधान्यार्थं तत्त्वाङ्गपदमन्नार्थपरम् । दत्ता प्रतिश्रुत्य । साधा-
रणात्मं गुणदोषानुवन्धात् । यथा गोब्राह्मणानुतमज्ञातमपि । गुरो-
रहितं मदोषमितरत्त्वादोषम् । एवमापदनुत-स्वैराभिधानानुतयो-
रपि बोद्दृश्यम् ।

यमः— न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्वैरौषु नित्यं न त्रिवाहकाले ।

प्राणात्यये गुर्वधनापहारे
पञ्चानुतान्याङ्गरपातकानि ॥

देवलः,—

विवाहे ब्राह्मणस्यार्थं प्राणिनां जीविताय च ।

आत्मनः प्राणहेतोर्वा न सौदेदनृतं वदन् ॥

विवाहे मैथुने ।

गोतमः,—

विवाहे मैथुने नर्मार्तिंसंयोगेषु दोषसेके, नानृतं वर्दत् गुर्वर्येषु,
मप्तमं पुरुषमितश्च परतो हन्ति मनमाऽपि गुरोरनृतं वदन्तर्येषु ।

याज्ञवल्क्यः,—

न संशयं प्रपद्येत न कभी चाप्रियं वर्देत् ।

नाहितञ्चानुतञ्चेव न स्तेनः स्यान्न वार्द्धयिः ॥

अथ देवलः,—

ततः स्थूल-मध्य-चुद्राणां पदार्थानां प्रसङ्ग तुष्णौ प्रचक्षन्त वा
हरणं स्तेयम् ।

रक्ष-क्षेत्र वेश्म हे मरुषाभरणादौनि स्थूलानि, चतुष्पादाच-
वस्त्रलोहकार्षपिणोपकरणानि मध्यानि । दन्त-उट्टङ्ग-दाढ-चर्म-
पाषाण-मृणमयादौनि चुद्राणि ।

प्रसङ्ग वस्त्रात्कारेण । तुष्णौ हरणं स्वामिना दृश्यमानस्यैव
वस्त्रात्कारं विना । प्रचक्षन्त यमनं वस्त्रयिला हरणम् ।

हारीतः—

द्विविधमेव द्रव्यमाङ्गः— सचेतनं निश्चेतनस्त्रा । सचेतनं
जड़मस् । निश्चेतनं-जरायुजमायं तैजसमपि शैलोषधं वानस्पत्यं
मृगमयं रममयस्त्रा एवं ममूतस्य दशविधानात् स्त्रेयं भवति—

अदत्तादाँनात् । अनतिस्त्रृष्टयहणात् । अनिर्देशोपयोगात् ।
भृत्येभ्यो भृत्यदानात् । याचितानिर्यात्तनात् । न्यासापल्ला-
पात् । चक्रव्यमनयोरनुपायंयहणाच्चेति । प्रतिश्रुत्यादाना-
देवताऽनभिमवन्धाच्चेति^१ दशविधं भवति ।

एवं आह—

प्रतिश्रुत्याप्रदानेन दत्तस्याच्छेदनेन च ।

विविधाच्चरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

वाचा यच्च प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।

‘स्तुपान्तदूर्ध्वमयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

खामिनाऽदत्तस्यादानमदत्तादानम् । अनतिस्त्रृष्टयहणं परि-
माणातिरिक्तयहणम् । देवपित्रमनुष्ठार्यं भिच्छिला स्त्रयमुप-
भुज्ञतोऽनिर्देशोपयोगः । भृत्यानां कर्म कारयिला भृतेरदानम् ।

याचिला नेष्यामीत्यनिर्यात्तनं याचितानिर्यात्तनम् । विद्या
मित्रकुलप्रत्ययाद्यस्त्यापलपनम् न्यासापलपनम् । कुटमानतुक्ता-
तस्करलम् दृश्य । व्यमनेन चात्रहृत्यारिणो हिरण्यादीनामात्मार्थं
प्रतिग्रहो, यतीनाम्नानुपाययहणम् ।

१ (ग) चैतत् ।

२ (ग) मलम् ।

स्तेयिनो हि प्रमौताः पूर्वधनिनामुपकाराय जायन्ते ।
तस्मात् स्तेयं न कारयेत् । मानुमन्येत् ।

अस्यार्थः— सचेतनं जीवं जीवाधिष्ठितं जड़मङ्गतिमत् पुरुष-
गवादि । जरायुजमण्डजादि । आयं शङ्खशङ्खादि, तैजसं
सुवर्णादि, चौषधं ब्रीहियवादि, वानस्पत्यं दणकाढादि, मृणमयं
घटादि, रसमयं चौरादि । एवमूलतस्य दशविधानात् वक्ष्य-
माणादनादानादिप्रकरणे चौर्यमवतीति ।

प्रतिश्रुत्यादानं तदेव मध्या देवमिति प्रतिज्ञाय यददानम् ।

देवतानभिसम्बन्ध इति यज्ञाय द्रव्यमिति निधाय तस्य
देवतथाऽनभिसम्बन्धो यागाकरणात् । धर्मसंयुक्तस्य प्रतिज्ञात-
मित्यर्थः । कारयिलेत्यत्र कर्त्तति शेषः । अनिर्व्यातमम-
ग्रन्थास्थानम् । उपकाराय जायन्ते पशुदासलेनेति शेषः ।

अमः—

सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरर्थद्वमङ्गुलम् ।

इरक्षरकमाप्नोति यावदाहृतमंज्ञवम् ॥

हिरण्यं पशुयानानि स्त्रियो वासांसि यो हरेत् ।

म पंथांयेण थातीमाक्षरकानेकविंश्टिम् ॥

नरकाश्च राजप्रतिपदप्रस्तावे तचैव प्रागुक्ताः ।

आपक्षमः—

स्तेनोऽभिश्वसो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्वो वा परस्पिक्षोऽपरि-
मिते निरये हृते जायते चाण्डालो ब्राह्मणः । पौर्वक्षो
राजन्यः । वैष्णो वैश्वः । स्तेनः सन् यो स्तोके प्रसिद्धः ।

विष्णुः—

यद्यत्यरेभ्यो न दद्यात् पुरुषस्तु निरकृशः ।
 तेन तेजाथ दौनः स्याद्यच तचाभिजायते ॥
 जौवितं धर्म-कामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ ।
 तस्मात् सर्वप्रथब्रेन धनहिंसां विवर्जयेत् ॥
 प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
 महद्वःखमवाप्नोति धनहिंसापरस्तयोः ॥

यमः—

देवद्रव्यापहर्त्तारं परस्त्वद्वरणे रतम् ।
 पुरुषं पापकर्मणं नरकः प्रतिपद्धते ॥
 यस्तु लभ्यं पुनर्दद्यादेवद्रव्यं यतस्ततः ।
 गुरुद्रव्यं दिजद्रव्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 यदेतद्वनमित्याङ्गः प्राणाशैते बहिश्वराः ।
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते धनम्
 अपद्यत्य परस्याद्यें यस्तु दानं प्रयच्छति ।
 स दाता नरकं याति यस्यार्थमस्य तत्फलम् ॥
 परस्त्वपरितुष्टास्तु जौवितान्तकरास्तु च ।
 तेषां रजः पतेष्वच तद्भेष्यतरभवेत् ॥
 षष्ठिवर्षसहस्राणि षष्ठिवर्षशतानि च ।
 ब्रह्मसहस्रां नरके सततं परिवर्तते ॥

तथा,—

षष्ठिवर्षसहस्राणि ब्रह्माः नरकं पतेत् ।

यथा ब्राह्मणवृत्तिनो यो वै पतितयाजकः ॥

रहस्यतिः—

ग्रोधं शुद्धति मृत्योयैः प्रायश्चिन्तैश पातकम् ।

ब्रह्माख-न्यासहर्ता वा दमं छाला न शुद्धति ॥

ब्रह्माखा वृत्तिहा चोभौ समौ स्थातां न वां समौ ।

कल्पाने ब्रह्माखा शुद्धेत् वृत्तिहा न कदाचन ॥

एवं छाला परखानि मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।

परस्तियो विशेषेण धर्मसारमिदं सृतम् ॥

आताभ्यो वधिरसैव मूकः सकुचिताङ्गुचिः ।

परदारापवादेषु परस्तिद्वानुहिंसने ॥

नैवं विधस्तु स्वपितृन् धायते महतो भयात् ।

वितत्येह यशो दीपं ब्रह्मालोके महीयते ॥

पश्चपुराणे,—

सामान्यदक्षिणां सव्वा गत्तात्येकं विमोहितः ।

नस्तिक्षमावनिरतः सन् स वै प्रेतोऽभिजायते ॥

अमः—

देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं यद्वयं पार्षदं भवेत् ।

इलाऽसुरं नरो लोभाङ्गोऽच्छिष्टेन जीवति ॥

वाण्डालो विजगौ गाम्य मनुः स्वायम्भुवः पुरा ।

प्रभवामीति योऽन्नाति वज्ञ-सामान्यमेककः ॥

शुग्रा रजस्तानास्य हर्दितं मंसदूषितम् ।
तथा संसरतो जोके वृन्निरेका, विधीयते ॥
देवद्रव्यादिकं हत्वा चाष्टाकः सन् ग्रन्थोच्छिष्टेन जीवतोति
मनुविजगावुक्तवानित्यर्थः ।

इहस्तिः—

हरते हारयेद्दुभिं मन्दुद्दिसमोवृतः ।
स वद्वो वाइणः पाशैस्त्रिर्यग्योनिषु जायते ॥
खदन्तां परदन्तां वा, यो हरेत वसुभराम् ।
षष्ठिवर्षसहस्राणि विषायां जायते हमिः ॥
षष्ठिवर्षसहस्राणि खर्गं वसति भूमिदः ।
आच्छेन्ना चानुमन्ना च तान्येव नरके वसेत् ॥
तान्येव षष्ठिवर्षसहस्राण्येव ।
तड्डागानां सहस्रेण अश्वमेधश्चतेन च ।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुद्धति ॥
अन्यायेन हता भूमिरन्यायेन च हारिता ।
हरतो हारयन्नस्य हन्त्यस्त्रिपुरुषं कुलम् ॥
ब्रह्मस्त्रं प्रणायाहुकं दहत्यासप्तमं कुलम् ।
विकमेण च भुक्तमहश्चपूर्वान् दशापरान् ॥
ब्रह्मस्त्रे मा मतिं कुर्यात् प्राणेः कण्ठगतेरपि ।
चश्चिदग्धाणि रोहन्ति ब्रह्मदग्धं न रोहति ॥
ब्रह्मदग्धं ब्रह्मसहरण्डदग्धम् ।

तथा,—

न विषं विषमित्याङ्ग-ब्रह्मस्तं विषमुच्चते ।
 विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्तं पुचपौचकम् ॥
 लोहचूर्णश्चूर्णं च विषस्तं जरयेन्नरः ।
 ब्रह्मस्तं त्रिषु लोकेषु कः पुमान् जरयिष्यति ॥
 विन्द्याटवीष्टतौयासु शुष्ककोटरवासिनः ।
 क्षणासर्पास्य जायन्ते ब्रह्मदायाऽपहारकाः ॥

दायोऽन धनम् ।

हारौतः—

अस्तेयं परमो धर्म इति-धर्मविदो विदः ।
 परद्रव्यस्य इन्द्रियां न गुभा विद्यते गतिः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे यमतरङ्गः ॥

अथ स्त्रीयापवादाः ।

तत्र यमः—

अस्त्रीयमग्नये काष्ठमस्त्रीयस्त्री गवे दणम् ।

कन्याहरणमस्त्रीयं यो हरत्यनलङ्घृताम् ॥

पुष्पकाष्ठोदके शके तथा मूलफले दणे ।

अदत्तादानमेतेषामस्त्रीयम् यमोऽवैत् ॥

दणकाष्ठं फलं पुष्पं प्रकांशं वै हरन् वरः ।

गो-ब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै स न पापेन लिप्यते ॥

यो हरति वरो गुणवानिति शेषः । अनलङ्घृतामन्यस्त्री
विवाहयितुमलङ्घृताम्या तदन्याम् ।

मनुः—

वानस्पत्यं मूलफलं दार्ढ्र्यर्थन्तर्घैव च ।

दणं गोभ्यस्त्री यासार्थमस्त्रीयं मनुरवैत् ॥

वानस्पत्यमच वनस्पतिप्रभवं पचादि । श्रीम्यर्थं आवश्यक-
ममर्द्दनौयाम्यर्थम् ।

देवताः—

अस्त्रीयमग्नये काष्ठमस्त्रीयं पश्चवे दणम् ।

अस्त्रीयं फलमारणं अस्त्रीयं पार्चिवं जलम् ॥

पार्चिवं शृण्वौस्त्री परकृपादिस्त्रितम् । तेजानुसृष्टमपि ।

गोतमः—

गोऽम्यर्थं दणमेधमौहदनस्पतौनां पुष्पाणि लवदादटौत
फलानि चापरिवृत्तानाम् ।

खवदात्मवत् । अपरिवृक्षानां अरचितानाम् ।

याज्ञवश्क्यः,—

द्विजस्तुष्टैधःपुष्याणि सर्वतः समुपाहरेत् ।

सर्वतः रचितादरचितादपि ।

हारौतः,—

पूर्वाश्रमयोर्ब्रह्मद्वयग्रहणे क्लैष्यम् ।

तथा, मूचपुरीषाणाम् । पाण्डोः शाकपरिमाणे एकपाणे
शमौनां बहवस्तददेके । रचावृचाणां तत्स्यानतच्छेऽस्तैष्यम् ।
अन्येषाम् सुमनमामच्छापिनहने । अग्न्यर्थं त्रणकाष्ठानां यवसो-
दकेन गवाच्चास्तैष्यम् ।

पूर्वाश्रमयोर्ब्रह्मचारि-गृहस्थयोः पाण्डोः शाकपरिमाणे
पाणिद्वयपरिमितशाक इत्यर्थः । पाण्डोः शमौनां परिमाणे
इत्यनुषङ्गः । तेनेकपाणिपरिमितशमौनामित्यर्थः । रचावृचो
रचणौयतहः । अच्छा प्रतिमा, पिनइनमाच्छादनम् ।

शङ्ख-स्त्रिखितौ,—

तिल-सुज-माष-मस्तुर-यव गोधूमानां शस्यमुष्टिग्रहणेषु, पथि-
कानामप्यपञ्चदलानां तथेचोर्ध्वलकथोः पुष्यफलप्रचयने च, विदि-
तस्य प्रकाशं गृहतो न दोषः ।

शस्यं फलं अपञ्चदलानां पञ्चदलशून्यानां शास्वामन्वस्त्रौनाना-
मिति यावत् । विदितस्य ख्यातस्य माधुतयेति ग्रेषः ।

गृहस्थि-काव्यायनौ,—

चपुषोर्वाहके दे तु पञ्चायं पञ्च दाङ्गिमम् ।

खर्जुरदाढ़ीमादीना मुष्टिं गृह्णते दूष्यति ॥
उर्वाहकं कर्षटौ ।

नारदः,—

शालि-ब्रौहि-मसूराणां मुष्टिगाढ्हो विधीयते ।
यवं-गोधूमयोर्वापि चदाऽथो मुड़-माषयोः ॥
एतेषां मानवैर्मुष्टिर्यहौतव्या पथिंस्थिते ।
शाकं शाकप्रमाणेन गृह्णमाणं न दूष्यति ॥
यहौतव्यानि पुष्पाणि देवतार्चनकारणात् ।
अदत्तादायिनं विशाश्यदि लघिकमिष्टति ॥
शाकप्रमाणं हांरौतोकं मुष्टिदयम् ।

वृद्धमनुः,—

चणक-ब्रौहि-गोधूम-यवानां मुड़-माषयोः ।
अनिरुद्धैर्यहौतयो मुष्टिरेकः पथिंस्थिते ॥
अनिरुद्धैः खामिभिरिति यावत् ।

यमः,—

पथिकः चौणवृत्तिष्ठ दांविचू दे च मूलके ।
आददानः परच्छेते न दोषं ब्राह्मणोऽर्हतिं ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे लेयापवादतरङ्गः ॥

अथ शौचम् ।

तत्र हारीतः—

शौचं नाम धर्मादिपथो ब्रह्मायतनं श्रियोऽधिवासोऽ मनसः
प्रसादनम्, देवानां प्रियं, गरीरे चेचदर्शनं बुद्धिप्रबोधनम् ।
तत्र शौचमुपरिष्ठादक्ष्यामः ॥

एवं ज्ञाह—

शुचिं देवाऽभिरचन्ति पितृः शुचिमन्युः ।

शुचेविभृति रक्तांसि ये तान्ये दृष्टचारिणः ॥

धर्मादिपथः-धर्मस्य प्रथमः पत्ना उपायं इति यावत् ।
शुचेरेव कर्माधिकाराद्ब्रह्मायतनं ब्रह्मणो वेदस्य आयतनं
आधारः । चेचदर्शनं आत्मनो दर्शनं तत्र दिविधं हारीतेनैव
वक्ष्यमाणं वास्त्रमाभ्यन्तरम् ।

तत्र वाचं कुलशौचमर्थशौचं गारीरम् । तत्र कुलशौचं
सूतकादशौचशुन्यत्वम् । अर्थशौचं भाजनादिद्रव्याणां शुद्धिः ।
गारीरांदिशौचमनेधाद्यलेपनम् ।

आभ्यन्तरञ्च शौचं पञ्चविधम् ।

तद्यथा,—

मानें चाचुषं ग्राणं वाञ्छं स्वादञ्च । तच मानसं
अपुष्टाभिधानदोषविरहः । चतुरादिशौचस्तामवलोक्यावलोक-
तादिविरहः । चाचुषवत् स्पर्शनौयमयत्र द्रष्टव्यं व्यायसाम्यात् ।

दक्षः—

शौचे यद्यः सदा कार्यः शौचमूलो दिजः स्त्रतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः क्रियाः ॥

हारौत,—

भ्रष्टशौचं नरं दृष्टा प्रहरन्तीह राजसाः ।

यज्ञाः पिशाचा भूतानि ये चान्येऽयेवमादयः ॥

न्नानं दानं तपस्थ्यागो मन्त्र-कर्म-विधि-क्रियाः ।

मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्कलाः ॥

इष्टं निवेदितं दत्तं सुकं जप्तं तपः श्रुतेम् ।

यातुधानाः प्रसुप्तनि शौचभ्रष्टाद्विजन्मानः ॥.

निवेदितं नैवेद्यं श्रुतम् ।

ग्रानातपाः—

शौचहीनास्य ये विप्राः न च यज्ञोपवीतिनः ।

कृतं दत्तं तपस्तेषां विनश्येकाच मंशयः ॥

॥ इति गृहस्तरकारे शौचतरङ्गः ॥

‘अथ ब्रह्मचर्यम् ।

तत्र इति:-

ब्रह्मचर्यं नाम दिव्यमानुषीणां चिंचस्य-काषस्य-पोतस्य-भृत्या-
दौनामयमार्थनमस्तुरणमसंकल्पनमनभिप्रेक्षणमसङ्गीर्त्तनमनभि-
भाषणमनभिगमनमसन्दर्शनमसमागमस्थासाम् ।

तत्र ब्रह्मचर्यं चतुर्विधं भवति । क्षणं रक्तं शुक्रं विमलमिति ।

तत्र परदारवर्जनं नित्यं स्वदारगमनं क्षणम् । पर्वणि नियमे
वर्जनं रक्तम् । अतुकाञ्चाभिगमनं शुक्रम् । ऊर्ज्जरेतस्तु विमलम् ।

एवं द्वाह-

क्षणेनेमं जयेत्तोकं मध्यं रक्तेन वै जयेत् ।

शुक्रेन तु जयेत् स्वर्गे विमलान्मोक्षमाप्नुयात् ॥

दिव्या उर्बग्याद्याः शास्त्रप्रसिद्धाः । पोतस्याः पोतं प्रतिमा-
करणयोग्यं रजतादि तत्रस्यामृतिर्मिताः । अप्रार्थनं सा मम
भृत्यादिव्यांशमाविरहः । असङ्गल्पनमहमेवं करिष्यामौत्यभिमन्धि-
विरहः । अनभिप्रेक्षणमाभिमुख्येनावलोकनविरहः । अनभि-
भाषणमाभिमुख्येन साभिलाषभाषणविरहः । अनभिगमनमाभि-
मुख्येनानागमनम् । असन्दर्शनं मकलावयवावलोकनविरहः ।
असमागमः संयोगविरहः ।

सर्वं चेते रागजा निषेधा इति नेयम् । पर्वणि नियमे
वर्जनम् पर्वणमावास्यादौ नियमे द्वादशीव्रतादौ च वर्जनत्यागः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे ब्रह्मचर्यतरङ्गः ॥

अथ नियमः ।

तत्र हारौतः,—

क्रोधं नियमवर्जनमकल्पता सन्तोषो गुहशुश्रापा चेति नियमः ।

कर्मनियमो वाङ्गियमस्येति क्रोधनियमः । मानसात् क्रोधाच्छित्-
परितापात् पौद्यमानस्य वैवर्ष्य-वैष्णव्यादयो व्याधयः संभवन्ति ।

अहङ्कारेर्वाऽसूया-देष-परोपतापादौनि च क्रोधरूपाणि ।

वाम्लचणादप्रियप्रसवादिता नानाविधवाक्यदर्शनादयः । कर्म-
लक्षणाः केशयहणसंप्रस्तरणादयः । अपरश्चरौरविप्रयोगकराश्चेति ।

यैरुपस्त्रृष्टः सुविदानथ्रवसादमुपैति तस्मादेतान् वर्जयेत् ।

एवं चाह—

आकृष्टस्तादितः क्षिप्तः चमते यो न् कृप्यति ।

स तस्य दृष्टतं देत्वा सुकृतं मर्वमाप्रयात् ॥

इति तत्त्वाक्रोशनादिकर्त्तः ।

यसः—

यत् क्रोधनो जपति यच्छुहोति यदा तपस्तर्पति यदाति
वेरोऽनिष्टद्वारतेऽस्य मर्वम्, मोघंश्रमो भवति ।

अस्य कोधनस्य वैरोचनिर्वलः ।

हारौतः—

‘कृतिर्नियमो’ जैह्यं नियमार्जवं कथ माया व्याजयुक्ता
निहतिः काठिल्यामाध्य-वैषम्यदौष्ट्यं महावयुक्तं द्येतस्त्रियमार्जवं
भवति।

एवं शास्त्रं—

जैह्यं मृत्युपदं प्राङ्गन्धिष्ठृतिस्तमषः पदम् ।

सर्वभूतात्मभूतलादार्ज्जं ब्रह्मणः पदम् ॥

स्मयनियमः शूनानियमः सेवानियमोऽधर्मस्वेत्यकल्पता ।

ज्ञान-दान-तप-ऐश्वर्य-भोगविशेषैः स्मयं वर्जयेत् । स्मयोप-
यन्नास्तेजमाऽवपन्नाः सम्भवन्ति पञ्चशूनासम्यग्ं सम्भूतं पापमय-
मित्युच्यते । अधिनो हि प्रेतौभूतं बौजवच्चायन्ते तस्मात्मार्थं
शूनां कारयेत् । विविधशिल्पप्रयोगैः सेवाविशेषैः परानत्यर्थं
नरेपाचरेत् । अविदान् विद्वान् ख्यापयति, अदाता दानं,
अथज्वा यज्ञम् । तपस्त्रौ तपोऽनाश्रम्याश्रमस्तिष्ठन् । तेनैव
वृत्तानां दुष्कृतं कृतं भवति ।

एवं शास्त्रं—

किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ।

योऽन्यथाभूतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥

कृद्य कृत्तपरमतितिरोधानमिति यावत् । व्याजोऽर्थान्त-
रेणोपन्यासः । काठिन्यं करुणाविरहः । असाध्यं अथथाहृदयं
नागादिप्रदर्शनं, वैषम्यं निगृहपराभिधानम् ।

दौष्टं परसुखामहिष्णुता । निष्ठतिः जैद्वं स्मयो दर्पः ।
अवपन्ना दौनाः, अचानुमित्यर्थयदिद्याद्यर्थं न दोषः ।
एवंवृत्तानां विददादौनाम् । अन्यथा प्रतिपद्यते अन्यथा ख्यापयति ।
मतुः— न धर्मस्थापदेशेन पापं कृता व्रतम्भरेत् ।

प्रतेन पापं प्रचार्य तुर्वन् स्त्रौ-शुद्ध-दर्शनम् ॥

प्रेत्येह चेदूशो विप्रो गृह्णते ब्रह्मवादिभिः ।
दृश्यना चरितं यस्त्र व्रतं रजांसि यच्छ्रुतिः ॥
अस्तिष्ठौ लिङ्गवेषणं यो दृच्छिसुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्थ्यग्नोनौ च जायते ॥-

यमः—

सर्वच विद्यते व्याजो धर्मे व्याजो न विद्यते ।
व्याजोपहतधर्माणां खर्गं वासो न विद्यते ॥
तपो न कल्पोऽध्ययनं न कल्पः
खाभाविको वेदविधिर्न कल्पः ।
प्रसद्य विज्ञाहरणं न कल्पः
तान्येव भावोपहतानि कल्पः ॥
कल्पः पापं, खाभाविको नौपाधिकः । प्रसद्यविज्ञाहरणं
भ्रान्त्या नर्मणा वा खाम्यनन्मतवस्तुयहणम् ।

हारौतः—

शुनानियमौ सेवानियमौ सोयाविकयविकयौ । अयात्य-
याजनासत्प्रतियह-शृद्रश्वावण-भृतकाध्यापनार्थयोगपरिशिष्टिवृत्त्या
सोभनियमे मनुष्टो भवति ।

एवं चाह—

सम्मोषः परमो धर्मः सम्मोषः परमं पदम् ।
सम्मोषः परमं कर्म सम्मोषः परममन्तः ॥
सम्मोषः परमं श्रेयः सम्मोषः परमं अग्नः ।
सम्मोषः परमा चिद्विः सम्मोषः परमं सुखम् ॥-

शुद्धश्रावणं सुपाचतात्यापनां शुद्धस्याये वेदपाठः । अर्थयोग-
परियहः पाठनिकां पूर्वकः परियहः । सन्तोषः परमो धर्म इति
धर्मादीनां सन्तोषमूलतादभेदोपचारः ।

पुनर्हारौतः—

यमेषु नियमेषु चाप्रमन्त-
स्तिष्ठति याति ज्ञोकान् वरिष्ठान् ।
भ्रष्टस्तेभ्यो विविधा याति योनी-
र्यास्त्रूपञ्चो मज्जते यातनासु ? ॥
तेभ्यो धौरः शुश्रूषावाच्यायं दृत्तो
यस्मिन् यज्ञो न व्यथते नापि धर्मः ।
धर्मो ह्येषः सुसहायो जनानां
य एतान् घोरात् चायते मृत्युयोगात् ॥ इति ।
तेभ्यो यमनियमेभ्यः शुश्रूषावान् श्रुतवान् ॥

॥ इति गद्यस्थरताकरे यमनियमतरङ्गः ॥

अथ कुलनाशनानि ।

तत्र यमादयः—

देवद्रविनाशेन परस्परणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाऽतिक्रमेण च ॥

मनुः—

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वदानध्यनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाऽतिक्रमेण च ॥

शिष्येन व्यवहारेण गृद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानेश्च छृष्टा राजोपसेवया ॥

अथाज्ययाजनेश्वैव नामित्क्षेण च कम्भेण ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि होनानि मन्त्रतः ॥

मन्त्रतस्तु सम्भ्रानि कुलान्यन्यधनानि च ।

कुलमंख्याच्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यगः ॥

ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणावज्ञानेन । शिष्यं चिचादिकर्म ।

व्यवहारोऽचानापदि च्छणादानाटिरूपः । गोभिरश्वैरित्यच्च वृत्त्यर्थ-

मुपात्तेरित्यर्थः । सेवाऽन्यद्वावपुर्वकं पराराधनम् । नामिक्यं

कर्म, नामि पश्चलोक इति बुद्धा व्यापारः ।

दत्तः—

अनृतं पारदार्यम् तथाऽभृत्यस्य भक्षणम् ।

अगम्यागमनस्त्वैव हिमा स्तेयं तर्थेव च ॥

१ मूलपृष्ठके पाठः— अगम्यागमनपियपानं स्तेयस्य हिमं मनम् ।

अश्रौतधर्माचरणं मैचधर्मविष्वकृतम् ।
 एतानि नव कर्माणि विकर्माणि विवर्जयेत् ॥
 मैचधर्मविष्वकृतं मैच-धर्मयोर्बिष्वकरणं त्याग इत्यनुष्ठः ॥
 ॥ इति गृहस्थरत्नाकरे कुलनाश्तरतः ॥

अथ निवासः ।

तच् गृहस्थतिः,—

निवाससुखो वणना'भाचारः समुदाहतः ।
 गुणदोषसमुद्भूतिर्लोके संसर्गजा सृता ॥
 भूमि-मात्र-कुशेधान्न-शस्याम्बु-दिजनैगमे ।
 निष्कण्टके च धार्षिक्ये वसेत् स्थाने निरामये ॥
 निवासोऽच पामः । नैगमोऽच बालकः । कण्टकोऽच
 उपत्तं पाद्विप्रदस्तौरादिः । धार्षिक्ये धर्षिजनप्रधाने । निरामये
 हेशे स्त्रभावज्ञ-रेगशून्ये ।

आपसाम्बः,—

प्रभूतैधोदके पामे यज्ञात्माधीनं प्रयमणं तच वासो
 ब्राह्मणस्य ।
 प्रथमणं पाविष्वहेतुः कुशगोमथादिः ।

१ (ग) पुस्तके दखिना ।

बौधायनः,—

प्रभूत्-यवसैधोदकसमित्कुशमाल्योपनिष्ठमणमाल्यजनाकुलमन-
लम्-समद्वैमदस्युप्रतिबेशं याममावसितुं यतेत धार्मिकः ।

उदपानोटके यामे ब्राह्मणो वृषकौपतिः ।

उचिंवा दादग्रसमाः गौद्रं साधमर्यमृक्ति ॥

पुररेणु-गुण्डितशरीरः तत्परिपूर्णमेचं वदनस्तु नगरे वमन्
सुनियतात्मा चिद्विमवास्यतौतिः । न च तदस्ति ।

रथाश्वगजधान्यानां गवास्त्रैव रजः शुभम् ।

अप्रशस्तं समृहित्याः श्वाऽजाऽवि-खर-वाससाम् ॥

उपनिष्ठमणं निष्ठमणधर्मः । अनलसं सोष्ठोगजनम् ।

अदस्युप्रतिबेशं चौरसान्निध्यशून्यम्

उदपानोटके कूप एव यचोदकं नगरे पुरे । पुरञ्च विवाट-
रक्षाकरे विवृतम् । नगरे वमन् सम् नियतात्मा चिद्विमाप्नोति
यद्यपि । तथापि ममृहित्यादिरजमां सम्यक्ष्यापरिहार्यतद्या
नगरे न वस्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

यमः,— एककूपोटके यामे ब्राह्मणो वृषकौपर्य

वर्षणं शृद्रो भवति कृष्णवर्णमुपाश्रितः ॥

कृष्णवर्णः शृद्रः ।

आपस्तम्बः,—

चुद्रान् चुद्रचरितान् देशान् न वसेत् । अपतां समाजस्त्रहक्तेत् ।
प्रदक्षिणीकृत्योपेषात् । नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ।

.१. मूले प्रवेशम् ।

चुद्रान् जलादिनारुद्धगतांगतमाग्नि चाण्डालादिभिरध्युषितान्
न सेवेत् । वामार्थं नगरप्रवेशनभूमीर्वर्जयेत् ।

मनुः,—

नाधार्मिके वसेद्वामे न व्याधिबङ्गले भृशम् ।
नेकःप्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥
न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।
न पाषण्डिजनाकौर्णो नोपस्थृष्टेऽक्ष्यजैर्नृभिः ॥
न मंवसेच पतिर्नैर्न चाण्डालैर्न पुक्षग्रैः ।
न मूर्खैर्नावस्त्रैर्वा नान्यैर्नान्यावसायिभिः ॥

विष्णुः,—

भ शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनाकौर्णो न मांवसुरिक-वैद्य-
विहौने नोपस्थृष्टे न चिरं पर्वते ।

थामः,—

तत्र तावेष वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ।
स्वृणप्रदाता वैद्यस्य ओचियः सजस्ता नदौ ॥
तत्र तात न वस्तव्यं धैतत्प्रितयैः सदा ।
विजिग्नौषुः पूर्ववैरी जनस्य मततोत्सवः ।
मजला मर्वदा सेव्यजला जनो मूर्खः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

जितामिचो नृपो यत्र वस्तवान् धर्म-तत्परः ।
तत्र नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुनृपतौ सुखम् ॥

यत्राप्रधृष्टो नूपतिर्थं ग्रन्थप्रदां मही ।
 पौराः सुसंथता यत्र मततं व्याघ्रवर्जितः ॥
 यत्रामल्लरिणो लोकास्तत्र वासः सुखोदयः ।
 यस्मिन् लक्ष्मीबला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ॥
 यत्रौषधान्यगेषानि वमेतत्र विचक्षणः ।
 वमेत्तित्यं सुश्लोषु महवामिष पृष्ठितः ॥

महाभारते,—

यत्रागमयमानानाममत्कारेण पृच्छताम् ।
 प्रबूयाद्वाद्वाणो धर्मन्यजेत् देशमात्मवान् ॥
 आगमयमानानां तर्जनं कुर्वताम् ।

तथा,—

शिष्योपाध्यायिकां वृत्तिर्थं स्यात्ममाहिता ।
 यथावच्छास्त्रमन्यन्ना कृम्लं देशं परित्यजेत् ॥
 आकाशम्योऽब्रुवन् (?) यत्र ब्रूयादीषं विपश्चित
 आत्मपृजातिकामो वै को वमेतत्र पर्णितः न
 आकाशम्यो निमित्तगृन्धः ।

तथा,—

यत्र मन्त्रापिता लभ्येः प्रायशो धर्मसेतवः ।
 प्रदीपमित्रं चेष्टान्तं कृम्लं देशं न मन्त्रजेत् ॥
 धर्मसेतवः धर्ममर्यादास्यापकाः । प्रदीपमग्निना चेष्टं वस्त्रम् ॥

तथा,—

यत्र धर्ममनाशङ्कां चरेयुवौतमष्टराः ।

चरेत्तच वसेचैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥
धर्ममर्थनिमित्तस्तु चरेयुर्थच वा नराः ।
न तच तु वसेच्चातु ते हि पापकृतो नराः ॥
कर्मणा यच पापेन वर्त्तन्ते जीवितेष्वावः ।
अवधारेत्ततस्तु एव ममर्थास्तरणादिव ॥
अवधारेत् श्रिटित्यप्यरेत् ।

तथर,—

यच राजा च राजार्थं पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
कुटुम्बिनामयभुजः त्यजेद्राङ्गं तदात्मवान् ॥
ओषियांस्त्वयभोक्तारो धर्मनित्याः संनातनाः ।
र्याजनाधायनायुक्ता यच तद्राङ्गमावसेत् ॥
स्वधा साक्षा वषट्कारा यच सम्यग्नुष्ठिताः ।
अजस्तु चैव वर्त्तन्ते वसेच्चाविचारयन् ॥
प्रशुचीन् यच्च पश्येत ब्राह्मणान् दृच्छिर्षितान् ।
त्यजेत्तद्राङ्गमासक्षमुपस्थृमिवाभिषेः ॥
प्रौद्यमाणा नरा यच प्रमुच्युरथाचिताः ।
सुख्यचित्तो वसेच्चत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥
दण्डो यचाविनीतेषु सत्कारस्य कृतात्मसु ।
चरेत्तच वसेचैव धर्मशीलेषु साधुषु ॥
अविनीता दण्डोचितापराधवस्तः ।

१ '(ग) पुस्तके अधिकं पद्यहयं ।

देवतः—

अरथं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।
यस्मात्तेषु स्वता लोका लोकान् यान्ति दिवौकसाम् ॥
अरथं नैमित्तादि, देवतास्थानं पुरुषोत्तमादिस्थानं, तीर्थे
गङ्गादि, आर्यतनं काश्चादि । एतेषु स्वता लोका यस्माहिवौकसां
लोकान् यान्ति तस्मादेतेषु वसेदिति तात्पर्यम् ॥

॥ इति गृहस्थरबाकरे निवासतरङ्गः ॥

अथ वाच्यावाच्ये ।

तत्र मनुः—

भद्रमद्भिति ब्रूयाह्नद्भित्येव वा वर्णेत् ।
शुक्लैरं विवादस्त न कुर्यात्क्लेनचित् मह ॥
. भद्रं वस्तु भद्रमिति ब्रूयात् न लभद्रम् । अथ प्रथमं भद्रपदं
भद्रेतरवस्तुपरं तेन यस्म भन्दं तद्भद्रमित्येव वक्ष्यम् । भद्रं वस्तु
भद्रमिति वक्ष्यमेवेत्यर्थः । शुक्लं निष्प्रयोजनम् ।

आपस्माः—

न-भद्रं भद्रं ब्रूयात् । पुण्यं प्रभसमित्येव ब्रूयात् ।

१ (क) एकके तदितरवस्तुपरम् ।

विष्णुपुराणे,—

विरोधं नोन्नमैर्गच्छेन्नाधमैश्च मदा बुधः ।

विवादस्त्र विवादस्त्र तुल्यहर्षेन्पेष्टते ॥

नारभेत कलिं प्राज्ञः शुष्कवैरस्त्र वर्जयेत् ।

अर्प्यर्थहानिः सोढ़व्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ।

विष्णुः— नाश्वीलं कौर्त्तयेत् नानृतं नाप्रियम् । न कञ्चि-
न्मर्मणि स्पश्येत् ।

अश्वीलमकौर्त्तनौयम् । तच्चानृताप्रियाभ्यां भिक्षमिह बोद्ध-
व्यम् । मर्माऽप्यत्र गोप्यदूषणम् ।

आपस्तम्बः,—

गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान् वर्जयेत् ।

स्पृहयन्त्रौस्त्र गां नाचचौत । मंस्युष्टां वस्तेनानिमित्ते ।
नाधेनुमभेनुरिति ब्रूयात् । धेनुं सक्तेयेव ब्रूयात् ।

गोरदक्षिणारूपायास्त्रपि दक्षिणानां वस्त्रहिरण्यादौनां दक्षि-
णालेन कल्पितानाम् । स्पृहयन्त्रौं धान्यादि भक्षयितुं प्रवृत्ताम्,
स्पृष्टां उस्तुं पाययितुमिति शेषः । अनिमित्ते क्रतुवैगुण्य-
निमित्ताभावे । धेनुभवेति शब्दो धेनुर्भविष्टतौत्यर्थं धेनो-
र्भवायां नुम् वक्तव्यमिति नुमागमः ।

शङ्खःक्लिष्टितौ,—

नेन्द्रधेनुश्चक्षुर्यपरिवेषोत्काः परमौ कथयेत् । नात्मनः
प्रतिकूलं न महाजनप्रतिकूलं कुर्यात् । न गोष्ठौभिः समधेत ।

महाजनप्रतिकूलं महाजनविरोधः । महत्वं वेदार्थज्ञानादिना ।
गोष्ठौभिर्षथाकथाभिः ।

पैठीनमिः,—

मंत्रोन्मत्त—प्रमन्तेष्य सह समाषणं न कुर्यात् । न परस्तिं
रहमि समाषयेत् । प्रमन्तोऽनवहितः ।

मांख्यायनगृह्णम् । सूतिकोटकक्षाभ्यां न संवदेत् ।

गोतमः,—

न चेच्छाशुच्यधार्मिकैः सम्भाषेत् । सम्भाष्य पुण्यहतो
मनमा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह सम्भाषेत् । अधेनुं द्विनभवेति
ब्रूयात् । अभद्रभद्रमिति कपालभगालमिति । १मामधनु-
रितौन्धनुः । गां धयन्तौ परम्मै नाष्टचौत । न चेंद्रां
धारयेत् । चेच्छाभ्यु पुक्षगादयः । अधार्मिकाः पतितादयः ।
सह तैर्न सम्भाषेत् । संकथां न कुर्यादित्यर्थः ।

तदृकं पाषाणाधिकारे विश्वपुराणे,—

पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषान्तहिनोङ्ग्रवम् । इति ।

पारम्करः,—

गर्भिणौ विजन्येति ब्रूयात् । मकुलमिति न कुलम् ।

थमः,—

तिथिं पच्च न ब्रूयात् नचत्राणि न निर्दिशेत् ।

जौवनार्थमद्येयं तिथिरद्येदं नचत्रमिति न ब्रूयादित्यर्थः ।

१देवलः,—

जीवेति चुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तः सहेति च ।

सहेत्येकवचनजनितकोधप्रतिषेधः ।

१ क्वचित् मणिधनुः । २ (ग) पञ्चक देवलस्थीने शास्त्रलिखितपदम् ।

न परचेचागारे गां चरन्तौं परस्मै कथयेत् । न गोद्राद्धुणो-
परोधेऽग्नीयात् । न वाञ्छमाने वाञ्छतामिति ब्रूयात् । उपरोधे
आसने मति ।

बौधायनः,—

नायुका रुचाः परष्ठा वाचो ब्रूयात् ।

हारौतः,—

न गां चरन्तौं परचेचावतौर्णव्याचक्षीत पिवन्तं परवत्सकम् ।

आपस्तमः,—

वर्ज्ययेत् सुतिं गुरोः सुखातमिति ।

सुखातमिति खानप्रशंसनम् ।

तथा वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य विवर्ज्ययेत् ।

अथेषांश्च । सर्वभूतपरौवादाकोशांश्च । विद्यया च विद्यानाम् ।

अथेषां प्रशस्तानां प्रतिघातं विवर्ज्ययेत् सर्वभूतपरौ-
वादाकोशांश्च वर्ज्ययेदित्यर्थः । विद्यया विद्यानां प्रतिघातं
वर्ज्ययेत् ।

सांख्याशुभ्रमग्नस्त्वाम्,—

न जनममवायं गच्छेत् । नोपविशेत् । समेत्याकोशानो-
पिशुनोऽकुलं कुलं नेतिहेतिह स्यात् ।

कुलं कुलप्रयोजनं विना परमग्नशयनश्चौक्षः । हतिहेतिह
रतिहेतिहमिति प्रकाशनश्चौक्षः ।

महाभारते,—

पश्चानां शोभनं पश्च लक्षीणां सिद्धतां रुचिः ।

वस्त्रकारस्य अस्त्रानां वाञ्छेवास्य चथा गवाम् ॥

सम्भवं भोजने ब्रूयात् पानीये तर्पणमाया ।
 अस्तुतं पायसे ब्रूयात् चवाम्वा क्षषरे तथा ॥
 माशुकर्मणि सम्माने ब्रते क्षाने च भोजने ।
 व्याधितानाच्च सर्वेषामायुष्मभिनन्दनम् ॥
 महात्माच्च गुद्धानि न वक्ष्यानि कर्त्तिष्ठित ।
 लङ्घारं नामधेयच्च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ॥
 अधराणां सम्मानानामुभयेषां न दूष्यति ।

पश्चानामिति पश्चानां इते शोभनं पश्चमिति बङ्गकारच्च
 ग्रस्यानामिति भोजने भोजनसाधने भज्यादौ पश्चमिति ब्रूयात् ।
 पनीये पातये दुग्धादौ तर्पणमिति, व्याधितानां रोगिणां हते
 चायुष्मभिनन्दनमिति ब्रूयात् । अधराणां, व्योगुणादिभिरेव
 सम्मानानामपि ॥

विष्णुः—

न विगृह्य कथा कुर्यात् ।

विगृह्य आचिय विवादकारणं विनेति पारिजातः ।

यमः—

चनिष्ठा ब्राह्मणा गावः काश्चनं मस्तिं स्थितः ।

शृथिवौ अतिनामानि यो मिन्दति च निन्दितः ॥

हारौतः—

न देव गो गुह ब्राह्मणपरीवादं कुर्यात् । न चैवां दौष्मान-
 मपि वारचेत् ॥

चाण्डाल-शपथे ब्रह्मपुराणे,—

पूर्वभुक्तां स्त्रियं यस्तु निन्देत् सर्वाङ्गसुन्दरौम् ।

[तेन पापेन लियेऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥]

भुक्ता पश्येति चान्नानि यस्तु निन्दति निर्गुणः ।

तेन पापेन लियेऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

अत्त्वा परस्य वाक्यानि भवेद्यमन्त्वमेदनम् ।

तेन पापेन लियेऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

विद्यां गृह्ण यथान्यायं निन्दते च पुनर्गुरुम् ।

तेन पापेन लियेऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

यस्तु निन्दति राजानं ब्राह्मणं यस्तु निन्दति ।

तेन पापेन लियेऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

मा स्मै देहीति चैवं यः प्रब्रवौति दुरात्मवान् ।

अपि जातिशतं गत्वा न स मुच्येत किञ्चिष्ठात् ॥

विष्णुः,—

देव-ब्राह्मण-महात्मनां परौवादं परिहरेत् ।

[शास्त्रं विशाख्यानमिति लक्ष्मीधरः]

मार्कण्डेयपुराणे,—

वेद-देव-द्विजातीनां साधु-सत्य-महात्मनाम् ।

गुरोः पतित्रतानां च तथा अज्ज्व-तपस्त्रिनाम् ॥

१. १ ऋचित् [०] चिह्नितंश्लोऽधिकः ।

परौवादं न कुर्वीत परिहारेऽपि पुचक् ।

कुर्वतामविनीतानां न ओतव्यं कथञ्चन ॥

महाभारते,—

सदा नारायणन्देवं सर्वपापहरं प्रभुम् ।

निन्दमानो नरः श्रीग्रन्थं नरकेषूपपद्मते ॥

वराहपुराणे,—

विष्णु-हृद्रान्तरं ब्रूयात् लक्ष्मीं गौर्यन्तरनथा ।

तज्जास्तिकानां मर्त्यानां काव्यं शास्त्रविगर्हितम् ॥

अल्लरं भेदं, काव्यं कल्पितं न प्रमाणमित्यर्थः ।

यमः,—

यसु नित्यात् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणात् ।

स वै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गंर्हितः ॥

तथा,—

परोक्षाणि परेषां च परौवादं च वर्जयेत् ।

नैवं ब्रूयाञ्च इष्टणुयात् दुष्टवाक्यं कथञ्चन ॥

ब्राह्मणानां विशेषेण कदाचिदपि केनचित् ।

दुष्टवाक्यं न वक्तव्यं ब्राह्मणानां कदाचन ॥

तुष्णीमासौत निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ।

ब्राह्मणानां परौवादं न कुर्याचैव कारयेत् ॥

यद्वाद्वाणेषु कुशलं सदेवाशु समाचरेत् ।

ब्राह्मणानां परौवादो निन्दा यज्ञ प्रवर्तते ॥

१ काचित् परौहासच्च । २ (ग) यज्ञ — ।

नृप-वन्धु-गुर्वमात्य-भिषक्-ज्योतिः पुरोहितैः ।
 विरोधातं सुमहदुःखं प्रीत्या सुखमवाप्नुते ॥
 वन्ध्वादयो नृपश्वन्धिनः । ज्योतिरिह ज्यौतिषिकः ।

तथा ४,—

न च वाचं वदेहुष्टां न च दीनां म कर्कशीम् ।

विष्णुपुराणे,—

ज्ञामं न यति यः कुद्धान् मर्व्यवध्यरमस्तरौ ।

भीताश्वासनहत् साधुः स्खर्गस्तस्यात्पकं फलम् ॥

ज्ञामसुपंशान्तिम् ।

मर्त्यपुराणे,—

कार्त्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाङ्महस्तभृत् (धृत) ।

योऽस्य मङ्गौर्त्तयेषाम कल्य उत्याय मानवः ॥

न तस्य विच्छनाशः स्वास्त्रष्टु लभते पुनः ।

स्कन्दपुराणे,— नन्दिनं प्रति महेश्वरः ।

चनामयशेत्तमावास्नामकीर्त्यिता तव ।

सोऽश्वमेधफलश्वैव लभ्यते नाऽत्र संशयः ॥

पापदोषा इत्यनुवृत्तौ देवतः,—

तत्र पर्वतवचनमपवादः पैशून्यमनृतं वृथासापो नैषुर्यमिति
 वास्त्रयाः षट् । परेषां देश जाति कुल विद्या गिर्य रूप-
 वृत्ताचारपरिच्छेद शरौरकर्माजीवानां यत् प्रत्यक्षं दोषदचनं
 तत् परुषम् ।

यज्ञान्यत् क्रोध-मन्त्राप-चास-मंजनं वचः ।
 परष्वन्तव विज्ञेयं तथान्यच तथाविधम् ॥
 “चकुमानिति लुप्ताच्च चाण्डालं ब्राह्मणेति च ॥
 प्रशंसा निन्दनं देषात् परष्वाच्चद्विशिष्टते ।
 वृषर्ण वृषलेत्युक्ता पतिं पतितेति च ॥
 सत्येनापि च दोषः स्यान्मिथा दिंगुणभाग्मवेत् ।
 तेषामेव परष्ववचनानां परोच्चमुदाहरणमपवादः । गुरु-
 नृपतिवन्धुसकाशेषु अर्थोपघातार्थं दोषाख्यानं पैशून्यम् । अनृतं
 विविधमर्थवादस्येति ।

तथा,—

देशे राजप्रवादाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
 नर्स्तहासप्रसङ्गाच्च विज्ञेयं व्यर्थभाषणम् ॥
 गुच्छाङ्गाऽमेघमंजानां वचनं निष्ठुरं विदः ।
 यदन्यदा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्मिथुनाश्रितम् ॥
 इत्येवं यदि (?) कल्पस्य दृष्टवाक्यस्य भाषणम् ।
 इह चासु च क्रूरमनर्थमंधिगच्छति ॥
 हिताहितं मनुष्याणां केवलं वचमि स्थितम् ।
 तस्मात् संयोजयेदाचमप्रमत्तः परोक्ष्य च ॥
 दुश्चिकित्यतमं प्रस्तादुरुक्तं हि वचो भवेत् ।
 क्षिप्रं विनिपतेत्त्वापि वचनं दोषमस्थितम् ॥
 वृत्तं शौलं, आचारो नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं, आजौवो
 जीविका ।

यमः—

पापं पापस्त्रियुक्ता चौरं चौरेति वा द्विजः
 वचनात्तत्त्वदोषः स्यान्निष्ठाद्विर्देषतां ब्रजेत् ॥
 प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पश्यति ।
 प्रत्यादेशो न कर्तव्यो रक्षेदात्मानमात्मना ॥
 यानि मिष्ठाभिंश्तानां पतन्त्रशूणि रोदनात् ।
 तानि पूतान् पशून् हन्ति तेषां मिष्ठाभिंश्तिनाम् ॥

याज्ञवल्क्यः—

मिष्ठाभिंश्तिनो दोषा द्विःसमो भूतवादिनः ।
 मिष्ठाभिंश्तदोषस्त्र समादन्ते स्त्रियां वैदन् ॥

शीतात्यः—

स्वातस्तु वरुणस्तेजो जुङ्गतोऽग्निः श्रियं ब्रजेत् ।
 भुज्ञानस्तु यमस्त्रायुस्तस्माच्च व्याहरेत्तिषु ॥
 स्वातः स्वामि कुर्वतः, न व्याहरेत् न भाषेत् ॥

॥ इति गृहस्थरक्षाकरे वाच्यावाच्यतरङ्गः ॥

अथ गमन-प्रवेशनविधिः ।

तंत्र अनुः:-

नाविनौतैर्वजेद् धूर्यैर्चकुर्व्याधिपौडितैः ।

न भिन्नगृहाचिरुरैर्वा लालधिविष्टपितैः ॥

विनौतैस्तु वजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणाच्चितैः ।

वर्णरूपोपमन्यस्मैः प्रतोदेनातुटन् मृगम् ॥

नातिकल्पं नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थितम् ।

नाज्ञानेन मम गच्छेन्नेको न दृष्टलैः मह ॥ .

अविनौतैर्द्रेष्वद्विहरशिचितैरिति पारिजातः । धूर्यैः पर्व-
गृहैतैः, बालधिविष्टपितैः द्विन्नपृच्छैर्लक्षणाच्चितैः प्रशस्तावत्तादित्यैः,
वर्णैः श्वेतशोणादिः, रूपं मन्यानविशेषः, प्रतोदनेन
प्राजननेनातिमध्यन्दिने दृश्यादित्ये ।

तथा,-

गवां यानश्च पृष्ठेन मर्वचैव विगर्हितम् ।

विष्णुः:-

नैकोऽध्यानं प्रपश्येत नाधार्थिकैः मार्द्वे न दृष्टलैः न विद्विः
नातिप्रत्युषसि नातिसायं न मन्धयोः । न मध्याक्षे नामन्निहित-
पानीयं नातित्रूपं न मततम् । न व्यालव्याधिताऽश्लैः गोभिवां
नादान्तेः ।

अमन्निहितपानीयमिति किंयाविशेषाणं मततमविश्रान्तं, व्यालः
कूरः । अश्लैरप्रश्लैर्चक्षादिभिरिति यावत् । अदाक्षैरधतैः ।

हारीतः—

पूर्ववृत्तिषु वृत्त्यर्थं नासूर्यमधानं गच्छेत् । न नियमवेलायां
नानुदको नायज्ञोपवीतौ न वृषसैः सह ।

पूर्ववृत्तिषु सतीषु असूर्यं रात्रावित्यर्थः । नियमवेला
नित्यकर्मकालः ।

विष्णुपुराणे,—

वर्षातपादिषु चक्रौ दण्डौ रात्र्यटवीषु च ।

ग्ररौरत्त्राणकामो वै सोपानत्कः सदा ब्रजेत् ॥

न चोर्द्धं तिर्यग् दूरं वा निरीचन् पर्यटेदुधः ।

युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥

तथा,—

न दृष्ट्यानमारोहेत् । न कूलच्छशयाः संश्चेत् ।

नैकः शून्याटवौ गच्छेन्न तु शून्यगृहं वसेत् ॥

देवीपुराणे,—

नामहायो ब्रजेद्राचौ नोत्यथे न चतुष्पथे ।

स्कन्दपुराणे,—

बौमनन्दौति यः प्रोक्ता कान्तारं प्रतिपद्यते ।

न तस्य द्वौपि-शार्दूल-मिहाः कुर्युर्भयं क्वचित् ॥

जावालः,—

नैकोऽध्यानं प्रपद्येत्

न रात्रौ नाऽरिणा सह ।

न महावृत्तमारोहे-

न बाङ्गभ्यां नदीनरेत् ॥

बौधायनः,—

नैकोऽध्वानं ब्रजेत् पतितैर्न स्त्रिया न शुद्धेण । न प्रतिष्ठायं ब्रजेत् ।

पैठीनेंसिः— न गो-ब्राह्मणामन्तरेणोपेयात् ।

पश्चिष्ठः,—

नाग्निं ब्राह्मणस्तरेण व्यपेयात् । नाम्योर्न ब्राह्मणयोरनु-
जाय वा ।

बौधायनः,—

पुरदारेन्द्रकौल परिघान्तरेण नाभीयात् ।

प्रेषयोरन्तरेण न गच्छेत् । वस्तन्त्रौ नो परिगच्छेत् ।
इन्द्रकौल इन्द्रयष्टिः । परिघो मुङ्गरः । प्रेषा हिन्दोला; वस्तम्लौ
अत्र वस्तवन्धनार्थं दाममासा । नाभीयात् नाभिमुखं गच्छेत् ।

आपस्तम्बः,—

गार्दभं यानमारोहणं विषमारोहणावरोहणानं च वज्जयत् ।
बाङ्गभ्यां न नदौतरं नावञ्च सांश्रयिकीम् ।

आरोहणे कार्यं इति श्रेष्ठः । तरं तरणं, सांश्रयिकी
यस्यामारोहणेऽनिष्टस्योत्कटागङ्गा सं ।

विष्णुः,—

न प्रवर्षति धावेत । न वृथा नदौन्तरेत् । न देवताभ्यः
पितृभ्यश्च उदकमप्रदाय च । बाङ्गभ्यां भिन्नया नावा वा ।

न तरेदिति प्रत्येकमनुषज्यते ॥

याज्ञवल्क्यः,—

अथमेव वज्ञ इत्येवं मन्त्रं छत्नमुदाहरेत् ।

वर्षत्यपावृतो गच्छेत् पुष्टात् प्रत्यच्छिवा गरा ॥ १

स्थयसेव वज्ञः सर्वं पापानमपहन्ति इति सर्वं मन्त्रं पठन्
वर्षत्यपावृतो गच्छेत् यावद्गत्वा शमान्त्रिः, ऊर्जमनियमः ॥ तां वते-
वातिपाप्नोपहतलादिति विश्वरूपाचार्यः ।

आपक्षमः,—

अभिमुखमग्निमाह्रियमाणं प्रतिष्ठितं भूमौ नाप्रदचिणीहत्यो-
पेत्यात् ।

भूमौ प्रतिष्ठितमग्निं प्रदचिणीहत्यैव गच्छेदित्यर्थः ।

तथा,—

स्थृदं गो दैवतं विप्रं दृतं मधु चतुष्पथम् ।

प्रदचिणानि कुर्वीति प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥

प्रदचिणानि स्खणरौरापेच्छा दच्छिणपार्श्ववर्त्तीनि । प्रज्ञातान्
प्रसिद्धान् वनस्पतीन् विना पुष्पं फलिनोऽश्वत्यादीन् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

विद्याऽधिकं गुरुस्त्वैव दिजं कुर्व्यात् प्रदचिणम् ।

प्रदचिणीकुर्व्यादित्यनुबृत्तौ विष्णुः,—

अग्नि-ब्राह्मण-गणिका-पूर्णकुम्भादर्ढ-चक्र-ध्वज-पताका-श्रीवृक्ष-
शङ्खमाल-नम्भावर्णाम् ताळाहृत्त-चामर-गजाज-गो-दधि-चौर-
दृत-मधु-सिद्धार्थकांश्च वौणाचन्दनायुधाद्वगोमयफलपुष्पाद्रश्चाक
रोचनादूर्ध्वप्रिरोद्धान् । उष्णौषालाङ्गार-मणि-कणक-रजत-वस्त्रा-
सन-थानामिथाणि च शट्कारोद्धृतोर्बैवैवद्वैकपश्चुकुमारीमौगांश्च
श्रौषृष्ट-वर्षमाल-नम्भावर्णाः सुवर्णदार्ढादिनिर्जिताः शत-

रवाकरादावसाभिहक्षः । ओतिःशास्त्रप्रसिद्धाः । श्रीहषो
वृच्छुः इति पारिजातः । इद्वारः सुवर्णकरकः । अलङ्कारो
मुकुटम् ।

मत्स्यपुराणे,—

अथेष्टानि प्रवक्ष्यामि माङ्गल्यानि यथाऽनुच ।
शेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भस्थैव च ॥
जलजानि च पुष्पाणि मांसमत्याख्यं पार्थिव ।
गावस्तुरङ्गमां नागा वद्धु एकः पशुस्तजः ॥
चिद्ग्राः सुइदो विंश्राः ज्वालितस्य उताश्वः ।
गणिका च महाभाग दूर्वा चार्दस्य गोमयम् ॥
हक्षं रौयं तथा चास्त्रं सर्वरक्षानि वायथ ।
श्रौपधानि च सर्वज्ञ यवाः सिद्धार्थकास्तथा ॥
नृवाञ्छमानं यानस्य भद्रपौठन्तर्यैव च ।
खड़ं छड़ं पताकाद्य सृदशायुधमेव च ॥
राजचिङ्गानि सर्वाणि शवं हठितवर्ज्जितम् ।
घृतं दधि पयस्यैव फलानि विविधानि च ॥
खस्तिकं वद्धुमानस्य नन्दावत्ते म कौमुभम् ।
नद्यस्त्रिचविन्यस्ता माङ्गल्यान्यपराणि च ॥
चक्रताः शेतसुख्याख्यं तथा दर्पणमेव च ।
श्रङ्गनं रोचना चैव भृङ्गारो मच्चिकास्तथा ॥
वादिचाणां सुखः ग्रहो गम्भौरस्य मनोरमः ।

१ क्षणित् पुस्तके जलमाः पद्मिन्द्रस्तैवः ।

गाम्भार वड्जे खण्डमां ये च शक्तास्तथा स्त्राः ॥.

मेघाः गंसा घनाः स्त्रिया गजवृंहितनिश्चनाः ।.

अनुलोमा तद्वित् शक्ता शंकचापस्तथैव च ॥

अनुलोमा यहाः शक्ता दिक्पतिष्ठ॑ विशेषतः ।

आस्तिकं अदधानलं तथा पूज्याभिपृजनम् ॥

शक्तान्येतानि मर्वडा यच्च स्यान्मनसः प्रियम् ।

मनसस्तुष्टिरेवाचं परमं जयकारणम् ॥

एकतः मर्वलिङ्गानि मनसस्तुष्टिरेकतः ॥

शानोद्युक्त्वं मनसः प्रकर्षः

शुभस्य लाभो विजयप्रवादः ।

माङ्गल्यलाभश्रवणम्-राजन्

ज्ञेयानि नित्यं विजयावहनि ॥

नवाह्नमानं यानमिह नरेषितं यानं भद्रपौठः । खस्तिक-
कौमुभाः स्वस्वर्णादिघटिताः सम्बिशेषविशेषाः । अनुलोमाः
पृष्ठस्थाः । दिक्पतयः—

रत्रिः शुक्रो महौसनुः खर्मान्मर्मान्जो विधुः ।

बुधो वृहस्यतिश्चैव दिशामीशास्तथा यहाः ॥

इति वाक्यबोधिता बोध्याः । अस्त्रं शरादि वेष्मायुधं
तदन्यत् । तथापि खड्ग्य पुनरुपादानं मङ्गलातिशयत्वबोधाय ।

विष्णुः—

अथ मनोमनस्यङ्गान् दृढा निवर्जत । वास्त-विविक्त-मुण्ड-

जटिल-वामनांशु । काषायि-प्रवर्जित-भस्त्रांशु । तैल-गुड-
गुडक-गोमयेन्धनहणपर्णभस्त्रारकांशु । लवणकीवासव-नपुंसक-
कापोषभिगडमुक्तकेशांशु ।

क्लौवः स्त्रौपुंसवच्छमवानपि रेतःशून्यः । आसवः सम्भानकः ।
नपुंसकः स्त्रौपुंसवच्छनरहितः ।

मत्यपुराणे,—

औषधानि च युक्तानि धात्र्यं हृष्णश्च यद्वेत् ।
कार्पासश्च हणं शुष्कं गोमयेन्धनमेव च ॥
इन्धनश्च तथाङ्गारलंगुडाश्च तथाऽशुभाः ।
अभ्यङ्गं मरज्जिनं मुण्डं तथा नगश्च मानवम् ॥
मुक्तकेशं लरात्मश्चैकाश्चायाम्बरधारिणम् ।
उच्चात्मकं तथा षण्डै दोनश्चाथ नपुंसकम् ॥
अन्धः पङ्गुस्तथाचर्चकेशं वन्धनमेव च ।
तथैवोद्गृहतमारापि पिण्ठाकादौनि यज्ञनि च ।
चाण्डालाः श्वपचाश्चैव राजवन्धनपालकाः ।
वधकाः पापकश्चांगो गर्भिणौ स्त्रौ तथैव च ॥
तुष-भस्त्र-कपालास्थि भिज्जभाण्डानि यात्रि च ।
रिक्तानि चैव भाण्डानि मृतं मारङ्गमेव च ॥
एवमादौषि चान्यानि न शस्त्रान्यपि दर्शने ।
ऋगस्तो वायश्च भिज्जभैरवजर्जरः ॥
एषीति पुरतः शब्दः शस्त्रते न तु पृष्ठतः ।

१ (क) वर्णात्मश्च ।

२ (क) तथासलं ।

गच्छेति पश्चाद्वर्षज्ञ पुरस्तात् विगर्हितः ॥
 क यासिं तिष्ठ मा गच्छ किन्ते तत्र गतस्य तु ।
 अन्य शब्दात् येऽनिष्टाः ते विपत्तिकराः पथि ॥
 ध्वजादिषु तथा स्थानं क्रव्यादानां विगर्हितम् ।
 स्वस्त्रानं वाहनानाम् वस्त्रमङ्गस्तथैव च ॥ ०
 निर्गतस्य च दारादौ शिरसशाभिघातिता ।
 इत्यध्वजानां शस्त्राणां पतनम् तथाऽशुभम् ॥
 वायुः सशक्तरो रुचः सृष्टिदिग्भ्यः संसुत्यितः ।
 प्रतिलोमस्तथा नौरो विज्ञेयो भयहृद्विजः ॥
 अनुकूलो मृदुः स्त्रियः सुखस्पर्शः सुखावहः ।
 रुचा रुचखराशण्डाः क्रव्यादात् विगर्हिताः ।
 अप्रशम्ये तथा ज्ञेये परिवेष-प्रवर्षणे ॥
 औषधानि च युक्तानि परस्परमस्तकानि दशमूलीप्रभृतौनि ।
 कृष्णधान्यं कालिङ्गपदि (?) गोमयेष्वनं गुरुक्षगोमयम् । द्वितौय-
 मिन्धनपदं तदितरेन्धनपरं, बन्धनं निगडादि, क्रव्यादा गद्वादयः ।
 दृष्टे निभित्ते प्रथमममङ्गस्यविनाशनम् ।
 शङ्करं पूजयेद्दिदान् तथैव मधुसूदनम् ।
 द्वितौये च तथा दृष्टे प्रतीपे प्रविशेन्द्रहम् ॥

मनुः—

यज्ञं गच्छेत् चावन्तः ।

नमस्कर्तुं ब्रजेत् कामं दिहृचुर्यज्ञकर्म च ।
 कुलात्मकुलं रहस्यार्थै सञ्चरेत्तानिमित्ततः ॥

अवृत्तोऽनाहतः । कुलात्कृतं गृहाद्वाहं रथसं गोप्यम् ।
अनिमित्ततः प्रयोजनं विना ।

शङ्खसिंहितौ,—

न वधवन्धनसमवायं गच्छेत् । न दावं न वनस्पत्योरन्तरम् ।
न चृष्टीणां प्रभवम् । न चृष्टीणां वधवन्धनसमवाये ।

वधवन्धनार्थो जनसमृद्धः । दावो बङ्गः तत् समौपं न
गच्छेत् । प्रभव उत्पत्तिस्थानं, कलापंग्रामादिकमिति माधव-
खामौ ।

मनुः,—

अद्वारेण तु नाभीयात् यामं वा वेशं वाहृतम् ।
वायो च वृच्चमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥

शङ्खसिंहितौ,—

न रात्रौ विचरेत् ।

आपस्तम्बः,—

न कुसुत्या यामं गच्छेत् । यदि प्रविशेत् नमो दद्राय
वाचस्यतय इत्येतामृतं जपेत् । अन्यां वा रौद्रौम् ।

कुसुतिः कुमार्गः ।

शङ्खसिंहितौ,—

न वाञ्छैरधुकैरपौतपानोयं पिवेत् । न याममट्टा-
ऽन्नौयात् ।

एकसार्थप्रथातं ये निख्लमन्नार्थिनं नरम् ।

अपाच्च स्वाध्यमन्नन्ति त इमे लोभभीजनाः ॥

देवलः,—

खावांसे भोजने चैव न त्यजेत् सहयायिनम् ।

देवांशुपानृष्टैश्चैव आसप्रमपदं त्रजेत् ॥

दचपुत्राणां भात्र्वेषणे प्रवृत्तानामनिवृत्तिमभिधाय—

विष्णुपुराणे,—

ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुर्वेषणे द्विजः ।

प्रथातो नश्यति तथा तस्मा कार्यं विजानता ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे गम्भ-प्रवेशनतरङ्गः ॥

अथानाक्रमणौयानधिष्ठेयानि ।

तंच मनुः,—

देवतानां गुरोः प्राज्ञः^१ खातकाचार्ययोक्त्वा ।

नाकामेत् क्रामतश्छायां वभुणो दीच्छितस्य च ॥

स्वान्तु नाकामयेच्छायां क्रौबेन पतितेन च ।

चण्डालेन भिषग्मिष्य नित्यरोगाच्चितेन च ॥

गृहरिह पित्रादिः, आचार्यस्य पृथग्पादानात् । प्राज्ञः

प्रशस्तमतिः । कामतो बुद्धिपूर्वकम् ।

आज्ञवल्क्यः,—

देवर्तिक् खातकाचार्य-राजां छायां परस्तिथाः ।
नाक्रमेद्रक्त-विष्मूच-ष्टौवनोदर्त्तनानि च ॥

मनुः,—

मध्यन्दिने उद्धराचन्त आद्वं भुक्ता तु सामिषम् ।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुंष्पथम् ॥
उदर्त्तनमपस्त्रानं विष्मूचं रक्तमेव च ।
स्त्रेष्ठ-निष्ठूत-वान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥
वैरिणं नैव सेवेत संहायं नैव वैरिणः ।
अधार्मिकं तस्करस्त्र परस्तैव च योषितम् ॥
उदर्त्तनं कृतमस्त्रापकर्षणं यत्त्वूर्णादि । अपस्त्रानं कृतस्वानोप-
योगजलं निष्ठूतमुद्गौर्णताम्बूलादि ।

तथा,—

अधितिष्ठेत्र केशानि भस्माल्यिक-कपालिकाः ।
न कार्पामास्त्रि न तुषान् दीर्घमायुर्जिजौविषुः ॥
कपालिकाः मृणमयभाणडवण्डाः । कार्पामास्त्रि कार्पाम-
बीजम् ।

शुद्धलिखितौ,—

नोद्धत-कुहकेषै एकत्र तिष्ठेत् ।
उद्धतोऽविनीतः । कुहको वशौकरणादिनिष्ठः ।
हारीतः,—आचमनापमार्जनापस्त्रान-तुष-भस्माल्यि-कपालिकैः
सञ्चयनाधितिष्ठेत ।

आचमनं शौचादिभाष्टे अपमार्जनं मार्जनोपयुक्त-कुशादि,
कपालं खर्परम् ।

शङ्ख-लिखितौ,-

नाहेः कुलमधितिष्ठेत् । न तुष-कपाल-भस्म-केशास्थि-दण
मंकार कृटेषु तिष्ठेत् ।

मंकार अवकरः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

नाधितिष्ठेत् शङ्खन्दूष केश-भस्म-कलापिकाः ।

प्रशाङ्गारास्थि शौर्णानि रक्त-बस्त्रादिकानि च ॥

नाधितिष्ठेत्यथा प्राज्ञः परि पचाणि वा भुवि ।

आदकाम्बः,—

पाणिसमूहनं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्तिमधितिष्ठेत् । न भूमावनन्त-
रितायामांस्त्रीत ।

विष्णुपुराणे,—

ततुष्यृथसैत्यतरः शशानोपवनानि च ।

दुष्टस्त्रीसच्चिकर्षस्य वज्र्यानि निश्चि सर्वथा ॥

पूज्यदेव-पूज्यकयोऽक्षायां नातिकमेहृधः ।

केशास्थिकरकामेध वस्त्र-भस्म-तुषांस्तथा ॥

खानाद्रां वरणौच्चैव यदेन परिवर्जयेत् ।

शेश-विष्णुष-रक्तानि सर्वदैव न लक्षयेत् ॥

देवीपुराणे,—

भ्यास्त्रये तिष्ठेत् च पर्वतमस्त्रके ।

न अश्वाने न देवानां प्राप्तादेषु किञ्चन ॥
 न चैव गोः प्रमूताया विश्वेत् स्त्रौजनेषु च ।
 न मुखेन धर्मेदग्निं न तु खड्गं लक्ष्येत् ॥
 तथा चैवायुधान् सर्वान् यन्त्रोपस्करमार्जनीः ।
 न प्रैमन्त्रजनाकीर्णं न स्त्रौ-बालकसेविते ।
 एहे वा गमनं कुर्यात् विश्वासे क्रीडनानि च ॥
 मार्कण्डेयपुराणे,—
 नोक्तष्टश्यासनयोर्न-निक्तष्टस्य चावहेत् ।

तथा,—

नोद्यानादौ विकालेषु प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ।
 व चालपेक्षनदिष्टां वौरहीनां न च स्त्रियम् ॥०

॥ इति गृहस्थरकारेऽनाकमणीयानधिष्ठेयादितरङ्गः ॥

१. (क) पुस्तके वौरहीनां यथा स्त्रियम् ।

अथानवलोकनीयानि ।

तत्र विष्णुः—

नादित्यमुद्यनं वौचेत नास्तं यान्तं नोपरकं न वासमा
तिरोहितं न चादर्शदर्शनाद्युपगतं न मध्याह्ने ।

उपरको राज्ञयस्तः ।

शङ्ख-क्षितितौ,—

नोद्यन्तमादित्यं वौचेत । नास्तं यान्तमाप्यायनम् तस्मै विधि-
वद्विदधीत ।

आप्यायनमिहार्घादिनां पूजनं तस्मै आदित्याय विधिवत्
यथाग्रास्त्वम् ॥

हारीतः—

न नग्नं स्त्रियं पुरुषं वा ईचेत नोदयास्तमयौ चन्द्रमाकौ ।

याज्ञवल्क्यः,—

नेचेताकौ न नग्नं स्त्रौ न भंस्त्रष्टमैथुनाम् ।

न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राज्ञ-तारकाः ॥

देवधः,—

सूर्याचन्द्रमयौ चेतौ न च चाणि च मर्वतः ।

नोदौचेताशुचिर्नित्यं यहानन्यांश्च मानवः ॥

पतित-व्यङ्गचाणडासोच्छृष्टाद्यान्नावलोकयेत् ।

अन्यदृष्टिगतैरेतैस्मभाषेत नृणाम्बुधः ॥

विष्णुपुराणे,—

ज्योतिरसेष्यामकानि नाभिवौचेत च प्रभो ।

तथा,—

संवत्सरं कियाहानिर्यम्य पुंसोऽभिजाथते ।

० तस्याऽभिजोकनात् सूर्यो निरीक्ष्यस्ताधुभिः मदा ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

देवता पितृ-मच्छास्त्र यज्ञ-सन्ध्यादिनिन्दकः ।

कृत्वा तु स्पर्शनाक्षापं शुद्धेताक्षावलोकनात् ॥

अवलोक्य तथोट्क्यामन्त्यजं पतितं ग्रवम् ।

विधर्षि-सूतिंका-षण्डे विवस्त्राक्षावसाध्यनम् ॥

मृतनिर्यातकास्त्रैव पैरदाररतश्च ये ।

एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञः शोधनमात्मवः ॥

० एतानवलोक्यत्यन्यः ।

कृतप्रं मानवं दृष्टा नरकेष्वपि कुत्सितम् ।

शुद्धये देवि द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥

सोमादौनां यथामम्बवं विकल्पः ।

हारौतः,—

अवगुणित उच्छिष्ठोऽसेध्यान्तरो वाभिभाषेत ।

नोर्द्धं ज्योतौषि वौचेत न दंवान् न वगसतौन् ॥

अवगुणित इहावगुणितश्चिराः । असेध्यान्तरोऽसेध्यदेश-
स्थितः । नोर्द्धमिति ऊर्द्धपदावम्भितस्य ज्योतिर्दर्शने निषेधः ।

शुद्धालिखितौ,—

० न स्त्रियं विवस्त्रं न पुरुषमन्यत्र स्त्राभाव्यात् ।

स्त्राभाव्यमन्त्र वाच्ये परिधानानुभिज्ञता ।

गोतमः—

न नग्नां परथो खितमौचेत्, न नग्नां खस्त्रियमौचेत् अन्यत्र-
मैयुनात् । अनाप्तमकार्यकारिणम् । अनाप्तं वैरिणं अकार्षकारिणं
नेचेदित्यनुष्ठङ्गः ।

नेचेतेत्यनुष्ठानौ विष्णुः—

न कुद्रुम्य गुरोर्मुखं, न तैलोदकयोः स्त्रां चायां, न मलवत्या-
दर्शी, न पत्रौ भोजनमसये, न स्त्रियं नग्नां न कथस्त्रन मेहमान
न चालाकभष्टं कुच्छरं न चापि विषमस्त्रो दृषादियुद्धं
नोन्मत्तं न मत्तं तथा न कृपमधितिष्ठेत न कृपमवलोकयेत् ।

शङ्ख-लिखितौ,—

तथा न कृप—खभ्राण्यतस्तोकयेत् ।

मनुः,

‘न विन्मूलमुदीचेत् ।

तथा,—

नाश्रीयाद् भार्यया साहूं नैनामौचेत् चाश्रीम् ।

चुवतौं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥

नाश्रयमनौं खके नेचे न चाभ्यकां मलावृताम् ।

न पश्येत् प्रस्त्रवन्तीश्च तेजस्त्रामो द्विजोन्तमः ॥

॥ इति महाश्वरद्वाकरेऽनवलोकनीयतरङ्गः ॥

अथ शूद्रप्रदियानि ।

तत्र मनुः—

॥ न शूद्राय मति दश्यास्त्रोच्छिष्टं न हविष्वकृतम् ।

न चास्योपदिशेद्भूम्यं न चास्य ब्रतमादिशेत् ॥

ये हास्य हि धर्माचष्टे यज्ञैवादिशति ब्रतम् ।

सोऽसंवृतं नाम तमस्तेनैव सह गच्छति ॥

मति देवविषयां अदृष्टार्थकार्यविषयमिति कल्पतरः ।

उच्छिष्टं भक्तशेषविषयम् । अयम्ब्रोच्छिष्टदानप्रतिषेधोऽनाश्रितः
शूद्रविषयः । आश्रितं प्रति—

उच्छिष्टमन्तं दातव्यं जौर्णानि वसनाचि च ।

इति मनुवचनात् ।

इतरे तु प्रतिषेधाः सङ्कोचाभावानुरोधेनान्यशूद्रविषया
अपि । अच वण्ठम्भोपदेशस्य तु लोभादिनाऽन्तिकालं प्रतिषेधेनैव
करणोपपत्तेन तद्विधामापेक्षां इति कल्पतरः ।

हविष्वकृतं हविष्टेन कश्यतं पुरोडाशादि । धर्मः पञ्च-
यज्ञादि । ब्रतं प्राजापत्यादि । ०

यमः—

वृषसाध्यापको यस्तु वृषसाध्यापितस्य यः ।

तावुभौ नरके मग्नौ वसेता शरदां शतम् ॥

विष्णः—

न शूद्राय मति दश्यास्त्रोच्छिष्टं हविषं तिक्षान् ।

न चास्योपदिशेद्भूम्यं न बृहा नैव च नैतम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

हंशरपायसापूर्पमांस-दधि-मधु-घृत-हृणाजिनानि न शुद्रेभो
दशात् । न चोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । नोपकृतं किञ्चिदन्यचा-
प्रकृतात् ।

प्रकृतमिहोसुवात्मकम् ।

आपस्तम्बः,—

नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । यदि प्रयच्छेत् दन्तान् रक्षा
तस्मिन्वधाय प्रयच्छेत् ।

‘अब्राह्मणोऽत्र शुद्रः, रक्षा विस्तिष्य, तस्मिन् उच्छिष्टे अवधाय
निःचित्य दन्तमस्तानिति शेषः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे शुद्राप्रदेयातरङ्गः ॥

अथ क्रोधादीनां परिमर्ज्जनम् ।

आपक्षमः—

.. क्रोधादीस भृतदाहीयान् परिवर्ज्जयेत् ।

भृतस्य श्रौरस्य दाहीयान् दाहकारकान् ॥

तथा,— अथ भृतदाहीयान् दोषानुदाहरिष्यामः ।

क्रोधो हर्षो लोभो मोहो दमो द्रोहो मृषोष्मत्याश-परैवादावसूयाकाममन्यश्चनात्यमयोगः ।

अत्याशो बड्डतरभच्छं मन्युः पराभिभवोत्यदोषानुवृत्तिः
अनात्यमचावशिल्पम् । अयोगो अनुयोगो वृत्याभियोग इति
यावत् ।

हारौतः—

औद्र-रेतस-कामज-क्रोधज-इर्षजानग्नीत् यथावस्थिर्यक्षेत् ।
औदराः सर्वकर्मन्द्रियभावदोषाः सम्भवन्ति यैरपृष्ठो विविध-
मन्त्रापमुपैति तस्मात् शुचिर्यां परिमिताहारः स्यात् । आहार-
शुद्धौ सञ्चशुद्धिरित्याचार्याः । लोकद्वयश्चनापकलादग्निलभेतेषाम् ।
नियक्षेत् श्रमयेत् ।

तथा,—

पुण्योगात् साहसं रेतस्यबीजं तदनृतावुत्सर्गदोषः आहृतौ
चोत्सर्गं तद्वृद्धाचर्यणं व्याख्यातम् । देवादिप्रवृत्तवाच्चगतः प्रथमं
दितीयं यज्ञनियमार्थं, द्वितीयं मोक्षसिद्धिर्यां, चतुर्थ्यात् कामः
सम्भवत्याश्चयात् प्रवर्त्तते येहाच्चिवर्तते । स चेच्छासक्षणो-
इनेकविधः कामो येनाभिभृतोऽवस्था एव कामानां लोके आनेक-
संसारकामावर्त्ते निर्मल्लति स, एव अनेकः । कामो हि

भगवान् वैशानर इति श्रुतिः । तस्य संकल्पनं नियमनं
स व्याख्यातः । कामगीतौ चाच स्तोकौ भवतः—

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा सर्वतः प्रतिभ्रह्म ।

सर्वार्थव्यथार्थोऽहं मदृते न हि किञ्चन ॥

यो मां यथार्थं सर्वार्थं सर्वभृतेषु पश्यति ।

सोऽध्यनः परमायाति नेतरे कामवादिनः ॥

क्रोधाग्निनाऽभिभृतः स्वेषामप्यवज्जमतो नाभिगमनीयोऽविश-
सनीयस्य भवति । कार्याकार्यं वाच्यावाच्यांनि न विनक्यति ।
तच्च घोरां तिरथप्रायां यातनामनुभृय क्रूर-क्रव्याद-श-तिर्यक्-
योनिषु व्रजति । तच्च सर्वासां प्रजानां वधो भवति क्रमज्ञोऽनु-
मनुव्यतां प्राप्य सर्वजनविद्विष्टतासुपैति ।

क्रोधो हि तमोरूपस्तस्य चमा नियमनं सा व्याख्यातेति ।
सोभाऽग्निनाऽभिभृतः पुण्यार्थेषु पयुज्यमानमतिक्रान्तमात्मानं मन्यते
महं पुच-दार-वस्त्रूनासुपयुक्तं सहतं समन्वितामप्यनुपज्ञोवनीय-
तमो भवति असहजानामप्यादानमिच्छति तचानुवन्धात् सोऽपि
तिर्यग्दोनिषु जायते । सोभो हि तमोरूपस्तस्य सन्नोषो
नियमनं सोऽपि व्याख्यातः ।

एवं आइ,—

चौदरो रैतस्यापि कामजः क्रोधजोऽङ्गजः ।

एते वै गिर्विता येन स वै पञ्चतमः सृतः ॥

दाचोदेगं मनसः, क्रोधवेगन्तूरः प्रशस्तवेगम् ।

१. (ग) पुस्तके मोहरूपः ।

एतांन् वेगान् धारयेदस्तु चिप्रासां प्रदूयुर्बृद्धिष्ठाणं वा सुनिं वा ।
इति पौरवं पुरुषव्यापारः । साइषं सहो वसं तद्वं तस्य पुरुषस्य
रेतो वैजयं यतक्षस्मात् तत् पर्वार्थं-साधारणेषु दारगमन-
रूपं । ब्रह्मचर्येण पूर्वोक्तं खण्डवकादिभेदेन प्रथमं निषिद्धा-
निषिद्धसाध्यरणं गमनं । जगतः सर्वस्य तदेवादारभ्य तिर्यक्
पर्यन्तं खभावप्रवृत्तत्वात् । द्वितीयं पर्वादिवर्जनरूपं यज्ञार्थं
यज्ञसाङ्गतासिद्धयेण । त्रितीयं ऋतुमात्रगमनं तपःसिद्धार्थम् । चतुर्थ-
मूर्छरेतस्यं मोक्षार्थम् । चहन्पाद्रिंमणौषधा युवतीत्यादि विज्ञानात् ।
कामो विषयरागः । आश्रयात् पौनपुत्रेन भावनातः । लेहान्तर्जव-
पत्रपातात् । अध्वन आर्त्तवादिमार्गात् परं चिपा-लक्षणम् ।

• विष्णुः—

चिविधं नरकस्येदं दारं नाशनमात्मजः ।

कामः कोधस्थाथा लोभक्षस्थादेतत्त्वयं व्यषेत् ॥

आवासः—

त्यजेदिद्विषयापल्यं ब्रह्मनिन्दामर्थयैव च ।

माया-मात्रस्य-स्त्रोभांसु कोधवेगान् वसाय ते ॥

परापवादमोहांसु आत्मार्थं याचनामृथा ।

हृथा कस्त्रिमात्रस्यनिवासैथुनमेव च ॥

मनुः— नास्तिक्यं वेदनिन्दासु दंवतामासु कुसनम् ।

देषं दम्भस्य मानसु कोधक्षेत्रयस्तु वर्जयेत् ॥

हारीतः—

सर्वभक्ष्यभोजनमभोजनमपेयपानमयाव्याधानमसत्प्रति-

यहो परदाराभिमर्षणं परद्रव्यमूर्त्रणं परहिंसा चेति शारी-
राणि । पारुष्ममनूतं विवादः श्रुतिविक्रयस्तेति वाचानि ।
परोपतापः पराभिङ्गोऽहः क्रोधो-लोभो-मोहो-इङ्गारस्तेति ॥ एता-
न्यष्टादश नैरेयाणि कर्माणि ।

अभोज्यः पतितादिः तदन्धभोजनं, अभोज्यभोजनं नैरेयाणि
निरथस्तेतवः ।

तथा,—

अथातः पापदोषान् मनोवाक्-शरीरजान् व्याख्यास्यामः । तच
सोभ-देष-राग-मान-मोह-मद-शोक-ममत्वाइङ्गार-भय-हर्ष-
मोह-चिन्तास्तेति दादश मानसाः ।

तेषाम् चिविधो मोहः ममवः सर्वपापनाम् ।

अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति चिकम् ॥

विज्ञानं सर्वविद्यानामर्थानां स्वयम् इनम् ।

दोषैरधर्षणस्तेति ज्ञानमज्ञानमन्यथा ॥

अश्रेयः-श्रेयमोर्मधे भ्रमणं संशयाङ्गवेत् ।

मिथ्याज्ञानमिति प्राङ्गरहिते हितदर्शनम् ।

भवत्यधर्मादज्ञानमविद्यातस्य संशयः ।

उभाभ्यामन्यथा ज्ञानं पापिष्ठसुपजायते ॥

अज्ञानादुःख-सम्प्राप्तिः संशयाङ्गवित्ते पुनः ।

मिथ्याज्ञानात् पतत्येव मृढो तामिश्रयोनिषु ॥

आवृता विषयाः सर्वे धर्मदोषैर्यथा तनुः ।

ग्रणतो इदि तान् लत्वा रागो रागस्य कारणम् ॥

अ(ख)मन्त्रिकषांदज्ञानात् सङ्गत्यादभिमानतः ।
 सुखाच्च जायते रागो विषयेषु शरीरिणाम् ॥
 ज्ञानाद्वेषादसामर्थ्यात् क्लेशादन्यप्रसङ्गतः ।
 वियोगात् कालतः शोकात् धर्माच्च विनिवर्तते ॥
 निवर्तते चेद्रागोऽयं पुंसो देषादि-हेतुभिः ।
 भूयोऽप्युत्पद्यते सङ्गाज्ञानास्थग्निं केवलम् ॥
 अतिप्रसक्तो भोगेषु रागो भवति दोषकृत् ।
 परस्त्रैषु परस्त्रैषु किञ्चित् प्रार्थनयाऽपि च ॥
 रोषोऽमर्षोऽध्यसूत्या च द्रोषो मिथ्याभितक्रितम् ।
 दुःखार्हस्त्रेति तत्त्वज्ञैर्देविः षोडाऽभिधीयते ॥
 य उशा इदये जन्मोः ममुत्तिष्ठति वैकृतः ।
 परानिष्टचिकौर्षयां स रोष इति मंजितः ॥
 रोषोऽन्नवस्त्रमुत्येन दोषेणैवाभिवेदितः ।
 किञ्चिद्दृष्ट्वा यो देवंस्तदमर्षस्य लक्षणम् ॥
 परस्य गुह्यान्दृष्ट्वा तु स्वरुपाभ्यधिकान् गुणान् ।
 नाभिनन्दति यो देषात् माऽध्यसूत्येत्युदाहता ॥
 सुहृदामपि यो नित्यमर्थानुपजिधासन्ति ।
 असौहृदमतिः पापस्तथा इद्वोऽस्त्रक्षणम् ॥
 यः साधूनपदोषांश्च मन्यते दोषकारिणः ।
 मिथ्या वितर्कितस्त्रेति तदाङ्गभावदोषजम् ॥
 देषाक्षोभाच्च मंकल्पात्तिन्नं पापकर्मणाम् ।
 दुःखार्हमिति विज्ञेयं पूर्वं दुष्कृतस्मृतेम् ॥

दुःखान्विष्याभिकाप्राप्तं देहोऽयं षड्-विधो भवेत् ।
 शान्तात् कालात्ययाद्गर्वात् प्रीतेष्व विनिवर्तते ॥
 अतीत्वश्रवणं तापों वेपथुर्जानेसंस्वः ।
 खेदोऽचिरोगः पारुषं शासस्तु द्वेषरोधतः ॥
 मर्वन्त्रोक्ताष्टमात्मानं मर्वेभ्यो योऽभिमन्यते ।
 स मान इति विज्ञेयो यथेष्टु स्पष्टवक्त्रिणः ॥
 निरस्यात्माभिमानेन या उत्कृष्टिर्जु शोभते ।
 उत्कृष्टिर्याविता प्राङ्गुरत्कृष्टिसाऽवमानतः ॥
 परार्थं परभोगांश्च परसामृद्धेव च ।
 दृष्टा श्रुता तु या वृष्णां जायते लोभ एव सः ॥
 अस्त्रोभमूलतर्काच्च पिपासापरिवर्द्धितः ।
 अनर्थेष्व त्वं लोभः पतति दुर्नरम् ॥
 जाप्ति वृष्णासमं दुःखं नौक्ति त्यागसमं सुखम् ।
 तस्माच्च लोभसंज्ञा तां वृष्णां विद्वान् परित्यजेत् ॥
 प्राप्याऽपि भेदिनौ लक्ष्मां वृष्णा प्रायो न ग्राम्यति ।
 विवर्द्धते हि भृयोऽपि इविषेव विभावसुः ॥
 दुःखादिनाद्वारन्त्वादनन्त्वादवस्थितः ।
 पश्चाच्छोकावसन्नाच्च न क्वचिच्छ्रेयसौ वृष्णां ॥
 कुल-बुद्धि-वपुर्विद्या वित्तैश्चर्य-विभृतिभिः ।
 खैरेतैर्वर्धते योऽन्यान् स तन्मोहस्य लक्षणम् ॥
 देवासुरमनुष्ठाणामुत्सिक्ता मदहेतवः ।

१ (ग) पुस्तके प्रीतेष्वैव निर्वर्तते ।

उत्पत्यैव विनेशुसे तस्मात्याज्ञो मदो बुधैः ॥
 हर्षशोकापस्तापाच दम्भादपीच गर्वतः ।
 ..अन्ये च तदिधा भावासे मदंस्य विकल्पजाः ॥
 अनिष्टयोगजाह्वेषात् स्तेहाविष्टाच योगजात् ।
 क्लेशाच हहि यदुःखं स शोक इति पद्यते ॥
 अनित्याः सर्वभावाश्चेत् शोकस्तच निवर्त्तते ।
 अथवा अहि नित्याः स्तुरतः शोकः प्रवर्त्तते ॥
 नैव शोचेच्च संत्वस्यामस्यो वापि केवलम् ।
 शोकादुःखमवाप्नोति 'समासेनेह मानवः ॥ .
 इदं समेति यः स्ताम्यमात्मनोऽर्थेषु मन्यते ।
 अजानंसादनित्यलं ममलभिति तदिदुः ॥
 अहमित्यभिधानेन यः क्रियासु प्रवर्त्तते ।
 कार्यकारणयुक्तासु तदंहङ्कारसञ्चाणम् ॥ .
 अहङ्कार-ममलाभ्यां वस्त्रक्ले सर्वदेहितः ।
 संसारविनियोगेषु ताभ्यां मुक्त्यु मुच्यते ॥
 आत्मवाधकरं श्रुत्वा दृष्टा वा प्रत्युपस्थितम् ।
 उद्देगो जायते यस्तु इदये तद्यथं सृतम् ॥
 तावद्वर्थं न भेतव्यं यावद्वयमनागतम् ।
 आगतन्तु भयं दृष्टा प्रवर्त्त्यमभौतवत् ॥
 भवितव्यं भवत्येव नास्ति कर्मव्यतिकमः ।
 इत्येवं दृष्टतत्त्वानां न-क्लिच्छत् जायते भयम् ॥
 आत्मनोऽभ्युदयं दृष्टा परेभ्यो व्यसनानि च ।

आनन्दो मानसो जन्मोर्हर्ष इत्यभिधौयते ॥
 सर्वद्रव्येष्वनित्येषु चणिकेष्वसुखेषु च ।
 न इष्वस्यावकाशोऽस्मि विस्तृत्य यदि पश्यति ॥
 माध्यमिष्वपि दोषाय परेषां व्यसनागमे ।
 किं पुनर्मूढभावेन प्रमोदस्य परिद्रिष्वे ॥
 यो वृथा चिन्तयेदर्थान् मनसा हि परस्परम् ।
 मोघचिन्तेति तां प्राङ्गर्धर्षकम्पीपघातिनौम् ॥
 लाभैष्वर्यधनादौनि लोभाद्यः संसारेत् इदा ।
 म. मोघचिन्तस्यात्मानं हन्ति बुद्धिस्य कर्म च ॥
 तस्माद्विदूरगां चिन्तां त्युक्ता शोकम् कर्मजम् ।
 आरभेत शुभं कर्म ध्रुवमाप्नश्च सर्वज्ञः ॥
 राग-गङ्गाल्पजान् दोषान् हृतये सहृदार्पितान् ।
 उच्छिद्य ह्येतान् मेधावी तत्त्वज्ञानासिनां द्रुतम् ॥
 आत्मदोषच्चयोपायमनित्यामैष्यतां तनोः ।
 हितस्य सर्वभूतानां चिन्तयेत् मनसा सह ॥
 एते मनोभवा दोषा द्वादशाऽग्निवहेतवः ।
 मोहाद्यः समाख्याता देवासुर-नृ-मोहनाः ॥
 सत्संयोगान् मनोगुसे ज्ञानधर्मप्रसङ्गतः ।
 त्यागच्च व्यसनादौनां हानिङ्गांच्छन्ति (?) मानवाः ॥
 अप्रकाशकरां बुद्धिं तम आवृत्य धर्मतः ।
 प्रथमं जायते मोहो देहिनां इदि पापाणः ॥
 मोहादुत्पद्यते रागो रागादुःखं प्रजांयते ।

चिभिरेतैर्भवत्येवं पापं शारौरत्राङ्गम्यम् ॥
 तस्माद्वारौयः सर्वेषु मानसेष्वपि च चक्रम् ।
 • सर्वान् दोषान् परित्यक्तुं चौर्जेतान् प्रथमं त्यजेत् ॥
 वाङ्मयानभिधाय पापदोष इत्यनुवृत्तौ देवलः:-
 ततो हिंसाऽपचारः स्तेयमर्थदूषणमिति चतुर्विधाः शरीरजाः ।
 हिंसादिलक्षणमभिधाय पुनर्देवलः:-

बेश-चेच-शस्यदहनं सेतुभेदनं आङ्जोवोपघातनम् । कृत-
 प्रणाशनं द्रव्यापध्वंसनञ्चार्थदूषणमित्येवम् ।

मनुः:-

आचार्यं नौतिवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
 न हिंस्याद्वाञ्छाणं गांशं सर्वांश्चैव तपस्त्रिनः ॥
 ब्राह्मणायावग्यैव दिजातिर्विधकाम्यया ।
 शतं वषाणि तामित्रे नरके परिपृष्ठते ॥
 तांडित्वा हणेनापि मरम्भान्नतिपृष्ठकम् ।
 एकविंशतमा जातीः पापयोनिषु जायते ॥

जातीर्क्षन्मानि ।

अयुधमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यास्त्रगङ्गतः ।
 दुःखं सं महदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥
 शोणितं यरवतः पांशून मंगलाति महीतसे ।
 तावतोऽव्यामसुंचाच्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥
 "असुच परलोके । अद्यते भक्ष्यते ।
 १ क्वचित् अधिकं पद्मं विवादे वा विनिर्जित्य प्रश्निपत्य प्रसादयेत् ।

यमः,—

न कदाचिद्विजं रोषान्तस्मादश्वरेदपि (?) ।
न ताडयेत् वणेनापि न गाचाच्छ्रावयेदस्त्वक् ॥
अश्रवर्यस्त्वद्गतं सहस्रमभिहन्यते ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ .
शोणितं यावतः पांशून् संगृहाति द्विजन्मनः ।
तावन्धव्यसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
तत्कर्त्ता शोणितोत्पादनकर्त्ता ।

उग्रनाः,—

न ब्राह्मणस्त्वापदं कुर्यात् ।

यमः,—

वादेन ब्राह्मणं जित्वा हर्षं वै योऽधिगच्छति ।
मग्नाने पादपः स स्यात् कङ्क-गृध्रनिषेवितः ॥

हारीतः,—

देवा सोकास्था वेदा गावो यज्ञास्तथैव च ।
सर्वशानेषु भूयिष्ठं ब्राह्मणेषु व्यवस्थिताः ॥
पूजितैः पूजिताश्चेते दुष्टैर्दृष्टा भवन्त्युत ।
निन्दितैर्निन्दिता श्वेते तस्माद्विप्रोऽधिदैवंतम् ॥

तथा,—

समौपस्थो दहत्यग्निस्तेजस्वेन्द्रियं तनुम् ।
मन्युना च दहेद्विप्रः कुलमायुर्गतिं यशः ॥
गतिः खर्गादिगतिः ।

आषक्षः प्रदहत्यग्निर्दूरदृति दिजः ।
 तस्मात् पूजयेत्याधात् स हि तीव्रतरोजसात् ॥
 क्षिणं रोहति शस्त्रेण दग्धं रोहति वक्षिना ।
 विप्रमन्युप्रदग्धस्य रोहणं नेह विद्यते ॥
 ब्राह्मणानां प्रसादेन सर्वतः ग्रान्तिमाप्नुयात् ।
 पूजनं प्रणामादिना । अर्चनं सुवर्णादिना ।

यथा ज्ञवे जौर्महती प्रयुक्ता
 मन्तारथत्याग्नु जस्ताच्च दुर्गति ।
 दृढा दिजासददिह चण्ड
 सन्तारथेयुर्महतोऽधमङ्गात् ॥

मनुः,—

परस्य दण्डं जो यच्छ्रेत् कुद्धो नैनं निपातयेत् ।
 अन्यत्र शिष्यात् पुचादा शिष्यार्थं ताडयेदभौ ॥
 एनं दण्डम् । शिष्टः शिष्याः ।

याङ्गवल्क्यः,—

न निन्दा-ताडने कुर्यात् सुतं शिष्यस्तांडयेत् । .
 हीनाङ्गानतिरिकाङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ॥
 रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाचिपेत् ।

विष्णुः,—

अथ कथम् नांवमन्येत् । यथा एवं स्त्रौ नावमन्येत् ।
 नाथवहस्येत् । न हीनागुपहस्येत् ।

१ (ग) — दुर्गति ।

मनुः—

ज्ञानियस्त्रैव वैश्यस्त्र ग्राहणस्त्र वक्ष्युतम् ।
नावमन्येत वै दृष्टं मनसाऽपि कदाचन ॥
एतत्रयं हि पुरुषं निर्द्वयवमानितम् ।
तस्मादेतत् प्रथलेन नावमन्येत बुद्धिमान् ॥
नात्मानमवमन्येत सर्वाभिरममद्विभिः ।
आमृत्योः श्रियमीहेत नैनामौहेत दूर्लभास् ॥

ग्रह्णस्त्रिखितौ,—

न शिष्टानस्त्रकुर्यात् ।
बौधायनः—

दैन्यं साध्यं तैक्यायं च वर्जयेत् ।
अचाप्यश्नो—वृषपर्वदुहितोस्मादै गाथामुदाहरन्ति ।
स्त्रुतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रतिग्रहतः ।
ग्रथाहं स्त्रयमानस्य ददतोऽप्रतिग्रहतः ॥

देवस्त्रः—

आत्माम न ग्रपेत् कोपादरजो न स्वपेहिवा ।
न नकं विलिखेद्वमौ गाय राचौ न सम्बिशेत् ॥
न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतम् ।
मान्यं प्रशंसेत्तत्त्वस्त्रीर्थम्बायतनेषु च ॥
आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयायिनम् ।
देवान्नपानृष्टौस्त्रैव आसप्तमपदं त्रजेत् ॥
ग्राहणान्तृष्टीन् वृद्धान् गाय बाधून् शिशूनपि ।

नाक्रोशेनावमन्येत् पूजयेद्वैवतन्तथा ॥
 नावगाहेदपो नग्नो वक्षिष्ठापि ब्रजेत् पदा ।
 शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं विलेपयेत् ॥
 अत्र नेत्यनुवर्तते तेन न विलेपयेदित्यर्थः ।

विष्णुः—

न शर्पशस्त्रैः क्रीडयेत् ।

मनुः—

अनातुरस्त्वालिखनान् न सृशेदनिमित्ततः ।
 रोमाणि च रहस्यानि, सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥
 न पाणि-पाद-चपक्षो न नेत्र-चपक्षोऽनृजुः ।
 न स्वादा कृपणस्यैव न परद्रोहकर्मधीः ॥

तथा,—

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यच्छलिना पिवेत् ।
 नोत्सङ्घे भचयेद्वस्थान् न जातु स्यात् कुद्रहस्तौ ॥
 न नृत्येन तथा गायेत् न वादिचादि वादयेत् ।
 न चास्त्रोटयेन च लिखेत् संरक्षो न विरावयेत् ॥
 अस्त्रोटः संक्षेपाधोदेशे पाणिनाऽभिघातः । सेषम् मिह-
 नादः । संरक्षो हर्षणः । विरावो विहतारावः ॥

तथा,—

वाक्षातपः प्रेतधूमो बज्ज्यो भिक्षं तथासम्म ।
 न भिक्षाङ्गखरोमाणि नृ छिक्षाङ्गखरैसृष्टम् ॥

न निष्कलं कर्म कुर्यात्तामसुखोदयम् ।
 लोकमहीं दण्डेदौ नखच्छेदौ च यो नरः ।
 म विनाशं वज्राङ्गु सूचकोऽशुचिरेव सः ॥
 नाचैः कौडित् कदाचित्तु खयं नोपानहौ हरेत् ।
 शयनस्थो न भुज्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥
 तथा,— नैकः खप्तात् शून्यगृहे न शथानं प्रबोधयेत् ।
 नोदक्यामभिभावेत यज्ञं गच्छेत् चावृतः ॥

विशिष्टः,—

नाङ्गे नखवादनं कुर्यात् । न चापोऽच्छलिना पिवेत् ।
 न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात् । नैष्टकाभिः
 फलादि पानयेत् [न फलेन गृह्णम्] । न कल्को न कुहको
 भवेत् । न स्तेष्ठभावां शिष्टेत् ।

तथार्युदाहरन्ति,—

न पाणिपादचपक्षो न नेत्रचपक्षो भवेत् ।

न बाङ्गचपक्षो विप्र इति शिष्टस्य गोचरः ॥

गोतमः,—

न पदा आंसनमाकर्षेत् । न शिश्रोदरपाणिपाद-चनु-
 चापस्थानि कुर्यात् । च्छेदम-भेदमविलिखनविमर्हनस्फोटनानि
 न कुर्यात् ।

अत्र स्फोटनं इक्षाभ्यङ्गविस्फोटनं बोध्यम् ।

शङ्खलिखितौ,—

न धूमिं विलिखेत् । न पदाभिहन्यात् ।

अमः,—

न गायेन्न च नृत्येत् नाचैः क्रौडेत् कदाचन् ।
 नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्वानमाचरेत् ॥
 स्वप्रव्यं नैव नग्नेन उच्चिष्ठस्तु न संविशेत् ।
 न गंस्केन्न पठेद्देव न स्पृशेत् तथा शिरः ॥
 उच्चिष्ठस्तु न संविशेन शयीत न गंस्केत् न पठेत् । न
 शिरः स्पृशेदित्यर्थः ।

हारौतः,—

न पथि मूच्च-पुरीषं शिलां बोत्सृजेत् । ब्रौहिनिष्कु-
 षण-कुट्टलालोद्धर्मद्वन्नं लेखाभिलिंखन-करजदग्न-वौणावादनानि
 वर्जयेत् । तथा मालाऽवलेपं प्रमादकरणं विविधाङ्गेष्टांश्च
 मद्यशुकविकारांश्च वर्जयेत् ।

निष्कूषणं न खेर्वितुषीकरणमवलेपो गर्वः ॥

मनुः,—

केशयहान् प्रहारांश्च शिरस्तेतानि वर्जयेत् ।

न चैव प्रलिखेत् भूमिं नात्मनोपहरेत् स्वज्ञम् ॥

विष्णुः,—

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मगत्त्वान् उदरस्त ।

न दधि-सुमनसौ प्रत्याचक्षीत ॥

* आपसमः,—

पृष्ठतस्तात्मगः पाणी न संक्षेपयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः—

नाचैः कौडेत्राधर्मज्ञव्याधितैष न संविशेत् ।

विषद्वं वर्जयेत् कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ॥

अच्युहण द्युतमात्रोपलक्षणम् । नदीतरं नदीतरणं बाडभ्या
वर्जयेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

पदा पादस्य प्रकालनमधिष्ठानश्च वर्जयेत् । प्रेष्ट्वोखनश्च
पादयोः । जानुनि चात्याधानं जहायाः । नखैष नखवादनानि
चाकारणात्, यच्चान्यत् परिचक्षते ।

प्रेष्ट्वोखनमितस्तत्साक्षमत्याधानमत्यारोहणम् । यच्चान्य
चिषिद्वं परिचक्षते शिष्टासदपि न कार्यमित्यर्थः ।

शङ्खस्त्रिखितौ—

न पादं पादेन प्रकालयेत् । ० न दर्भैः परिमृज्यात् ।
पादौ परितापयेत् । कुशेषु न परिमृजेत् । न कांख्यभाजने
धावयेत् ।

दर्भशब्दः कुशातिरिक्तदर्भपरः ।

थमः—

न कांखे शौचयेत् पादौ यच स्थादपि भोजनम् ।
यच स्थादपि भोजनमित्यनेन कांखपात्रमशुचि पादधावने
भवतीत्युक्तम् । न चाधर्म एव भनतीत्यर्थः ।

१ मूले स्फोटभागीव्यधिकः पाठः ।

प्रक्षिराः—

गण्डुषं पादसेकम् यः कुर्यात् कांस्यभीजने ।
भूमौ निःचित्य षण्ठासान् पुनराकरमाविशेत् ॥

हारीतः—

न देवगुरुब्राह्मणसमीपे पादौ प्रसारयेत् ॥

देवलः—

अशुद्धः शयनं स्नानं स्वाधाय यानवाहनम् ।

बहिर्निकमण्ड्वैव न कुर्वति कथम् ॥

स्वप्रमधयनं स्नानसुचारं भोजनं गतिम् ।

उभयोः भन्धयोर्नित्यं मधाङ्गे च विकर्जयेत् ॥

अशुद्धोऽशुचिः । स्नानं वैधम् । यानवाहनं अश्वादिवाहनम् ।

याज्ञवल्क्यः—

गोब्राह्मणाग्नेनस्तातो नोच्छिष्टो न पदा स्तिशेत् ।

शङ्खलिखितौ—

नाग्नि ब्राह्मणम् पादेनाधितिष्ठेत् । नाशुचिरग्निं परिचरेत् ।

न पिण्ड-देवताः कीर्तयेत् । नागाधोदकमवगाहेत् । ००० न
गामग्निम् एकतो धारयेत् ।

पितरोऽग्निभान्तादयः । देवता विष्वादयः । अशुचिरित्य-
चानुवर्तते । एकतः एकस्मिन् हस्तादौ ।

द्वद्वयातातपः—

विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः ।

तोयं पिवन्ति वक्षेण शाङ्कौ जायेत् नान्यथा ॥

एतच्च अताभिलिखिता दृष्टा सृष्टा यीतेति दर्शनात्—
गङ्गाव्यतिरेकेण इष्टव्यम् ॥

तथा,—

उद्गृह्य वामहस्तेन यन्त्रोयं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥

अभक्ष्यमित्यनुवृत्तौ वृशिष्ठः—

अनन्तर्याद्युदकं नौस्थं तोयम् ।

न पिवेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

अग्निमपश्च न युगपद्धारं येत् । नानाग्नीनां मञ्चिवापं
वर्जयेत् । मञ्चिवापः संसर्गः ।

गोतमः—

नापोऽमेष्ठेन संसृजेत् । नापोऽञ्जलिना पिवेत् । न तिष्ठन् ।
संसृजेत् भयोजयेत् । न नग्नो जलमुपेयात् । न निष्ठौवेत् ।
नोन्नरेदनुपस्यृद्ध्य । नापः पिवेदञ्जलिना । नानुद्गृताभिरङ्ग्नः
कार्यं कुर्यात् । नाप्तु रेतो-विन्मूच-पुरीषाणि चोत्सृजेत् ।

मनुः—

नाप्तु मूचपुरीषाणि छौवनं वा समुद्दृजेत् ।

अमेष्ठलिप्तमन्यदा चोहितं वा विषाणि वा ॥

आपस्तम्बः—

निष्ठौवन-मैयुक्तकर्माप्तु वर्जयेत् ।

तथा,—

व्यतिक्रमेभ स्वन्तरौ ज्वलनं उचितं तथा । .
 चैत्यवृच्छ वा किञ्चात् नासु शेषाण्मुत्सृजेत् ॥
 न शुक्रं न विषं न मूत्रपुरीषं न लोहितम् ।
 नास्ति-भस्त-कपाळानि न केशान् न च कण्ठकान् ॥

मनुः,—

नाग्निं सुखेनोपधमेष्टग्नां नेत्रेत च ख्लिघम् ।
 नामेष्टं प्रचिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥
 अधस्ताक्षोपदध्याच्च न चैनमभिलक्षयेत् ।
 न चैनं षादतः कृद्याङ्गं प्राणवाधमाचरेत् ॥

देवतः,—

नावेत्रेताग्नुचिः कृपं र्घषयेभ पदा पदम् ।
 अग्निं न प्रचिपेदग्नौ अग्निः प्रशमयेन्च च ॥
 न चाग्निमङ्गिः प्रशमयेदित्यर्थः ।

तथा,—

प्राणोपघातमन्येषां न युद्धादिभिराचरेत् । .
 सुहन्तरणमार्त्तिं वा स्वयं न आवयेत् पान् ॥

तथा,—

अभिभोगेन मित्राणि वाणिज्याक्षैव पौड्येत् ।
 दारिद्र्याद्वि दरिद्रोऽपि महते मित्रपौड्यनम् ॥
 प्राणिनो हिंसितव्याद्य क्षिष्टघातं न घातयेत् ।
 अपश्चं कूटपश्चं वा विक्रये न प्रयोजयेत् ॥

न वक्षि सुखनिश्चयैर्ज्ञायेद्गुर्ज्ञातच्चवित् ।
 नावगुण्डेहृथा ग्रस्तं गो-गृह-स्त्री-कुमारके ॥
 पुण्यस्थानोदकस्थाने स्त्रीमानं कर्तयेत् च ।
 न भिस्यात् समयं पूर्वमध्युपेतं कदाचन ॥
 अविश्वासो हि पापिष्ठो भवेत् समयभेदनात् ॥
 निषेपोपनिधीं प्राप्नौ तथैव पुनरपर्येत् ।
 दत्तापलपनं चार्यनरकदारं मुच्यते ॥
 यः पापिष्ठो नरः कुर्यात् तिर्यग्योनिषु मैथुनम् ।
 विद्योनिगमनाद्युयः स विद्योनिषु जायते ॥
 परस्तरं बशून् बालान् पर्चिलो नाववेधयेत् ।
 परस्त्वा वाध्यां नेच्छेत् जस्तवातायनादिभिः ॥
 कारयिला स्त्रकमाणि कारून् पश्चात् वस्त्रयेत् ।
 कर्मानुरूपं नेतेषां प्रथम्येद्गुर्ज्ञातेनम् ॥
 प्रतिवेश स्त्रवेशाभ्यामन्यत्र विनिवर्त्येत् ।
 प्रदीपगृहमासम्भ्रमद्विर्याच्चराण्वितः ॥
 सायं प्रातर्गृहदारं भिक्षायेत् नावघड्येत् ।
 न चिरं वासयेत् कन्यां स्त्रामी प्राप्नक्षां गृहे ॥
 प्राणिन् इत्यादि—क्षिष्टघातं बज्ज्ञेशपूर्वकम् । तेन प्राणिना
 वैधा हिंसायां बज्ज्ञेशपूर्वकम् न हिंसा कार्यत्यर्थः । नावगुण्डे-
 हृथा । शास्त्रार्थमपौत्यर्थः ।
 निषेपः प्रकाशसमर्पितं द्रव्यं, उपनिधिरिह अनिर्यातस्तरूपं
 समर्पितं द्रव्यं, जसं जस्तवातायनं प्रणालिकादि, वातायनं गवाचः ॥

कार्यकरान् प्रतिवेशं-खलेशाभासिति समीपश्च-
परमग्निप्रदीप्तमासमित्यभिधानात् । भिजांयं भिजानिवृत्यं
नानुर्धृयेत् न निदधात् । खाम्यच पितादिः । फलां
रतिपुच्छफलयोग्याम् ॥

पैठीनिषिः:-

न खादन् तिष्ठेत् । न हसन् अस्पेत । नाग्नि लहृयेत् ।
समिद्धमग्निं हस्ताभ्यां न खृण्डेत् । नोदके चिरं खाथात् ।
हस्ताभ्यामित्यङ्गमाचोपस्थितम् ।

उश्नाः:-

नदौ-पूर-वृच्छ-निष्कूट-चतुष्पथ-खौणां प्रतरणावगाहनाधि-
रोहणप्रस्तेषणसंभावणादि वृर्जयेत् ।

पूरः प्रवृद्धजलप्रवाहो नश्यन्यः । निष्कूटः काठरः अच-पूरनदा-
प्रतरणावगाहने वृच्छनिष्कूट-चतुष्पथेष्वधिरोहणमत्यन्तकमणम् ।
परस्तियामालिङ्गनसमाप्तेः इत्येवं परिवर्जनीयानीत्यर्थः ।

तथा,-

न वस्त्रेष वौजयेत् ।

आपस्तम्बः:-

दिवा च गिरःप्रावरणवर्जनं मूत्र-पुरीषयोः कर्म परिहाप्य ।

गोतमः:-

न प्रावृत्याहनि पर्यटेत् । प्रावृत्य रात्रौ पर्यटेत् ।

इत्येवं स न हीयते इत्यर्थः ।

॥ इति गृहस्थरदाकरे क्रोधादिवर्जनतरङ्गः ॥

अथ परदारादिवर्जनम् ।

तत्र मतुः—

न हीदृशमनायुवं खोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह परदाराभिर्मर्षणम् ॥

व्यासः—खकर्त्त्वनिरतो नित्यं खदारनिरतो भवेत् ।

सेवनात् परकौयाणां नरकं दारकर्त्त्वाम् ॥

देवताः—

अगम्यागमनंमपचारः । परभार्या वर्णोत्तमा खद्विता
सगरेचा चाण्डालानी पतिता प्रवजिता तिर्यग्योन्यसागम्याः ।

वर्णोत्तमाः खखर्णोत्तमाः ।

गम्यानामपि कन्यानां दूषणं पापमुच्यते ।

पुत्रसां यद्हि गृहाति गाम्बर्वसमयो भवेत् ॥

गम्यानां विवाहेनैः । दूषणं रांगप्रयुक्तुमनास्तेषादि ।

याज्ञवल्क्यः—

परश्चय्यामनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य न स्त्रौयादनापदि ॥

अदत्तान्निपरेणायननुमोदितानि ।

मतुः—यानश्चय्यामनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।

अदत्तान्युपभुज्ञान एनसः स्यान्तुरौयभाक् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे परदारादिवर्जनतरङ्गः ॥

१ (ग) पुस्तके परदारसेवनं । ० २ (ग) पुस्तके विवाहार्दणां ।

अथ सङ्करवर्जनम् ।

शुक्लतिः—

विश्वे योनिं समासाद्य सङ्करं परिवर्जयेत् ।
 मानुषं दुर्लभं ज्ञोके ब्राह्मणमधिकन्तः ॥
 एकगच्छापनं पद्मिनीण्डपकामभिश्रणम् ।
 याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥
 नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह ।
 उत्तमैहत्तमैः साद्वृं कर्त्तव्यस्तु समेन वा ॥
 योनिरिह यौनः सम्बन्धः । सहभोजनमचैकपरचभोजनमः ।
 यमः— ब्राह्मणं परिरक्षेत नानायोनि-निषेवणात् ।
 दुष्टेभ्यो व्यवहारात् तथा दुष्टप्रतिपादात् ॥
 अशुभेभ्यस्य कर्मभ्यः संसर्गादशुभैः सह ।
 संसर्गगामिनो ह्येते हेतवः सहिरौरिंताः ॥
 सम्बन्धाद्वाचसंस्पर्शात् शयनासनभोजनात् ।
 शुपचालापसंवासात् नग्नस्य च विलोकनात् ।
 अनृतभाषणात् वादात्कृटसाक्ष्यप्रवादनात् ।
 परद्रव्यापहारात् पापं संक्रमते नृणाम् ॥
 भाण्डसङ्करसङ्कीर्णा योनिमङ्करदूषिताः ।
 अच्छसङ्करसङ्कीर्णा वियोनिं यान्ति वै दिजाः ॥
 नानायोनिनिषेवणात् विजातीयानेकयोन्यभिगमनात्, दुष्ट-
 प्रतिपादात् पतितादिप्रतिपादात् । संव्यवहारः परस्परं स्त्रै-
 गमनादि । अशुभेभ्यस्यौर्ध्वादिभ्यः ।

हारीतः,—

आशांपा हांर संस्यर्गाङ्गिः शासादपि चैव च ।
एकं शश्यासनाभ्याच्च पापं संक्रमते नृणाम् ॥
इन्यादशुद्धः शुद्धन्तु शुद्धोऽशुद्धन्तु शोधयेत् ।
अशुद्धस्तु तमोभृतः शुद्धवासेन शुध्यति ।
तद्योर्यदच्च भूचिंष्ठ शुद्धशुद्धौ ततः स्फृगेत् ॥

बौधाग्निः,—

गुरुमङ्गलं रिणस्यैव शिष्यसङ्करिणस्य च ।
आहांरं माचमङ्गोर्णं दीर्घं तम उपासते ॥

हारीतः,—

यानंश्यांसनान्यप्रहार्याण्येके मन्त्रेन्ते । तत्र वस्तुं विशेषात्
शुक्लमण्डिनं संसर्गात् पापसंसर्गात् व्याधिं संसर्गयोगाच्च । तस्माच्च
पृथक् शौचाः श्रेयांस इति । खानुपपत्तौ शुद्धन्तर्धाय समापयन्ति ।
अत्यन्तं संसर्गं सचेत्त खानम् । एवं हि,—

आसुन्ते श्रयनं यानमन्तर्धाय समाचरेत् ।
शुद्धसूचोपानदस्त्वं धृतमन्तैर्न धारयेत् ॥
न चैकभोजनं प्राज्ञ-र्जाह्वाणामां स्वकैरपि ।
प्रसङ्गात्कर्मदोषाच्च पृथक् शौचास्तथा परे ॥

वर्णविशेषाच्चुक्लमण्डिनयोः संसर्गदर्शनेन शुक्लस्य वर्णविशेषा-
दन्यथाभानादित्यर्थः । खानुपपत्तिः खखासनादेरनुपपत्तिः ।
शुद्धन्तर्धाय शुद्धं वस्त्रादिकमृतमर्भाच्च । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं

अन्यद्यतं सर्वथैव न धार्यम् । उपाग्रहस्ते तु कृतशौचे अशक्तौ
धार्ये । निर्णिष्टाशक्ताविति गोतमोक्तः ।

एकभोजनमित्येकस्मिन् पात्रे पङ्क्तौ च भोजनं स्वैर्वाचितिभिः ।
प्रसङ्गादन्तेन पापकर्मणाऽपि सह कदाचित् केनापि कारणेन
एकपड़्त्वादिभोजनप्रसक्तः ।

दृहस्तिः—

एकपड़्त्वापविष्टा चेन्न सूश्चिन्ति परस्परम् ।

भस्मना कृतमर्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥

अग्निना भस्मना चेत्रं सलिलेन विशेषतः ॥ १ ॥

द्वारेण क्षम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभिष्यते ॥

एभिः षड्भिः पङ्क्तिर्दोषो न भवतीयर्थः ॥

॥ इति गृहस्थाकरे सङ्करवर्ज्ञंतरङ्गः ॥

अथ ल्वाज्यात्याज्याः ।

शङ्खसिंहितौ,—

अत्याज्या माता पिता सपिष्ठास्तथा । गुणवन्तः सर्वे
एवात्याज्याः ।

गुणवन्तोऽत्र विद्याकर्मशालिनः ॥

देवतः,—

दितरं भ्रातरं पुत्रं पुत्रिकां भर्गिनौ सुषाम् ।

न त्यजेत् दोष-लोभाभ्यां स्वदारान् पतितानपि ॥

मातृत्यागे हि शास्त्रेषु नोपदिष्टः कथञ्चन ।

पतिता वाऽभिग्रहा वा न माता त्यागमर्हति ॥

कुंकुमद्वा वधीरुद्वा ज्ञानद्वार्ष मानवाः ।

शैलद्वार्ष सन्युज्या यथा स्वगुणगैरवात् ॥

पतितानिति पित्रादिभिः पूर्वनिर्दिष्टैः सर्वैः सहान्वयते ।

हारौतः,—

पिता तु जनको मर्त्यश्वन्दःस्वाचार्य उच्यते ।

तस्मादेतान् सदा विद्वान् पूजयेत् परित्यजेत् ॥

परित्यागान्तर्थैतेषाम् तान् लोकान् स विन्दति ।

अशुद्धौ तु परित्यागः पातकैऽयाज्याज्याज्ञने ॥

याजने चैव याज्ये च न पितुस्त्याग उच्यते ।

परित्यजन्ति ये रागादुपाधायं कथञ्चन ॥

अथमानयन्ति ये मोहाम् तेषां निष्कृतिः स्वता ।

कृन्दःसु वेदेषु, शुद्धिविरहोऽयाज्यथाजनजन्यं पापम् ।
उपाध्याये च याज्ये च अनन्तरोक्ताशुद्धौ परित्याग इत्यन्वयः । न
पितुंस्थागः पूर्वीकाशुद्धौ ।

विष्णुः—

भार्या पुच्छ बन्धुश्च संस्टृः पापकर्मभिः ।
परिभाष्योऽपरित्याज्यः पतितोऽपि तथैव च ॥

इति सप्रक्रिय-महासाम्बिविग्हिकठकुर-श्रीवैरेश्वरात्मज-
सप्रक्रिय-महासाम्बिविग्हिकठकुर-
श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरत्नाकरे
त्याज्यात्याज्यतरङ्गः समाप्तः ॥

अवशिष्टं भारतादिअवणस्त्र आदर्गभावात्म लिखितम् ।
शाके वेंदकराष्ट्रचन्द्रमिलिते मार्ग च पञ्चे सितै ।
अष्टम्यां रविवासरे द्रुतमिदं रत्नाकरं सुन्दरम् ।
श्रीशैलेश्वरसुतासुतस्य चरणं सृत्वाऽलिखत् सोदरो
विप्रः श्रीबुधकाणवंशजगुद्घीर्धमेश्वरस्तार्किकः ॥

श्रीराधारूपाभ्यां नमः ॥

ॐरामः ।

समाप्तमिदं पुस्तकम् ।

पृहस्थरताकारधृत संहितावारनामरान ।

पृ:	पृ:
वृक्षिरा १४, ४५, १००, १३०, १६६, २३७, २४८, २७५, ३३०, ३३५, ३३७, ३४७, ४१६, ४५०, ४५६, ४६६, ५८१।	आश्रमायनः १३, २२, ७५, ८१, ८३।
वृत्रिः ४४, ४६, १६६, २४५।	उग्रानाः ३७, १७६, ३३०, ३५६, ३६४, ४६४।
आपस्तम्बः ६०, ६६, ७४, ८६, १११, ११६, ११७, १३२, १३७, १४१, १४२, १४३, १४८, १४५, १४८, १४०, १६३, १६४, १६६, १७१, १६०, २७६, २८३, २६३, २८६, ३०२, ३०४, ३०५, ३१२, ३२२, ३३४, ३४४, ३५६, ३६१, ३६४, ३६८, ३७३, ३७७, ३८४, ४०३, ४१०, ४१४, ४३६, ४४१, ४६२, ५१४, ५३१, ५३५, ५४६, ५५०, ५५५, ५५८, ५६४, ५६५, ५७८, ५८०, ५८२, ५८५।	
काश्यपः ७, २८, ४४, ४६, ६७, ७३, ७४।	काश्यपः २४, ६०, ८०, ८७, ८६, ५२, ५३, ५५, ७६, ८८, ९०, १०१, १०६, १२५, १७६, २६७, २०८, २३५, २४२, २३४; २५१, २५७, २७२, २७५, २७६, २७७, २८०, २८४, २८६, २८८, ३१३।
गोतमः ६, ७१, ७६, ८१, ८८, १४१, १५०, १६१, १८५, २६०, २६२, २६६, ३०३, ३०४, ३०७, ३४३, ३४४, ३५६, ३५८, ३६२, ३६८, ३७५, ३८४, ४००, ४०३, ४१७,	काश्यपः २४, ६०, ८०, ८७, ८६, ५२, ५३, ५५, ७६, ८८, ९०, १०१, १०६, १२५, १७६, २६७, २०८, २३५, २४२, २३४; २५१, २५७, २७२, २७५, २७६, २७७, २८०, २८४, २८६, २८८, ३१३।

प्र:	प्र:
८३५, ८४०, ८४६,	५१०, ५१२, ५१६,
८४२, ८७१, ८७७,	५२७, ५५६, ५६०,
८८५, ८८८, ८९६,	५७६, ५८३, ५८६।
५२७, ५६२, ५८२।	नाशदः ५, २४, २६, ३१, ३५,
गौतमः १२६, १४१।	४१, ४३, ४७, ४८,
गोभिलः ६३, १५०, १५७, २१२,	५१, ५३, ५४, ५६,
२६०, २६८।	८६, १२६, १८६, ४४६,
क्षागलेयः १२८, १८४, ४२८,	४७१, ५०६, ५२१।
४४६।	प्राणशरः १६५, १६१, २२०,
आवालः ६६, १००, १८६, २०६,	२२२, २६८, ३०२,
२२०, ३०७, ४६५,	३०६, ३३८, ४००,
५४८।	४५५, ४६६, ४७६,
दक्षः १३४, १४४, १४७, १४८, पैठीनसिः १०, ३४, ४५, ५७,	४६६, ६७, ७२, ८४,
१४४, १८४, १८८,	८६, १००, ११३,
२३६, २३६, ३४५,	१३१, १४६, १५५,
४५३, ४८३, ४८४,	१६३, १६५, १६७,
४८७, ५२३, ५२६,	१६६, १६६, ३०६,
५७८।	३३५, ३४६, ३५७,
देवलः ६२, ६५, ६८, ६६, ७०,	४४४, ४४६, ४८१,
७१, ७२, ७५, ७७,	४६२, ५३७।
७८, ८०, ८२, ८५,	प्रचेता: १५७।
८६, १०१, ११६,	मनुः ४, ६, ८, १०, १२, २४,
१४०, १४६, १४४,	२६, ३०, ३४, ३६, ३७,
१५१, १५७, १६२,	३६ ४१, ४७, ४८, ५१,
१६८, २६८, ३०५,	५३, ५५, ५७, ५८, ६०,
३१०, ३२४, ३३७,	६३, ६५, ६६, ७१, ७२,
३४६, ३५५, ३६३,	७३, ७४, ७५, ७७, ७८,
३७२, ३७४, ३८६,	८१, ८४, ८६, ८७, ९७,
३८५, ४०१, ४११,	९०१, ९०५, ९०६, ९२६,
४३०, ४४२, ४५२८	

३:

१२८, १३६, १३७, १३८।
 १४५, १५०, १६१, १६७,
 १७०, १८८, १८९, १८९,
 १९३, १९४, २०६, २२२,
 २२६, २३५, २३६, २४७,
 २४८, २४७, २७२, २७४,
 २७७, २८६, २८७, २८०,
 २८३, २८४, २८६, २८७,
 ३०२, ३०३, ३०४, ३०५,
 ३०६, ३१०, ३११, ३१३,
 ३१४, ३२६, ३३०, ३३४,
 ३३८, ३४८, ३४९, ३५०,
 ३५२, ३६०, ३६५, ३६७,
 ३७१, ३७६, ३७७, ३७८;
 ३७९, ३८०, ३८१, ३८८;
 ३८५, ३८६, ३८०, ३८१,
 ३८३, ३८८, ३८९, ४०६,
 ४१४, ४१४, ४१६, ४१७,
 ४२३, ४२४, ४२६, ४२३,
 ४३६, ४४०, ४४४, ४४७,
 ४४८, ४४६, ४५०, ४५३,
 ४५५, ४५६, ४५७, ४५०,
 ४६१, ४६३, ४६५, ४६७,
 ४६६, ४७१, ४७५, ४७६,
 ४७८, ४७६, ४८०, ४८१,
 ४८२, ४८६, ४८५, ४८३,
 ४८६, ४८८, ५००, ५०४,
 ५०६, ५२८, ५३२, ५३५,
 ५४३, ५४७, ५४४, ५४५,
 ५५७, ५६८, ५६३, ५७३,

३:

५७५, ५७६, ५७७, ५७८,
 ५८२, ५८३, ५८६।
 मरीचः १५३, १५८, २६६।
 मैत्रायणः ३१७।
 वृहस्पतिः ५, ४७, १७१, २३६,
 २४८, ३३०, ३६२,
 ३६५, ३८२, ३८८,
 ४१७, ४२८, ४२६,
 ४३१, ४३३, ४४६,
 ४६०, ४७३, ४७५,
 ४८४, ४८७, ५१६,
 ५१७, ५३०, ५३७,
 ५४१।
 उद्गमातातपः १७२, ३१४, ४००,
 ४११, ४६३, ५८१।
 वौधायनः ४२, ४३, ६२, ६३,
 ६६, ६८, ७०, ७८,
 ८४, ८७, १११, ११३,
 ११४, १११, १३८,
 १४३, १४७, १५८,
 १६४, १७१, १८०,
 १८४, २१०, २२४,
 २३७, २४७, २७४,
 २८४, ३०७, ३१०,
 ३१८, ३३१, ३४८,
 ४०२, ४४२, ४४४,
 ४५७, ४६३, ४६६,
 ५४१, ५४८, ५४६,
 ५७६, ५८०।
 यमः ४, ५, २५, ३४, ३७,
 ४३, ५१, ५५; ६०, ६५,

पृष्ठ

७६, ८२, ८७, ११४,
 १२७, १३३, १३७, १३८,
 १४०, १४२, १४६, १६४,
 १७३, १७६, १८१, १८४,
 १८५, २२४, २८६, २९६,
 २९७, २९८, ३००, ३०१,
 ३०६, ३०७, ३१३, ३२७,
 ३३४, ३३८, ३४६, ३५०,
 ३५१, ३५८, ३६६, ३७०,
 ३७५, ३७८, ३८२, ३८४,
 ३८३, ३८४, ४००, ४०१,
 ४११, ४१७, ४४०, ४४४,
 ४५८, ४६०, ४६१, ४६६,
 ४८४, ४९८, ५१५, ५२७,
 ५३१, ५३७, ५३८, ५४१,
 ५४५, ५४०, ५४१ ।

यमदमिः ३५१ ।

याज्ञवल्क्यः ६, २३, ३१, ३५,
 ४०, ४१, ७८, ८०,
 ८१, ८४, ९६, १०६,
 १०६, १३७, १४३,
 १५३, १५७, १६६,
 १७२, १६५, २१७,
 २२५, २६०, २७५,
 २७८, २८३, २९६,
 ३०३, ३०८, ३१५,
 ३२६, ३४१, ३५७,
 ३६१, ३७२, ३८२,
 ४४८, ४४६, ४५१,
 ४५५, ४६५, ४६६,
 ४६७, ४७८; ५०२,

५०६, ५४६, ५४६,
 ५५७, ५६० ।
 योगियाज्ञवल्क्यः १६१, १६२,
 १६३, १६७, २०२,
 २०३, २१२, २१६;
 २२३, २२५, २२७,
 २३६, २३७, २३८,
 २४०, २४१, २४३,
 २४६, २५२, २५४,
 २६२, २६३, २६५,
 २६८, ४४६ ।

लघुहारीतः १७०, २७०, २८८,
 . ४४४, ४५३; ४६३ ।

लच्छापस्तम्बः ५७१ ।

त्रिसिंहः ५, ३५, ४३, ५१, ६४,
 ७२, ७६, ७७, ७८,
 ८४, ९५, १०५, १४१,
 १७०, २३७, २४६,
 २६६, २७७, २८७,
 २८०, २८२, २८४,
 ३०६, ३०८, ३२३,
 ३३०, ३३५, ३४२,
 ३४५, ३४६, ३५०,
 ३६०, ३६४, ३७६,
 ४०२, ४०४, ४०६,
 ४३५, ४४१, ४४६,
 ४६६, ४७६, ४८४,
 ५४६, ५७८ ।

विश्वामित्रः ६४, ३८२, ४१८ ।
 विष्णुः ३५, ३६, ४०, ७१, ७६,
 . ८२, ९६, १३३, १४२,

४:	५:
१४५, १५२, १६०,	श्वाच्ययमः ३५७।
१६२, १६६, २१६,	श्वातातपः ८, १२, ३१, ७६, ८७,
२२०, २५१, २७८,	८८, ६२, १७०, १८८,
२८५, ३२८, ३५७,	२२३, २२४, २३७,
४१५, ५६०, ५६७,	२५१, २७०, २७८,
५७५, ५८२।	२८७, २९५, २९७,
आसः १०, ६५, १४८, १५२,	३३१, ३४८, ३५०,
१५८, १६७, २२७,	३८४, ५२३, ५४६।
२३८, २४०, २७२,	१०, ११, २६४, ३४२,
२७५, ३११, ४४७,	३६०, ४६२, ४८८।
४४३, ४४५, ४६८,	४, ४६, ६५, ६७, ६८,
४८०, ४८२, ४८८,	१६५, २२४, ४८८।
५०६, ५३२।	६, २३, २५, ३८, ५५,
शुक्रः ३६६, १३२, १४६, १५४,	५६, ६०, ६६, ७२,
१६६, २०६, २३०,	७६, ७७, ८५, ८७,
२३१, २३३, २३७,	८१, ८८, ९६, १०२,
२३६, २४२, २४८,	१०४, ११७, १२५,
२४५, २६४, २६५,	१२७, १३३, १४०,
२६८, ३१०, ३७४,	१४२, १४३, १४६,
४०६।	१४८, १४९, १५६,
शुक्रलिखितः ६६, ७०, ८२, ८४,	१६५, १७३, १७८,
८५, १०७, १४८,	२०२, २२०, २७४,
१५८, १७०, १७४,	२८१, ३१२, ३१६,
१६४, २७४, २८२,	३२७, ३३४, ३५१,
२६३, ३२७, ३४३,	३५५, ३५७, ३६६,
३६२, ३६४, ३६८,	३६६, ३७५, ३७७,
४०२, ४२४, ४२५,	३८३, ३८४, ३८५,
४३६, ४४६, ४५२,	३८२, ४०६, ४१४,
४५७, ५२०, ५३६,	४१५, ४१६, ४२८,
५५५, ५६२, ५७६,	४३०, ४४६, ४४९
५७८, ५८०।	४४२, ४४७, ४५०

४५२, ४५६, ४६२,
४७६, ४८१, ४८४,
४८८, ५०७, ५०८,
५१०, ५१८, ५२०,
५२२, ५२४, ५२५,
५४८, ५६०, ५६१,
५६५, ५६७, ५७४,
५८७, ५९०।

संग्रहेश्वनामानि ।

कल्पतरुः ८, ३०, १६०, ३४३,
२४७, ४७६।

पारिजातः १४७, १६५, २०५,
२१०, २४६, २७६।

परिशिष्ठः ८०।

श्रीदत्ताह्निकः १६५, २०३।

सूतिः ६८।

संग्रहकारनामानि ।

कल्पतरुकारः ५६, ७०।

जयस्त्रमी ३१८।

प्रकाशकारः १६०, १६५।

महार्णवकारः १६१।

जग्मीधरः ५, ४८, ५८, ७७, ११४,
१७८, १७९, १८०,
१८५, ३५८, ३६४।

इकायुधः २७, ४०, ५२, ८२,
१६५, ३५८, ३७०,
४३५।

मिताक्षरकारः १६१, ३४०।

सूतिमञ्चरीकारः ४५६।

पुराणनामानि ।

आदियपुराणम् ६८, ६९, ३५०,
४६३, ४६६।

कालिकापुराणम् ४७६।

देवीपुराणम् ८६६, १३३, ४८४,
५०३, ५४३, ५४८,
५५८।

नन्दिपुराणम् ३०५, ३६०।

नैसिंहपुराणम् १५३, १७६,
१८२, २१०, २१६,
२२०, २४३, २५०,
२७१, २८८, ४८१।

पद्मपुराणम् २१५, २८८, २८६,
५०२, ५१६।

ब्रह्मपुराणम् २७, ३८, ६७, १४७,
१६१, १६२, १८३,
१६६, २७१, २८०,
३११, ३१२, ३१४,
३१५, ३२४, ३२६,
३३१, ३३४, ३५३,
३५६, ३६६, ३६८,
३७०, ४३२, ४४३,
५०४, ५४०।

ब्रह्माखपुराणम् १४३, १५८,
५४०।

भविष्यपुराणम् १५३, १५६, २८८,
३०७, ३६६, ३६८,
३५२, ३६७, ४१२,
४३८, ४७४, ५०१,
५०२।

प्र:

मत्स्यपुराणम् २८८, ४६८, ५४४,
५५१, ५५३ ।

महाभारतम् ३६, ४७, ६४, १२३,
१७५, १७७, २२१,
२८८, ३२६, ३८१,
४८८, ४२८, ४३७,
४६८, ४७४, ४८१,
४८६, ४८२, ५०१,
५०४, ५०७, ५३३;
५३८, ५४१ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ११, १६५,
२२१, २८२, २८६,
३०५, ३१४, ३६७;
३६८, ४७४, ५००,
५०४, ५४०, ५५०,
५५८, ५५६, ५६१ ।

वराहपुराणम् १८८, १८९, २०५,
४१२, ५४१ ।

वामनपुराणम् १८७, १६१, ३१२,
४१०, ४१३ ।

वायुपुराणम् १०५, १६८, २६१,
१७१, ५०४, ५४२ ।

विष्णुपुराणम् १२, २४, २६, ३६,
१८८, १६६, १६७,
२०४, २२१, २३६,
२५३, २६१, २६२,
२६६, २८२, २८४,
२८८, २८५, ३०२,
३१२, ३१३, ३१५,

३२४, ३२६, ३३२,
३४६, ४१२, ४७४,
४८०, ४६६, ५०२,
५०६, ५०५, ५४४,
५४८, ५५८, ५६० ।

रामायणम् ४३३ ।
स्कन्दपुराणम् २०४, ५४४, ५४८ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

आयुर्वेदः ४०६ ।
आश्वलायनः १३, २२, ७४, ७५,
७७ ।

गृह्यपरिशिष्टम् ५८ ।
कन्दोगपरिशिष्टम् १०१, १०८,
१०६, १२५; १३१,
१३४, १७६, १६७,
३२५, ३३२, ३३४,
३५१, ३१६ ।

इन्द्रोग्रीष्णिनिगदि ३१८ ।
तैतिरौय-अतिः ३५४; ४०८ ।
पारस्कारः ६३, १४३, २६३, २८०,
५३७ ।

मैत्रायणीय-गृह्यपरिशिष्टम् २५६ ।
विश्वकोशः ३५५ ।
अतिः ४५६ ।
सांख्यायगस्तद्वाम् १३७, १३८,
२१६, ५३८ ।
सूतिसमुच्चयः १४५ ।

गृहस्थरत्नाकरधृतवचनानामकारादि-

क्रमेण सूची ।

अ				
अकारस्तुकारस्तु	..	१३५	अनुदेव तु सा कन्या	..
अल्पाद्वयस्तु भवति	..	१०४	अवतं पारदायेष	..
अग्रय इव दोष्यके	..	४२४	अवतं मट्टगम्बस्तु	..
अग्निवा भस्मना चैव	..	५८०	अनेकेभ्योऽपि इतायां	..
अग्निहोत्रस्तु जुङ्घयात्	..	८०	अन्तर्चरंसि भूतेषु	..
अपाञ्चास्तु गता आपः	..	११०	अन्यायेन हता भ्रमिः	५१
अजिनिदोत्तरीयस्तु	..	४८६	अपश्लमसत्रिक्रम्य	..
अजौवंतु यथोक्तेन	..	४२५	अपिलः स कुले यायात्	..
अत ऊर्जे प्रवक्ष्यानि	..	२३०	अपि प्रयाशसमये	..
अतःपरं प्रवक्ष्यानि	..	११५	अपुत्रोऽनेन विधिना	..
अतिरियस्य भग्नाशः	..	३०२	अपि पापकर्ता राजा	..
अतीतप्रहृते रजसि	..	४०	अभ्युदयं गद्ये भैश्वरं	..
अत्यन्तमलिनः कायः	..	१८०	अभ्यक्ष्याः पशुओत्तमाः	..
अद्वैतेष्व भृत्यानां	..	४१०	असावस्यायसौचिव	..
अद्वैते तु नाभैयात्	..	५४८	असेष्येष्व ये दैक्षाः	..
अधिकारौ तु यो यस्य	..	४४९	अयातयामं रसवन्	..
अधितिष्ठेन केशानि	..	५५०	अरोगिणौ खाटंसनौ	..
अधिविज्ञा तु था नारी	..	८८	अविशेषण वर्णनां	..
अध्यापेदधीयित	..	४१४	अश्रवं वस्तु शून्यां	..
अध्यापनमध्यापनं	..	४१४	अथानां भूरिभावात्	..
अध्यगौणोऽतिथिर्देशः	..	४८६	अस्तित्वे लिङ्गवेष्य	..
अनभ्यायेन वेदानां	..	४५२	अस्त्रोमासतिलोमाशः	..
अनवाप्तरकां गौरो	..	५५	अशीयाचन्नना भूला	..
अनापदि चरेद्यात्	..	४१९	अटागव अप्पाहस्तु	..
अनार्यमार्यकन्नाय	..	४८१	अटी त्रिवाहा वर्णनां	..
अनिर्दशायाः गोः शौरं	..	४१७	अपिष्ठा च या मातुः	..
अनिर्दशाः प्रेतस्य	..	४१०	असामश्यं हि दम्पत्योः	..
अनुमना विशिता	..	४८८	असेषमश्ये काङ्क्षा	..
अनुकूलामवाक्सुर्दा	..	८१	आवाङ्गेनादंवर्णापि	..

आ

आखुस्त्रिकमार्जार	..	३७४	उद्गत्य वामहसेन	..	५१२
आचम्य प्रयत्नो नित्यं	..	४२५	एदपानोदके प्राप्ति	..	५११
आचार्य्यं नीतिवक्तारं	..	५३६	उपस्थाने हि यत्नासां	..	११८
शीखादा चार्चयिला च	..	६५६	उपस्थुप्त्य द्विजो नित्यं	..	२५०
आच्यं इवभन्देशो	..	१३१	उपासते ये गृहस्थाः	..	३५०
आद्यानं न श्वेत् कोपात्	..	५०६	उभय पुण्यमत्यर्थं	..	२०५०
आपद निस्तरेद्यः	..	४४४	उभे सन्धे तु चातव्यं	..	१०१
आपद्यपि न कर्त्या	..	३६		कृ	
आपन्नवन्नरा उत्तिः	..	४१०	कृताम्भाभ्यां औवेत	..	४१६
आयुरेके जिघासनि	..	१३४	कृतुः स्वाभाविकः स्वोर्णां	..	३८८
आरण्याः सर्वदैवत्याः	..	३८१	कृतुकालुभिगामी स्यात्	..	३८९
आर्चं गोमिष्यन् शुक्मं	..	७३	कृतुवानान् यी भार्यां	..	४०१
कालमेमन्त्रिकां गाने	..	११७	कृतो तु गर्भशक्तिवात्	..	४००
आल्पापाङ्गावसंप्रशर्णृ	..	५८८	कृषियज्ञं देवयज्ञं	..	२७४
आवाहयेत् ग्रास्त्रबों	..	१४०	कृत्यिकपुरोहिताचार्य	..	४४३
आसनं श्वयन् यान	..	५८८	कृत्यिकप्रसामायुक्तः	..	१०७
आसप्रमं कुलं छन्नि	..	४१३		ग	
आइरेत् स्फुटिकां विप्रः	..	१४८	एक गोमिथन दे वा	..	७०
आइरिन्द्रिरिच्छार-	..	४८४	एकू वेदांनुग्रं विप्र	..	२८९
आहृतामुमतां भिक्षां	..	४८५	एकपक्त्यपविष्टा ये	..	४८८
	द		एकलूपोदके प्राप्ति	..	५४१
इक्षयाऽन्योन्यसंयोगः	..	७५	एकरात्रनु निवसन्	..	२८९
इतरादौनपि खालादौन्	..	३०३	एकखात्रयथानं ये	..	५४४
इत्येवमस्त्रिराजान्	..	१४२	एकवस्त्रो न भुज्ञोति	..	२२१
इदम् इति वै कल्य	..	४६६	एकपक्त्यपविष्टा ये	..	४८८
इन्द्राय धर्मराजाय	..	२८२	एका लिङ्गे गुदे तिसः	..	१४५
इति वैश्यामर्तीं नित्यं	..	१०६	एसदुक्तो द्विजातोनां	..	६०
ईश्वानाभिमुखो भूत्वा	..	१४३	एधोदकं शूलफलं	..	४४६
	उ		एवत्तुर्णां वर्णानां	..	१०८
जस्त्विष्टु वा प्रसन्नं वा	..	२०४		औ	
उपमैवत्तमैनित्यं	..	४८६	बोत् रो रैतस्यैव	..	५६६
जत्यायोत्ताय बोद्धव्यं	..	४८१	बोधानि च युक्तानि	..	५६७
जत्यायावश्यकं लता	..	२३४		क	
जदकस्याप्रदानादि	..	१०८			
जन्मुग्नः पतिव्रतः ज्ञारः	..	१६	कमिहाप्रसंमङ्गोलं	..	१७४

अ

अजन्मेव महाभागः	१८५
अपस्येष विधिं वल्ये	१४१
अप्यनेव तु स्मिस्थेत्	१४८
जीवेति चुवतो ब्रूयात्	५१७
ज्ञानिभ्यो इविषं दला	७१
ज्ञाणा चेत् सभार्यस्य	१०६
ज्ञोतिष्ठोमविराचाणा	६७

त

ततो गोदावस्तुतं वै	२८०
दतो जपैः कश्चिभूतः	२८९
ततोऽन्यतमया वृत्ता	४८१
ततोऽप्य भावे दद्यत्	१३१
तत्र तावद्व वस्तवं	५४२
तथा शुद्धमध्याद्व वा	१०६
तर्ज्ञान्यद्वयुगेन	१५४
तर्पणेन शुचिः कुर्यात्	१५१
तस्माद्वयज्ञनोबेता	४५
तामसेन तु इवेण	१२४
तावत्कालं स्मृतो विप्रः	५४२
तितिरस्त मस्तुरस्त	६७४
तिलनामयलाभं तु	१६६
तिष्ठतु मृतिका देयाः	१४९
त्वतोयै च तथा भागे	१८४
त्वतोयै च ततो भागे	४५५
तुष्णीमेवावगाच्छ	११७
त्वयोदकादि-संयुक्तं	१८८
त्यजेदिन्द्रियवापत्यं	५६७
वयोधर्मा विवर्जने	४६८
विः प्राज्ञीयाद्यदभ्यु	१५६
चपुकार्वहके हे तु	५२०
विः प्राशयेदपः पूर्वं	१५२
विंशत् कोष्टस्त विष्णातः	१२९
विंशती वरेत् कन्या	८८
विंशतीः चोद्ग्रवर्षी वा	४७

विराचफलादा गदा:	१५०
विविधो जप्यद्वाः स्थात्	२४१
विरपः प्रौष्णनार्थीय	२६२
विविधं वरकस्येद्	५६७
बौद्ध वर्षाण्युतुमतीम्	{ ४२
बौद्ध वर्षाण्युपासीत	{ ४०१
बौद्धीन् जलाङ्गलीन् दद्यत्	४१
बैवार्द्धिकाधिकाङ्गोः यः	१०९

द

दृक्षिणावर्त्तनोयेन	१०४
दृक्षिणावर्त्तनोयेन	२०५
दृक्षिणां पिट्टीर्थेन	२६६
दण्डकाष्ठमसावस्थां	४११
दैनवदैनलग्नेषु	१८८
दैनलग्ने फले मूले	१७०
दला कलाङ्गलीन् सप्त	५६६
दंद्यात् गुणवते कन्यां	८१
दद्यात् भित्ताचित्तयं	२८८
दद्यादहरहः त्रादः	२८७
दधिभव्य शुक्रमपि	८६४
दर्भेषु दर्भपाणिः सप्त	२४०
दर्शकं पौर्णमासक्ष	१०४
दामयसुदक तावत्	१४५
दानमाचमन छोम	१५७
दाराधिक्षितसंयोगं	८७
दाराधिगमनाधाने	८८
दावितिलायित्वोचेष	१०८
दिवाकरकरैः पूतं	१६१
दीर्घकुत्सितरोगाङ्गी	१४
दीर्घप्रवासयुक्तेषु	४१
दुरादावसथान्मूर्च	१३७
दुरादूद्वेषोपचर्याः	४८१
देवतानां गुरोराङ्गः	५५९
देवतापितॄश्वार्ल	५९१
देवतार्थं दंविः दिल्ल	८५०

देवद्रव्यविलाशेन	..	५२६	ब्रह्मातु नाभ्यश्चुपाचरेण	..	५१६
देवद्रव्यविलाशेन	..	५२७	न पदा-पदमाक्रम्य	..	१४३
देवस्त्रिकृतात्काचार्य	..	५४७	न पापं ब्रह्माहसेणां	..	१४४
देवानु पितॄन् समधर्ष	..	६८३	न ब्रह्माज्ञानस्त्रया	..	१४५
देवधर्ष क्षमादग्रात्	..	२७८	न बोजान्युपभूतीत्	..	१४६
देवधर्ष कुलं कुलं विद्यां	..	२८८	न भक्षयेदेकचरान्	..	१४७
देवान्मरस्त्रीवैकं	..	६०	न भावदुष्टमौत्त्रात्	..	१४८
देवी राजप्रवाहाच	..	५४५	न भुजीतोऽनुत्तरं	..	१४९
द्वादशैव तु वर्षणि	..	८९	न मूलं पथि कुर्वीत	..	१५०
द्विजस्य भार्या शुद्धा तु	..	८५	न याजयेत् इत्तमीनं	..	१५१
द्वे लिङ्गे द्वितिके देये	..	१४७	न मांसधर्षाण दोषः	..	१५०
द्वौ भासी पाययेद्वत्पं	..	१६६	न वै कन्धा न युवतिः	..	१०१

ध

धनमूलाः क्रियाः सर्वाः	..	४०१	न गृह्णात् निवसेत्	..	५३२
धनुः सच्चालाश्छटी च	..	१८४	न खानमाचरेद्दक्षा	..	१८८
धनेन तु विच्छीनस्य	..	४७४	न गृह्णाय मति दद्यात्	..	५४४
धर्मविदु दक्षिणं वस्तु	..	१४४	न स्युश्चाद्वामहसेन	..	५३०
धर्मविदु वाच्चाणः शुद्धात्	..	१२७	न चौदशमनायुग्मं	..	५४६
धायते मनसा नित्यं	..	१४३	न होनार्थौ नाधिकारौ	..	४०६

न

न कुर्यात् अमवाहनु	..	५४६	नाप्ति सुखेनोपधेन्	..	५४८
न कुर्यात् उद्याचेष्टा	..	५०७	नाप्तिहोत्रात् परोधर्षः	..	१८८
न कदाचिद्द्विजां भोजात्	..	५०४	नाप्तिहोत्र समादाय	..	१०१
न कन्धायाः पिता विद्वान्	..	७३	नाप्तिहोत्रेण दानेन	..	३००
न कांस्ये ग्रीष्मेत् पादौ	..	५८०	नातिकण्ठामकण्ठाच	..	२६
न गच्छ ग्रथानस्य	..	१५१	नाद्यादविभिना मांसं	..	३८४
न चर्मोपरिसंचय	..	४२५	नाद्यान् शास्त्रविधिन्	..	४४२
न चैव गोः प्रस्तुतायाः	..	५५८	नाद्युद्यं दृष्टेत् कन्धां	..	५४
न चंक्रमन् न विचमन्	..	२४३	नातिनिष्ठत् शक्ताच—	..	५४८
न और्योदेवायस्ते	..	१५८	नाद्यान् भर्त्यमज्ञातं	..	१०७
न उर्गेक तत्त्वाः	..	३४१	नाधार्मिके वसेद्ग्रामे	..	५४२
नदीपू देवतातेषु	..	१८५	नानुतितियः पूर्वां	..	२४६
न द्रव्याचामिक्षाय	..	४९६	नासु मूत्रपुरीवाणि	..	५४२
न धर्मस्यापेशोन्	..	५०९	नाविनीतर्विद्येः	..	५४०
न नदीष नदीं ब्रयात्	..	१८२	ना विशुद्धां मरीगां वा	..	२७

नावेचेनाशुचिः कूप	..	५८३	पतिनाक्रमभोक्त्वाङ्	..	५४६
नाश्वन्ति शृणवेदं वा:	..	८४७	पथिकः चैषण्टनिष्ठ	..	५११
नाश्वीयात् भार्यया मार्दं	..	५८१	परदोक्ष्यः पुरुषः पुंस्ले	..	३१
नाश्रीवियतते यज्ञे	..	८४८	पञ्चलानि तडागानि	..	१४०
नामन्दौमन्दिते पात्रे	..	४२६	परोवाद न कुर्वीति	..	५४१
नामिकाकृष्ण उच्चासः	..	२३७	पश्चात् भार्यमाणस्य	..	३७६
नामिक्य वेदनिष्टाच्च	..	५८७	पाकमस्याः इविःसस्याः	..	४०४
नाहिपतिप्रणालीर्णी	..	२६	पानोय पायस सर्पिः	..	३२६
निःक्षिण्याग्नि ऋदारेप	..	१२५	पार्श्विकद्युतचीर्यांति-	..	४०२
नित्य नावत् प्रवक्ष्यामि	..	१८८	पाणियद्वग्मस्त्वारः	..	५७
नित्य नैभित्तिक काम्यं	..	१९९	पाप पापमत्वमित्यक्ता	..	५४६
निष्कात् पश्चित्यानं	..	२१८	पितर खातर पुत्र	..	५३०
निष्कामः स्वेन विदिषः	..	४०	पिता पितामहो खाता	..	४०
निष्ठीविते नथाभ्यह	..	१६१	पिता वा यदि माता	..	४८
निष्मस्तु रमादीनां	..	४४१	पिता दद्यात् स्वय कन्यां	..	४०
नियुक्तु यथान्याय	..	४८४	पिटंगेऽनु या कन्या	..	४४
नियोङ्ग्यति यः पूर्वं	..	२८८	पिटव्यपुत्रान् सापल्लान्	..	८७
नृपामाज्जमंजसाक्ष	..	४४०	पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः	..	६
न्यूनाधिकं न कर्मयं	..	१४०	पितुः प्रमादान्	..	४४
नेत्रतार्कं न अग्रां स्वौं	..	५८०	पुण्य कलखलं यथ	..	२०४
नेत्रतार्थान् प्रसङ्गेन	..	४५३	पूर्वां सम्यां सनकानां	..	१८२
नेत्रयामोणमनिष्ठि	..	१९७	पूर्वां सम्यां जपक्षिष्ठेत्	..	{ २२६ २४५ }
नेत्रः स्त्रियात् शून्यमृष्टे	..	५७८	पूजयंदशन नित्य	..	३१४
नेत्रोऽध्वानं प्रपद्यते	..	५४८	पैठस्वसंयौ भगिनीौ	..	१०
नेत्रम्यं भावशूदिष्य	..	११५	पौर्णमासोऽप्मावस्यां	..	४१०
नोच्छिष्ट कुर्वते सुखाः	..	१६७	प्रकालय चलौ पादी च	..	१७५
नोदक्षेत् कपिलां कणां	..	१६४	प्रकाल्य पादी निःलिप्य	..	१३१
प					
पश्चमौ भावपक्षात्	..	११	प्रभूते विद्यमाने तु	..	१५२
पश्चद्यां चतुर्दश्यां	..	४११	प्रतिश्रय तथा श्वर्णा	..	३०१
पश्चमे स्व तथा भागे	..	४०८	प्रतिपद्मश्चिन्त्यान्	..	४६८
पश्चानानि विप्राणां	..	२०९	प्रतिपद्ममर्योपि	..	४६७
पश्चस्त्रा मरुषस्य	..	२७२	प्रतिश्रुत्याप्रदानेन	..	५१६
परिधानाहिःकला	..	१५७	प्रतिमष्टुर भोमः	..	८८
परिभूयाय मा मोहात्	..	४४६	प्रत्यज्ञस्तु पूर्वां	..	१३८
			प्रत्यादिन्य- न मेहेत	..	१४२
			प्रथम प्राप्त्युक्त- स्त्रिला	..	१४१

प्रयत्नसुद्धिकां कल्यां	..	४३	भिन्नभाषे न भुज्जीत	..	१५८
प्रायस्त्रियोऽग्निभुज्जीत	..	४१५	भुक्ता वैव तथा सम्यक्	..	१४१
प्रायस्त्रियस्त्रिय प्रायस्त्रियः	..	४१६	भुज्जानेषु तु विप्रेषु	..	१११
प्राचीनावौत्युदकं	..	४१७	भृतयस्त्रिये पर्लौ	..	१३३
प्रातःआवौ च सतत	..	४१८	भृतयज्ञ तथाआद	..	१०८
प्रादेशाग्नाधिका नोना	..	४१९	भूमी पात्र प्रतिस्थाप्य	..	१११
प्रियो वा यदि वा देष्यः	..	४२०	भोद्यसामाज्य स्यतः	..	१६६

फ

फलान् शुक्लाच वसनात्	..	४२८	भोजनाभ्यञ्जनानान्	..	४४३
फलोपल्ल त्रौम सोम	..	४३५	भोजन हस्तकारस्य	..	२८८

ब

बलांचत् प्रहृता कल्या	..	५८	म		
ब्रह्मद्वचविशाख्यै	..	५९८	मत्तक्त्वातुरुपान्	..	४५०
ब्रह्मयज्ञो ब्राह्मण्यविनिष्ठ	..	५१०	मद्यापासत्यशसाच्च	..	८४
ब्रह्मज्ञ द्विजीवच्च	..	५११	मधुपर्क च सोमे च	..	१६८
ब्राह्मण-चत्रिय-विश्वा	..	५१	मद्वानिशा तु विज्ञाया	..	१५६
ब्राह्मणस्य त्वनिष्ठिः	..	५१२	मद्वान्विष्य मम्हार्णि	..	१७
ब्राह्मणस्य मदाश्रीयात्	..	५१४	माटकान् पैटकाच्चैव	..	४८४
ब्राह्मणस्य च विक्रयः	..	५१५	मातुर्मत्तुस्तुपुर्वाः	..	१
ब्राह्मणस्यानुलोक्येन	..	५१६	मामन् कौमुद पल	..	४८८
ब्राह्मणात् दद्युद्द	..	५१७	मामि नामस्यमेधम	..	४८८
ब्राह्मणार्थ गवाचे वा	..	५१८	माम्बं देहोति चेव य	..	५४०
ब्राह्मणाद्वय दारिद्र्यं	..	५१९	मत्तावमन् दासय	..	२६६
ब्राह्मणो दृष्ट्वां गत्वा	..	५२०	मृखजा विन्दवो मेधा	..	१६८
ब्राह्मणा भार्याया भार्ज	..	५२१	मृत्यायामपि भार्यायां	..	११०
ब्राह्मणादिव विवाहेष	..	५२२	मृद गां देवत विप्र	..	५५०
ब्राह्म सुकृतं वधेत्	..	५२३	मेष्वने मृत्यिका मप्त	..	१४६
ब्राह्म सुकृतं वच्च च	..	५२४	मृच प्रमाधन खान	..	१८४
ब्राह्मो दैवतानाचार्य	..	५०			

भ

भक्ष्याभस्येव नाम्यालि	..	५८०	य इच्छेदिपुरान् भोगान्	..	१८१
भड़ भइमिति ब्रूयात्	..	५८५	यः पात्रपूर्वीं भिर्वा	..	१८८
भार्याः स्वात्मां भर्व्यां	..	५८६	यः शूद्रादभिग्न्यार्थ	..	११८
भार्या पुरुष चर्व्यां	..	५८७	यज्ञकार्णं तु वर्जनां	..	११४
भिर्वा भिर्वे दद्यात्	..	५८८	यज्ञयेत् प्रतिवदः म्यान्	..	१८

य

यज्ञार्थं पश्वः स्त्रियः	११६	येनास्य पितरो याता	४
यज्ञार्थमर्थं भिक्षिला	११७	पे शुद्रादभिगम्यार्थं	१
यज्ञं तु विनते मन्त्रक्	६८	येषामनश्चक्षितिथः	१
यज्ञोपवीत क्लावा तु	११७	यो बन्धवध्रष्टक्षेण	१
यतोनां दर्शनस्विव	१८५	यो मांसं वर्जयेन्माम	१
यतेत्राच्छृण्यपूर्वम्	३०५	र	
यन्त्रिकिष्ठित् ग्रहमयुक्त	३६५	रजः प्राप्ता चाप्तः शयोत	४
यथाजलं निर्गमनेष्वियं	३८८	रथ्याच्चवरतोर्येष	१
यथाहनि तथा प्रातः	१७९	रमोनो दीर्घपत्रश्च	६१
यथा मातरमात्रित्य	३०६	राजनो धनमन्विच्छेत्	४१
यथाविभ्रन द्रश्यण	४७१	राजतिक्तिक्वातुकाचार्य	१
यथाक्षमनश्चयेषां	४८१	राजमापाः अलमुद्राः	६१
दथाक्षमधः क्रतुराद्	२०८	रात्रा न व्रीचियस्येव	६१
यथोक्तवस्वमम्यन्ती	१३१	राजाद्व तेज आदन	६१
यवाङ्गं क्षपरच्छ्रव्	४५८	राजां पर्वणि वैश्यानां	६१
यस्तु पाणितं भुड़क्षं	२२४	राजे दद्याच्च पद्माग	४१
यस्तु मधुर्य भक्षार	४४८	होगो नियुक्तो विभिना	६१
यस्तु पाणिष्ठृतोत्तायाः	४०५	रोमकालं तु सप्राप्ते	१
यस्मान्त्योऽप्यात्रिमिणः	३०६	ख	
यस्तु भक्षयते मांस	३८५	लग्नुन गृह्णनस्वेव	४५
यस्तु खादित मांसानि	३८६	लवणं सभुतक्रम्य	४७
यदा गुर्वचलं वा स्यात्	२६५	लोकापवादयुक्ता या	२
यदमः औचनिसुक्तं	१६४	लौकिक वैदिक वापि	१०
यदि वा न कुर्मयः स्यात्	३८०	लोकेऽस्मिन् महालाल्ययौ	८८
यदि सधोगकालं तु	४००	लालामच्छ्रिष्ठमानि	४५
यदात् कृत्यिद्विव स्यात्	४१	व	
यदुपस्थक्तं पाप	२२४	वज्ञामन सत्रियत्य	१५
यद्यत् परवश दुःख	४४३	वनस्पतिगते भोगे	४५
यस्य दना भवेत् कल्या	५२	वयमः कर्मणोऽर्थस्य	४८
यस्मिन् स्यामे क्लं और्यं	१४६	वयोऽनुरूपस्व वेषं	५८
या रोगिणो स्यात् चिता	८६	वज्ञेयत् गोरवसायाः	५८
दावज्ञुषोत्यधीते च	४४६	वर्जयेदमकाशालि	१७
यावनु कल्यास्तवः स्पृशन्ति	४४	वरसेन कुलशोकाभ्यां	५
यावत् सात्त्विति सन्तेत	१४७		
यावदेवान् चर्षीयैष	२१९		
यासां नाददते शुद्धकं	७४		
ये तु वस्त्रं परिवासं	४४७		

रहोषमनाश्चाय	८१	४१	वैश्विक धन ज्ञय	८७४
रो वरयित्योऽर्थी	८१	४१	वैष्णवे प्रकृत्यैति	८७५
पीतपादिष्व इत्यौ	४८८	४८८	वैदाभासुऽनुज्ञ शक्ता	८८२
लोकमुत्रिकोरकातां	१४८	१४८		
। च यथ प्रतिज्ञातं	५१३	५१३		
। माशुकमन्त्रकमन्त्रा	१४४	१४४	शक्तं शक्तिं गावः	४४८
। देव ब्राह्मणं जित्वा	५०४	५०४	शक्तवृः पर्विषभ्यक्ताः	४१७
। पीतूपवदौगोत्त-	१४०	१४०	शक्तेनापि च शुद्धेण	४८१
। मन्त्र ब्राह्मणं हट्टा	१४६	१४६	शक्तेन तथा रवेनान्त	४४९
। मशायो हिमोजी च	४०८	४०८	शक्त आपस्तु इपदा	४१८
। द्विषाणस्य नाशौयात्	४४४	४४४	शम्भ नयति यः क्रान्तान्	४४४
। धिष्ठोन भावदुष्ट	२१६	२१६	शरोरचित्तां निवर्त्य	१७२
। द्युमानेन हसेन	४१	४१	शालांगी वा पञ्चदश	१७४
। घमाश्रो भवेत्तित्य	११०	११०	शालिद्वादिमस्तुराणां	४११
। क्रय छौच सोमस्य	४४७	४४७	शाक-यावक-भैष्याणि	४४८
। प्रस्तैव शूद्रस्य	४०६	४०६	शिल्मास्त्रकमयाददीत	४१३
। क्रय सर्वप्रणानां	४०५	४०५	शिरः वातस्तु तेलन	४११
। धिवत् प्रतिमध्यापि	५४	५४	शिरः प्राणत्व कण्ठ वा	१५८
। द्यामेके पश्चुनेके	२४४	२४४	शिरसो माज्जन कुर्यान्	१२४
। द्या शिव्य अन्तिः	४४८	४४८	शिवलिङ्गमोऽप्य	१०७
। क्षुद्रोत्तर्मुद्राण्य	१४४	१४४	शिंखं लंका गुडे तिष्ठः	१४४
। क्षुद्रवस्त्र मिदस्य	२७७	२७७	शिशुमारक्षुयः प्रोक्षः	११४
। तोष नोत्तर्मुद्राण्येत्	५४६	५४६	शिशोपाधायिका हृषिः	४१४
। वा ते दुष्टिदमते दान	०४	०४	शुनास पतिनानास	१८४
। द्वा वार्षिकस्याद्य	४४०	४४०	शुष्क प्रदाय कन्याया	०७
। विष्व वितते तन्ते	८०	८०	शुक्केन प्रयच्छनि	०४
। विष्व ख्ययन्त्योन्य	७५	७५	शुक्केनापि परिषोला	०१
। समु न त्यजिद्वान्	१४६	१४६	शुक्क व्ययमयाज्ञिक	१०७
। व्यायवेन लब्ध्वाद्य	५०३	५०३	शुक्कुर्मवी काम्पुर्म	१०८
। औ च मातापितृते	४४८	४४८	शुचर व्रह्मानस्य	४४८
। या-मांसस्य भोक्ता तु	४४८	४४८	शुचिवस्त्रधर	४४१
। यस्ताधायको यस्त	५४०	५४०	शुचोनामशुचोनास	४४५
। यो हि भगवान् धर्मः	२१३	२१३	शुक्त नर्युषितोव्याप्त	४४१
। देव अपेत्तित्य	४४४	४४४	शुक्तानि च हिंजोऽन्नानि	४४५
। देव द्विजातानां	५४०	५४०	शुद्धाचां महिक कार्यं	४०८
। दा यथ पुरावाणि	५४८	५४८	शुद्धस्य हतिमाकाङ्ग	४०८
। वाहिकेप्रौढुर्मीति	२०२	२०२	शुद्धस्य हिष्पश्चित्ता	४०८

शुद्धाङ्गेन तु भुक्तेन	३३५	संबोधः परसो धर्मः	५२७
शुद्धाङ्गेनोदरक्षेन	३३६	सर्वेचेषु च सर्वेषु	१४६
शुद्धावेदो पतत्यचेः	३३७	सन्धा खाहं जपो शोषः	४८५
शुद्धेषु दासगोपाल	३३८	सन्मिते तु परे स्त्रीलो	११७
शौचमध्ययनं दानं	४००	सन्धाद्येऽप्यपस्थानं	२४४
शौचहोमाच्च ये विश्राः	४०१	सन्ध्या येन न विज्ञाता	२४५
शौचे यतः सदा कार्यः	४०२	सन्धाद्यौनोद्युचितिं	२४६
शौचं ब्राह्मणशूलुषा	४०३	सन्ध्याद्यानं निशाने तु	१८२
शूलकम्भीत्रुपात्त	२००	सप्त योनभवाः कन्धाः	२८
शृद्धानस्य भोक्तव्य	३४८	सप्त वित्तागमा धर्माः	४०१
त्रादं तु मांसमओयात्	३४९	सप्तवर्षी भवेन्द्रीरी	४६
त्रुतस्त्रोमि च विज्ञाय	४०४	सप्तवर्षी पर्यमाहृत्य	४४४
त्रुतश्चौर्यं तपः कन्धा-	४०५	सप्ताकामुद्देश्त पद्मै	५
त्रुत्वा कन्धाप्रदानम्	४०६	संभो च चरणो लता	१४४
त्राचियस्य कदर्यस्य	४०७	सप्तोपत्त्वो दक्षत्यग्निः	५०४
त्रःकार्यमद्य कर्त्तव्य	४०८	सप्ताप्नाय ततिशये	१५०
त्राचिवं शूल्यकीं गोप्त्रां	४०९	उम्पज्जेत् ततो वक्ति	१८२
		उम्पज्ज भोजने वूर्यात्	५४८
		सप्तकोद्दर्शः	५४९
		सत्याहृतिं सप्रशब्दः	१४३
		स वा अद्यन्यजातौयः	७५
षड्कामुख्यर्थी विश्वस्य	४१०	संगर्णीष दिजातौनः	३४
षट्कामुखिरतो नित्यं	४११	सर्वधर्मवक्त्रियाचेतोः	७१
षण्डासान् यो हिजो भुक्ते	४४८	सर्वज्ञ देवयानान्म	४४८
षष्ठिवर्ष-सप्तसांणि	४१४	सर्वतोर्थनि पुण्यानि	१५६
षष्ठी चाष्टम्यमावस्या	४१२	सर्वकालमुपस्थानं	१४४

प

षड्कामुख्यर्थी विश्वस्य	४१
षट्कामुखिरतो नित्यं	४०८
षण्डासान् यो हिजो भुक्ते	४४८
षष्ठिवर्ष-सप्तसांणि	४१४
षष्ठी चाष्टम्यमावस्या	४१२

स

संवत्सर विद्याहातिः	५४१	सर्वज्ञ विद्याते आजः	५२७
स कन्धायाः प्रदानेन	५७	सर्वान् कामानवाप्नोति	१४८
स कायः पातये लक्ष्याः	५१	सर्वं सद्यमर्येय	१४८
सकलत् प्रदीयते कन्धा	५८	संस्कृतेन्द्रियाण्डिः	१५०
सकलत् निपतति	५९	संष्टानाहुमुलेन	१५४
सत्त्वं समिक्षैः कुर्यात्	५४४	संस्कारैः शृण्यति ज्ञास	४४८
सत्यधर्मार्थात्तत्त्वं	५४५	सवन्ने भाग चःशौतः	४४९
सत्यं वृथात् प्रियं वृथात्	५०७	सहोमै चरतां धर्मं	७१
सत्यं वृक्षसपोदानं	५४७	सात्त्विकेन तु इवेष	१२६
सदा य पतिः मस्तिः	५४९	सामान्यद्विषां सत्या	५१६
सन्मोक्षाहृतमासाराय	१००	सावं प्रातर्मनुजाता	५१७

साथ प्रातर्वेष्टदेवः	१७४	काला पौला चुते चुप्ते	१६०
साथ प्रातः सदाभ्यक्त	१८८	कानो जाङ्गालि	१११
सावित्रान् शान्तिहोमांश्च	४०८	काकभद्रवीर्मन्त्वः	२१४
मौदक्षिः कुष्ठमिष्टहिः	४५६	कानशार्याम् द्युमध्याः	२५०
सुकृष्ट इष्टरेष्ट च	४६६	कानं दानश्च चूर्यस्य	१११
सुनिर्विष्टम्भद दद्यात्	१४४	कायात् शिरःकामतया	१६१
सुदासो नापितो गोपः	१६०	साधासे भोजने चैव	१४५
सुम्बा चुच्चा च भुक्ता च	१६१	स्पृश्यनि विन्दवः पादौ	१६६
सुप्तां मनां प्रमनां वा	७८	स्त्रीधनविनि तु ये भोजात्	७४
सुधावल्लिव वस्त्रामि	२६६	स्त्रीपुष्पयोश्च ममव्यात्	४४
सुरा वै मलमझानां	२६६	स्त्रीलोकारस्त्र गायत्री	२२३
सुरा ममलमझानां	२६६	संजोडभिश्वस	४१४
सुरापो व्याधिता धूर्जा	८४	सवन्नोर्धितिरुदास	१६४
सुवर्णमेक गायेक	५१४	सवन्नादिष्व चाचम्य	२९५
सुवामिनौः कुमारांश्च	३०४		
सोदद्याणांश्च सर्वेषां	६१		
सौरभेष्यः सर्वेषिता	१८१	इला किञ्चा च भिञ्चा च	३०
सौरवर्ण राजान ताप	१५१	इला लोकानपीभांश्वीनः	११६
स्वक कर्म परित्यज्य	१४५	इन्द्रादशुद्धिदण्डन्	४८८
स्वरक्ष्या कुमारौः	१०८	इरते इरयस्तुमि	११०
स्वदारांश्च अतुखातान्	४०७	इविष्य यदा मुख्याः	२७६
स्वपांक विद्युमाने यः	३११	इरण्ण भ्रिमिष्य वा	४६७
स्वप्रथ चवथौ चैव	१६३	इसार्येनविनिः किञ्च	१८४
स्वमांस परमांसिन	१८४	चौनकिय निष्यतप	२४
स्वयमेवैरसौं कन्यां	४०	चौनजातिमित्य भोजात्	४४
स्वय इष्टोयेन कांडन	१४३	चौनस लग्नोकाभ्यां	४५
स्वधून्यस्तुःसमानि स्युः	१८८	चौनाऽभिरिक्ताहौ	२०
वातः शिरो नावधूनेत्	११०	देवेन सह यदास	१०७
द्वासोऽधिकारौ भवति	१८०	शक्तपत्तालुगाधिकात्	१५०
द्वातस्त्रांडवासा	१४१	दोमो भोजनकालाय	१८९
द्वात्वा देवान् पितृ चैव	१४१	श्वसासु जीवित इस्त	११
द्वात्वा विरस्य वासोऽन्तः	१२०	श्वासहौ च मत्त	२२५
द्वात्वा प्रकाच्य पादौ च	११०	समवत्तां मेषवर्षां	१४

मुद्रिपत्रम् ।

चाहा:	प्रधाना:	शब्द	प्रधाना:	प्रधाना:	शब्द
१४	१८	नुपर	नुपर	१८४	१४ इव
१५	५	कारः	कारैः	२८७	५ वसिष्ठ
३३	१२	चिकित्ये	चिकित्यां	२८०	५ तिष्ठत्
४५	१	अवदेयं	अवदेयं	३०६	२२ अहा
५६	१८	अपरःआह अपरआहः	अपरःआह अपरआहः	३१०	१३ भाष
५६	२२	नदयाद्यानां सदैप्याद्यानां	नदयाद्यानां सदैप्याद्यानां	३२३	२ जीव्यात् जीर्थ्यनु
५७	१२	इष्ट	इष्टं	३३६	१२ प्रविष्ट्या प्रविष्ट्या
६६	१०	विषयेन	विषयेण	३४८	१५ लूडा लूडा
७५	८	सर्वं	सर्वं	३४९	१० अुक्तव्यै अुक्तव्यै
८५	१०	सर्वं	सर्वं	३५४	८ नाभ्यल नाभ्यल
१०१	८	वालिश्च	वालिश्च	३६२	८ अनुत्याय उत्याय
१०३	८	कृतं	कृतं	३८४	१८ दोष दोषं
१०५	१८	यज्ञः	यज्ञो	३८४	१२ लृष्ट्या पांत्या
१०८	२०	शास्त्रान्— शास्त्रून्—	शास्त्रान्— शास्त्रून्—	४०२	११ नाक्त्यां नाक्त्यां
१३०	१२	अभिवाय अभिवेयाथ	अभिवाय अभिवेयाथ	४४०	— गुप ग्रूप
१३५	१८	आचमन	आचमने	४४२	८ कृत कृतः
१४१	११	प्रात्	प्रातः	४४२	१५ गट्ट्यानि पात्त्यानि
१४८	११	मेचावदनौ	मेचायषीय	४५०	१२ भनोरमेष भनोरघेष
१५३	१६	स्ववृ	प्रस्ववृ	४५४	१० भ्रवयन् दूवयन्
१५७	११	माले	माले	४५८	११ देवात् देवाद्
१५८	१	आयन्	आयन्	४५९	४ दक्षा दक्षा
१६४	१५	उद्धिः—	उद्धिः—	४८८	१ दार— नाच—

